

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Hőnich Henrik

Ki az igaz hazafi?

Közösségfogalmak és patriotizmus
a 18. század végi Magyarországon

Hónich Henrik
Ki az igaz hazafi?

Vákát

Hőnich Henrik

Ki az igaz hazafi?

Közösségfogalmak és patriotizmus
a 18. század végi Magyarországon:
egy politikai értekezés és kontextusai

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2022

Szakmai lektor
Szijártó István

Kiadja a Nemzeti Közszerológati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó Iroda
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Karácsony Fanni
Olvasószekesztő: Bíró Csilla
Korrekter: Bujdosó Hajnalka
Tördelőszekesztő: Fehér Angéla

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

DOI: https://doi.org/10.36250/00942_00

ISBN 978-963-531-453-9 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-454-6 (elektronikus PDF) | ISBN 978-963-531-455-3 (ePub)

© A szerző, 2022

© A kiadó, 2022

Minden jog védve.

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	7
Bevezetés	9
<i>Az igaz hazafi jelentősége</i>	9
A szerzőség kérdése	11
A mű eddigi szakmai értékelése	15
Életrajzi keretek és az életmű – vázlat	20
Protokonzervatív felvilágosodás: az „átlagos” és a „kivételes” határán?	25
Előzetes módszertani megjegyzések	30
Alapértékek Oswald társadalmi-politikai „tervrajzában”: vonatkoztatási keretek, fogalmi rendszerek és beszédmódok	45
Normativitásigény és társadalmi modell	45
A „közönséges társaság” teste	46
A „jöltévő Köz-Anya”: a haza mint a funkcionális társadalmi modell alapja	55
A „haza” mint szimbólum és fogalom	60
Patriotizmus, republikanizmus, közjó	64
Harcias erények és a hazáért való önfeláldozás követelménye	65
Távolodás az ideáltól: a pro patria mori toposz relativizálása	68
A szélesebb eszmetörténeti keretek: Sonnenfels és az antik ideálok	72
A hazáért való mindennapos munkálkodás ethosza és a „hasznonelvű” mező	74
Közjó, népi felvilágosítás, Politzia	78
A „föld-mivesek rendjének” nélkülözhetetlensége: az érvelés érdekelvű elemei	78
A „közjó” fogalmának társadalmilag kiterjesztő jellegű jelentésspektusa és a tágabb diszkurzív környezet	80
A nép felvilágosítása és a Politzia	87
Szokások, erkölcsök és törvénszabás	98
A „haza” és a „nemzet” jelentésrétegei	98
Republikanizmus és csinosodás: a fogalmi hálók összefüggései	100
Az írott törvény mint az erkölcsi rend biztosítója:	
az instrumentális törvényfogalom jelentősége	107
Csinosodás, kereskedelem, kameralizmus	118
Vadság vagy pallérozottság? Az anyagi kultúra és a csinosodás programja	119
A kereskedelem veszélyei és a haszonelvű érvelés	124
A kameralizmus perspektívája és a „törvény” jelentősége	126
A „törvény” és összefüggései Oswald rendszerében	131
A „törvény” fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?	131
„Kaptok és inak”: a „törvény” jelentőségének megalapozása a műben. Az ősi alkotmányosság és a törvények megváltoztathatósága	131
A szokásjogi rendszer és a törvények módosíthatósága: állandóság és változás	136
A rendi dualizmus intézményi biztosítékai és a törvényhozás elve	143
Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus	150
A kifejtett alakzatok és konvencionális elemek viszonyáról	150
Az „öröklői hatalom” szerepe a duális politikai berendezkedésen belül	153
„A’ Király és a’ nép között a’ mérő serpenyőnek egygyenlő pontya”: a nemesség	158
A szerződéses frazeológia feltűnése a műben.	
A hatalommegosztásos terminológia jelentősége	164
A „törvény” fogalmának használatai: a törvények uralma	168
A törvényes rend és a szabadság összefüggései	169

A felvilágosult monarchikus patriotizmus és Montesquieu jelentősége	173
A „valóságos szabadság” és „minden Rendek és birtokosok jussai”	179
A felekezeti kérdés	189
A felekezeti viták 1790–1791-ben. A protestáns egyenjogúság tételének megalapozása a műben	189
A vallási kérdés és a diétai viták	189
Tudatlanság és vakbuzgóság, józan bölcsesség és politika	192
A protestánsok egyenjogúságát alátámasztó érvrendszer múltbéli rendezésre hivatkozó, történeti-jogi szegmense	196
A felekezeti kérdés tétjei	200
Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság	204
A fő ellenfél és a mellékszereplők:	
a katolicizmus és a „meg szenvedett Vallások” jussai	205
A lelkiismereti szabadság és a külső erőszak hatástalanságával kapcsolatos érvek	207
A felekezeti béke intézményes alapja: a vallási sokszínűség	212
Protestáns jussok és sarkalatos törvények	222
A fennálló renddel való kompatibilitás mint a protestáns egyenjogúság egyik alapja	222
Vérrel szerzett közös haza: az érvrendszer eredetközösségi rétege	225
A protestáns egyenjogúság mint „természetes juss”	229
A „fundamentomos törvények” megváltoztathatósága	233
A nyilvánosság szüksége és határai	241
A rendi-nemesi nyilvánosságmodell és a diétai viták	242
A nyilvánosság társadalmi jelentőségének megalapozása <i>Az igaz hazafiban</i>	248
Nyilvánosság és cenzúra	253
Osvald és a nyelvkérdés – diskurzuselemzés	
<i>Az igaz hazafi</i> egyik kulcstémája körül	263
Elméleti kérdések és történeti kontextus	263
1784 jelentősége és a nyelvkérdés átpolitizálódása	263
A nemzetek régisége	266
A magyar nyelv melletti érvek <i>Az igaz hazafiban</i> és a diszkurzív környezet	270
Az „uralkodó nemzet” és a nemzet jele	271
Anyanyelv és csinosodás	284
Latin, német, magyar: érvelési sémák	
az „idegen” és a „saját” bináris oppozíciója mentén	287
Anyanyelv és karakterdiskurzus	295
A magyar nyelv melletti érvelések jelentősége	299
Összegzés	301
Kitekintés és konklúzió	307
Felhasznált irodalom	313
Levéltári és más kiadatlan források	313
Kiadott források	313
Szakirodalom	318

Köszönetnyilvánítás

Ahogy a közösségtől függetlenül létező individuum is merő absztrakció, úgy semmilyen alkotás nem a légüres térben jön létre. E könyvvel sem volt ez másként. Egy hasonló köszönetnyilvánítás keretei között persze nincs mód arra, hogy az eszmetörténet megfontolásait a létrejött szövegre alkalmazva, azt – legalább részben – mint végső soron kollektív produktumot tekintsük, és a hatások azon szövevényes hálózatát felrajzoljuk, amelyből az adott munka „kinőtt”. Egy ilyesfajta kísérlet persze jelen esetben minden bizonnyal kérkedőleg hatna, és ami rosszabb, érdektelen is volna – tanácsos hát eltekinteni tőle. Azt azonban fontos jelezni, hogy a következő felsorolás csupán elnagyolt képet adhat a szerzőt ért legfontosabb hatásokról.

A könyv alapjául szolgáló kutatásokhoz az első inspirációkat az ELTE BTK történelem szakos hallgatójaként kaptam. A nacionalizmuselméletek, a politikai eszmetörténet kérdései és a fogalomtörténeti megközelítés iránt mindenekelőtt Sonkoly Gábor, Lajtai László, Kontler László és Halmos Károly órái, illetve a velük folytatott beszélgetések keltették fel az érdeklődésemet. Hasonló hatást jelentettek Szijártó István szemináriumai, aki a PhD-dolgozatom témavezetését, majd az ebből készült jelen kötet lektorálását is elvállalta, és akinek szakmai és emberi támogatása nélkülözhetetlen segítséget jelentett a munka során. Hálával tartozom Kövér Györgynek segítő figyelméért a doktori képzés ideje alatt, és hogy bármikor zargathattam ügyes-bajos dolgaikkal. A hosszú munkafolyamat során az egyes fejezeteket olvasták, és rengeteg hasznos tanáccsal láttak el Balogh Zsuzsánna, Bence Áron, Bodovits Éva, Jánoki Dávid, Koloh Gábor, Mézes Ádám, Mohay Borbála, Molnár Dániel, Nagy János, Nagy Nóra, Sebők Richárd, Szekér Barnabás, Szemethy Tamás és Varga M. Benedek. Csécsei Dórinak különösen köszönöm a szöveg különböző változatainak meg- és hozzáértő, türelmes olvasását, ennek híján bizonyosan a végeredménynél is kevésbé sikerül kikecmeregni a nagyrészt magam teremtette szövegbonyodalmak rengetegéből.

A PhD-dolgozat kutatóhelyi vitája során elhangzott meglátások, korrekciók beépítése további lehetőségeket adott arra, hogy korrigáljam a szöveg hiányosságait. Külön szeretném megköszönni az előbírálók javaslatait: Takáts József elméleti igényű meglátásait és Velkey Ferenc „hivatalos” előbírálathoz fűzött „kiegészítő megjegyzéseit” – utóbbi a dolgozat könyvvé formálásának munkafázisában is felbecsülhetetlen értékűnek bizonyult. A nyilvános védés alkalmával Szilágyi Márton és Szűcs Zoltán Gábor bírálták a dolgozatot. Mindkettejüknek hálával tartozom a részletkérdésekre is kiterjedő, egyúttal az átfogó perspektívát is szem előtt tartó, megértő figyelemért, amelyben dolgozatomat részesítették. Miként a kutatóhelyi vita során elhangzott javaslatok legtöbbször, ezeket is igyekeztem beépíteni a szövegbe.

2016 és 2017 folyamán a Molnár Tamás Kutatóintézet megbízott kutatójaként, majd 2018-tól az intézet munkatársaként folytathattam a kutatást, és dolgozhattam tovább a szövegen. Hogy erre lehetőségem nyílt, mindenekelőtt Molnár Attila Károlynak

tartozom köszönettel. Meghatározó volt az inspiráló kutatóintézeti közeg, ezen belül pedig alapvető jelentőségűek voltak a Nagy Ágostonnal folytatott szakmai eszmecsere – ezek számos tanulsága nyomot hagyott munkám végső változatán.

Ez a könyv nem születhetett volna meg azon háttér nélkül, amelyet családom biztosított számomra. Apu, Anyu, Barbi: köszönet a türelemért, és hogy tudtatok bízni abban, hogy „lesz ebből valami”.

Bevezetés

Az igaz hazafi jelentősége

„Minthogy kivált e’ mostani felsekert érzékenységu idő-szakasszában, majd mindeneknek tsak a’ Hazafiúság forog szájokban; nagyobb részek pedig azoknak, kik ezen drága nevezetet nyelvekenn pengetik; a’ Hazafiúságnak még tsak A. B. Céjét sem tudják; hogy azért ennek már valahára a’ mi Hazánkban-is meg határozott esmérte légyen; kívántam az Igaz-Hazafiúságnak tulajdonságait tsekély tollammal leírni; hogy ne légyen senki a’ ki az ezenn nevezettel való gondolatlan élésben vagy el-tévelyedjék; vagy pedig Lelke-esméretének tanúbizonyága ellen magának ezenn betses nevezetet vak-merő bátorságból tulajdonítani mérészelye.”¹

Egy 1792-ben névtelenül megjelent kötet kezdősorai ezek, amelynek szerzője Oswald Zsigmond (1748–1825) Veszprém megyei szolga- és táblabíró, megyei főügyész, egyben református presbiter, pápai főkurátor és segédgondnok.² Ami különösen érdekessé teszi, és egyúttal az 1790-es évek elejének röpiratáradataiból bizonyos értelemben ki is emeli a szöveget, az nem pusztán a 126 oldalas terjedelem, hanem egyrészt a szerzői intenció félreérthetetlen formában történő kinyilvánításának gesztusa, másrészt pedig az ily módon meghatározott problémakör későbbiek során történő, rendszerépítő jellegű kifejtése. Nemcsak a szöveg elején közölt teoretikus igény szokatlan (ha nem is példa nélküli) az 1790–1792 közt megjelent politikai-közéleti tárgyú művek között, de az is kifejezetten alkalmas az eszmetörténész érdeklődésének felkeltésére, ha egy szöveg egy közkézen forgó társadalmi-politikai főfogalom jelentésének meghatározását *expressis verbis* tűzi ki célul. Összességében elmondható, hogy az emlegetett, a jozefinista rendszer bukása utáni néhány évre terjedő periódussal azonosítható „felsekert érzékenységu idő-szakasz” nem annyira az aktuális politikai-közéleti helyzetre elméleti szempontból reflektáló, mint inkább az *oeuvres des circonstances* jegyeit felmutató írárok keletkezésének kedvezett.

A II. József halála utáni turbulens időszakban³ megjelent, sok esetben nemcsak tartalmilag, de formailag, a szóhasználatot, a „nyelvi kódot” tekintve is nyíltan polemikus jellegű munkák az üzenetet általában tömörebb, „hatékonyabb” formában (és mindezzel összefüggésben gyakran sokkal kisebb terjedelemben) igyekeztek közvetíteni. Önmagában véve is figyelemre méltó tényként kell kezelnünk, ha egy szerző, aki bár anonimitásba burkolózott, ilyen határozott formában jelölte ki témájának tárgyát, majd

¹ [Oswald Zsigmond]: *Az igaz hazafi kinek tulajdonságait együgyü beszédbe foglalta egy hazája ’s nemzete javát óhajtó szív*. Pest, Trattner Mátyás, 1792. [3–4.]

² Oswald Zsigmond a keresztséget a református vallásban nyerte el, születési anyakönyvét 1748. június 29-én állították ki Nagypiriten, amelyben a keresztszülők felsorolása mellett apja, Oswald György nevét találjuk (MNL OL A1538 0136). 1825. augusztus 3-án hunyt el, a halotti anyakönyv mint táblabíró, a pápai egyházmegye *coadjutor curatorát* és *superintendentialis* könyvvizsgálót említi, a halál okaként „szélütés” szerepel (MNL OL A1548 0689).

³ Ehhez lásd mindenekelőtt: Benda Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom (1790–1792)*. In Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. Budapest, Akadémiai, 1980. 29–115; Ifj. Barta János: *A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit*. Budapest, Akadémiai, 1978.

azt meglehetősen rendszerességgel járta körül. E sajátosságainál fogva – műfaji értelemben – *Az igaz hazafi* sokkal inkább a politikai értekezés, mintsem a röpirat kategóriájába sorolható be. Ebből kifolyólag Osvald művének elemzése alkalmas lehet arra, hogy a 18. század végi politikai diskurzusok olyan aspektusaira is fényt derítsünk, amelyek a röpiratformához közelebb álló szövegek vizsgálatára szorítókozó megközelítésmód alapján esetleg rejtve maradnának.⁴

Mindebből természetesen egyáltalán nem következik, hogy *Az igaz hazafi*hoz hasonló, a normatív értékmeghatározás szándékát az explicit teoretizáltság valamilyen fokán megvalósító szövegek elemzésekor a társadalom-, politika- és diskurzustörténeti kontextusokra való rákérdezés elhanyagolható lenne. Annál kevésbé ez a helyzet, mivel az ilyen munkák szerzői is nyilvánvalóan adott társadalmi-politikai helyzetben, konkrét viták során megformálódó, illetve reflektorfénybe kerülő problémákra keresték a választ, csak esetleg másokhoz képest reflektáltabb és adott esetben konzekvensebb módon törekedtek arra, hogy kérdéseiket megfogalmazzák, magát a témát felmérjék, lehatárolják, és kísérletet tegyenek a feltett kérdések megválaszolására. Mindez *Az igaz hazafi* vonatkozásában is helytállónak tűnik. Ezt az is jól mutatja, hogy a korabeli magyarországi politikai diskurzusra nagyrészt jellemző praxisorientáltságot, „a magas absztrakciós szinten írt teoretikus irodalom tömeges termelődésének hiányát”⁵ tekintve meglepően következetesen érvényesített rendszerépítő igény mellett egy, bár inkább áttételesen jelentkező, de igencsak erőteljes konkrét-közéleti, sőt bizonyos elemeiben polemikus réteg is kimutatható benne. Az e tekintetben vett legfontosabb mozzanat pedig, amelyet mindenféleképpen ki kell emelnünk, éppen az, hogy e két szint nemigen választható el egymástól. Sőt talán akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha úgy fogalmazunk, hogy a „teoretizáló” és az „aktualizáló” aspektusok éppenséggel ugyanannak az éremnek a két oldalát prezentálják. Az általános-elméleti implikációkat is hordozó problémák felvetését sokszor ugyanis érezhetően a kortárs viták motiválták, míg az utóbbiakban elfoglalt pozíció meggyőző erejét az elméleti kidolgozottság viszonylagosan magas szintje és a szövegen következetesen végigvitt, rendszerszerűen alkalmazott társadalmi modell érvényesítése nem pusztán tovább fokozza, de új szintre emeli. Mindebben pedig egy nem csupán speciálisan Osvald munkájára, de vélhetően minden elméleti igénnyel (is) fellépő műre jellemző kettősséget láthatunk.

⁴ A dolgozatban gyakran előfordul a (politikai) diskurzus fogalma. Ezzel sem itt, sem a későbbiek során nem a terminus Foucault által hangsúlyozott azon jelentésére kívánok utalni, amely egy, a nyelvi-fogalmi szintet megelőző, azt meghatározó dimenziót jelöl. Ezen masszív elméleti implikációkat mellőzve, a szó „beszélgetést”, „párbeszédet” jelölő köznapi értelmére visszanyúlva a kifejezéssel a politikai beszéd korabeli megnyilvánulásainak összességére, illetve az ezen belül tematikusan elkülöníthető viták tényleges szövegvalóságára kívánok utalni.

⁵ Szűcs Zoltán Gábor: *Természet, jog, teológia. Egy fejezet a politikai diskurzus történetéből a 18. századi Magyarországon. Aetas*, 27. (2011b), 2. 108. Szűcs elemzése Szentgyörgyi István sárospataki professzor 1784-ben megjelent *Theologia naturalis*a kapcsán a 18. század végi magyarországi természetjogi gondolkodásra (ezen belül pedig ennek a kálvinista szubkultúrán belüli szerepére) fókuszál, ugyanakkor a „tagolt és kiterjedt teoretikus diskurzus” [Szűcs (2011b) i. m. 109.] viszonylagos hiánya általában véve is jellemzőnek tekinthető a széles értelemben vett korabeli magyarországi politikai gondolkodásra.

Az 1790-es évek eleje politikai diskurzusán belül *Az igaz hazafi* egyik specifikumát tehát éppen abban láthatjuk, hogy szerzője a hazafiság meghatározását célul kitűzve egy adott időpillanatban érzékelt komplex közéleti-politikai problémahalmaz meg- és feloldásaként az értékek hierarchiájának egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen rendszerét igyekezett felkínálni. Műve egy olyan modell ígéretével kecsegtet tehát, amely egyrészt teoretikus kidolgozottságára, absztrakciós minőségére és rendszertani lefedettségére alapozva merészkedik explicit módon is a normatív értékmeghatározás területére, és lép fel egyfajta egyetemesen érvényes normativitásigénnyel. Erre ugyanakkor éppenséggel nem valamifajta légtüres térben kerül sor, hanem (sok esetben közvetetten, máskor sokkal egyértelműbb formában) az időszak jelentős, súlyos politikai-társadalmi tételekkel bíró vitáira reagálva. Bár a politikai eseménytörténeti kontextus konkrét mozzanataira való direkt utalásokkal felettébb szűkösen bánik a szerző – ezt esetleg egy olyan taktikai szándék lenyomataként is értékelhetjük, amely arra irányul, hogy a munkát a közélet földhözragadtabb szintjétől, a „sárdobálástól” elemelje, és így az általános-normatív érvényesség tételese megfogalmazott igényét minél kevésbé veszélyeztesse –, látni fogjuk, hogy bizonyos, a műben elméleti-normatív tétellel felmerülő kérdések adott esetben milyen szoros szálakkal kapcsolódnak az időszakban zajló politikai vitákhoz, illetve áttételesen miként köthetők bizonyos nagypolitikai jelentőségű eseményekhez.⁶

A szerzőség kérdése

Mivel a mű névtelenül jelent meg, érdemes a szerzőség azonosításának történetét – amennyire ez nyomon követhető – röviden áttekinteni. Az Osvald szerzőségét megalapozó legfontosabb kortárs mozzanat, hogy Széchényi Ferenc könyvtárának 1799-ben Sopronban kiadott, Tibolth Mihály által sajtó alá rendezett katalógusában zárójelben már az „Osváld” név szerepel a műre utaló tétel szövegében.⁷ A Széchényi-könyvtár katalógusának bejegyzésén kívül figyelmet érdemel a mű két kortársnak tekinthető említése is, amelyek azonban nem tartalmazzák a szerző nevét. Ezek közül az első a bécsi *Magyar Hirmondó* 1793. évfolyamának január 4-i számában szerepel, ahol a beérkezett új könyvek listájában találkozunk a munka címével.⁸ A minden bizonnyal a szerkesztők, Görög Demeter és Kerekes Sámuel tollából származó felsorolás az általuk újonnan beszerzett munkák fontosabb könyvészeti adatait tartalmazza. Az időrendben második említés

⁶ Az előbbieik közül kiemelhetjük például a nyelvkérdést vagy a felekezeti problematikát, utóbbiak vonatkozásában pedig az 1790–1791. évi diéta, sőt akár az 1791. évi 67. törvénycikk rendelkezéseinek megfelelően kiküldött rendszeres bizottságok 1791 augusztusától zajló munkálatai érdemelnek említést. A későbbiek során ezekről részletesebben is szó lesz.

⁷ *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi. Tomus I. Scriptores Hungaros et Rerum Hungaricarum Typis Editos Complexus. Pars I.* Sopron, Typis Siessianis 1799. 467. A katalógus keletkezésének történetéhez lásd Fraknói Vilmos: *Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820*. Budapest, Osiris, [1902] 2002. 202–204.

⁸ *Magyar Hirmondó*, 1793. január 4. 32. Itt az is kiderül, hogy a könyv ára 20 krajcár volt.

Sándor Istvánnak a négy évvel a könyvtári katalógus nyomtatásban történő megjelenése után kiadott *Magyar könyvesház*ában található bejegyzés,⁹ amely a megjelenés idején és helyén, a címen, valamint a méreten kívül más paramétert nem ad meg.¹⁰ Demeterék mindezek mellett a mű terjedelmét, a nyomdász nevét, valamint az árat is feltüntették. Ezen apró eltérésekhez képest jóval nagyobb jelentőségű az az egyezés, hogy nemcsak a *Magyar Hirmondó* említett, nem sokkal *Az igaz hazafi* megjelenése után keletkezett listájában, de a jóval a könyvtári katalógus kinyomtatása után kiadott *Magyar könyvesház*ban sem találjuk a szerző nevét. Emellett pedig az is közös vonás, hogy mindeközben tudható, hogy sem Görög, sem Sándor előtt nem volt ismeretlen Oswald munkássága.

Tudomásunk van róla, hogy az 1789-től 1791-ig *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, majd 1792-től 1803-ig *Magyar Hirmondó* néven Bécsben kiadott lap alapítójának, Görög Demeternek Oswald két munkája is birtokában volt: a könyveket, térképeket és kéziratokat tartalmazó gyűjteményének eladása alkalmával készített jegyzék¹¹ tanúsága szerint nemcsak maga *Az igaz hazafi* volt megtalálható Demeter könyvtárában,¹² de Heinrich Ferdinand Möller *Sophie, oder der gerechte Fürst* című, 1777-ben megjelent színpadi műve¹³ Oswald által készített, magyarul 1786-ban kiadott fordításának egy példánya is.¹⁴ Emellett éppen Sándor István a szerzője azon, 1799-ben ugyancsak a *Magyar Hirmondó*-

⁹ Sándor István: *Magyar könyvesház, avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerint való rövid említésök*. Győr, Streibig József, 1803. 196. Az 1791-től 1808-ig 12 kötetben megjelent *Sokféle* című „enciklopédikus folyóirat” szerkesztő-szerzője, a Szinnyei József által „az első magyar bibliográfusnak” nevezett Sándor jelentős újítása volt, hogy szakítva az addigi magyarországi bibliográfiai összeállítások gyakorlatával, *Magyar könyvesház*ában a könyvek címeit nem a szerzők rövid életrajzaiba illesztve, hanem a kiadás éve, ezen belül pedig a megjelenés helye szerint csoportosítva közölte. Lásd Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, Akadémiai, 1983. 202–204; Kókay György: Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához. *Magyar Könyvszemle*, 77. (1961), 3. 314–319; Szinnyei József: *Az első magyar bibliographus. Székfoglaló értekezés*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1901.

¹⁰ Sándor természetesen az említett adatok mellett a szerző/fordító nevét is rendre feltüntette bibliográfiájában, amennyiben az adott mű nem névtelenül jelent meg. A könyvek lapszámának és a nyomdász nevének elmaradása szintén következetesen alkalmazott elem munkájában. Erre az *Előbeszéd*ben szolgál magyarázattal: mivel sok esetben magát a művet nem látta, és ezért másodkézből származó információkkal dolgozott, az egységesség szempontját szem előtt tartva ezeket az adatokat azon esetekben is elhagyta, amikor az adott munkáról közvetlen ismeretekkel rendelkezett.

¹¹ A gyűjteményt 1819-ben vásárolta meg Esterházy Miklós. Ezt követően készült az állományról a *Zuwachs der Bibliothek Anno 1820* címet viselő, 776 tételt tartalmazó lajstrom. (Zvara Edina: *Egy tudós hazafi Bécsben. Görög Demeter és könyvtára*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat, 2016. 100.) Az ebben felsorolt művek nagy része ma is megtalálható a kismartoni Esterházy-kastély könyvtárában. A jegyzéket lásd Zvara (2016) i. m. 255–429.

¹² Zvara (2016) i. m. 314. A jegyzék vonatkozó tételében nem szerepel a szerző neve: „Hazafi az igaz. 792. 8.”, amelyben az első szám a megjelenés évére, a második a kötet méretére (nyolcadrét) utal.

¹³ Heinrich Ferdinand Möller: *Sophie oder der gerechte Fürst. Ein Schauspiel in drey Aufzügen*. Leipzig, Adam Friedrich Böhme, 1777.

¹⁴ Zvara (2016) i. m. 370. A lajstromban található tétel: „Oswald Sofia. 786. 8.” A következő műről van szó: Heinrich Ferdinand Möller: *Sófia avagy az igazságos fejedelem. Egy eredetes (Originál) Mese-Játék három Szakaszokban, Készítetett Német Nyelven Möller Henrik Ferdinánd által, most pedig Magyarra fordítottatott Pápan Oswald Sigmond Prókátor által, 1786-dik Esztendőben*. Ford. Oswald Zsigmond. Győr, Streibig József, 1786.

ban folytatásokban (négy részletben) megjelent cikknek, amelyben az Osváld Zsigmond név is feltűnik.¹⁵ Sándor a sorozat harmadik és negyedik darabjában közreadott listában 156 „Magyar nyelvbeli ’s még sok most is élő” író nevét sorolja fel betűrendben (köztük Osváldét), majd egy ezt követő felsorolásban még 40 „Deák nyelvbeli ’s még most is élő” író következik. A rövid szöveg megírásával és a hozzá tartozó névsor összeállításával Sándor Johann Christian Engel és az őt szinte szó szerint követő Schwartner Márton azon megállapítását kívánta cáfolni, miszerint Magyarországon az írók száma nemzetközi összehasonlításban igen csekély, számuk alig éri el az ötvenet.¹⁶

Bár Osváld írói jelentősége nyilvánvalóan nem ítéltető meg önmagában annak alapján, hogy Sándor érdemesnek tartotta a nevét felvenni egy ilyen névsorba, ám mégsem elhanyagolható mozzanat, hogy e felsorolásban a korabeli irodalmi élet olyan kiemelkedő jelentőségű alakjai mellett szerepel, mint Aranka György, Barczafalvi Szabó Dávid, Baróti Szabó Dávid, Batsányi János, Bessenyei György, Decsy Sámuel, Dugonits András, Görög Demeter, Gvadányi József, Gyöngyössi János, Fejér György, Horányi Elek, Kazinczy Ferenc, Kultsár István, Márton István, Rajnis József, Rát Mátyás, Révai Miklós, Szatsvai Sándor, Szekér Joákim, gróf Teleki László, Verseggy Ferenc vagy Virág Benedek – hogy csak néhány példát említsünk.¹⁷ Sándor a *Magyar könyvesház* készítésekor sem feledkezett meg Osváldról gyűjtött ismereteit közölni, hiszen bibliográfiájában két munkát is felsorol, amelyeket vele hoz kapcsolatba: *Gróf Essex, Szomorú Játék* megnevezés alatt nyomtatásban elsőként megjelent fordítását,¹⁸ amely John Banks nyomtatásban 1682-ben megjelent, *The Unhappy Favourite, or the Earl of Essex* című drámájának¹⁹ magyar nyelvű változata, valamint *Zsófia, avagy az igazságos fejedelem* alakban a már említett Möller-átültetést, utóbbit Osváld saját műveként.²⁰

Hogy az 1799-es könyvtári katalógus bejegyzésére még sokáig nem figyeltek fel, azt jól mutatja, hogy Danielik József „életrajz-gyűjteményének” második, kiegészítő kötete ugyan említi Osváldot, de *Az igaz hazafit* nem ismeri,²¹ a Moenich Károly és Vutkovich

¹⁵ Sándor István: A Magyar Országírók, 50-nél jóval többenn vagynak. *Magyar Hirmondó*, 1799. december 6. 751–752; december 10. 766–768; december 13. 783–784; december 17. 799–800. (Osváld neve a 799. oldalon szerepel.)

¹⁶ Johann Christian Engel: *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. Erster Theil*. Halle, Johann Jacob Gebauer, 1797. 12; Martin Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungern*. Pest, Trattner Mátyás, 1798. 565–566. Schwartner szinte szó szerint veszi át Sándor cikkét, annak keletkezési körülményeit és Engel választát részletesen bemutatja Kókay (1961) i. m. 317–318.

¹⁷ Az első listát közvetlenül követő második, a latinul író szerzőket felsoroló összeállítás sem szűkölködik tekintélyt parancsoló neveken. Mások mellett megemlítetik Berzeviczy Gergely, Bolla Márton, Katona István, Koppi Károly, Kovachich Márton György, Lakits György, Pray György, Schedius Lajos, Schwartner Márton és Szerdahelyi György. Lásd Sándor István: A Deák nyelvbeli, még most is élő Íróink. *Magyar Hirmondó*, 1799. december 17. 800.

¹⁸ Sándor (1803) i. m. 163. A szóban forgó munka: John Banks: *Groff Eszkesz. Öt szakaszba foglalt szomorú játék. Banknak angliai nyelven lett ki-adása szerént. Német nyelvből magyarra fordítottatott Pápán Osváld Sigmond prókátor által*. Pozsony, Patzko Ágost Ferenc, 1785.

¹⁹ John Banks: *The Unhappy Favourite, or the Earl of Essex*. London, R. Bentley & M. Magnes, 1682.

²⁰ Banks (1682) i. m. 164.

²¹ Danielik József: *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény. Második, az elsőt kiegészítő kötet*. Pest, Szent István Társulat, 1858. 242. Danielik valószínűleg Sándor István *Magyar könyvesházát* vagy esetleg valamilyen,

Sándor által összeállított *Magyar írók névtárában* pedig maga Oswald sem szerepel.²² Concha Győző a 19. század végén még mindig „az *Igaz hazafi* névtelen szerzőjéről” írt, vagyis (ekkor még) nem tudott Oswald szerzőségéről,²³ Ballagi Géza alapvető munkájában pedig maga a mű sem fordul elő annak ellenére, hogy Oswald nevével egy alkalommal találkozunk a szövegben: Ballagi Tóth Ferenc egyik egyháztörténeti munkájának címlapján található cenzori *approbatio* szerzőjeként említi, ahol Oswald mint „a pápai ref. collegium curatora és a dunántúli superinten. könyvvizsgálója” nevezte meg magát.²⁴

Ugyanakkor a későbbi szakirodalom – a katalógus kortársnak tekinthető bejegyzésének megfelelően – a szöveget már egyöntetűen Oswald Zsigmondhoz köti. Így találkozunk vele Petrik Géza bibliográfiájának 1890-ben kiadott második kötetében,²⁵ az azonosításban vélhetőleg őt követő Szinnyei József magyar írók életét összefoglaló irodalmi lexikonában,²⁶ valamint Váczy Jánosnak a törzsanyagában a Kazinczy-levelezésen alapuló, az író személyét középpontba helyező korrajzában. Váczy *Az igaz hazafira* vonatkozó egyik rövid megjegyzéséhez fűzött lábjegyzetben (Szinnyeire is utalva) megemlíti, hogy a Nemzeti Múzeumban található példányon a mű szerzőjeként Oswald Zsigmond van feltüntetve.²⁷ A 20. század első felére tehát – vélhetően Petrik és a rá támaszkodó Szinnyei

utóbbira támaszkodó forrást használhatott, hiszen a fentebb már említett Möller-fordítás nála is Oswald saját műveként szerepel. Ezenkívül még Oswald Banks-átültetését említi Danielik, valamint *A' panaszolkodó feleség* című, Rotterdami Erasmus *Colloquia familiaria* című művéből készült átdolgozását. (A szóban forgó munka Oswald Zsigmond: *A' panaszolkodó feleség, ama' Nagy emlékeztető Erasmus beszélgetéseiből való fordítás* [ford. O. S.]. Győr, [Streibig József], 1785.) Szinte szó szerint – a hibás adatokban is – követi Danieliket Márki József Tudor. (Márki József Tudor: *A magyar költészet rövid ismertetése*. Pest, Gyurián József, 1861. 71.)

²² Moenich Károly – Vutkovich Sándor: *Magyar írók névtára. Életrajzi és könyvészeti adatok gyűjteménye*. Pozsony, Nirschy Ferenc Könyvnyomdája, 1876.

²³ Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik. Irodalomtörténeti vázlat*. Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, [1882] 2005. 114.

²⁴ Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest, Dialóg Campus, [1888] 2016. 17. Mivel Ballagi nem adta meg a bírált mű címét, csak találgathatunk, hogy melyik munkáról lehet szó. Tóth, aki 1801-től a pápai kollégium teológiai professzora volt, majd 1817-től a pápai református gyülekezet lelkésze, 1827-től pedig a Dunántúli Református Egyházkerület szuperintendense, több egyháztörténeti munkát is írt, így további információk híján ezek bármelyikére vonatkozhat Ballagi utalása. (Tóth Ferenc: *A pápai reformáta szent ekleziájának rövid története, mellyel a reformátusioktól fogva e mai Időig lehozva meg-írt Tóth Ferentz a' reformátusok pápai kollégiumában theológiát és az avval össze-kötött papi tudományokat tanító rendes professor*. Komárom, Weinmüller, 1808c; Tóth Ferenc: *A Magyar és Erdély országi protestáns ekleziák története. I. darab*. Komárom, Weinmüller, 1808b; Tóth Ferenc: *A helvetziai vallástételt tartó túl a dunai főtiszteletű superintendenciában élt superintendensek, vagy református püspökök élete, e jelen való időig lehozva*. Győr, Streibig, 1808a; Tóth Ferenc: *A helvetziai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete e jelen való időig lehozva*. Győr, Streibig, 1812.)

²⁵ Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországból s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak*. Budapest, Dobrowsky Ágost, 1890. II. 954.

²⁶ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1903. IX. 1436.

²⁷ Váczy János: *Kazinczy Ferenc és kora*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1915. 224. Az Országos Széchényi Könyvtárban található példányon valóban található egy ceruzával írt, vélhetően könyvtárosi

hatásának köszönhetően – immár egyöntetűen elfogadásra talált, hogy a szöveg szerzője Oswald, amit mi sem mutat ékeesebben, mint hogy ekkoriban már maga Concha is őt említette a mű alkotójaként.²⁸ Végül ami 20. század második felét illeti, mind Kosáry Domokos bibliográfiája,²⁹ mind a 80-as években megjelent, a pápai kollégium történetét összefoglaló monográfia³⁰ egyértelműen Oswald munkájaként tárgyalja a művet.

A mű eddigi szakmai értékelése

A következő lépésben a kötet szakirodalmi értékelésének történetét szükséges röviden áttekinteni. Ez egyrészt azért fontos, mert ennek alapján nyílik mód majd arra, hogy a művel kapcsolatos legfontosabb megfigyeléseinket összefoglaljuk. Másrészt pedig azért, mert ebből kiindulva remélhetőleg igazolható lesz az, hogy Oswald széles értelemben vett életműve, ezen belül pedig kiemelten *Az igaz hazafi* részletes elemzésével a korszak politikai gondolkodásának fontos és egyben érdekes jellemzői válhatnak hozzáférhetővé. Jelezni kell, hogy a szöveg szakirodalmi feldolgozottsága meglehetősen esetleges, a nem annyira elemzéseknek, mint inkább ismertetéseknek nevezhető szövegfoszlányokból összeálló kép pedig igencsak felületesnek mondható. Ez talán részben arra vezethető vissza, hogy a névtelenül megjelent munka már a kortárs térben sem váltott ki túlságosan nagy visszhangot, és nem került be a korszak esztétörténeti kánonjába sem.³¹ Nagy általánosságban egyrészt érdemes ennek kapcsán Szűcs Zoltán Gábor megállapítására utalni, miszerint a „magyar politikai kultúra kánonképző erejének viszonylag alacsony fokából” következően – kevés kivételtől eltekintve – „még a meglévő szövegek sem

kéztől származó bejegyzés, amely (Váczyhoz hasonlóan ugyancsak Szinnyeihez utalva az olvasót) a mű szerzőjeként Oswald Zsigmondot nevezi meg.

²⁸ Concha Győző másodelnök üdvözlő beszéde Dobó Sándor igazgató-tanítóhoz az 1924. évi Wodianer-jutalom átadása alkalmából a M. Tud. Akadémia 1924. évi május hó 26-án tartott összes ülésén. *Akadémiai Értesítő*, 35. (1924), 409–420. 160. Mint láttuk, Concha *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik* lapjain (amelyet először a *Budapesti Szemle* 1882. évi 61–66. számaiban folytatásokban, majd könyv alakban 1885-ben publikált) még ismeretlen szerzőjű műként kezelte *Az igaz hazafit*. Mielőtt azonban 1924-ben Oswald Zsigmond nevéig eljutott volna, egy „átmeneti” változatot is papírra vetett. Egy korábbi, 1892-ben megjelent munkájában ugyanis, bár érezhetően némileg bizonytalankodva („alkalmasint”), Oswald Dánielt nevezte meg szerzőként. Lásd Concha Győző: *Az államhatalmak megoszlásának elvei*. Budapest, Franklin-Társulat, 1892. 37. Oswald Zsigmond egyik (1777-ben született) gyermekét Dánielnek hívták, Concha minden valószínűség szerint ekkor még vele keverte *Az igaz hazafi* íróját. (MNL OL A1548 0468)

²⁹ Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. Budapest, Művelt Nép, 1954. II. 359, 503.

³⁰ Bodolay Géza: A türelmi rendeletről a forradalom és szabadságharc leveréséig (1781–1849). In Trócsányi Zolt (szerk.): *A pápai kollégium története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1981. 116–118.

³¹ Ahogyan „eszmék” alatt sem végső szubsztancialitással bíró, az interpretációval lehatárolható gondolati entitásokat, hanem a diszkurzív térben megképzett konstrukciókat értek, amelyek a mindig újabb vitahelyzetekben szünet nélkül formálódnak újra, úgy az „esztétörténet” kifejezést is ennek megfelelően használom itt és a továbbiakban. Vagyis átfogó fogalomként nem feltétlenül csak a *history of ideas* vagy az *Ideengeschichte* klasszikus irányzatait, hanem adott esetben a jelen munka felfogásához közelebb álló (politikai) diskurzustörténeti érdekeltségű és hangsúlyú megközelítésmódo(ka)t is értem alatta.

épültek be tartósan a politikai közösség kollektív emlékezetébe”.³² A kortárs recepció elmaradásának ezzel részben összefüggő, közvetlen okát pedig esetleg azon, fentebb már említett mozzanatban kereshetjük, hogy bár Osvald a szerzői szándéknyilvánítás szintjén nem a tudományos, hanem a közéleti regiszterben pozicionálta művét, a szöveg jellegét valójában egy sokkal inkább elemzőnek, mintsem polemikus-aktualizálónak ható szerzői attitűd határozza meg. Ez az írásmód, valamint az ehhez társuló viszonylag nagyobb terjedelem az időszak politikai nyilvánosságát alapvetően meghatározó röpiratos vitairódalom közegében (amelyen belül Osvald explicit módon elhelyezte művét) vélhetően nem segítette a befogadást. Végül számításba veendő az is, hogy a munka egyértelműen a legturbulensebb két év (1790–1791) után, már a „lecsengés” időszakában jelent meg.

Figyelmen kívül hagyva *Az igaz hazafi* tartalmi szempontból kevésbé meghatározó említéseit, a mű szakirodalmi értékelésének történetét a következőkben azon két ismertetés alapján mutatom be, amelyek áttekintésével képet kaphatunk arról, hogy a szöveg viszonylagos komplexitása egymástól mennyire eltérő értelmezésekre adott lehetőséget.³³ Ezek közül időrendben az első az 1790 körüli időszak politikai szövegtermése első modern „felfedezőjének”, Concha Győzőnek a *Kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik* című munkájában található, aki először mérte fel az időszak írásos politikai megnyilvánulásai korábbi periódusokhoz képest robbanásszerű mennyiségi növekedésének jelentőségét. Conchának az Osvald-művel kapcsolatos álláspontját illetően már önmagában az is sokatmondó mozzanat, hogy azt könyvének negyedik fejezetében tárgyalja részletesebben. Ugyanabban tehát, amelyben azon műveket mutatja be az 1790-es évek elejének politikai irodalmán belül, amelyekben „a röpiratokban elsősorva, szaggatottan előttünk fekvő reformeszmék nagyobb szabású, átfogó, rendszeresebb kivitelre találnak”. Mint megtudjuk, ezek további közös vonása, hogy „bennök éri el a szabadelvű magyar politikai gondolkodás tetőpontját”.³⁴

A Concha által jelzett első mozzanat, a politikai nézetek „rendszeresebb kivitele” összecseng a jelen bevezető elején megfogalmazott állítással, miszerint az Osvald-szöveg mindenekelőtt teoretikus jellegével, illetve a benne felállított elméleti modell következetességre törekvő érvényesítésével tűnik ki az időszak politikai szövegeinek tömegéből. A művet tartalmilag értékelő, annak a kor politikai gondolkodása viszonylatában vett „progresszív” jellegét sugalló másodikként idézett megállapítás ugyanakkor még abban az esetben is bővebb magyarázatra szorul, ha eltekintünk attól a perspektivikus különbségtől, amely számunkra a szerző ismerete nyújtotta többletből adódik, és amelynek alapján könnyen belátható a Concha által eszközölt csoportosítás támadható volta. *Az igaz hazafi* Concha számára ismeretlen szerzőjének szövegét itt ugyanis Batthyány

³² Szűcs Zoltán Gábor: „Mintha gyöngy szemeket viselnék lábaimon.” Politikai eszmétörténet és életrajzírás kapcsolatai a Szemere-ügy kapcsán. *Korall*, 12. (2011a), 44. 33.

³³ Mivel az alább következő két értelmezéshez képest tartalmi többlettel nem szolgálnak, nem tárgyalom tehát részletesen Váczy János, Némédi Lajos, valamint Bodolay Géza *Az igaz hazafival* kapcsolatos megjegyzéseit. Lásd Váczy (1915) i. m. 224, 309; Némédi Lajos: *A nemzeti művelődés ügye 1790–91-ben*. Eger, [k. n.], 1962. 214, 217, 224, 226–227, 237, 250, 264, 281; Bodolay (1981) i. m. 116–118.

³⁴ Concha (2005) i. m. 81.

Alajos, Martinovics Ignác, Laczkovics János és Hajnóczy József munkáival találjuk egy társaságban.³⁵ Vagyis egy olyan szövegcsoporthoz tartozunk, amelynek szerzői többségükben alig három évvel *Az igaz hazafi* megjelenése után életükkel lakoltak felségsértőnek ítélt politikai nézeteikért és „összeesküvésnek” minősített, részben eszmei-politikai, részben valós szervezeti együttműködésükért.³⁶ Ugyanakkor, mielőtt túlzott jelentőséget tulajdonítanánk az utóbbi mozzanatnak, jelezni kell, hogy Concha – nem lévén abban a helyzetben, hogy feltegye a kérdést, vajon egy Veszprém megyei táblabíró munkája miként kerülhet a fenti csoportba, pusztán a szöveg ismerete alapján – *Az igaz hazafi* vonatkozásában mérsékelte a fenti „csoportképzésből” eredő torzító hatást, amikor annak szerzőjét „conservatív reformernek” minősítette. A Hajnóczy nézeteit bemutató részt követően, rátérve *Az igaz hazafi* ismertetésére, a következőképp fogalmazott:

„Az *Igaz hazafi* [sic] az új állami és társadalmi rendért száll szintén síkra, de egészen önálló, eredeti fölfogással; a külföldi eszméknek mi nyoma sincs a munkában, magából, eredeti alapon fejt ki az állam természetét s ebből folyólag a reformok szükségét s éppen ebben van előttem kiváló becse. *Az igaz hazafi* liberalismusa kétség kívül mérsékeltebb, mint e kor többi szabadelvű íróié, conservatív reformernek lenne leghelyesebben nevezhető, a ki előtt a meglevő államszerkezet a döntő, a ki csak ritkán épít teljesen új alapra, tudva, hogy a meglevőnek végkép lerombolásával, megsemmisítésével az újhoz is hiányzik a szükséges anyag. *Az igaz hazafi* a haladás nagy elve mellett küzd, de nem feledkezik meg az állami és társadalmi szerkezet állandó, változhatatlan szükségleteiről, s akkor is az egésznek eszméjéből indul ki, midőn az elnyomott részek felszabadítását célozza. Fejtegetéseiben, érvelése módjában van ugyan az ódság bizonyos zamatja, nem hordja ajkán korának külföldi eredetű jelszavait, itt-ott talán nagyon is naivnak, a világtól elmaradottnak mutatkozik, de azért a főfontosságú kérdésekben a haladást pártolja mindig.”³⁷

Több mint hetven évvel a Concha-féle elemzés első megjelenése után Kosáry Domokos adott rövid értékelést *Az igaz hazafiról*. A mű az 1950-es években megjelent bibliográfiában először az 1790–1792. évi „nemesi mozgalom” időszakának termését ismertető negyedik fejezetben (*A nemesség harca és megalkuvása, 1790–1792*), azon belül pedig az *1790–1791-i országgyűlés* című fejezetnek a nemzetiségi kérdést, illetve az ennek részeként szereplő, a magyar nyelv kérdését tárgyaló alfejezetében kapott helyet. Ezt követően a következő nagyobb szövegrészbe emelve (*Az osztrák és magyar uralkodó*

³⁵ Concha (2005) i. m. 81–121. Concha ebben a fejezetben *Az igaz hazafi* mellett Batthyány Alajos *Ad amicam aurem* című munkáját és Martinovics *Oratio ad procures*-ét mutatja be. Hajnóczyról összefoglaló jelleggel szól, főként 1791-ben és 1792-ben megjelent államtani-közjogi munkái alapján, végül Laczkovics a Martinovics-munka általa készített magyar nyelvű fordítása okán nyer említést.

³⁶ A két kivétel természetesen Batthyány és maga Osvald.

³⁷ Concha (2005) i. m. 114–115. Concha a fejezet elején azt is leszögezi, hogy a tárgyalt szerzőknél „nem emelkedik a külföldi politikai gondolkodás túlsúlyra, s ha befolyásolják [sic] is általa, mégis a hazai közalapok szemléletéből fakad egész fölfogásmódjuk” – mint kiderül, a „külföldi” hatások esetében a „francia társadalmi szabadelvűség” és az „angol-francia alkotmányosság” eszmeköréről van szó. Megjegyzi azt is, hogy az adott csoporton belül Martinovics állt leginkább „külföldi szellem hatása” alatt. Lásd Concha (2005) i. m. 81. Concha egyébként később is tartotta magát *Az igaz hazafi* fenti, elismerő értékeléséhez, mégpedig mint korábban láttuk, ekkor már a szerző személyének ismeretében. Fentebb hivatkozott akadémiai beszédében mint „komoly állambölcséleti művet” említette „Osvald Zsigmond, Veszprém megye táblabírája” munkáját. Concha (1924) i. m. 160.

osztályok szövetségének megszilárdulása és felbomlása, 1792–1825), a francia háborúkkal kapcsolatos források között tűnik fel.³⁸ Osvald nevével ezenkívül még egy alkalommal találkozunk a Kosáry-bibliográfiában, mégpedig egy jóval későbbi, 1817-es, a „pápai főiskola tanítási nyelve körül kialakult vitában” megnyilvánuló munkája kapcsán.³⁹ E munkát Kosáry keletkezési idejének megfelelően szintén az ötödik fejezetben tárgyalja, a vallás és a szellemi élet témaköréhez sorolt munkák között, ezen belül pedig a második alfejezetben (*Oktatás. Iskolák*), ahol a „holt latin tanítási nyelv egyre nyomasztóbbnak érzett uralma ellen” fellépő „sok egykorú nyilatkozat” közt említi.⁴⁰

Pusztán az ezen fejezetcímekben rejlő minősítés(ek) alapján is szembetűnőek a hangsúlybeli eltérések a Concha-féle értelmezéshez képest. Bár egy rövid kitétel erejéig *A kilenczvenes évek reformeszméi* lapjain is olvashatunk *Az igaz hazafi* írójának „a nemzeti eszméért” való elkötelezettségéről,⁴¹ e szempont Kosáry értelmezésében jóval nagyobb hangsúlyt kap. Míg tehát Kosáry Osvaldnak a „nemzetiségi kérdésben” és a „magyar nyelv ügyében” elfoglalt pozícióját ítélte döntő mozzanatként, mint láttuk, Concha a mű leginkább meghatározó jellegzetességének a „haladás” iránti elkötelezettséget látta, és ennek alapján tartotta jogosultnak a számára akkor még ismeretlen szerzőt a „szabadelvű magyar politikai gondolkodás” korabeli képviselői közé besorolni.

Ha az elhelyezés formai aspektusa mellett Kosárynak a művel kapcsolatos tartalmi jellegű, értékelő megállapításait vesszük szemügyre, hasonló következtetéseket vonhatunk le. E tekintetben a leginkább jelentőségteljes mozzanat az, hogy a két említett szöveghely közül az elsőben mindösszesen azon rövid kitéttel találkozunk, miszerint a „Veszprém megyei táblabíró” műve „a magyar nyelvet pártoló, egyébként elég konzervatív nemesi irat”. A kézikönyv formátumra szabott summázat tartalmilag az Osvald-mű második említésekor is visszaköszön, amikor is képet kaphatunk arról, hogy Kosáry mit ért a szerző „konzervativizmusa” alatt. Itt ugyanis a „legjellemzőbb egykorú nemesi iratok egyikének” nevezi a művet, és a szerző azon elgondolását emeli ki, melyben az a nemességnek alapvető, lényegében egyfajta társadalmi kiegyensúlyozó szerepet szán. Emellett hangsúlyozza, hogy Osvald „példának állítja az angol nemességet, mely részt vesz a kereskedelembe és iparban, állást foglal a nemzeti nyelv

³⁸ Kosáry (1954) i. m. 359, 503.

³⁹ Osvald Zsigmond: *Kérdés: Kell-e már a reformátusok felsőbb iskoláiban némelly tudományokat anyai magyar nyelven tanítani?* [H. n.], [k. n.], 1817c.

⁴⁰ Kosáry (1954) i. m. 583. Osvald ezen munkája (amely terjedelmileg más súlycsoportba tartozik, mint *Az igaz hazafi*; egy tizenöt oldalas röpiratról van szó) már címével is jól mutatja a szerzőnek mind az anyanyelv, mind a reformátusság ügye irányában való elkötelezettségét; a szövegelemzések során pedig azt is látni fogjuk, hogy mindkettő már 1790 körül központi szerepet játszott gondolkodásában. Osvald ezen röpiratában az 1815-ben a pápai kollégium oktatási nyelve kérdésében kiobbant vitában a magyar megtartása mellett tört lándzsát. A Márton István által képviselt, tisztán magyar nyelvű oktatás elképzeléséhez képest némileg mérsékeltabb álláspontra helyezkedve, ám a dunántúli egyházkerület által 1815-ben (újra) bevezetett, teljes mértékben latin nyelvű oktatást elutasítva „a felsőbb tudományok” tanításának (egyelőre még) részleges magyar nyelvűsége mellett tette le a garast. Lásd ehhez Bodolay (1981) i. m. 160–161.

⁴¹ „Különösen jellemzi *Az igaz hazafi* íróját a nemzeti eszméért lelkesedése, mely míg többi liberalisainknál az általános szabadság mellett elhomályosul, nála főhelyet foglal el.” Concha (2005) i. m. 120.

és (protestáns szempontból) a vallási türelem mellett, ugyanakkor azonban, s még élesebben, az ősi szabadságot és vallást veszélyeztető francia eszmék ellen; emiatt a cenzúrát is jónak tartja.”

Egyrészt azt láthatjuk tehát, hogy Kosáry – Conchával ellentétben – nyilvánvalóan nem tartotta Osvald szövegét „a kor irodalmából sajátságos[an] kiváló műnek”.⁴² Másrészt az is szembeűnő, hogy bár ő is megemlített olyan vonásokat, amelyek akár a társadalmi progresszió adott történelmi kontextustól függetlenül elgondolt, Conchánál főszerepet játszó eszméje megnyilvánulásaként is értelmezhetők, összességében amellelt tört lándzsát, hogy *Az igaz hazafi* értékrendszerében egyértelműen a rendi-nemesi értékvonatkoztatási rendszer dominál.⁴³ Ennek megfelelően nemcsak a műnek „az ősi szabadságot és vallást veszélyeztető francia eszmékkel” való szembenállását és a cenzúra intézményét helyeslő alapállását emelte ki külön, de egyenesen úgy látta, hogy az értékelés során a mű ezen aspektusai jóval nagyobb súllyal kell latba essenek a kereskedelem és ipar, a nemzeti nyelv, illetve a vallási türelem témáival kapcsolatos elgondolásokhoz képest. Hogy mindezzel pedig a magyar nyelv iránti elkötelezettség sem jelent ellentétes tendenciát, Kosáry egy későbbi, már a 19. század elejének nyelvújító mozgalma és a „feudális nacionalizmus” viszonyát illetően tett, általános érvényűnek szánt megállapításában jelezte.⁴⁴

Összefoglalva *Az igaz hazafi* e két értékelése alapján nyert tanulságokat azt mondhatjuk, hogy már a Concha és Kosáry által megrajzolt (meglehetősen elnagyolt) kép alapján is körvonalazódik *Az igaz hazafira* jellemző szellemi-diszkurzív horizont összetettsége. Joggal vetődhet fel persze a kérdés, hogy vajon a fenti, mélyszerkezetükben nagyrészt a (rendi-nemesi értelemben vett, de az anyanyelvhasználat problematikáját is magában foglaló) „nemzeti kérdés” iránti elkötelezettség és a „társadalmi haladás” pártolásának

⁴² Concha (2005) i. m. 114. Ezt az is jól mutatja, hogy a korszak „művelődéséről” szóló későbbi nagy-monográfiájában Kosáry nem is említi Osvaldot. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1980.

⁴³ Itt és a továbbiakban a „rend”, „rendi”, „rendies”, „rendiesít” terminusokat alapesetben az elterjedt szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően a politikai előjogokkal bíró csoportokra vonatkoztatva használom. Ennek külön jelzését amiatt tartom fontosnak, mert Osvald a főneves alakot („rend”) kiterjesztett értelemben alkalmazza munkájában, vagyis általában véve az általa felvázolt nagy közösséget – a „hazát” – alkotó csoportok jelölésére hajlamos használni. Ennek eklatáns esete, hogy a műben például nemcsak a nemesség szerepel mint „rend”, de a földművesek is. (Lásd ehhez a *Közzó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet.) Amennyiben tehát külön nem jelzem, a fogalmat és származékait az előbbi (szűkebb) jelentésben használom, egy további megszorítással: e kifejezések (miként a rendi-nemesi összetétel maga is) alapesetben úgy értendők, mint amelyek a rendek e szűkebb értelmén belül elsősorban a magyarországi kontextusban mind társadalom-, mind eszmetörténeti értelemben domináns, vezető szerepet betöltő köznemességre referálnak.

⁴⁴ „A nyelvújítás eredménye: a korszerűsített, kiművelt nemzeti nyelv pedig a polgári-nemzeti átalakulás fontos szükségletei, velejárói közé tartozott. [...] Létrehozása, korszerűsítése azonban, mint előkészítő folyamat, bármily fontosnak is kell tartanunk, még nem azonos a végeredménnyel és annak felhasználásával. Vagyis e folyamat önmagában és egészében még korántsem jelzi szükségképpen a polgári-nemzeti átalakulás programját, tendenciáját és szándékát. Tulajdonképpen e folyamat, általában véve, bizonyos fejlettségű társadalmak esetében, más előkészítő folyamatokhoz hasonlóan, még a *feudalizmuson belül* megy végbe.” Kosáry Domokos: *Napóleon és Magyarország*. Budapest, Magvető, 1977. 93.

ellentétpárja körül forgó, „kihegyezett” összegzések ténylegesen milyen viszonyba állíthatók a szöveg diszkurzív-retorikai finomszerkezetének egyes elemeivel. Bár a dolgozat elemzése éppenséggel a mű belső szövegvilágának árnyalt feltárását célozzák, egyfajta munkahipotézisként (távoli közelítésben) ezen ellentétpár arra mégiscsak alkalmas lehet, hogy segítségével *Az igaz hazafi* eszmétörténeti értelemben vett többszörös rétegzettségét exponáljuk. Ahhoz, hogy e feltételezést egy másik dimenzióból közelítve is megkíséreljük igazolni, röviden a biografikus keretek problematikáját is érintenünk kell.

Életrajzi keretek és az életmű – vázlat

Ha az életpályát nagy vonalakban vesszük szemügyre, megállapítható, hogy annak két alapvető, Osvald működésének helyi és országos szintjeihez kapcsolható tendenciája különíthető el. *Az igaz hazafi* szerzőjében egyrészt a „helyi elit” sok szempontból tipikus képviselőjét láthatjuk. Anyagi tehetségét mutatja, hogy a pápai református egyházkerület adókiivetési lajstromai Osvaldot mindvégig a legmagasabbnak számító hetedik *classis*ba tartozóként regisztrálták. Neve az 1800-as évek elejétől szerepel folyamatosan az összeírásokban. Az ettől az időszaktól kezdve általa rendszeresen fizetett 4, illetve olykor 5 forintos adó egyértelműen mutatja, hogy a város leggazdagabb rétegéhez tartozott.⁴⁵

Iskoláztatásáról kevés konkrét információ áll rendelkezésünkre. Az adásztevelői „száműzetés” idejéből⁴⁶ töredékesen és nagy hiányokkal fennmaradt diáknévsorok nem őrizték meg a nevét, de ettől még nagyon is lehetséges, hogy az alsóbb osztályokat az adásztevelői iskola elemi tagozatán, illetve gimnáziumi *classis*aiban járta ki. Felsőbb tanulmányairól annyit tudunk, hogy a debreceni kollégiumban 1765. április 25-én subscribált, és a megelőző évfolyamot is Debrecenben végezte. Tanárai Szatmári István, Hatvani István, Varjas János és Sinai Miklós voltak.⁴⁷

⁴⁵ Meg kell jegyezni, hogy a 18. század végéről a lajstromok csak nagyon töredékesen maradtak fenn. A vagyoni osztályokba (*classis*) sorolással az 1810. évi összeírásban találkozunk először, amely a legmagasabb (VII.) osztályba a következő csoportokhoz tartozó adófizetőket sorolta: „Nagyobb kereskedők – nemes árendások – nemes földesurak – és házzal ’s fizetéssel bíró tisztviselők.” Lásd DREL III. 62. 13. c. 1.

⁴⁶ Azt követően, hogy 1752-ben királyi rendelet tiltotta meg a nyilvános vallásgyakorlatot a reformátusok számára Pápan, a pápai kollégium is beszüntette addigi működését, és ezt követően „erősen redukált formában”, hivatalosan mint kisgimnázium működött tovább Adásztevelen. Az iskola a türelmi rendelet után kezdhetett újra hivatalos működését Pápan, majd a századfordulón elnyerte a dunántúli református egyházkerület anyaiskolájának státuszát is, amelyet előbb a dunántúli egyházkerület, majd nem sokkal később a többi három szuperintendencia is elfogadott. Ennek kiharcolásában Osvald maga is exponálta magát. Lásd ehhez Trócsányi Zsolt: A szatmári békétől a türelmi rendeletig 1711–1781. In Trócsányi Zsolt (szerk.): *A pápai kollégium története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1981. 68–86; Bodolay (1981) i. m. 89–173, főként: 121–122; Hudi József – Köblös József: A pápai református kollégium szervezete és működése a XVI–XIX. században. Bevezető tanulmány. In Köblös József (szerk.): *A pápai református kollégium diákjai 1585–1861*. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2006. 20.

⁴⁷ Thury Etele (szerk.): *Iskolatörténeti adattár*. Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1908. II. 271.

Presbiterként és mint kurátor évtizedekig aktívan részt vett mind a pápai református gyülekezet és a kollégium irányításában, mind pedig az egyházmegye és az egyházkerület életében. Tóth Ferenc dunántúli szuperintendensek életrajzát ismertető művének Torkos Jakab püspökről szóló fejezetében a világi rendhez tartozó, Torkos munkáját segítő *coadjutor curátorok* között Oswaldot maga is megemlíti, mint aki „egyszersmind Superintendenciális Könyvvizsgáló”.⁴⁸ Oswald egyházmegyei *coadjutor curator*i tisztségéről nem sokkal halála előtt, a Pápai Egyházmegye 1825. február 3–4-én Adorjánházán tartott közgyűlésén mondott le.⁴⁹ 1807-től 1810-ig Oswald töltötte be a pápai főkuratori hivatalt,⁵⁰ erről „27 év különböző szolgálat után” köszönt le.⁵¹ Mint láttuk, Oswald mindezek mellett a Tóth Ferenc egyik egyháztörténeti munkája címlapján található, superintendenciális könyvvizsgálói minőségében eszközölt jóváhagyását többek közt mint a „pápai ref. collegium curatora” írta alá.⁵²

Hudi József hangsúlyozza, hogy „[a] kollégium- és egyháztörténet különösen Eöry János és Oswald Zsigmond presbiter és kurátor munkásságát emeli ki, melyet az egyházi élet újjászervezése terén fejtettek ki”.⁵³ Aktivitását jelzi például, hogy a 19. század első évtizedének közepén az egyházközség és Mándi Márton István pápai professzor közti konfliktusban aktívan fellépett a gyülekezet érdekében annak ellenére is, hogy korábban, az adásztevelői „száműzetés” utáni időszakban a professzornak a kollégium újjáépítése terén tett fáradozásait mint az egyházközség tekintélyes tagja kifejezetten támogatta.⁵⁴ Egy másik példaként utalhatunk a már említett, 1817-ben kiadott röpiratára, amelyben a kollégium oktatási nyelve körüli vitában foglalt állást, ezúttal a szuperintendenciával szemben.

Oswald módos pápai nemesként Veszprém megye tisztikarában több tisztséget is betöltött az 1780-as évektől kezdve (mint már említettük, szolgabíró, táblabíró, megyei al- és főügyész is volt).⁵⁵ Visszatekintő jelleggel e tisztségeiről saját maga is tudósított a *Magyar Kurir* egy 1814-es számában közrebocsátott írásának bevezető részében, amelyben egyik (végül kéziratban maradt és sajnálatos módon minden bizonnyal elveszett) fordítása kiadási költségeinek fedezésére próbált előfizetőket toborozni.⁵⁶ Ebben

⁴⁸ Lásd Tóth (1812) i. m. 206. A „coadjutor curátor” a kor szóhasználatában a főkurátor mellett működő segédgondnokot jelentett, akit a pápai gyülekezetben 1808-tól kezdve évente választottak. Lásd ehhez Hudi–Köblös (2006) i. m. 73.

⁴⁹ DREL II. 35. a. 2. 247. (1825. február 3–4-i közgyűlés, 1. pont). A halotti anyakönyv fejezet elején említett bejegyzése tehát nem véletlenül Oswald ezen tisztségét regisztrálta.

⁵⁰ Hudi–Köblös (2006) i. m. 72.

⁵¹ PREI. Lásd Hudi–Köblös (2006) i. m. 72.

⁵² Ballagi (2016) i. m. 17.

⁵³ Hudi–Köblös (2006) i. m. 73.

⁵⁴ Bodolay (1981) i. m. 116.

⁵⁵ Hudi József megjegyzése szerint „[a] pápai főgondnokok művelt, jogot végzett, ügyvédként, táblabíróként vagy vármegyei tisztviselőként ismert személyek voltak – azaz a nemesi elitet képviselték”. Hudi–Köblös (2006) i. m. 73.

⁵⁶ Oswald Zsigmond: Tudományos jelentés. *Magyar Kurir. Honnyi Levelek, Tudósítások, és Egyebek. Nro. 33. A Magyar Kurir 38. számához*, 1814. május 13. 79.

arról számolt be, hogy 1810-ben történt visszavonulását megelőzően az al- és főügyészi („Al- és Fő Magistratusi Fiscalisi”) tisztséget 17 évig (vagyis 1793-tól kezdve) viselte,⁵⁷ főszolgabíróként („Fő Biró”) pedig hét éven keresztül (tehát 1803-tól) működött.⁵⁸

Tevékenységének másik szintje az országos diskurzusokhoz kötődik. E vonatkozásban mindenekelőtt saját, nyomtatásban megjelent műveit kell kiemelni: mind *Az igaz hazafi* kiadása, mind a pápai kollégium oktatási nyelve kapcsán a nyelvkérdést tárgyaló röpiratának megjelentetése azt mutatja, hogy Osvald Zsigmond esetében a helyi politikai életben való részvétel igénye mellett az országos közéleti-politikai vitákhoz való hozzászólás szándéka is egyértelműen tetten érhető.

Az életművön belül ugyanakkor kiemelt szerepet játszanak Osvald fordításai is. Ezek közül külön figyelmet érdemel a fentebb már említett két színpadi mű átültetése, amelyek nemcsak nyomtatásban jelentek meg az 1780-as években, de magyar nyelvű színházi előadásokról is tudunk. A Banks-fordítás (*Groff Eszeksz*) jelentőségét mutatja, hogy ezt a darabot a színháztörténeti szakirodalom a magyar nyelvű szomorújáték egyik korai képviselőjeként tartja számon.⁵⁹ Császár Elemér szerint a fordítást Osvald Christian Heinrich Schmid német átdolgozása⁶⁰ alapján végezte el.⁶¹ Kerényi Ferenc az 1790-es évek színjátéktípusairól szóló tanulmányában (az Osvald esetében egyébként hipotetikus alapon is viszonylag kis kockázattal valószínűsíthető) német közvetítés jelentőségét emelte ki.⁶² Később már tételesen Johann Gottfried Dyk fordításának közvetítő szerepére utalt,⁶³ míg az Essex-téma másik korabeli adaptálója, az erdélyi Seelmann

⁵⁷ Ugyanakkor Veszprém megye 1786. évi vármegyei jegyzőkönyvéből kiderül, hogy aljegyzői tisztségre való kinevezésére már jóval 1793 előtt sor került. Lásd VEML IV. 1. a. 13. 400. (1786. május 6. közgyűlés jegyzőkönyve, 821. pont). Főjegyzővé történő kinevezése: VEML IV. 1. a. 17. 845. (1793. november 18-i közgyűlés jegyzőkönyve, 1. pont).

⁵⁸ 1803-ban választották a devecseri járás főszolgabírájává. Mezei Zsolt: A Dunántúli Református Egyházkerület statisztikája 1817-ben. *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei*, 4. (2004), 3–4. 141.

⁵⁹ Kerényi Ferenc: *A régi magyar színpadon. 1790–1849*. Budapest, Magvető, 1981. 37; Kerényi Ferenc: Magyar színészet Pest-Budán. In Kerényi Ferenc (szerk.): *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Budapest, Akadémiai, 1990b. 69.

⁶⁰ Császár minden bizonnyal a következő kiadásra utal: Johann Christian Schmid: *Die Gunst der Fürsten. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen, nach Banks, Brooke, Jones und Ralph*. Danzig, Daniel Ludwig Wedel, 1773.

⁶¹ Császár Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913. 20.

⁶² Kerényi (1981) i. m. 37.

⁶³ Kerényi (1990b) i. m. 69, 91. Nyilvánvalóan a mű azon fordításáról van szó, amelyet a lipcei könyvkiadó és könyvkereskedő maga készített: John Banks: *Graf von Essex. Ein Trauerspiel in fünf Akten*. Leipzig, J. G. Dyk, 1777. Dyk fordítói szerepéhez lásd Jennifer Willenberg: *Distribution und Übersetzung englischen Schrifttums im Deutschland des 18. Jahrhunderts*. München, K. G. Saur Verlag, 2008. 229. Fordítókat összefoglaló kiadói jelentőségéhez vedd össze Michel Grimberg: *Die Rezeption der französischen Komödie des 18. Jahrhunderts im deutschen Sprachraum: Französische Originale, Übersetzungen und Präsentationsformen*. In Hans-Jürgen Lüsebrink – Rolf Reichard: *Kulturtransfer im Epochenumbruch. Frankreich–Deutschland 1170 bis 1815*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 1997. 572.

Károly esetében⁶⁴ „egy másik német változat” hatását emlegette.⁶⁵ Kerényi aláhúzta, hogy a két fordításban az I. Erzsébet angol királynő kegyencéről szóló vándortéma jelentős hangsúlybeli eltérésekkel tűnik fel: míg az Oswald-szövegben az egyébként királyhű gróf határozottan fellép a zsarnoksággal szemben, az erdélyi verzióban ennek nem találjuk nyomát: a főhőst sokkal inkább a körülmények áldozataként mutatja be a fordító.⁶⁶ Miként Kerényi is utalt rá, Oswald 1785-ben, a II. József-féle centralizáló-egységesítő, a nemesi előjogok radikális visszaszorítását célzó törekvések idején megjelent fordításában vélhetően nem véletlenül domborodik ki a cselekményen belül a zsarnoksággal való szembeszállás motívuma: a fordító ezzel nyilvánvalóan a korabeli közhangulat és az azt alapvetően meghatározó rendi-nemesi közvélemény preferenciáinak megfelelően helyezte el a hangsúlyokat, az Essex-vándortéma ezen elemét a „hazai” viszonyokra alkalmazva.⁶⁷

A *'Sófia avagy az igazságos fejedelem* színház- és irodalomtörténeti jelentősége ugyancsak kiemelendő: Kerényi Ferenc az érzékenységi első szörványosabb magyarországi jelentkezései között említi Oswald Möller-fordítását.⁶⁸ Mivel az eredeti darab nyelve német, nem lehet kérdéses, hogy ez esetben Oswald ennek szövegéből dolgozhatott. Tartalmi szempontból kiemelendő, hogy a mű alaptémája – az ártatlanul szenvedő főtisztviselő hírnevét megmentő, jó uralkodó helyreállítja a közjóval egyenértékű felvilágosult államrendet – más hangsúlyokat mutat, mint az Essex-adaptáció.⁶⁹ Megkockáztatható, hogy a különbségek megint csak a fordító szellemi tájékozódásának összetettségéről árulkodnak. Ami magukat az előadásokat illeti, mindkét darabot Kelemen László és neves társulata⁷⁰ vitte színre: John Banks színműve Oswald által magyarított verziójának előadására 1793-ban két alkalommal került sor, mégpedig a társulat „legjobb színészei”

⁶⁴ *A maga mátkájáért ártatlanul halált szenvedett groff Essex. Egy szomorú játék öt felvonásokban. Melly Németből Magyarra fordítatott Seelmann Károly által.* Kolozsvár, Hochmeister Márton, [é. n.].

⁶⁵ Kerényi (1990) i. m. 91. Korábbi tanulmányában – kérdőjellel – a Schmid-féle német változatot is megemlítette Seelmann esetleges közvetlen forrásaként. Vess össze Kerényi (1981) i. m. 37. (Mint láttuk, Császár Elemér Schmid hatását még Oswald vonatkozásában hangsúlyozta.)

⁶⁶ Kerényi (1981) i. m. 37; Kerényi (1990) i. m. 91.

⁶⁷ Ez az eset a fordítás aktív cselekvő minőségét középpontba állító, az átültetés során keletkező eltéréseket, divergenciákat a „hűség tolmácsolás-félrefordítás” ellentétpárja által meghatározott dimenziótól eltávolodva értelmező kulturális fordítás megközelítésének relevanciáját is mutatja. Eszerint az adaptáció különböző szintű műveletei: az elhagyott vagy akár csak az eredetihez képest kisebb súllyal átemelt mozzanatok, de az esetleges hozzátoldások, a fordítás szövegfolyamába beemelt, de a főszövegtől nem elkülönített (és így áttételesen a fordító „nézeteiről” is számot adó) kommentárok, vagyis a fordítás során keletkező különbségek alapján a befogadó közeg sajátos várakozásaira, elvárásaira és érzékenységeire nézvést vonhatunk le következtetéseket. Lásd ehhez mindenekelőtt: Kontler László: Fordítás és összehasonlítás a kora újkori eszméletörténetben. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 55. (2009), 1–2.

⁶⁸ Kerényi Ferenc: Drámaprogram – színház nélkül. In Kerényi Ferenc (szerk.): *Magyar színház történet 1790–1873*. Budapest, Akadémiai, 1990a. 45.

⁶⁹ Kerényi (1990) i. m. 67.

⁷⁰ Kelemen nyilvánvalóan a Magyar Nemzeti Játékszíni Társaság legmeghatározóbb tagjának tekinthető, ugyanakkor azt is jelezni kell szerepét illetően, hogy a társulat formális vezetői posztját csak rövid ideig töltötte be. Ehhez és az alakját övező, gyakran tárgybeli tévedésekben kimerülő, már-már mitikus motívumok alakulástörténetéhez lásd Gajdó Tamás: Tények és legendák. A Kelemen László-irodalom. *Színház tudományi Szemle*, (1996), 30–31. 56–62. (A társulat vezetőségének kérdése: 56–57.)

közreműködésével,⁷¹ 1793. szeptember 4-én és szeptember 22-én.⁷² Heinrich Ferdinand Möller darabjának magyar nyelvű változatát pedig 1794-ben adták elő, ugyancsak két alkalommal.⁷³

A színpadi művek mellett Oswald fordításai és átdolgozásai közt bölcséleti, erkölcsstani és közjogi tematikájú munkák is szerepelnek. Ezek között tarthatjuk számon a már említett, 1785-ben kiadott Erasmus-átdolgozását,⁷⁴ mindenekelőtt pedig Friedrich Wilhelm Daniel Snell gießeni kantiánus professzor írásaiból készült adaptációit és ehhez fűzött saját kis katekézisést,⁷⁵ valamint a történész és vallástudós Johann Andreas Friedrich Steger 1799-ben megjelent *Versuch eines Natürlichen Kirchenrechts aus der Natur des Begriffs der Kirche entwickelt* című munkájának kéziratban maradt fordítását.⁷⁶

Nyomtatásban megjelent, illetve kéziratban maradt fordításai mellett még egy munkájáról tudunk. Mint röviden már utaltunk rá, Oswald 1814-ben a *Magyar Kurir*-ban előfizetők toborzásának szándékával „Tudományos jelentést” adott közre. Ebben arról számolt be, hogy mivel „még mi Magyarok a’ Német remek munkákat utól nem értük”, magyarra fordította és „mind más nevű tudósoknak”, mind saját maga „feles jegyzéseivel” megebővítette nagy érdemű Hálai Professor Jákob Lajos és Henrik Urnak igen derék munkáját, melynek címje: *Philosophische Rechtslehre oder Naturrecht*, ilyen magyar titulus alatt: *Okosság Törvénye, vagy böltselkedési Juss-Tud[ol]mány*, mely nyomtatásban mintegy 35 vagy 36 árkusra fog menni”. A tudományok fejlesztésének fontosságára

⁷¹ Az említett neves színészek maga Kelemen, Sehy Ferenc és Rehákné Mór Anna voltak. Bodolay (1981) i. m. 209.

⁷² *Magyar Teátrumi Zseb-Könyvecske az 1793-dik Esztendőre*. Trattner Mátyás, Pest, [é. n.]. A zsebkönyv az előadások helyszínét is megadja: ez az első esetben a „Pesti Játék-Szín”, a másodikban a „Budai Nyári Játék-Szín” volt. A bemutatókra az Oswald színműfordításait ismertető Bodolay Géza, illetve Kerényi Ferenc is utal. Lásd Bodolay (1981) i. m. 209; Kerényi (1990) i. m. 69. Sajnos maguknak a színpadoknak a Kelemen-társulat anyagát őrző Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tárában nem bukkantam a nyomára.

⁷³ 1794. június 25-én és október 15-én. Az igazságos fejedelmet Láng Ádám János játszotta. Lásd *Magyar Teátrumi Kalendárium*. Melly A’ Magyar Játzó Társaság által 1794. Esztendőben elő-mutatott Játék-Darabok’ nevezeteiket rendbe szedve magában foglallya. Készítette Szőke Nyéki Pál, a’ M. J. Társaság Tagja és Súlyója. Trattner Mátyás, Pest, 1795. 37, 43; Bodolay (1981) i. m. 209; Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar színművészeti lexikon. A színjátszás és drámairodalom enciklopédiája, III.* Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, [h. n.], [é. n.], 418.

⁷⁴ Oswald (1785) i. m.

⁷⁵ Oswald Zsigmond: *Erkölcsei kis-katechismus; vagy: Az embereknek a’ Természeti és Erköltsi Bölcselkedésből vett közönséges-vallása*. Mellyet Snell, Fridr., Wilh., Dániel Professor Úrnak írásaiból, és a’ maga elmékedéseiből készített Oswald ‘Sigmond, T. N. Wespriem Vármegyének Törvényes Tábla-Bírája. Pest, Trattner János Tamás, 1817b; Oswald Zsigmond: *Okosság-törvénye rajzolatlyá; mellyet Snell, Fridr., Wilh., Dániel Professor Úrnak írásaiból készített Oswald ‘Sigmond, T. N. Wespriem Vármegyének Törvényes Tábla-Bírája*. Pest, Trattner János Tamás, 1817d; Oswald Zsigmond: *A’ kisdedeknek természeti és erkölcsi vallása*. Pest, Trattner János Tamás, 1817a. (A három szöveg egybefűzve jelent meg.)

⁷⁶ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 1440. Az 1814-es keltezésű autográf kézirat címlapján a saját neve előtt feltüntetett rövidítést Oswald a három évvel később megjelent *Erkölcsei kis-katechismus* főszövegét megelőző rövid szentencia alatt oldotta fel: „Egy Ember-Barát”. Ennek jelentőségéről a *Kitekintés* című fejezetben lesz szó.

vonatkozó nézeteit dióhéjban mutatja, ahogyan a hasonló fordítások szükségességét a következő gondolatmenetben nyomatékosította:

„Minthogy pedig az emberi jussoknak és kötelességünknek tudománya az embereknek javokra és világi állapotjukra nézve leg fontosabb, és a' Státusoknak dolgaiba is olly nagy befolyással bír, hogy valamint az órákat a' napok járásához, úgy az országai alkotmányokat (Constitutziókat) és egyéb törvényeket is ha valóba jók és hasznosak akarnak lenni, eh[h]ez az örökös directoriumhoz kell alkalmaztatni; sőt e nélkül senki-is nyomos Tudományú törvénytudó nem lehet: kívánnám tehát ezen jelentett munkámat nyomtatás által közre botsátani.”⁷⁷

Protokonzervatív felvilágosodás: az „átlagos” és a „kivételes” határán?

Osvald működése helyi és országos szintjeinek elválasztásával természetesen nem a Conchánál és Kosárynál talált, a „rendi keretek”/„társadalmi haladás”, illetve a „konzervatív vonások”/„szabadelvűség” ellentétpárjainak relevanciáját szeretném alátámasztani, és végképp nem a „lokális”/„országos” szintek ezeknek való megfeleltethetőségét igyekszem bizonyítani. Azt azonban igen, hogy a fentiek alapján érdemes *Az igaz hazafi* szöveggközeli elemzésére egy olyan perspektívából kísérletet tenni, amelyben nem annyira az eszmetörténeti értelemben vett „rég” és „új” közti ellentét kap figyelmet, hanem sokkal inkább a különböző motívumok egymásra építő jellegére, ezek szövegegesen belüli összjátékára esik a hangsúly. Mindennek konkrét tartalmi dimenzióit érzékeltetendő, némileg előreszaladva jelzem, hogy a szöveg érveléseiben több síkon is határozottan kimutatható egy olyan kettős értékrendszer, amelyben a fennálló társadalmi keretek jogi-intézményes alapjainak messzemenő elismerése, valamint a felvilágosodás „felülről szabályozott” formában történő terjesztésének támogatása, illetve utóbbihoz kapcsolódva a rendi önazonosság korban megszokott elemein túlmutató elképzelések egyidejűleg kapnak helyet.

A fentieket tekintetbe véve felvethető, hogy a műben kibomló szellemi horizontot összességében leginkább a szakirodalomban „(proto)konzervatív felvilágosodásként” aposztrofált pozícióval lehetne azonosítani. Ami a konzervatív felvilágosodás fogalmát illeti, elmondható, hogy az eszmetörténeti szakirodalomban igazán nagy hatást John G. A. Pocock ezzel kapcsolatos tanulmányai fejtették ki; maga Pocock a felvilágosodás(ok) „decentralizált” elgondolására irányuló fejtegetéseiben részben Franco Venturi megfontolásaira támaszkodott.⁷⁸ Megfogalmazása szerint „azon jelenségek közt, amelyeket

⁷⁷ Osvald (1814) i. m. 79. Osvald minden bizonnyal Jacob *Philosophische Rechtslehre* című munkáját fordította le. (Ludwig Heinrich von Jacob: *Philosophische Rechtslehre oder Naturrecht*. Halle, Rengersche Buchhandlung, 1795.) A magyar változat tényleges megjelenéséről nincs tudomásom, miként magának az eredeti kéziratnak sem sikerült nyomára bukkannom.

⁷⁸ John Greville Agard Pocock: *Clergy and Commerce: The Conservative Enlightenment in England*. In Raffaele Ajello et al. (szerk.): *L'età dei lumi: Studi storici sul Settecento europeo in onore di Franco Venturi*. Vol. I. Napoli, Jovene Editore, 1985b. 523–562; John Greville Agard Pocock: *Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak. Amerika és Franciaország esete brit perspektívából*. In Horkay

a »felvilágosodás« felidéz számunkra, vannak olyanok, amelyek hatása »konzervatívnak« nevezhető, abban az értelemben, hogy létező eliteket erősítettek meg – köztük egyháziakat is – a polgári irányításra szóló hatalmukban”. Ezenkívül Pocock tanulmányában arra is utalt, hogy a „felvilágosodáshoz” kapcsolható eszméket megfogalmazó „filozófusok” gyakran úgy gondoltak ezen eszmékre, mint amelyeknek „kevesebb köze volt a hagyomány alóli, vagy a társadalmi hatalom előző formái alóli emancipációhoz, mint a szuverén autoritás védelméhez, a vallásos fanatizmussal és a polgárháborúval szembeni személyes biztonsághoz”.⁷⁹ Az elsősorban az angolszász kontextus vonatkozásában hangsúlyozott e megállapítások persze nem közvetlenül, hanem mindenekelőtt tipológiai-elméleti tekintetben bírnak jelentőséggel a korabeli magyar politikai diskurzusra nézvést.

Ami a magyarországi kontextust illeti, elsősorban a Szűcs Zoltán Gábor által alkalmazott, a fentieknek sok szempontból megfeleltethető protokonzervatív felvilágosodás fogalma idézendő fel Osvald munkája kapcsán.⁸⁰ A fogalmat bevezető tanulmányában Szűcs egy német nyelvű szöveget említ, amely a francia forradalom fejleményeit a köznéppel Burke és hannoveri követője, Rehberg szellemében ismerteti, és amelynek szerzője többek között azt hangsúlyozza, hogy a revolúció szörnyűségei nem a felvilágosodás ok-okozati következményei. A munka magyar fordítója, a Paksi Szakmáry Simonként (avagy Simeon P. Szathmáryként) beazonosítható Sz. P. S., valamint (saját bevallása szerint) az írás kiadása mögött álló Szemere Albert kapcsán Szűcs a magyar protokonzervatív diskurzust mutatja be néhány kiemelt szerző munkája alapján. Tanulmányában a következő megállapítást teszi: „[...] Szemere Albert és Sz. P. S. alakjai kifejezetten kontraintuitívek a történettudományos ismereteink alapján: egyszerre protestánsok, ellenzéki konstitucionalisták, királyhűek, felvilágosodáspártiak és forradalomellenesek.”⁸¹ Majd Bárány Péternek *A' köznép' meg-világosodásáról, ennek határaitól és hasznairól* címmel 1791-ben megjelent Ewald-fordítását,⁸² valamint Decsy Sámuel 1794-re szóló *Magyar almanakját*⁸³ bemutatva szintén ezek intellektuális összetettségét mutatja ki. Egyrészt e szövegeknek a társadalmi-politikai *status quo* iránti elkötelezettségét emeli ki, valamint azon vonásukat húzza alá, hogy képesek „a törvényes szabadságot a politikai

Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai esztétorténet cambridge-i lát képe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Pécs, Tanulmány, 1997b. 223–242; John Greville Agard Pocock: *Conservative Enlightenment and Democratic Revolutions: The American and the French Cases in British Perspective. Government and Opposition*, 24. (1989), 1. 81–106; Kontler László: William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában. *Korall*, 7. (2006), 1. 134.

⁷⁹ Pocock (1997b) i. m. 224, 225.

⁸⁰ Szűcs Zoltán Gábor: Magyar protokonzervatívok. *Kommentár*, 4. (2009), 4. 17–31.

⁸¹ Szűcs (2009) i. m. 21.

⁸² Bárány Péter: *A' köznép' meg-világosodásáról, ennek határaitól és hasznairól / írta német nyelven Ewald I. L. Béts, Hummel Dávid, 1791. A Bárány-féle fordítás alapjául szolgáló mű: Johann Ludwig Ewald: Über Volksaufklärung, ihre Gränzen und Vorteile. Berlin, J. F. Unger, 1790.*

⁸³ Decsy Sámuel: *Magyar almanak 1794-ik esztendőre, melyben az esztendőnek, hónapoknak, heteknek [...] járásán [...] kívül, minden európai [...] fejedelmeknek [...] a két magyar hazában [...] hivatalokat viselő hazafiaknak neveik fel vagynak irattatva. Béts, Schrämbl Ferentz Antal, 1794.*

rend fennálló formáival összegyeztetni”.⁸⁴ Másrészt viszont (Bárány fordítása esetében) egy, a köznép felvilágosodását szorgalmazó elképzelésrendszer érvényesülését hangsúlyozza, illetve (a Decsy *Almanak*jában található, az európai államformákról szóló fejtegetést illetően) egy „felvilágosult politikaelméleti diskurzus nyomaira” bukkan.⁸⁵

A „(proto)konzervatív felvilágosodás” terminusa és a Kosáry által használt, Osvaldra alkalmazott „konzervatív” jelző tehát (a részben egyező szóhasználat ellenére is) egymástól merőben eltérő jelenségek megnevezésére szolgál. Míg utóbbi éppen a Kosáry értelmezésében a rendi-nemesi gondolkodás nagy részét jellemző „maradiság” és a jóval kisebb társadalmi háttérrel rendelkező „progresszió” közti dichotómia kiélezését célozza, addig a (proto)konzervatív felvilágosodás fogalmában jól láthatóan éppenséggel az összefonódás jelenségeire, az elmosódó határok tendenciájára esik a hangsúly. E terminus alkalmazásában tehát lényegében azon dichotomikus kategóriaképzés meghaladására irányuló törekvést fedezhetjük fel, amely a Kosáry-féle bibliográfiában található, Osvald műveit bemutató szövegrészek szóhasználatát jelentős mértékben meghatározza, és amely részben (ellenkező irányból és kisebb mértékben) *A kilenczvenes évek reformeszméinek* Osvaldra vonatkozó passzusaira is jellemző.

A Kosáry-féle terminológiáról e tekintetben bővebben szólva, az ebben kimutatható dichotomikus modell előzményének a Szekfű Gyula által bevezetett, az 1792 és 1835 közti időszakra vonatkoztatott „rendi nacionalizmus” képlete tekinthető. Mint az köztudott, ennek tartalmi jellegzetességeként Szekfű többek közt a „mozdulatlanságot” és azt emelte ki, hogy a rendi nacionalizmus „oly hosszú időn át nem volt képes evolúcióra a reform felé”.⁸⁶ Mivel e fogalom alapvetően az Osvald-mű keletkezésének kronológiai időhatárán túllépő időszakot jelöli, ebből a szempontból problematikus volna jelen munka szemléletmódját ehhez képest pozicionálni. Tartalmilag ugyanakkor, a benne érvényesülő merev fogalmi elválasztáson alapuló megközelítés okán, amely nyilvánvalóan hatást gyakorolt Kosáryra, messzemenően alkalmas erre. A Kosáry által alkalmazott „feudális nacionalizmus” terminusa, amelyet Kosáry az 1795 és 1830 közti időszak vonatkozásában mint „uralkodó, lényegében véve retrográd tendenciát” jellemzett és „egy igen szerény, szinte föld alatt futó, progresszív, antifeudális tendenciával” állított szembe, lényegében a szekfűi terminus marxizáló felhangú átfogalmazásaként fogható fel.⁸⁷ E két nagy hatású fogalom vonatkozásában ugyanakkor azt is jelezni kell, hogy bár ezek a történeti modell elvont szintjén és az ennek megfelelő terminológiában a fentiekhez hasonló merev elkülönítéseket eredményeznek, ez nem feltétlenül és nem minden esetben jelenti a dichotomikus képleteket átmetsző jelenségek iránti teljes érzéketlenséget.⁸⁸

⁸⁴ Szűcs (2009) i. m. 29.

⁸⁵ Szűcs (2009) i. m. 27–30.

⁸⁶ Szekfű Gyula: A rendi nacionalizmus. In Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, Királyi Egyetemi Nyomda, 1928. VII. 32.

⁸⁷ Kosáry (1977) i. m. 78, 161.

⁸⁸ Jó példája ennek, amikor Kosáry Berzeviczy reformprogramjának jelentőségéről, valamint „társadalmi, polgári reform” és „nacionalizmus” kapcsolatának ellentmondásosságáról értekezve a következő megállapítást teszi: „Berzeviczy azt nem látta, azt nem ismerte fel, hogy a polgári reform mégsem

A következő elemzések során többek között arra fogok törekedni, hogy megmutassam, *Az igaz hazafi* értékhierarchiájában nem annyira a Kosáry által előtérbe helyezett rendies szegmens és a Concha által hangsúlyozott elemeknek megfeleltethető, a kollektív rendi-nemesi identitáskonstrukcióhoz nem konstitutív módon kapcsolódó „szabadelvű” mozzanatok ellentéte dominál, hanem sokkal inkább azok szövevényes diszkurzív-fogalmi együttjátéka figyelhető meg. Ennek elméleti szempontból nem elhanyagolható jelentőségű vonatkozása, hogy a diszkurzív-fogalmi referenciaváltozás jelensége még a diszkurzív tér kollektív érv- és fogalomháztartásának teljes felforgatása (átírása) esetén is a meglévő diszkurzív, fogalmi-retorikai struktúrák anyagát felhasználva megy végbe. *Az igaz hazafinak* mint komplex műnek és egyben az időszak jelentős intellektuális lenyomatának elemzése révén mindenekelőtt e problematikának a 18. század végi magyarországi politikai gondolkodás szempontjából vett tétjeit és jelentőségét igyekszem megvilágítani. Lényegében tehát arra teszek kísérletet, hogy egy adott példán keresztül nagy felbontású képet adjak arról, hogy a széles értelemben vett felvilágosodás(ok)hoz köthető mozzanatok miképpen illeszkedhettek össze a korban a rendi gondolkodás alapelemeivel. A műnek a „(proto)konzervatív felvilágosodás” terminusával megragadható vonatkozásai mellett messzemenően igyekszem majd figyelembe venni a „közönséges társaság” egyes „tagjait” és az azokat összetartó kohéziós erőket leíró érveléseket, valamint az ezekhez szorosan kapcsolódó azon fejezeteket is, amelyekben Osvald az 1790–1791. évi diéta idején újra megélénkülő felekezeti vitákra reflektálva a protestáns egyenjogúság mellett argumentál. *Az igaz hazafi*ban tetten érhető intellektuális horizont komplexitásának leírására törekedve mindezekon kívül azon szöveghelyeknek és kontextusaiknak fogok még kiemelt figyelmet szentelni, amelyekben a magyar nyelv használata és terjesztése melletti kiállás érvényesül.

E kísérlet elméleti megalapozásához egy olyan tipológiai szinten érvényes dichotómia felállítását javaslom, amelynek egyik pólusát a „rendi-nemesi gondolkodás és értékrendszer” teszi ki, a másikat pedig az utóbbival a legkisebb mértékben is inkompatibilisnek tűnő szövegmozzanatokból összeálló elemek konglomerátuma. Ehhez elsősorban Szabó Márton azon megvilágító erejű vázlatát szeretném segítségül hívni, amelyben a „kivételes” szerepének a megértés/magyarázat folyamatában való jelentőségéről Kierkegaard, Walter Benjamin és Carl Schmitt bizonyos megfontolásai alapján esik szó. Szabó Schmittet értelmezve úgy fogalmaz, hogy „a kivételes esetek, dolgok, személyek és tettek komoly magyarázó erővel bírnak, mert azt is megvilágítják, amihez képest kivételnek számítanak, vagy ahogyan Schmitt írja: a szabály léte a kivételtől táplálkozik”.⁸⁹ Szerinte

az általa elképzelt egyenes, közvetlen úton, a feudális nacionalizmussal *szemben* fog megvalósulni majd, hanem kerülő úton, mégis a feudális nacionalizmuson *át*, a nemesség lassú, belső átfarmálódása útján. [...] [A] feudális nacionalizmus, bár a régi védelmére és konzerválására irányult, a köznemesség tudatának mozgósításával bizonyos fokig elő is készítette az eljövendő átváltódást a liberális nacionalizmusra.” Kosáry (1977) i. m. 155.

⁸⁹ Szabó Schmittet idézi: „A kivétel fontosabb lehet, mint a szabály, és ennek oka nem a paradoxon iránt érzett romantikus irónia, hanem olyan komoly megfontolás, amelynek gyökerei mélyebben rejlenek, mint valamely önmagát ismétlő általánosításnak. A kivétel érdekesebb, mint a mindennapi esetek. A normális

Schmittnek a „kivételes” ismeretelméleti jelentőségét taglaló megfontolásaiban a „kivételes eset magyarázó ereje” a „határátlépés” jelenségével kapcsolódik össze. Schmitt ezáltal

„[...] arra mutat rá, hogy a kivételes eset kapcsán az ember a határon cselekszik, és a határon érvel. Az átlépésben ugyanis egyszerre mutatkozik meg az, amivel és amit átlépünk. [Schmitt] [ú]gy látta ugyanis, hogy a kivételes eset segítségével a társadalmi-politikai jelenségek értelmezésében kikerülhetők a dedukciós jellegű elvont fantáziálások és az indukciós jellegű semmitmondások.”⁹⁰

A „kivételes” jelentőségére vonatkozó belátások segítségével egy olyan perspektívából igyekszem közelíteni az elemzés tárgyául szolgáló munkához és annak korabeli vitakörnyezetéhez, amelyben Oswald művén belül a rendi gondolkodáshoz sorolható elemek mint az „átlagos” és az abba problémamentesen be nem illeszthető mozzanatok mint a „kivételes” esetei tételeződtek. Egy ilyen, hangsúlyozottan nem történeti, hanem analitikus ellentétpár felállításával és előzetes-provizórikus értelmezési keretként történő alkalmazásával az a célom, hogy segítségével a történeti-kontextuális elemzés szintjén a rendi-nemesi gondolkodás és értékrendszer 18. század végi (mozgó) határai, sőt esetleg az elmozdulás irányai is érzékelhetővé váljanak, mégpedig éppenséggel oly módon, hogy közben a határon „innen” terület is új irányokból váljon beláthatóvá. A schmitti oppozíció heurisztikus célú alkalmazását, valamint ezen belül a „kivételes” magyarázóerejének analitikus célú kiaknázását tehát elsősorban nem az motiválja, hogy a 18. század végi politikai gondolkodás „átlagtól” való eltéréseit a maguk önértékét hangsúlyozva mutassam ki. Sokkal inkább egy olyan értelmezői szándék késztet erre, amely éppenséggel a tömeges jelenségeknek a határhelyzet viszonylatából vett helyi értékének felmérésére, az esetleges elmozdulások és a „kivételesként” értelmezhető eseteknek az „átlagos” felé történő mozgásainak feltérképezésére és megértésére irányul. Célom az, hogy egyetlen példán keresztül rávilágítsak a korszakot elsősorban meghatározó rendi-nemesi gondolkodás 1790 körül látványosan megnyilvánuló integratív potenciáljára: arra, hogy miképpen volt lehetséges az, hogy miközben újabb és újabb elemeket fogadott magába, egyértelműen megőrizte mind rendi-nemesi jellegét, mind pedig domináns pozícióját.⁹¹

semmit, míg a kivétel mindent bizonyít, és nemcsak megerősíti a szabályt, hanem a szabály léte maga is a kivételtől táplálkozik. A kivételben a valódi élet a folytonos ismétlődések során a megmerevedett mechanizmus kergét töri át.” Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris, 2016. 177. Az eredeti szöveghelyet lásd Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, [1922] 1992. 6–7.

⁹⁰ Szabó (2016) i. m. 177.

⁹¹ Mivel a schmitti modell a dolgozatban alkalmazott megközelítésmód leginkább absztrakt, tisztán deduktív réteget prezentálja, abból a célból, hogy a vizsgálatok történeti érzékenységet és a célul kitűzött intencionalista-kontextualista irányultság érvényesíthetőségét ne veszélyeztessem, a konkrét szövegelemzések során tartózkodni fogok attól, hogy Oswald egyes megnyilvánulásait direkt módon próbáljam megfeleltetni a fenti analitikus ellentétpár valamelyik tagjának. E modell tehát afféle „teoretikus háttérelmeként” funkcionál munkámban, egyfajta „ideális elmélet” szerepét betöltve. Ennek megfelelően legközelebb az általa implikált ahistorikus-tipológiai referenciákra legközelebb az utolsó, *Kitekintés* című fejezetben térek vissza. Ám akkor sem azzal a szándékkal, hogy a történeti-kontextualista elemzés (remélhető) tanulságait a vizsgálódások végén elvontabb síkra emeljem, hanem éppenséggel (akkor is) általánosabb, de történeti jellegű következtetések (és kérdések) megfogalmazásának eszközeként.

Előzetes módszertani megjegyzések

Ami a jelen szövegben érvényesített, szélesebb értelemben vett elméleti-módszertani megfontolásokat illeti, mindenekelőtt fontosnak tartom annak jelzését, hogy munkámban csupán annyiban utalok a biografikus keretekre, amennyiben az a mű eszmetörténeti jelentőségének megítéléséhez elengedhetetlennek látszik. Mivel dolgozatom fókuszában kifejezetten *Az igaz hazafi* szövegközeli mélyelemzése áll, illetve ennek kapcsán az abban található érvelésmódok diskurzustörténeti pozíciójának, azok vitakörnyezethez képest megállapítható „helyi értékének”, vagyis lényegében az adott megnyilatkozások kontextuális „tétjeinek” felmérésére törekszem, a következő elemzések során az életrajzi háttér vonatkozásában nem annak egészére, hanem elsősorban azon mozzanatokra koncentrálok, amelyek a mű egyes érveléseinek értelmezése szempontjából jelentőséggel bírnak.

A vizsgálódások középpontjába *Az igaz hazafiban* felvázolt közösségkonceptiót, a hazafiság normatív modelljét helyezem, ezen belül pedig főként arra a kérdésre próbálok meg válaszolni, hogy a rendi-nemesi önazonossághoz köthető elemek, valamint az ahhoz nem konstitutív alapon illeszkedő, főként „a felvilágosodáshoz”⁹² kapcsolható mozzanatok miként állnak össze egy adott szövegvalósággá a műben. Az elemzés ezen szűkebben vett nyelvi szintjén mindenekelőtt e konglomerátum belső viszonyai, a retorikus-fogalmi képletek mikrostruktúrái (szerzői tudatosságot feltételezve: ezek előállításának technikái és stratégiái), végül mindennek konkrét szövegszerű megnyilvánulásai és alakváltozatai érdekelnek. Másrészt a vizsgálódások diszkurzív-kontextuális szintjén arra is keresni fogom a válaszokat, hogy a mű belső szövegviszonyai, illetve maguk az érvelések tartalmilag milyen viszonyba állíthatók a mű gondolati és érvanyaga szempontjából releváns kortárs vitákban elfoglalt jellegzetes álláspontokkal, illetve szélesebb értelemben magával a politikai helyzettel. Mivel tehát kronológiailag az elemzések fókuszában az 1790-es évek eleje áll, a dolgozatnak közvetlenül nem képezi tárgyát sem a biográfia korábbi és későbbi időszakainak részletes bemutatása, sem az életpálya és az életmű egészének tételes vizsgálata. Az elemzéseket tehát az olykor hivatkozott életrajzi elemek az esetek többségében inkább kiegészíteni, árnyalni hivatottak, semmint megalapozni. Dolgozatom tehát nem annyira biografikus indíttatású eszmetörténeti munkának tekinthető, mint inkább egy olyan elemzésnek, amelyben egy kevésbé tipikus, rendszerépítő szándékkal megírt mű értelmezésére, ennek apropóján pedig az 1790-es évek elején zajló politikai viták egyes fontosabb rétegeinek bemutatására teszek kísérletet. Az életrajzi keret mint kiindulópont figyelembevételének ebben az értelemben tehát (ha nem is kizárólag, de elsősorban) az „intellektuális horizont” imént felvázolt kettőssége szempontjából van jelentősége.

⁹² Az idézőjel annak okán indokolt, hogy a modern szakirodalomban „a felvilágosodásra” immár nem annyira a nyugati központokból kiáradó monolit képletként, mint inkább a helyi változatok, adaptációk és árnyalatok kölcsönhatásaiból összeálló, policentrikus párbeszédként szokás tekinteni. Valójában tehát sokkal inkább felvilágosodásokról lehetne beszélni. Vessd össze ehhez többek között: Pocock (1997b) i. m. 224. Itt és a továbbiakban ebben az értelemben beszélek „a felvilágosodásról”. (A többes számú alakot tehát nem tartalmi, hanem kifejezetten stilisztikai okokból nem használom.)

Egy olyan, alapvetően kontextualista, ezzel összefüggésben pedig a szerzői szándékok dimenziójával is számoló megközelítésmódot igyekszem tehát alkalmazni, amelyben főként a szociokulturális és történeti-politikai, illetve a diszkurzív (egymással sok szempontból kölcsönhatásban álló) kontextusok középpontba helyezése mellett az egyéni nyelvhasználatok során sok esetben érvényesülő szerzői kreativitás aktusai is figyelmet kapnak. Ennek megfelelően a retorikus és szimbolikus konvenciók mellett az elemzés tárgyaiként jelennek meg a nyelvi-fogalmi keretek individuális („személyes”) használatai, illetve az előbbiektől való (akár minimális) eltérések szerzői gesztusai is.⁹³ Egy ilyen értelmezői alapállás teoretikus elkötelezettségének szemléltetése végett, annak explicit szakirodalmi referenciájaként mindenekelőtt Bene Sándor egyik (a cambridge-i „iskola” két legfontosabb személyisége, John G. A. Pocock és Quentin Skinner módszertani pozíciói⁹⁴ közti közös vonások hangsúlyozásából kiinduló, ám összességében mégiscsak inkább az utóbbi által preferált interpretációs stratégia hangsúlyai felé elmozduló) megfontolását érdemes felidézni. Bene szerint ugyanis

„... [a]z egyes művekbe kódolt, sokszor csak igen szűk idő- és térbeli koordináták között értelmezhető intenciófaktor feltárása, valamint az adott megnyilatkozás szélesebb diszkurzív keretének sürű leírása (a néhány éves, esetleg évtizedes távlatban érvényes kontextuális mező, metaforával megnevezve: »nyelv« kulcsfogalmainak definiálása és terminushasználatának retorikai jellemzése) között közvetlen az átjárás, egyik a másikat eleve feltételezi. [...] A »nyelv«, illetve »nyelvek« közötti hierarchizálás, a *longue durée* érvényes (eszme)történeti narratívák megalkotása azonban

⁹³ Mindenképp óvakodnék ugyanakkor attól, hogy a szerzői szándék egyfajta „abszolút” leírását lehetséges vállalkozásként képzeljem el. Alapvető ismeretelméleti okokból végső soron csupán tulajdonított szerzői szándékról beszélhetünk, hiszen a szerzői intenció a maga teljes mivoltában hozzáférhetetlen. Fontosnak tartom tehát ezen distinkció megtételét, ez azonban nem jelenti azt, hogy a szerzői szándék értelmezői kategóriájának elvetését javasolnám. Épp ellenkezőleg: mivel az imént jelzett ismeretelméleti belátás lényegében az interpretációs tevékenységet mint olyat *sui generis* meghatározó közvetítettség egyik *alesetének* tekinthető, elegendőnek tartom annak jelzését, hogy amikor szerzői szándékról beszélek (haszonlóan a továbbiakban használt értelmezői metafogalmak mindegyikéhez), azt minden esetben ezen behatárolt ismeretelméleti érvénnyel teszem.

⁹⁴ Lásd ehhez főként John Greville Agard Pocock: *Political Thought and History. Essays on Theory and Method*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009; John Greville Agard Pocock: *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985a. 1–36; John Greville Agard Pocock: The Concept of a Language and the Métier D’Historien: Some Considerations on Practice. In Anthony Pagden (szerk.): *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997c. 19–38; Quentin Skinner: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Pécs, Tanulmány, 1997. 7–53; Quentin Skinner: *Visions of Politics*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002b, I; Horkay Hörcher Ferenc: Utószó. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Pécs, Tanulmány, 1997. 295–297; Trencsényi Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról. In Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem–Társadalomtudományok” konferencia anyagai*. Budapest, L’Harmattan–Atelier, 2002. 117–158. (E tanulmány némileg módosított formában megjelent még: Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2007a. 13–58.)

már sokkal problematikusabb: ideológiai motivációk, politikai vagy vallásos meggyőződések, egyéni stíluspreferenciák is hathatnak rá.”⁹⁵

Emellett pedig a skinneri módszertan azon, itt most ugyancsak Bene tolmácsolásában felidézni kívánt vonását kell a jelen dolgozatban alkalmazott szövegértelmezői megközelítés sarokpontjaként említeni, miszerint az lényegében nem más, mint

„[...] az Austin-féle beszédaktus-elmélet kiterjesztett, történeti alkalmazása [...], amely az egyes szövegek »jelentése« (vagyis a történeti kontextus minél teljesebb körű feltárása) mellett a szerző szövegaktusának illokutív erejére kérdez rá, arra, hogy mit »csinált« (a nyelvi cselekvés értelmében) a szerző a szöveggel.”⁹⁶

Mindebből kiindulva szükséges azon elméleti-módszertani dilemmák jelzésszerű felvetése is, amelyek a cambridge-i eszmetörténet, azon belül is főként John G. A. Pocock elméleti-módszertani reflexióiban és értelmezői repertoárjában kiemelt szerepet játszó politikai nyelv kategóriájának a kelet-közép-európai, ezen belül pedig főként a magyarországi anyagra vonatkozó adaptáció problematikájával kapcsolatosak. Itthon előbb Takáts József, majd részben őt követve Debreczeni Attila exponálták a terminust az explicit teoretizálás szintjén mint az elemzői arzenál kora újkori magyarországi irodalom- és eszmetörténet tekintetében is releváns, sőt kiemelt elemét.⁹⁷ Később Trecsényi Balázs kimerítő historiográfiai és egyben programadó tanulmánya a politikai diskurzustörténet és a politikai nyelv „heurisztikus kategóriája” közép-kelet-európai alkalmazásának előnyeit hangsúlyozta, mégpedig a térség „diskurzív terét” meghatározó két „alapvető jelenség” figyelembevételével: ezek egyike, hogy e tér „az európai kultúra központibb területeiről” eredő, „általában egyirányú transzmissziós folyamat eredménye”, a másik pedig egy ebből következő meghatározottság, miszerint

„[...] a kelet-közép-európai szellemi magaskultúrák története [...] diszkontinuitások sorozata: [m]íg az európai kultúra megújuló központi területén [...] sokkal erősebb a megfogalmazások lineáris önfejlődése (az egyik diskurzív keret alakul át a másikba), a kelet-közép-európai kulturális recepciók természete egy olyan szellemi környezetet teremtett, amelyben az európai hagyomány különböző rétegei, amelyek más-más pillanatokban emelkedtek be e kontextusokba, gyakran egymással is konfliktusba kerültek.”⁹⁸

⁹⁵ Bene Sándor: Tamás, Scotus, Petrarca. A humanizmus politikai nyelvei Andreas Pannonius királytükreiben. In Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiae okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 81–82.

⁹⁶ Bene (2013) i. m. 82.

⁹⁷ Takáts József: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. A keret. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 102. (1998), 5–6. 668–686; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2007. 14–21; Debreczeni Attila: Nemzet és identitás a 18. század második felében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. (2001a), 5–6. 513–552; Debreczeni Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest, Universitas, 2009.

⁹⁸ Más szavakkal „a politikai diskurzusokat „olyan beszédmódok »horizontális« kölcsönhatása jellemezte, amelyeket szülőföldjükön egy »vertikális« kontinuumra lehetne helyezni”. Trecsényi (2002) i. m. 141.

Mindebből Trencsényi azt a következtetést vonta le a kelet-közép-európai régió eszméletörténeti kutatásai számára szolgáló tanulságként, hogy itt nemcsak a koselleckiánus *Begriffsgeschichte*-re alapozó fogalomtörténet, illetve a francia mentalitástörténet elemzési stratégiái problematikusak, de a Quentin Skinner nevével fémjelvezhető, „az egyéni beszédaktusokból kiinduló” szemléletmód is kérdéses eredményekhez vezetne. Trencsényi utóbbit abból kiindulva nyilvánítja a régió politikai diskurzusai története tekintetében inadekvát megközelítésmódnak, hogy azok (a kultúrtranszferek imént említett, döntően egyirányú mivoltából következő töredezettség eredményeképpen) „kevésbé hasonlítanak a Skinner által paradigmátikusán elemzett autark keretekhez, ahol a cselekvő a rendelkezésre álló és a hallgatóság által többé-kevésbé osztott ideológiai konvenciókból válogatva igyekszik önmagát legitimálni”. Bennük a „»fordítás« és a »beemelés« gesztusa” legalább ennyire fontos szerepet játszik, emiatt pedig „az elemzés nem tekinthet el a nyelvhasználat kollektív aspektusától (milyen diszkurzusok milyen integrációs és recepciós folyamatokon mennek át?)”.⁹⁹

Hiba volna eltekinteni attól, hogy a fenti, a nyelvi keretek kollektív dimenziójának összességében nagyobb figyelmet szentelő megközelítésmód felvázolására Trencsényi részéről egy komparatív eszméletörténeti módszertan vonatkozásában került sor. Hogy ugyanakkor a kizárólag a nyelvi keretek önmozgásával számoló megközelítést ezen összehasonlító perspektívában sem tartja elégségesnek, kiderül abból, hogy nem sokkal később maga is hangsúlyozza az „egyéni és kollektív nyelvhasználatok” elemzése összekapcsolásának fontosságát, mégpedig abból kiindulva, hogy „az egyéni használatot csak a környezet diszkurzív kereteire vonatkoztatva vizsgálhatjuk, de ugyanakkor tudatában kell lennünk annak is, hogy e keretek viszont végső soron egyéni beszédaktusokból épülnek fel”.¹⁰⁰

Ehhez hozzátehetjük, hogy ezen túlmenően talán az is belátható, hogy egy ilyen, a kelet-közép-európai diszkurzív tér történetét összehasonlító perspektívában feltárni igyekvő elemzési keret potenciális alapvetéseiként az ennél szűkebb „nemzeti” dimenzióban¹⁰¹ (és ezen belül is a különböző szubkulturális, rendi, felekezeti és más típusú rétegzódések mentén) mozgó eszméletörténeti kutatások szolgálhatnak, amelyeket illetően pedig fokozott figyelemben kell részesítenünk a kollektív és egyéni nyelvhasználatok közti (Trencsényi által is relevánsnak tartott) kölcsönhatásokat. Vagyis amennyiben

⁹⁹ Trencsényi (2002) i. m. 142.

¹⁰⁰ Trencsényi (2002) i. m. 145. Emellett pedig az is megjegyzendő, hogy a közvetítettség kiinduló premiszaként szolgáló tételének teoretikus és empirikus teherbírása is véges. Vessd össze Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L'Harmattan, 2003. 121–122. Lásd még Szabó Márton: Az összehasonlító politikai fogalomtörténetírás lehetőségei. In Szekeres András (szerk.): *A történelem–Társadalomtudományok konferencia anyagai*. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2002. 159–171, különösen: 169–170.

¹⁰¹ E tekintetben megfontolandónak tartom a Bene Sándor által a 15. század második felétől a 18. század 50-es, 60-as éveig tartó időszak vonatkozásában kijelölt széles merítésű műfaji, inkluzív nyelvi és tágabb területi kereteknek a 18. század végéig, sőt akár a 19. század első harmadáig történő kiterjesztését. Lásd Bene Sándor: *Eszméletörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. Budapesti Könyvszemle*, 19. (2007), 1. 50–64, különösen: 61.

elszakadunk az összehasonlító perspektíva által megkövetelt óhatatlanul nagyobb léptéktől, azt mondhatjuk, hogy a kutatások a kelet-közép-európai térség politikai diskurzusainak töredezettségére vonatkozó állítás elfogadása esetén sem tekinthetnek el a szerzői intencióra vonatkozó skinneri kérdésfeltevések reflektált figyelembevételétől. Annál is inkább ez a helyzet, mivel ezek maguk is az individuális nyelvi cselekvések, valamint a kollektív nyelvi-diskurzív és ideológiai konvenciók interakcióit feltételezik, amennyiben abból indulnak ki, hogy ezek kölcsönösen meghatározzák egymást.¹⁰²

E tekintetben irányadónak tekinthetők Bene Sándor meglátásai, aki Trencsényihez hasonlóan „Közép-Európának a Magyar Királyság reprezentálta régiója” speciális helyzetéből indult ki. Mint hangsúlyozta, itt – a „hiányosan” kiépült, „a nyugati mintákat sokkal durvább szövedékkel követő” kora újkori intézményrendszerből adódóan, emellett pedig a részben ebből következő, Nyugat-Európába irányuló, hosszú távon zajló és tömeges peregrinációnak is köszönhetően – „folyamatosan szinte az összes európai politikai nyelvnek egyidejű jelenléte” figyelhető meg. Ez olyan „politikai diskurzustípusok” egymásra torlódását, egymással való „dialogikus viszonyba” kerülését eredményezte, „amelyek érintkezését a nyugat-európai területek organikusabb fejlődése egyszerűen nem tette lehetővé”.¹⁰³ E politikai nyelvek „előfeltevéseinek”, „irodalmi mintáinak”, „az argumentációt szervező retorikai rendszereknek” adekvát leírását Bene ugyanakkor egy olyan „lehetőleg induktív módszert” követő értelmezői megközelítésmóddal kapcsolta össze, amely „magukból a politikai kommunikációt megőrző szövegekből és közvetlen kontextusukból” indul ki, illetve amelynek feladata „a »beszélők« szándékainak és a »hallgatók« elvárásai-értelmezési horizontjainak minél teljesebb feltárása”.¹⁰⁴ Itt meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy mindebből egyfajta *circulus vitiosus* adódik, hiszen az egyes szövegek értelmezése elképzelhetetlen olyan előzetes interpretációs keretek nélkül, amelyek az értelmezést egyáltalán lehetővé teszik.

Ennek feloldása Bene részéről egy későbbi (már említett) tanulmányában történik meg, ahol az elemzés folyamatába egy deduktív elemet is bevezetve úgy fogalmaz, hogy az intenciófaktor feltárásának fázisát előfeltételezi az adott megnyilatkozás szélesebb

¹⁰² Ezenkívül úgy gondolom, hogy egy ilyen széles és laza értelemben vett „nemzeti” kutatási perspektívában a töredezettségtézis elfogadása esetén sem érdemes a fogalomtörténeti módszerről lemondani: a fogalomtörténeti megközelítés a hosszabb távú „történeti mozgások” kontextuális elemzéseket követő leírásának nélkülözhetetlen eszköze. Lásd Bene (2007) i. m. 57; Bene Sándor: A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. (2001), 3–4. 288. Az alkalmazhatóság mértékadó példáját lásd Halmos Károly: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. *Századvég*, 7. (1991), 2–3. 130–160. Szabó Márton Trencsényi Balázssal vitázva arra hívta fel a figyelmet, hogy a kosellecki módszer olyanfajta leírása, amely azt mint „immanens jelentésstruktúrák” időbeli kialakulását vizsgáló eljárást azonosítja be, túlságosan leegyszerűsítő. Miként Szabó a *Geschichtliche Grundbegriffe* demokráciafogalmát tárgyaló szócikkét példaként felhozva fogalmaz, abban „nagyon nehéz jelentésimmanenciát találni. Inkább a jelentések és politikai helyzetek kavalkádja bontakozik ki a lapokon, vagy ahogy Koselleck írja a szócikk általa jegyzett részében, »az össz-szómező átalakításának és elmozdításainak sora«.” Lásd Szabó (2002) i. m. 161–162; Szabó (2003) i. m. 115–116.

¹⁰³ Bene (2001) i. m. 288.

¹⁰⁴ Bene (2001) i. m. 287–288.

diszkurzív keretéről alkotott munkahipotézis alkotása, „amit azután a konkrét interpretáció vagy gyengít, vagy megerősít”.¹⁰⁵ Ezt másképp megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy mivel a politikai nyelvek alapjául szolgáló szövegelemek nem vegytiszta módon különülnek el egymástól a szövegvalóság szintjén, előbbieket hiposztazált, heurisztikus „egységekként” érdemes alkalmazni. Az egyes érvelés- és beszédmódok merev, kategorikus elkülönítésének létjogosultsága mindenekelőtt heurisztikus és praktikus szempontokból következő szükségszerűség, és nem tekinthető a történeti szövegvalóságokat rendező „organikus” mozzanatoknak: a valóságban sokkal inkább a különböző érvelés- és beszédmódok, valamint az értékvonatkoztatási rendszerek és társadalmi-politikai lojalitásirányok hálózatairól beszélhetünk. A szeparációra az interpretáció folyamata során kerül sor, a szövegelemek különböző szemantikai aspektusai szétszálazásával, majd ezeknek a fenti kategóriáknak megfelelő „osztályozásával”. Amikor tehát például a beszédmódok „keveredéséről” beszélünk, a megfogalmazás már az interpretáció eme másodlagos dimenziója felőli perspektívát követi. Úgy gondolom, mindez ugyanakkor csak abban az értelemben vet fel módszertani dilemmákat, amilyen értelemben minden, a történész utólagos értelmezői aktusai során (óhatatlanul) használt értelmezői kategória esetében: az így „bevitt” utólagos perspektívának köszönhetően, vagyis az interpretáció során bizonyos elemek kiemelkednek, míg mások háttérbe szorulnak. Mindez persze nem csupán a történész munkájára érvényes: minden értelmezői tevékenység vonatkozásában számot kell vetni azzal az ismeretelméleti-módszertani alapadottsággal, hogy különböző értelmezői pozíciók, kérdésfeltevések és terminológiák rendre az elemzett tárgy más és más elemeinek az előtérbe helyeződésével járnak, illetve azok eltérő mozzanatait fedik el.¹⁰⁶

A fenti teoretikus-metodológiai megfontolásokat figyelembe véve, valamint azt is rögzítve, hogy immár elmondható, hogy a politikai nyelv kategóriája létjogosultságot nyert a kora újkori magyarországi politikai diskurzusokra vonatkozó empirikus kutatásokban is,¹⁰⁷ leszögezhetjük, hogy ennek alkalmazása mellett mind elméleti, mind

¹⁰⁵ Bene (2013) i. m. 82.

¹⁰⁶ Mindennek relevanciáját, a szaktudományos nyelvhasználat és a forrásnyelv divergenciáira figyelmeztetve, már Otto Brunner jelezte: „Itt egy sajátosság metodológiai nehézséggel szembesülünk. A forrásszerű fogalmi nyelv iránti történeti követelmény azzal a ténnyel áll szemben, hogy a kategóriák, melyekkel az egyes történeti korok saját magukat meghatározták, nem elégítik ki mai tudományos igényeinket, és fordítva, a modern tudományok fogalmai egy olyan valóság kifejezésére lettek kialakítva, mely csupán a 18. század óta létezik.” Vesd össze Otto Brunner: *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg, 1612–1688*. Salzburg, O. Müller, 1949. 62. Idézi Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1984b. 265–266. A források és a tudomány nyelvének viszonyáról lásd még Reinhart Koselleck: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 2003b. 143–145.

¹⁰⁷ Míg Kontler Lászlónak a brit konzervativizmus kora újkori gyökereit feltáró könyve még az „eredeti” angol kontextusban mozog, addig Takáts József és Debreczeni Attila fentebb említett munkái már a magyar anyagra alkalmazták a politikai nyelv terminusát. (Kontler László: *Az állam rejtelmiei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, Atlantisz, 1997b.) Takáts eddig szóba került tanulmánya mellett lásd még tőle Takáts József: *Politikai nyelvek a „Nemzeti hagyományok”-ban. Holmi,*

gyakorlati szempontból is több érv szól, ennek a térségre, illetve a magyarországi/magyar vonatkozású anyagra való reflektált alkalmazása tehát olyan lehetőségeket rejt magában, amelyekről nem érdemes lemondani.¹⁰⁸ Mindazonáltal a következő megfontolások alapján összességében az adaptáció egy olyan óvatosabb változatát szeretném javasolni, amely a nyilvánvaló előnyök mellett legalább ennyire számot vet a gyakorló esztörténész számára vonzó lehetőségeket magában rejtő interpretációs eszköz egyoldalú, reflektálatlan alkalmazásának veszélyeivel, valamint a „helyi” kontextusokba történő közvetlen átültetésből következő torzító hatásokkal is.

Egyrészt kérdéses, hogy vajon a 18. század végi magyarországi politikai diskurzusok vonatkozásában biztosra vehetnénk, hogy teljesülnek rájuk nézvést azon ismérvek, amelyeket Pocock egyik fontos módszertani tanulmányában egy olyan teszt elemeiként említett, amely alkalmas arra, hogy segítségével „növeljük a történetész magabiztosságát a tekintetben, hogy egy adott nyelv esetében nem a saját maga által fabrikált kreálmányról van szó”.¹⁰⁹ A magas absztrakciós szinten mozgó szövegek relatív hiányából, a politikáról való beszéd kevésbé elméleti, mint inkább praxisorientált jellegéből adódóan például bajosan lehetne arról beszélni, hogy a kritikus szintet megütő mennyiségben állnának rendelkezésre olyan szövegek, amelyek a Pocock által másodikként említett „Monsieur Jourdain teszt” támasztotta elvárásnak megfelelnek. Nevezetesen annak, hogy a korabeli politikai nyelvhasználatokra vonatkozó kortárs (meta)diskurzusok szigifikáns mértékben tetten érhetők lennének a korban.¹¹⁰

23. (2011), 9. 1088–1096. A teljesség igénye nélkül érdemes még kiemelni Trencsényi Balázs már ugyancsak említett gyűjteményes tanulmánykötetét vagy a szintén már hivatkozott, egy 2013-ban Debrecenben tartott konferencia anyagából készült kötet tanulmányait: Trencsényi (2007a) i. m.; Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. Végül a legújabb szakirodalomból csupán néhány mérvadó példát kiemelve utalhatunk Kontler László tanulmányára, Szijártó István nagydoktori értekezésének idevágó elemzéseire, illetve 2016-ban megjelent monográfiájának a politikai nyelvek alkalmazhatósága melletti érvelésére. Lásd Kontler László: *The Enlightened Narrative in the Age of Liberal Reform: William Robertson’s View of the Progress of Society in Hungary. History of European Ideas*, 43. (2017), 7. 745–761, különösen: 749; Szijártó M. István: *Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon. A politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben*. MTA doktori értekezés. Budapest, 2017. 359–438; Szijártó M. István: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016b. 297.

¹⁰⁸ Szűcs Zoltán Gábor a politikai nyelv kategóriájának a diszkurzív politikatudományban való alkalmazási lehetőségeit is felvetette. Ugyanakkor azon módszertani dilemma kapcsán, hogy „vajon milyen mértékben hihetünk a kutatónak, aki politikai nyelveket szeretne azonosítani a vizsgált szövegekben”, idézi Pocock korábban említett, az e kérdésre adott „meglehetősen gyakorlatias és önironikus válaszként” felfogható tesztjét is, amelynek nyilvánvaló korlátaira utalva Szűcs a következő (nagyon is szem előtt tartandó) megjegyzést teszi: „És még így is, a politikai diskurzus története csak annyit tehet, hogy a politikai viták szinte felmérhetetlen összetettségének bizonyos aspektusait megmutassa, leírása mindig szelektív lesz és perspektívafüggő.” Szűcs Zoltán Gábor: *A diszkurzív politikatudomány mint politikai diskurzustörténet. Tudományszemléleti és módszertani esszé*. Miskolc, Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézet, 2008. 13–18, főként: 16.

¹⁰⁹ Pocock (1997) i. m. 26.

¹¹⁰ Pocock (1997) i. m. 27.

A politikai nyelv kategóriájának alkalmazásával kapcsolatos problematika vonatkozásában emellett mindenféleképpen ajánlatos komolyan tekintetbe venni Szűcs Zoltán Gábor azon (nemcsak az adaptáció tekintetében, hanem általánosan is érvényes) megítélését, amely szerint az egyoldalúan a nyelvi keretektől kiinduló, túlzott mértékben azok (ön)mozgását leírni igyekvő, az egyéni beszédaktusok konkrét kontextusainak túlságosan kis figyelmet szentelő, a történeti vitakörnyezet figyelembevételét elmulasztó interpretációk könnyen olyan utólag konstruált folytonosságok teremtését eredményezhetik, amelyek nem adekvát módon írják le magukat a nyelvi aktusokat, vagyis mindazt, amit a viták résztvevői megnyilatkozásaik során valójában „tettek”.¹¹¹ Úgy gondolom, hogy egy ilyen interpretációs keret esetében ténylegesen fennforog annak veszélye, hogy ez adott esetben „a tényleges cselekvések és szövegek identitását” is alááshatja, mivel benne „csupán a szövegek előtt-mögött létező politikai nyelvek rendelkeznek viszonylag stabil önazonossággal”.¹¹²

Summázva az eddigi megfontolásokat, a dolgozatomban található szövegelemzések alapjául szolgáló elméleti-módszertani alapelvek és preferenciák közül a következőket tartom elsőrendűen fontosnak külön kiemelni. Elsőként a vizsgálódások (véltőleg már az eddigiek alapján is nyilvánvalóvá vált) módszertani individualista¹¹³ hangsúlyú

¹¹¹ Szűcs Zoltán Gábor: Kontinuitás és diszkontinuitás a 18–19. század fordulójának magyar politikai kultúrájában. Politikai diskurzus-történeti esszé. *Századvég*, 25. (2010a), 1. 32. Ennek kapcsán érdemes felidézni, hogy ez a problematika még Pocock (egyik) *opus magnum*a, a *Machiavellian Moment* vonatkozásában is felvetődött, amikor a kritikusok azt a kérdést feszegették, hogy annak előfeltevéseit mennyiben határozták meg bizonyos, az amerikai demokrácia „Locke-féle individualista liberális eredetmítoszával” szembenemő, helyette egy komunitárius hangsúlyú genezis megalapozását célzó politikaelméleti motivációk. Lásd ehhez például Bene (2013) i. m. 80. Az előzetes ideológiai elkötelezettség vádjá egyébiránt a Reinhart Koselleck fémjelazte fogalomtörténeti vállalkozás, konkrétan pedig ennek emblematikus „csústermeke”, a *Geschichtliche Grundbegriffe* vonatkozásában is megfogalmazódott. Vesd össze Bence György: Márkus és a kulcsszavak. In Erdélyi Ágnes – Lakatos András (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest, Atlantisz, 1993. 89–93.

¹¹² Szűcs (2010a) i. m. 36. Meg kell jegyezni, hogy Szűcs ezen, a tárgyiasítás (reifikáció) veszélyeire vonatkozó megállapításait Takáts József politikai nyelv fogalmára építő koncepciója apropóján tette, ugyanakkor nyilvánvalóan elsősorban e kategória alkalmazásával kapcsolatos általános érvényű dilemmát szem előtt tartva. A cikkben egyúttal egy másik – implicit – vita jelei is detektálhatók. Szűcs ugyanis akkor, amikor a politikai nyelvek kategóriájának használatát mint a nyelvi keretek önmozgásából kiinduló elemzés módot azonosítja be, ezzel pedig a dekontextualizálás és az utólagosan konstruált folytonosságok teremtésének eshetőségét kapcsolja össze, lényegében a Trencsényi Balázs és Zászkaliczky Márton által e tekintetben ajánlott elgondolástól is eltérő álláspontot képvisel. Utóbbiban ugyanis a politikai nyelv éppenséggel mint a kora újkori, kelet-közép-európai patriotizmusok és a későbbi nacionalista beszédmódok közti diszkontinuus mozzanatok kimutatására alkalmas elemzési kategória jelenik meg. Vesd össze Trencsényi Balázs – Zászkaliczky Márton: Towards an Intellectual History of Patriotism in East Central Europe in the Early Modern Period. In Trencsényi Balázs – Zászkaliczky Márton (szerk.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden–Boston, Brill, 2010. 2–3. A két modell közti szemléletbeli különbség még inkább nyilvánvalóvá válhat, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Szűcs a politikai nyelvek egyoldalú alkalmazásából potenciálisan adódó dekontextualizáló szemléletmód veszélyeit (a liberalizmus mellett) éppenséggel „a nemzeti eszme fejlődésének utólagosan konstruált folytonossága” analógiájából kiindulva húzza alá. Lásd Szűcs (2010a) i. m. 32.

¹¹³ A módszertani kollektizmus és a módszertani individualizmus ellentétpárjának egy („a megkülönböztetés laza kontúrjait vázoló”) definíciója: „A módszertani kollektizmus az úgynevezett kollektív

elméleti elkötelezettségét kell említeni, amely ugyanakkor igyekszik kiaknázni a politikai nyelvek szintjének megfelelő szélesebb nyelvi keretek figyelembevétele adta absztraktabb elemzési szint nyújtotta lehetőségeket is. A nyelvhasználat alapvetően társas jellegének messzemenő figyelembevétele mellett azt is igyekszem szem előtt tartani, hogy a szemantikai mezőknek mint kollektív konstrukcióknak általában messze nem minden rétege aktiválódik egy-egy nyelvi aktus során. Ebből a szempontból pedig a történeti szereplők mint ágensek tudatosságának a kérdése is mellékes mind „kibocsátói”, mind „befogadói” oldalon. Ennek megfelelően, mivel munkám középpontjában egy adott szerző egy adott művének elemzése, illetve a vitakörnyezet és a diszkurzív kontextusok ennek viszonylatában történő feltárása áll, magától értetődőnek tűnik, hogy ehhez a Szűcs Zoltán Gábor által vázolt azon modell nyújthat megfelelő elméleti támpontokat, amelynek elsődleges preferenciájaként „konkrét személyek, események és művek értelmezése” adódik, ugyanakkor amelynek mindeközben „nem kell lemondania az olyan nagyobb értelmezési egységek alkalmazása által kínált előnyökről, mint amilyen a politikai nyelvek fogalma”.¹¹⁴ Egy ennek megfelelő, „az egyes szövegeknek nagyobb hangsúlyt” szánó, egyúttal ezek „kontextusba ágyazott olvasását” megvalósító megközelítésmód kontúrjai bontakoznak ki a Kovács Ákos András és Szűcs Zoltán Gábor által jegyzett azon programadó tanulmány lapjain, amelynek a magyarországi anyag vonatkozásában alkalmazandó, a klasszikus *Quellen- und Einflusskunde* eszköztárától a cambridge-i „iskola” kontextualista felfogásáig terjedő spektrumban elhelyezhető módszertani eklekticizmusra vonatkozó ajánlatát szintén igyekszem majd az elemzések során szem előtt tartani.¹¹⁵

Másodsorban különösen fontosnak tartom annak jelzését, hogy minderre egy olyan szemléleti keretben igyekszem kísérletet tenni, amely kiemelt figyelmet szentel „a politikai kultúra zömét kitevő hiteknek, eszméknek, értékeknek, attitűdöknek”, és nem kizárólag a korban háttérbe szorított, ám a történészi leírások szerint később többségbe kerülő, a domináns közösségi értelem pozíciójába jutó értékhierarchiákkal és lojalitás-irányokkal kapcsolatba hozható elgondolásokra figyel.¹¹⁶ Ennek nyilvánvalóan a rendi-nemesi és a felvilágosodáshoz kapcsolható értékkomplexumok korabeli viszonyának megítéléséhez kapcsolódó, az előző alfejezetben exponált kérdéskör tekintetében van kiemelt jelentősége: az elemzéseknek e tekintetben mindenekelőtt (az explicit vagy implicit módon) a reformkori liberalizmus és a nacionalizmus utólagos jelentőségéből

fogalmak (»népszellem«, »nemzet«, »állam«, »társadalmi struktúra«, »osztály«, »szervezet« stb.) köré építi a társadalom-tudományi elemzést, az egyéneket és cselekedeteiket pedig elméletileg másodrendűvé fokozza le. A módszertani individualisták szerint viszont a kollektív fogalmakkal jelölt makroszociológiai összefüggések csak az emberi cselekvésre visszavezetve érthetők meg.” Orthmayr Imre: A módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 7. (1997), 3. 3.

¹¹⁴ Szűcs (2010a) i. m. 37–38. Érdemes itt visszautalni főképp Bene Sándornak a kora újkor korábbi századaira vonatkozó hasonló meglátásaira, valamint Trencsényi Balázsnak az egyéni és kollektív nyelvhasználatok interakciója szükségességét hangsúlyozó megállapítására.

¹¹⁵ Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei. *Korall*, 10. (2009), 35. 153.

¹¹⁶ Szűcs (2010a) i. m. 31.

kiinduló értelmezői kánonok teleologikus erejével szemben kell megfelelő teherbírást mutatniuk.¹¹⁷

Végül, ami a politikai nyelvek kategóriájának alkalmazását illeti, e tekintetben két fontosabb megjegyzést tartok szükségesnek előrebocsátani. Egyrészt érdemes számot vetni azzal, hogy azon részben már exponált jellegzetességekből következően, amelyek a 18. század végének – 19. század elejének magyarországi politikai kultúráját és diskurzusait ha nem is kizárólagosan, de jelentős mértékben meghatározták (a kánonképző nagy nevek és a magas absztrakciós szinten mozgó szövegek viszonylagos hiánya, a nyugati kultúrtranszferek hatásai és az ebből eredő egymásra torlódások), a politikai nyelveknek megfeleltethető nyelvi-diszkurzív keretek intézményesülésével és beágyazottságával, ebből adódóan pedig elméleti kidolgozottságával a kora újkori nyugat-európai helyzethez képest kisebb mértékben számolhatunk. Ebből adódóan pedig ezen nyelvi-diszkurzív kereteket érdemes a nyugati modellekhez és elemzői gyakorlatokhoz képest is egy olyan lazább definíciót alkalmazva figyelembe venni, amely azokat mint jellegzetes fogalmak, értéktársítások és érvelésmódok visszatérő, de mozgó határokkal rendelkező mintázataiként határozza meg.¹¹⁸

Általában véve megfogalmazható, hogy a térségre sokkal inkább egy ilyen, kevésbé szigorú elméleti definíció tűnik alkalmazhatónak, amely egyébiránt sok tekintetben a bizonyos értelmezések szerint Pocock munkáiból is kihámozható felfogással is rokonítható.¹¹⁹ A fenti megfontolások alapján úgy gondolom, hogy a mintaként szolgáló cambridge-i eszmetörténet elméleti és empirikus szövegei nyújtotta lehetőségek figyelembevétele mellett legalább ilyen mértékben kell tudnunk érzékenynek maradni az interpretációs eszköztáraknak a történeti kontextusok különbségeiből adódó, specifikus meghatározottságaira is.

Ami a politikai nyelvek/beszédmodok magyarországi politikai diskurzuson belüli beazonosításának kísérleteit illeti, ezekről elmondható, hogy mindezekig viszonylag kevésbé beszélhetünk az „alapkutatásos” szint érvényesüléséről.¹²⁰ E tekintetben ugyanis eddig nem annyira a kiterjedt szövegelemzés módszere, mint inkább a deduktív alapú megközelítésmód dominált. Ez megítélésem szerint kevésbé problematikus az ősi alkotmányosság és a republikanizmus politikai nyelvként/beszédmodként való

¹¹⁷ Az elsődleges kontextus előnyben részesítése tekintetében Takáts József cikkét tekintem irányadónak. Vesd össze Takáts József: Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. (2001), 3–4. 316–324.

¹¹⁸ Kovács–Szűcs (2009) i. m. 154.

¹¹⁹ Ezt megkönnyíti, hogy a fent említett, bizonyos fokú egzaktság kívánalmát előfeltételező teszt sor mellett maga Pocock is gyakran ilyen lazább fogalmi kereteket alkalmazva végezte elemzéseit. Pococknak a nyelvi keretek valóságosságára vonatkozó elképzelései értelmezéséhez lásd Szűcs (2010a) i. m. 36–37. Az utólagos heurisztikus eszközként való pococki értelmezés mellett érvel Trencsényi Balázs, aki szerint Pocock maga is úgy vélte, hogy „az elemzés perspektívája nagyban meghatározza, mit tekintünk elemzési egységnek (azaz »nyelvnek«)”. Trencsényi (2002) i. m. 144–145.

¹²⁰ Mivel a 18. század vége és a 19. század eleje, első fele vonatkozásában az utóbbi évek szakirodalmában Takáts József felosztása gyakorolta messze a legnagyobb hatást, az alábbiakban elsősorban ebből indulok ki. Lásd Takáts (2007) i. m. 14–21.

megalapozhatóságát illetően. Mivel ugyanis mind az ősi alkotmányosság, mind a republikanizmus esetében lényegében a magyarországi kora újkori politikai gondolkodást alapvetően meghatározó rendi-nemesi „mainstream” értékvilágának alaprétegeire vonatkozatható diszkurzív hagyományokról van szó, elsősorban ezeknél számolhatunk előzetesen is bizonyos hosszú távú akkumulációs folyamatokkal. Olyanokkal, amelyek egyrészt a koherencia kellő fokát, ugyanakkor az adott diskurzusok belső differenciáltságát (minőségi elem), másrészt a kérdéses kollektív nyelvi kereteknek a nyelvhasználók adott, a politikai diskurzusok szempontjából releváns körében való kellő mértékű elterjedését (mennyiségi elem) előidézhették.

Mindazonáltal azt is meg kell jegyezni, hogy a határvonalak kevésbé a két beszédmód között, mint inkább „kifelé”, a korabeli politikai gondolkodás tőlük markánsabban megkülönböztethető vonatkoztatási rendszerei viszonylatában tűnnek élesnek. Az ősi alkotmányosság és a republikanizmus viszonya a 18. század végének kontextusában leírható úgy, mint egy, a nemesség személyes és kollektív előjogainak ideologikus képleteire, az ugyanazon nemesi szabadság doktrínájára és a „rég jó törvényekre” való hivatkozás szokásjogi szemléletmódjára épülő diszkurzív hagyománynak és egy másik, főként az iskolai szocializáció során elsajátított latinus műveltségéből táplálkozó motívumrendszernek a rendi-nemesi politikai gondolkodáson belüli funkcionális „összjátéka”. Ebben az értelemben tehát két, az elemzés szintjén egymástól analitikusan elkülöníthető, ám a politikai diskurzusok *működésének* dimenziójában egymással számos ponton érintkező, sok területen egymást átfedő értékvonatkoztatási rendszerről, illetve ezeket kifejező nyelvi eszköztárról van szó.¹²¹

A fenti minőségi és mennyiségi kritériumok előzetes, deduktív alapon történő feltételezését jóval problematikusabbnak tartom a Takáts József által a csiszoltság magyar megfelelőjeként kezelt csinosodás, valamint a felvilágosult kormányzati politikához kapcsolható nézetrendszer esetében. Ezek ugyanis a 18. század végén – „újabb” jelenségek lévén – jóval rövidebb alakulástörténetre tekinthettek vissza a magyarországi kontextusban, így minden bizonnyal kevésbé „szervesültek” a honi politikai diskurzusba. Nem mintha egy adott érvrendszer, értelmezési séma és az ezeket kifejező fogalmi háló robbanásszerű elterjedésének lehetősége eleve kizárt volna. Mivel azonban joggal feltételezhető, hogy ez a ritkábbik eset, ez az a változat, amelyik külön bizonyításra szorul: amíg erre nem kerül sor, plauzibilis feltételezni, hogy az ősi alkotmányosság és a republikanizmus esetében a használat történet *longue durée* jellegéből és a politikailag meghatározó rendi-nemesi beágyazottságból következően az elterjedtség magasabb fokával kell számolnunk a politikai diskurzusok szempontjából releváns nyelvhasználói körben.

Míg a minőségi elem (viszonylagos belső koherencia és differenciáltság) meglétének igazolása akár viszonylag kisebb számú szöveg elemzése alapján is lehetséges, a meny-

¹²¹ Hangsúlyozom, hogy e megállapítások szigorúan a 18. század végi politikai diskurzus szövegvalóságának szintjére vonatkoznak.

nyiségi aspektus érvényesülésének bizonyítása jóval problematikusabb.¹²² Amennyiben ugyanis ez előzetesen (deduktív alapon) nem valószínűsíthető viszonylag nagy bizonyossággal, ehhez mindenképp nagyobb forrásanyagot megmozgató, kiterjedt szövegvizsgálatok szükségeltetnek. A politikai nyelvek/beszédmodok kategóriájának Achilles-sarka tehát a kiterjedt használat meglétének feltételezhetősége/bizonyíthatósága. Nevezetesen az, hogy a miniségi aspektus szűk körű érvényesülésének bizonyítása után milyen alapon lehetséges az egymással rokonítható egyéni nyelvhasználatok szintjétől a politikai nyelv/beszédmod kollektív nyelvi dimenzióra vonatkozó kategóriájáig eljutni az adott esetben.

A fentiekkel összefüggésben elmondható, hogy a csinosodás esetében – egyelőre – nem látszik, hogy a nyugati mintaországokhoz képest szokásosan hangsúlyozott lemaradás és egyfajta jövőbe tekintő perspektíva érvényesülésén túlmenően melyek azok a további elemek, amelyek kiterjedt korabeli használatát figyelembe véve indokolt volna azt a magyarországi kontextusban az ősi alkotmányossággal és a republikanizmussal azonos kategóriális szinten kezelni. E kételyek miatt munkámban a csinosodás esetében kisebb mértékben nyelvi meghatározottságú, egyben kisebb „hatótávolságú” és „mélységű” fogalmakat fogok használni (program, modell stb.), ezzel jelezve, hogy (véleményem szerint) a kutatás nem tart ott, hogy e tekintetben megalapozottan lehessen alkalmazni a kollektív nyelvi készlet strukturális szintjére referáló politikai nyelv/beszédmod terminusait.

További terminológiai bonyodalmakat okoz a csinosodás és a Debreczeni Attila által bevezetett tudós hazafiság elemzési kategóriáinak elkülönítése.¹²³ A „magyar nyelvű műveltség pártolását” „a haza felemelésének ügyével”, vagyis a hazafiság minőségével összekapcsoló (a Bessenyei-féle programhoz is köthető) tudós hazafiság, valamint a csinosodás képletei egymáshoz való viszonyának megítélése, ezek egymástól való egzakt elhatárolása (főként, ami az utóbbi kettő relációját illeti) korántsem problémamentes. Ez érzésem szerint (legalább részben) az elemzési kategóriák olyanfajta „burjánzásából” adódik, amit nem feltétlenül indokol a történeti (szöveg)valóság tényleges differenciáltsága. Ezzel összefüggésben joggal vethető fel az alakulástörténet, az egymáshoz kapcsolódó elemek történetiség szempontjából vett viszonyának a kérdése is. Mivel

¹²² Lényegében erre tett kísérletet – sikerrel – Takáts József a „csinosodás politikai nyelvével” foglalkozó tanulmányában, amikor annak bizonyítására szorítkozott, hogy a „csinosodás nyelve” egyáltalán létezett a 18. század végi, 19. század eleji magyarországi diskurzusban, tekintet nélkül az elterjedtség fokára. Takáts József: A csinosodás politikai nyelve. In Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): „Politica philosophiai okoskodás.” *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 149–160.

¹²³ Debreczeni (2001a) i. m. 531–533; Debreczeni Attila: „Tudós hazafiság.” Egy beszédmod a XVIII. század végének magyar irodalmában. *Irodalomtörténet*, 105. (2001b), 4. 487–504; Debreczeni Attila: Beszédmod és identitás a 18. század végének magyar irodalmi nyilvánosságában. In Bényei Péter – Gönczi Mónika (szerk.): *Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005. 260–292; Debreczeni (2009) i. m.

azonban ennek leírása nem áll rendelkezésre,¹²⁴ egyetlen szöveg elemzése alapján pedig nyilvánvalóan nem valósítható meg e viszonyrendszer (akár analitikus, akár történeti szemantikai, illetve fogalomtörténeti alapú) felvázolása,¹²⁵ a továbbiakban a fenti „konglomerátum” megnevezésére (az egyszerűség kedvéért is) a „csinosodás” átfogó elemzési kategóriáját fogom alkalmazni.¹²⁶ Az egyébként nyilvánvalóan valamiképp egymáshoz kapcsolódó, de egymáshoz képest különbségeket is mutató Bessenyei-féle program, a tudós hazafiság ideologikus képletei és a csinosodás civilizatorikus-evolúciós narratívája vonatkozásában pedig csak ott fogok reflektálni az esetleges összefonódások vagy elkülöníthető mozzanatok aktuális változataira, ahol ez valamilyen fokon szükségesnek, illetve az éppen elemzett szöveghely alapján lehetségesnek tűnik.

Ami a felvilágosult kormányzati politikához kapcsolható nézetrendszert illeti, ennek politikai nyelvként/beszédmódként való meghatározását – a csinosodás elemzési kategóriájával kapcsolatos bizonytalanságokhoz hasonló jelenségek miatt – szintén problematikusnak látom. Óvatosságra ebben az esetben is elsősorban azon tényező int, hogy a kutatás jelen állapotában igen nehezen lehetne amellettt érvelni, hogy ennek kritikus mértékű korabeli elterjedtsége az alapkutatások szintjén bizonyított volna – és ez még abban az esetben is így van, ha a Takáts József által a felvilágosult kormányzás (általa beszédmódként értelmezett) nézetrendszerét jellemző fő elemek (a jó törvények és a jó közigazgatás szükségességének hangoztatása, a közboldogság fogalmának középpontba állítása, valamint a köznép felvilágosításának proponálása) jellegadó minőségét nem vitatjuk, illetve abból indulunk ki (miképp mi magunk is teszünk itt és a munka egészében), hogy e nézetrendszer egyes elemeit nem feltétlenül csupán az államhatalom képviselői vallhatták magukénak.

¹²⁴ Erre nézvést csupán néhány elszórt megjegyzésről van tudomásom, amelyek alapvetően hipotetikus jellege mindenekelőtt abból adódik, hogy nem kiterjedt szövegvizsgálatokon alapulnak. Egyelőre ezen szakirodalmi „fragmentumok” alapján annyi látszik, hogy míg Debreczeni Attila a „tudós hazafiság beszédmódjának” kategóriáját mint a Bessenyei-féle program továbbalakítását vezette be a szakirodalomba, illetve ugyanő a „csinosodás beszédmódját” előbbi folytatásának nevezi (annak jelzésével ugyanakkor, hogy a kettő „nem tekinthető azonosnak”), S. Varga Pál a csinosodás 18. század végi alakulástörténete szempontjából nem megkerülhető Kármán-alapszöveg (*A' Nemzet' Tsinosodása*) vonatkozásában (Horváth Jánosra támaszkodva) úgy fogalmaz, hogy az bár Bessenyei programjából indul ki, ám a két művet végső elemzésben a főfogalmak eltérő szemantikája és viszonyrendszere jellemzi. Lásd Debreczeni (2001a) i. m. 532, 535; S. Varga Pál: Az Uránia programja és az irodalmi modernizáció hagyományközösségi alternatívája. *Hitel*, 15. (2002), 8. 88; Kármán József: *A' Nemzet' Tsinosodása*. In Szilágyi Márton (szerk.): *Első folyóirataink: Uránia*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999. 302–316.

¹²⁵ Maga a csinosodás fogalmának kortörténeti beágyazottsága ugyanakkor nem vonható kétségbe. *A' Nemzet' Tsinosodása* és ehhez kapcsolódva részben az *Uránia* fogalomhasználatát elemezve Szilágyi Márton meggyőzően mutatta be, hogy a kifejezés különböző alakváltozatokban a 18. század 90-es éveiben már bevettnek tekinthető. Vagyis Kármánnál és a folyóirat több cikkében nem egy új fogalmiság megteremtése, hanem egy már meglévő alkalmazása érhető tetten. Lásd Szilágyi Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998. 409–410.

¹²⁶ Illetve ezzel szinonim értelemben használok majd a „pallérozódás” fogalmát is. Ez egyébiránt az etimológiai összefüggések szintjén a *politeness* fogalmiságával áll szoros kapcsolatban, hiszen a „palléroz” ige a német *polieren* (‘csiszol, fényesít, simít’) különböző alakváltozataival hozható összefüggésbe. A szócsalád forrása pedig végső soron a latin *polire* (‘simít, csiszol, egyenget; meszel, fest; díszít, csinosít’) ige. Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, Akadémiai, 1976. III. 72–73.

Mindazonáltal fontosnak tartom annak jelzését is, hogy mindez nem azt jelenti, hogy a csinosodás és a felvilágosult kormányzás képletei esetében eleve kizártnak tartom a *political language* kategóriájának megfelelő terminus alkalmazhatóságát, azt pedig végképp nem, hogy ezeknek a 18. század végi magyarországi politikai diskurzusokban betöltött jelentőségét elvitatnám. Sőt munkám egyik célkitűzése, hogy vele éppen azon hiányolt szövegelemzések számát gyarapítsam, amelyekből kiindulva egyszer remélhetőleg az alapkutatás szintjén válhat újraértékelhetővé a fent vázolt helyzet. A fogalmi differenciálás tehát csupán azt szolgálja, hogy általa érzékeltetni tudjam azt, hogy megítélésem szerint a kutatás jelen helyzetében nem mondható el, hogy a Takáts József által elkülönített négy politikai nyelvet/beszédmodot megalapozottan a kollektív nyelvi dimenzió (politikai diskurzus) azonos szintű jelenségeiként kezeljük, és ennek alapján egyazon kategórián belül helyezzük el. Végül ami magát a politikai nyelv/beszédmod terminológiáját illeti, a lazább definíciós keret okán, illetve a közvetlen adaptáció diszfunkciós következményeit érzékeltetendő magam a *political language* szó szerinti fordítását képező politikai nyelv terminusát az elemzések során kerülni fogom, és helyette (az ősi alkotmányosság és a republikanizmus esetében) a beszédmod kifejezést részesítem előnyben.

Summázva a jelen fejezetben foglaltakat, az egyéni-egyedi diszkurzív megnyilatkozásokból kiinduló megközelítésmód előnyben részesítése mellett tehát a nyelvi kontextusok elemzését lehetővé tevő, a politikai nyelvek lazább fogalmának megfeleltethető nagyobb értelmezési egységek alkalmazásának szükségességéből kiinduló, de a „helyi sajátosságoknak”, a közvetlen adaptáció ezekből következő buktatóinak, valamint a politikai nyelvek alkalmazhatóságával kapcsolatos általános érvényű kérdéseknek is figyelmet szánó, egyfajta korlátozott használat mellett szeretnék érvelni. Egy ilyen eljárás létjogosultságának alátámasztására pedig mi sem tűnik alkalmasabbnak, mint egy John G. A. Pococktól vett, egyébiránt a kosellecki fogalomtörténet és a cambridge-i eszmétörténet megközelítésmódjai kibékíthetőségének esélyeit latolgató gondolat:

„[S]emmi sem indokolja, hogy a két irányzat ne tudná kölcsönösen erősíteni, ösztönözni, vitára késztetni és gazdagítani egymást. Mindazonáltal be fog bizonyosodni, hogy a két kutatási módszer történelmileg, kulturálisan és nemzeti szempontból is specifikus; kiterjesztett alkalmazásukat Európa összes többi kultúrájára nem lehet anélkül javasolni, hogy ne hívnánk fel a figyelmet arra: egyik sem csodaszer; valamint hogy minden kultúrának [...] megvan a saját múltja és a saját útja e múlt megértésére. E gondolkodásmódok szembeállíthatók, összehasonlíthatók és kombinálhatók egymással, de nem homogenizálhatók.”¹²⁷

¹²⁷ John Greville Agard Pocock: Concepts and Discourses: A Difference in Culture? Comment on a Paper by Melvin Richter. In Hartmutd Lehmann – Melvin Richter (szerk.): *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington D. C., German Historical Institute, 1996. 58. Idézi Bene (2007) i. m. 64. (Az idézetet az utolsó mondat kivételével Bene Sándor fordításában közlöm.)

Vákát

Alapértékek Osvald társadalmi-politikai „tervrajzában”: vonakoztatási keretek, fogalmi rendszerek és beszédmódok

Normativitásigény és társadalmi modell

Amint az a bevezetéből remélhetőleg kiderült, *Az igaz hazafi* egyik legfontosabb vonása a (modern szociológiából kölcsönzött szóval) másodlagos közösség szintjére vonatkozó határkijelölés és értékmeghatározás explicitté tett szerzői szándéka. Vagyis Osvald munkája pusztán az írói szándék deklarálása alapján is hozzákapsolható azon diskurzushoz, amely „az 1790–1795 közötti időszakot” jellemző, „a modernitás és a modern politikai viszonyok komplexitásának leírására alkalmas új szótár keresésének” tendenciájával jellemezhető.¹²⁸ Ebben az értelemben *Az igaz hazafi* olyan kísérletként fogható fel, amely elsősorban arra irányul, hogy a közösségi szerveződést meghatározó alapvető törvényszerűségeknek és értékeknek, valamint ezek egymáshoz való viszonyának általános érvényű megfogalmazása által a „saját” közösség külső és belső határai normatív alapon, a „Haza” és a „Hazafi” fogalmait középpontba állítva legyenek kijelölhetők.¹²⁹ E nagyszabású művelet teoretikus bázisát mindeközben oly módon igyekezik „legitimé” tenni a szerző, hogy a kirajzolódó komplex *communitas* eszme megalapozásául szolgáló értékek és törvényszerűségek összességét a mű szövegvalóságától és a „közönséges társaság” aktoraitól függetlenül is érvényes, eleve adott rendszerként kezeli, amely csupán arra vár, hogy valaki (újra) felfedezze és leírja. A szövegszervezés e technikája alkalmas arra, hogy a befogadói oldal percepcióját markánsan alakítsa, vagyis hogy az olvasó a szövegen keresztül megszólaló hangot alapvető összefüggések pusztá közlőjeként érzékelye, aki a közösség szerveződésének bizonyos főfogalmaira és alapértékeire, valamint ezek magától értetődő hierarchiájára hivatkozva egyszerűen csak felidézi a közösség határainak ideális rajzolatát. Mindebből adódóan a kollektívum minden tagjára *per definitionem* érvényes, a közösséghez tartozás kritériumrendszerét adó normatív dimenzió mint megkérdőjelezhetetlen adottság mutatkozik meg a szövegben.

¹²⁸ Kovács Ákos András: „Konzervatív felvilágosodás” és közösségfogalom Magyarországon az 1790-es években. In Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. [H. n.], Atelier Könyvtár, 2010. 17.

¹²⁹ A műben használt főfogalmak (például „haza”, „nemzet” stb.) és származékaik esetében az idézőjeleket itt és a továbbiakban nem feltétlenül az idézés jeleként, hanem sok esetben a fogalom szemantikai többretekőségére emlékeztetendő, illetve a modern jelentéstartalmaktól és asszociációktól való távolságtartásra figyelmeztető jelként használom.

A „közönséges társaság” teste

A mű explicit formában kifejtett elméleti alapvetését az első fejezetben találhatjuk meg. Ebben Oswald a közösség egy olyan organicista elképzelését vázolja fel, amely a természetes rend képzetét előbb kozmológiai szintről kiindulva, majd a természeti környezet viszonyait alapul véve, végül az emberi testet mint organikus egészet leírva vetíti rá a társadalmi működés dimenziójára. Az egyre szűkülő perspektíva legnagyobb léptékeként először egy átfogó kozmológiai képet kapunk, amelyben a világmindenség mint harmonikus, értelemteliség jelenik meg, amelyet a szerző a világ káoszában megsejtett rend ősrégi toposzát alkalmazva érzékeltet.

„A’ ki e’ roppant világban lévő számlálhatatlan külömb külömb-féle formájú, erejű, nagyságú, és tulajdonságú valóságokat valamennyire meg-tekinti, első szemléléssel könnyen azt gondolhatná, hogy ez, az nem csak egymástól különböző, hanem még jobbára egymással természetekre nézve ellenkező valóságoknak egybe-szerkeztetett alkotmánya, tsupán zavarodásra való. De ha ellenben valaki az alkotó mindenhatóságnak fő tzelja után figyelmetessen hallgat; és ennek igazgatásának ’s gondviselésének útait elmélkedve nyomozza; valóba észre veheti, hogy éppen ebben a’ külömb-külobmb-féle minéműségű munkájú, és természeti tulajdonságú dolgoknak egy fő-tzelra intézett munkásságokban áll, e’ világ alkotmányának Harmoniája öszve-illése!”¹³⁰

Miután a napról, a holdról és a csillagokról szól, amelyek „hiven meg tartják az ő eleikbe szabott törvényt, és az ő futásoknak rendét, ’s természeti tulajdonságaikat, az ő alkotójoknak különös akarattya nélkül meg-nem-változtatják”, majd a „Levegő-ég, tűz, föld, tengerek, folyó-vizek, fák, füvek és minden élő állatok” példájára hivatkozik, mint amelyek „meg tartják az ő helyeket, módjokat, ’s természeti mivoltokat, ’s kész serénységgel telyesített a’ tzel, a’ melyre teremtetek”, a következő megállapításra jut:

„Egy is ezek közzül a’ másikat a’ maga tulajdonságiból folyó munkájában nem akadályoztattya, természeti tehetségeiben nem sérti; sőt a’ mennyire szükséges segíti; ’s innét vagy onnantán, hogy noha minden különös teremtmények különböző, sőt néha egymással ellenkező munkákban foglalatkoskodni láttatnak; de valóban a’ világ alkotmányának hármányájára meg-egyezőleg dolgoznak.”¹³¹

Az ezt követő passzusban a „világ alkotmányának” mintájára egy másik „alkotmány”, az emberi organizmus tárul elénk mint tökéletesen működő egész.¹³² Miután sorra veszi a különböző testrészek és szervek feladatait, Oswald a következő tanulságot vonja le:

¹³⁰ [Oswald] (1792) i. m. 5.

¹³¹ [Oswald] (1792) i. m. 6.

¹³² „Az emberi testnek alkotmányát ha meg tekintjük; ebben a’ fő, a’ melyben tudni-illik, a’ testben lévő minden inaknak végei egybefoglaltatván leg nagyobb érzékenységet okoznak, igazgat; a’ szemek mint égő fáklyák strázsát állnak, a’ fülek a’ hallható dolgokat a’ főnek tudtára adják; a’ szív az értelem által külömb-külobmb meg-határozásokra hajtatik; a’ nyelv talmáttsa a’ szívnek; a’ száj és fogak, az eledeleknek malma, melyek által a’ tápláló eledelek a’ gyomorba és hasba szállanak; mely onnantán a’ bélek és a’ *Chilus* által az eledeleknek leg-vékonyabb substantziáját éltető bal’samát a’ tagokra illendő mértékkel fel-osztja; a’ kezek pedig és lábok az egész testnek szolgálai és postái.” [Oswald] (1792) i. m. 6–7.

„Mindezek noha munkáikban különböznek, de mivel egy fő tzelra, tudni illik az egész testnek fenn-tartására vagynak intézve, és egymást-nem háborítják, sőt segítik; nem hogy egymásnak ártalmára volnának; sőt inkább ennek fenn állására múlthatatlanul szükségességek.”¹³³

Ezek után azt az organicista alapozású, korporális hasonlatra épülő funkcionális társadalmi modellt fejti ki, amely a szöveg logikájának szervezésében a mű egészét tekintve is kulcsszerepet játszik, több helyen felbukkan majd, és mint ilyen az érvelés legfontosabb teoretikus támasztékának tekinthető. Oswald ebben a középkori és a kora újkori politikai gondolkodásban központi szerepet játszó, széles körben elterjedt organikus metaforák egyikét, a politikai közösségre vonatkoztatott korporális analógiát¹³⁴ hozza játékba, azt általános érvényű modellként ábrázolva, egyúttal a korabeli magyarországi viszonyokra is alkalmazva. Mindezt pedig jól láthatóan azzal a céllal teszi, hogy segítségével igazolja a szövegben ábrázolt, kívánatosnak tartott társadalmi rend jogosságát és célszerűségét.

„Valamint a' természet országában úgy vagyon a' dolog a' Morale testben vagy-is a' közönséges társaságban. Ebben a' fő, a' Király, a' szemek, fülek, száj, sziv, és vállak a' bölts Ministerek, Tanátosok, Hadivezérek, és Polgári Tiszt-viselők, a' has, bélek és egyéb belső részek, a' Papi, Magnási, Nemesi 's polgári Rendek, és Tüdős férjfiak; az érzékenységek a' Tudományok, különböző vallások és vélekedések; a' kezek továbbá, és lábak a' Hadi seregek kereskedők, hasznos kézi mivesek, a' köz-nép és a' föld-mivesek. Valamig mindezek egy fő tzelra tudni-illik a' közjóra vezéreltetvén, egymás által nem háborittatnak; sőt minden lehető módokon segítettvén, hivatalyokból folyó, kötelességeikben el-járhatnak; mind addig a' Birodalom tétének békessége vagyon [...]; de ellenben hogy ha ezek, vagy közzülök valamellyik, egyik vagy másik rend avagy tag által háborittatván, kötelességeit nem tellyesitheti, már ekkor a' közöttök való rend, és mérséklett függés fel-bomolván, a' fő tzelra intézett munkás igyekezet-is meg-szűnik, és a' közönséges boldogságnak napja fogyatkozást szenved. Mindezekből tehát következik: tsak az az Igaz Hazafi a' ki meg adja azt a' Hazában mindennek, a' mivel kinek kinek tartozik, melly-is az én tsekély Beszédemnek tárgya.”¹³⁵

A szövegrész kapcsán mindenekelőtt két meghatározó mozzanat érdemel kitüntetett figyelmet. Egyrészt itt explicit módon mutatkozik meg, hogy a mű elsődleges céltételezésében, vagyis az „igaz hazafi” fogalmának normatív igényű meghatározásában a közösség tagjai által teljesítendő „kötelességek” szempontrendszere alapvető szerepet játszik. Úgy tűnik, Oswald ennek során lényegében a *suum cuique* klasszikus elvének azon moralizáló hagyományához kapcsolódik közvetetten, amelyben az igazságosság princípiuma nem a jog, hanem az erény aspektusaként tételeződik. Ami ennek a korabeli magyarországi rendi gondolkodás és jogismeret szempontjából elsősorban releváns klasszikus gyökeirel illeti, mint tudjuk, a *suum cuique* már Platónnál és Arisztotelésznel is megtalálható elve a sztoikus igazságdefiníció ciceroniánus megfogalmazásán keresztül jutott el a *Corpus Iuris Civilis*be.¹³⁶ E tekintetben érdemes azt is felidézni, hogy az *Institutiones*

¹³³ [Oswald] (1792) i. m. 7.

¹³⁴ Sashalmi Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800*. Pécs, Kronosz, 2015. 21.

¹³⁵ [Oswald] (1792) i. m. 7–8.

¹³⁶ Dieter Hüning: From the Virtue of Justice to the Concept of Legal Order: The Significance of the *Suum Cuique* Tribuere in Hobbes' Political Philosophy. In Ian Hunter – David Saunders (szerk.): *Natural Law*

első könyvének első fejezete az igazságo(sságo)t mint az arra irányuló „állandó és örök igyekezetet” határozza meg, „hogy kinek-kinek megadjuk a maga jogát”.¹³⁷

Másrészt ki kell emelni, hogy a „közönséges társaság” fogalma itt (a mű egészére is alapvetően jellemző módon) egyértelműen nem a szűkebb, kizárólag a politikai jogokkal bírók közösségére referáló jelentésben szerepel, hanem egy ennél szélesebb értelemben, a „társadalmi közösség” egészére kiterjedő változatban.¹³⁸ Ennek megfelelően a korporális analógia fenti, „társadalmias” változata – bár benne, mint látni fogjuk, a nemesség természetesen kiemelt fontosságú szerepet tölt be – nem feleltethető meg azon középkori eredetű, „közjogias” képletnek, amelyben a politikai test (*corpus*) képzete az „országra”, vagyis a politikai előjogokkal rendelkező rendekre, mindenekelőtt a nemességre és a rendi dualizmus másik tényezőjére, az uralkodóra terjedt ki.¹³⁹

Az idézett passzus értelmezéséhez további támpontokat nyújtó vonatkozás, hogy a közösségi szerveződés abban található korporális leírása¹⁴⁰ – eltérő hangsúlyokkal – a mű egy másik szöveghelyén is felbukkan. Oswald ugyanis valamivel később, a „nemesi rend” feladatait és kötelességeit taglaló ötödik fejezetben – sajátos változatban – a plebejusok első kivonulásának és a néptribunusi intézmény megalapításának eredetileg Liviusnál, majd Plutarkhosznál is szereplő történetét is közli, amelybe ágyazva a rendi társadalom korporális hasonlatra építő elképzelése a patriciusok részéről a kivonuló plebejusok meggyőzésének szándékával kifejtésre kerül.¹⁴¹ Érdekes mozzanat, hogy a római történetíróktól eltérően azonban nála a plebejusok nem a Mons Sacerre, hanem az Aventinusra vonulnak ki, a szenátus által hozzájuk kiküldött, a tanmesével a plebejusokat meggyőző személy pedig nem a Liviusnál és később Plutarkhosznál is szereplő

and Civil Sovereignty: Moral Right and State Authority in Early Modern Political Thought. London, Palgrave Macmillan, 2002. 139–141.

¹³⁷ A „jog főparancsaiként” pedig a következőket szabja meg: „[É]lj tisztességgel, ne bánts másokat, add meg kinek-kinek a magáét.” *Iustinianus császár Institúciói négy könyvben.* Ford. ifj. Mészöly Gedeon. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, [1939] 1997. 13–14. („Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens. [...] Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.” *Iustiniani Institutiones* I, I.)

¹³⁸ Később látni fogjuk, hogy ennek más alapfogalmaknak („rend”, „közjó”) a műben tetten érhető ket-tős jelentéstartalmát is figyelembe véve kiemelt jelentősége van. (Lásd ehhez a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia*, valamint *A törvény fogalmának használatai: a törvények uralma* című fejezeteket.) Az igaz hazafiban tetten érhető értékvonatkoztatási keretek általában vett, a mű alapfogalmainak szemantikai rétegzettségében is megfogható komplexitásáról a későbbiek során még több alkalommal is szó lesz. Mivel Oswald rendszerében egyértelműen a „közönséges társaság” fenti szélesebb jelentéstartalma a domináns, alapesetben magam is ebben a kiterjesztő értelemben használok a fogalmat. Az ettől eltérő eseteket külön jelzem.

¹³⁹ Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban.* Budapest, Osiris, [1947] 2003. 61; Péter László: *The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible.* In Lojkó Miklós (szerk.) *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies.* Leiden–Boston, Brill, 2012b. 42–43, 72.

¹⁴⁰ Vegyük észre, hogy maga a „Morale testet” emlegető szóhasználat is a korporatív alapozású elképzelérendszer támogatja.

¹⁴¹ Livius: *A római nép története a város alapításától.* Ford. Kis Ferencné. Budapest, Európa, 1963. I. 116–132, főként: 129–130. (2. könyv, 23–33. fejezet); Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok.* Ford. Máthé Elek. Budapest, Osiris, 2001. I. 419–420.

Menenius Agrippa, hanem az Osvaldnál paradox módon már a kivonulással egy időben néptribunusi tisztséget viselő „Márkus Cajus Coriolanus”.¹⁴²

Nyilván arról a (patricius származású) Caius Marcius Coriolanusról van szó, aki egyébként Liviusnál egyenesen a „tribunusi hatalom ellenségeként” szerepel, és aki a *Vitae Parallelae* szerint cognomenjét a volscusokkal vívott háború során, Corioli ostromában tanúsított bátorsága és a hadizsákmány elosztásakor mutatott szerénysége nyomán kapta.¹⁴³ Bár maga Livius is hivatkozik egy másik, „kevésbé általánosan” elterjedt hagyományra, amely a kivonulás helyeként az Aventinust tartotta számon, a két hegy keverésében Osvaldnál talán az úgynevezett második *secessio plebis* története játszott szerepet, Livius ezt ugyanis valóban az Aventinusához kötötte.¹⁴⁴ A Coriolanusszal kapcsolatos tévesztés pedig egész egyszerűen talán arra vezethető vissza, hogy a Menenius Agrippa-féle történet és Caius Marcius színrelépése az *Ab urbe condita* lapjain közvetlenül egymás után szerepelnek, ráadásul Corioli ostromának történetét követően Livius Menenius Agrippa haláláról számol be.¹⁴⁵ A két név tehát esetleg a két történet szövegen belüli összefonódása következtében keveredhetett össze Osvald emlékezetében. Másrészt az is felvethető, hogy akár a 18. századi „antikizálásban” meghatározó szerepet betöltő Plutarkhosz¹⁴⁶ főműve játszott ebben szerepet. A *Vitae parallelae*-ben ugyanis a secesszió és a néptribunusi intézmény megalapításának története és így az Agrippa-féle tanmese is a Coriolanust bemutató életrajzban kap helyet – bár meg kell jegyezni, hogy itt sem az Osvald által említett Aventinus, hanem a Mons Sacer szerepel a kivonulás helyeként.¹⁴⁷

A korporális hasonlatot alkalmazó két szövegrész értelmezése szempontjából nem elhanyagolható mozzanat azok művön belüli elhelyezkedése. Az antik parabola Osvald által adaptált változata ugyanis nyilvánvalóan nem véletlenül nem mindjárt a funkcionális

¹⁴² [Osvald] (1792) i. m. 38–41.

¹⁴³ Livius (1963) i. m. 133. (2. könyv, 34. fejezet.); Plutarkhosz (2001) i. m. 420–424. (*Coriolanus*, 8–11.) Coriolani ostroma során végrehajtott dicső haditetteiről Livius is beszámol: Livius (1963) i. m. 131. (2. könyv, 33. fejezet.)

¹⁴⁴ Livius (1963) i. m. 129. (2. könyv, 32. fejezet), 240. (3. könyv, 50. fejezet.)

¹⁴⁵ Livius (1963) i. m. 129–132. (2. könyv, 32–33. fejezet.)

¹⁴⁶ Csetri Lajos: „Romlásra indult hajdan erős magyar!” In Csetri Lajos: *Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi, 1986. 63–64.

¹⁴⁷ Plutarkhosz (2001) i. m. 419–420. (*Coriolanus*, 5–7.) Ugyanilyen alapon pedig feltételezhető egy harmadik minta is, amely a tévesztés mögött meghúzódhat. Ez a történetnek Shakespeare *Coriolanus* című drámájában található variánsa, amelynek szintén szereplője Menenius Agrippa, és amelynek magának is a *Párhuzamos életrajzok* volt a fő forrása. (Géher István: Utószó. In William Shakespeare: *Coriolanus*. Budapest, Európa, 1989. 185.) Bár ez sem egyezik meg teljes egészében azzal a verzióval, amit Osvaldnál találunk, hiszen a drámában (Livius és Plutarkhosz szövegeinek megfelelően) Menenius Agrippa a test-hasonlat előadója, utóbbi cselekedete Osvald emlékezetében akár Shakespeare szövege alapján is hozzá-tapadhatott Coriolanus nevéhez. A 18. század végén ennek persze még nem állt rendelkezésre magyar fordítása (ez az 1840-es években készül majd el, Petőfi tollából), ám a német közvetítés (hasonlóan Osvald Banks-fordításához) nagyon is elképzelhető – már csak azért is, mert *Az igaz hazafi* megjelenésekor, 1792-ben Shakespeare drámájának már három német nyelvű verziója is rendelkezésre állt: Joachim Eschenburg első teljes, 1777-es átültetése óta Johann Friedrich Schink (1790) és Heribert von Dalberg (1791) is lefordította a művet.

társadalmi modellt elméletileg megalapozó, az első fejezetben elhelyezkedő, imént idézett passzushoz kapcsolva szerepel, hanem a „Nemesi és Mágnási Rendről” szóló részben kapott helyet. A rendi társadalom testmetaforához kötött felfogásának narratív formában történő megalapozása ugyanis az eredeti történet patrícius-plebejus polarizációját (és persze a két csoport organikus-funkcionális összetartozása tételét) visszhangozva, főként a nemességnek az Osvald által felvázolt társadalomképen belüli kiemelkedő fontosságát hivatott alátámasztani. Ezt erősíti, hogy a történet (a római történetírók verzióinak megfelelően) végső soron Osvaldnál is arra fut ki, hogy a nemességnek megfeleltethető „Tanács” és „Fő Rendek” funkcionálisan nélkülözhetetlenek az össztársadalmi működés szempontjából: bár úgy tűnik, valódi munkát nem végeznek, az utóbbiakat jelképező gyomorra és belső szervekre az egész testnek szüksége van az életben maradáshoz.

A római hagyományban kulcsszerepet játszó tanmeséhez képest tetten érhető bizonyos hangsúlyeltolódások ugyanakkor árnyalják ezt a képet. Az eltérések legfontosabbika, hogy míg Liviusnál és Plutarkhosznál általában véve a „testrészek” lázadnak fel a gyomorral szemben (a római köztársasági berendezkedésnek megfelelően előbbiek a plebejusokat, utóbbi a patríciusokat és a szenátust jelképezi), Osvald előadásában mindkét szövegrészben a „Morale test” számos tagból álló, differenciáltabb képét kapjuk. Mi több, közülük a „Fő” (amely, mint az a fentebb idézett passzusból is kiderül, a királyt szimbolizálja) egyenesen főszereplővé lép elő a *secessio plebis* Osvald-féle változatában, amennyiben ő hívja fel a többi testrész figyelmét a gyomor és a belső szervek létfontosságú szerepére. Ezzel lényeges ponton módosul a narratíva, az eredmény pedig egy olyan verzió, amely az eredeti történetet a 18. századi Magyar Királyság viszonyaihoz közelíti, lényegében a rendek politikai jogosítványai által mérsékelt monarchia kereteihez igazítva azt. Emellett az is elmondható, hogy bár Osvaldnál összességében legfőképp a nemesség nélkülözhetetlenségére esik a hangsúly, a korporális analógia alkalmazása ugyanakkor nem szűkül pusztán a rendi dualizmus „közjogias” képletére, hanem szélesebb, „társadalmias” keretben is értelmezhető. Egyrészt a római hagyományból vett történet alapvonalai a rendi dualizmus kereteinek megfelelően módosulnak, ugyanakkor azonban az első *secessio plebis* Osvald által előadott elbeszélésében központi szerepet játszó, a köznép funkcionális nélkülözhetetlensége is jelentős hangsúlyt kap. Mindez jól mutatja az organikus szemlélet és ezen belül a testmetaforika flexibilitását: azt, hogy miképpen lehetett segítségével egészen különböző politikai valóságokat szemléletes formában megjeleníteni.¹⁴⁸

Ami a kortárs magyarországi kontextust illeti, nem voltak példa nélküliek az olyan érvelések a korban, amelyek a társadalmi-politikai szervezet alkotórészeinek egymásrautaltságát a korporális analógiára, illetve kimondottan a plebejusok első kivonulásának történetére hivatkozva alapozták meg. Csak egyetlen ilyen szöveget említve: a „tagok egyetértésének” fontosságát hangsúlyozza például az a költemény, amelynek (ismeretlen) szerzője a klasszikus elbeszélés főszereplőjét Osvalddal ellentétben helyesen megnevezve említi Menenius Agrippa nevét:

¹⁴⁸ Sashalmi (2015) i. m. 25.

„A’ mikor minden tag edgyetért a’ fővel, / Akkor mind tag, mind fő bírnak több erővel; / Kivált ha önként van az illy barátságok, / Szembetűnő ’s tartó léssen bődoltságok: / Mert ha erőszakos köztők az egyesség, / ’S ha nints egymás eránt igaz egyenesség, / Ha a’ fő a’ tagot, ez a főt rongálja: / Pártot üt ez, vagy az ha módját találja; / És éppen tsak addig hordja a’ vas lántzot, / Míg néki kéntelen kell járni a’ tántzot. — — — / Sok Testnek van pedig sokszor illy bibéje, / Sokszor bé-telik az Agrippa Meséje. / Sőt Országoknak-is vagyion illyen dolga, / A’ hol majd egy majd más tag csupa rab-szolga. / Mert néhol a’ láb ’s kéz parantsol a’ Főnek / ’S így lesz rabja a’ bölts fő mind a’ kettőnek; / Néhol pedig a’ Fő hassá akar lenni, / Mintha minden tagot meg-akarna enni. — — / Bődol Ország hát az, a’ melyben illyenek, / Annak nagy kárára, szokásban nintsenek; / A’ hol sem a’ Fő más Tagot pusztítani, / Sem más Tag a’ Főt nem igyekszik rontani; / Hanem mind a’ kettő nyilván ki-mutatja, / Hogy közös a’ Czélja, közös indulatja: / Így a’ Tagok önként hódolnak a’ Főnek, / Így szerentsés sorsa van mind a’ kettőnek. — — —”¹⁴⁹

Az I. Ferenc koronázásának alkalmára írt költeményben a szerző mindezt a kitüntetett politikai jelentőséggel bíró eseményre vonatkoztatja, és a nemzet és a király „egyesége” feletti örömét kifejezve ennek üdvös voltát ecseteli. Látható, hogy maga a korporális analógia némileg más hangsúlyokkal jelenik meg itt Oswald változatához képest, hiszen a rendi dualizmus politikai szervezetének két fő aktora, a rendek és a király közti „egyetértés” fontossága kerül reflektorfénybe. Ugyanakkor a szöveg több vonatkozása is hasonlítható a társadalmi-politikai szervezet azon leírásához, amelyet Oswald vázol fel művének vonatkozó részeiben. Az idézett passzus lényegében a rendek politikai jogosítványai által mérsékelt monarchia egyfajta dicséretként értelmezhető, ami (mint később látni fogjuk), főbb vonásait tekintve megegyezik az optimális kormányforma *Az igaz hazafi*ban található leírásával.¹⁵⁰

Másrészt a költeményhez kapcsolt egyik magyarázó jegyzetből az is kiderül, hogy a szerző szerint az egyes részek organikus és egyben funkcionális összjátékának és az ebből adódó harmonikus működésnek a társadalmi hasznossága nemcsak a politikai státusszal bíró aktorokra, de egyúttal a közösség egészére is kiterjed. A nyilvánvalóan a „széthúzás” ellenpólusaként megjelenő „egyetértés” értéke tehát nemcsak a „fő” és a „tagok” relációjában, hanem szélesebb értelemben, az egyes „tagok és részek” egymáshoz való viszonyának vonatkozásában is hangsúlyozódik. Ezt pedig éppenséggel a Menenius Agrippa által a plebejusoknak előadott történet rövid ismertetése hivatott alátámasztani, amely a költemény „Agrippa Meséjét” említő sorához fűzött lábjegyzetben kap helyet. Ebben az „emésztő rész” a politikai előjogokkal bíró rendeknek és azon belül is főként a nemességnek, a „munkás vagy dolgozó rész” pedig a köznépnek feleltethető meg:

¹⁴⁹ A’ mikor minden tag edgyetért a’ fővel. [H. n.], [k. n.], 1792. 1–2. (Mivel az „[a]’ mikor minden tag edgyetért a’ fővel...” kezdetű mű általam talált példányának címlapja hiányzik, az OSZK Plakát- és Kinyomtatványtárában a 78. számú, 1792 8° jelzetű dobozban található munkának sem a szerzőjét, sem pedig a címét nem sikerült beazonosítanom. A koronázás időpontját alapul véve a szöveg minden valószínűség szerint 1792-ben, vagyis *Az igaz hazafi* kiadásának évében jelent meg.

¹⁵⁰ Ehhez lásd legfőképp az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetet.

„Egykor a' Romai Nép meg-unván a' Patriciusok, Fő-Rendek, döflősségét, pártot ütött, és a' Várost oda hagyta: le sem csendesedett 's vissza sem-is ment addig, míg Ménenius Agrippa, a' has ellen párt ütő tagoknak a' Meséje által vissza nem édesgette, és meg-nem mutatta azt, hogy egy Országban szint annyi szükség van az Emésztő, Consummens, mint a' Munkás vagy Dolgozó Részre; de úgy, hogy mind a' kettőnek a' maga határában kell meg-maradni.”¹⁵¹

Hogy ugyanakkor a korabeli koronázási költeményekre jellemző konvencióknak egyébként megfelelő szövegben ezen belül mégiscsak a politikai státusszal bíró rendek előjogainak kérdése élvez kitüntetett figyelmet, azt jól mutatja, hogy a koronázás aktusa a francia forradalom eseményeinek tükrében külön jelentőséget kap:

„Éljen a' Nemzet-is! mellynek boldogsága / Az, ha illy jó Király alatt van Országá; / 'S a' mint ez a' Király edgyütt szeret minket: / Szeressük úgy mi-is Ötet, 's Feleinket. / Kedves Hazám! most már gondold-el sorsodat. / 'S más Országok felett lássd boldogságodat: / Mikor más Országban a' Korona gyászol: / Királyt 's Királynét te akkor koronázol. / Mikor más föld Polgár vérrel öntöztetik: / Akkor benned öröm' bora köszöntetik. / Másutt rontó [ál]gyú füst száll a' felhőbe: / Itt *Viváttal* repül tűz a' levegőbe. / Másutt mindent rettent a' láng okádéka: / Itt mindent vidámít a' *Stuvert* Játéka / 'S a' mikor más Ország villámlik, menydörög: / Akkor te benned az öröm-ágyú dörög. / Igy nem vársz magadra semmi veszedelmet; / Nem szenyvedvén Ősi Jussodban sérelmet, / Igy bár kérkedjen más Nemzet Szabadsággal: / Te maradsz a' szabad, 's te bírsz boldogsággal.”¹⁵²

Látható, hogy e sorokban határozottan felértékelődik a „szabadság” rendies, előjogokra épülő értelme a forradalommal társított jelentésváltozattal szemben. Ez pedig egy olyan gondolatmeneten belül történik, amelyben az utóbbi által okozott rombolás az egyetértés hiánya, vagyis lényegében a széthúzás eredményeként tűnik fel, míg a társadalmi harmónia kulcsaként a király és a rendek közti egyetértés tételeződik. Az érvelés a „szabadság” fogalma rendies irányú, a rendi dualizmus politikai szerkezetére szabott értelmezésének tipikus példája. Nyilvánvaló, hogy a francia forradalommal társított szabadságfogalom ily módon történő elutasítása a hadiállapot viszonyait is tükrözi: mivel Ferenc budai koronázására 1792. június 6-án került sor, a szöveg bizonyosan azután keletkezett, hogy Franciaország április 20-án hadat üzent a Habsburg Monarchiának.

A közköltészeti példa rövid bemutatása azt hivatott érzékeltetni, hogy a társadalmi közösség különböző csoportjai egymásrataltságának a klasszikus korporális hasonlatra építő megalapozása nem tekinthető egyedülállónak a korszak magyarországi politikai nyilvánosságában. Az *igaz hazafi* e tekintetben vett viszonylagos jelentősége ugyanakkor abban áll, hogy benne e motívum egy meglehetősen komplex, univerzalisztikus keretbe

¹⁵¹ A' mikor minden tag edgyetért a' fővel (1792) i. m. 1.

¹⁵² A' mikor minden tag edgyetért a' fővel (1792) i. m. 6. (A szerző fontosnak tartja jelezni egy lábjegyzetben, hogy a „Stuvert Játéka” kitétellel a királyné koronázása alatti tűzijátékra utal.) A két szövegben megfigyelhető hasonlóságok mellett ugyanakkor azt is érdemes megjegyezni, hogy Osváldnál a „szabadság” nem ennyire egyértelmű formában kapcsolódik a rendi előjogok rendszeréhez. A fogalomnak a műben több jelentésspektusa is érvényesül, és ezek közt kiemelt jelentőséggel bír az a definíciós kísérlet, amelyben a törvények uralmának motívuma hangsúlyozódik. Utóbbihoz lásd *A törvény fogalmának használatai: a törvények uralma* című fejezetet.

ágyazva jelenik meg. Mielőtt továbblépnénk, érdemes ennek főbb pontjait röviden összefoglalni. Mint láttuk, Osvald az univerzumban uralkodó harmónia képét a társadalmi szférára mintegy *pars pro toto* alapon vonatkoztató kozmológiai analógia segítségével az ember társas szerveződésének azon formáját jelenítette meg mint optimális változatot, amely a világrend egészével maga is összhangban áll. Majd pedig a természeti környezet és az annak részét képező emberi test jól működő rendszerekként történő bemutatása egy organikus társadalmi berendezkedés ajánlata felé való elmozdulást előlegezett meg, amelyben az egymást csodálatos módon kiegészítve működő, a szervezet egészének szolgálatában álló testrészek a bár különböző természetű és más-más szerepet ellátó, ám egymással a rendszer egészének szintjén funkcionális összhangban álló „rendek és tagok” előképeiként jelentek meg. Ebben az értelemben a gondolatmenetnek a természeti környezet és az ennek részét képező emberi test perspektívájából történő megalapozásával nemcsak a „Morale testben vagy-is a’ közönséges társaságban” kíváncsúnak tartott berendezkedés jeleníthető meg egy értelemtili egész részeként, de az mindezzel összefüggésben önmagában véve is mint ideális, organikus és jól működő rendszer értelmeződik.

Jelzésértékkel érdemes azon szélesebb esztétörténeti összefüggésrendszerrel is szólni, amelyben ezen modell elhelyezhető. Nagy általánosságban elmondható, hogy Osvald ennek felvázolásakor olyan, az antik hagyományban gyökerező toposzokat használ fel és aktualizál, amelyek különböző változatokban már a középkor óta (újra) ismertek voltak Európában.¹⁵³ Ami magát a korporális analógiát illeti, anélkül, hogy ennek kultúrtörténeti gyökerei mélységi vizsgálatába bocsátkoznánk, annyit talán érdemes megjegyezni, hogy ez tipológiailag az antik hagyományon belül egészen az Aesopusnak tulajdonított korpuszban szereplő, „a hasról és a tagokról” szóló, az egyes testrészek egymásrautaltságát példázó meséig vezethető vissza.¹⁵⁴ Ennek és az Osvald által ugyancsak alkalmazott kozmológiai összehasonlításnak a középkorban is szép számmal vannak példái. Aron J. Gurevics John of Salisburyre utalva azt hangsúlyozta, hogy a középkorban „szervezethez hasonlították az államot, polgárai e szervezet tagjai voltak [...]. A politikai test organikus egysége megkövetelte valamennyi rétegének alkotó kölcsönhatásban való együttműködését.”¹⁵⁵ Ugyancsak John of Salisbury *Policraticus*-át elemezve írja Somfai Anna, hogy

„[a] platóni hagyományokon alapuló kozmológia egyik alapvető gondolata volt a makrokozmosz és a mikrokozmosz, a világegyetem és az emberi test párhuzama. Az állam organikus egésze az egész organikus világegyetem része, s egyben kicsinyített mása, a makrokozmosz mikrokozmosza, amelynek egy másík mikrokozmosz, az emberi test szolgál mintájául.”¹⁵⁶

¹⁵³ Ez persze a szóban forgó motívumok kortárs magyarországi használataira általában véve is igaz.

¹⁵⁴ Arnold D. Harvey: *Body Politic: Political Metaphor and Political Violence*. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2007. 4–5.

¹⁵⁵ Aron J. Gurevics: *A középkori ember világképe*. Budapest, Kossuth, 1974. 53. A korporális analógia, illetve az organikus metaforák kérdésének történetéhez részletesebben lásd Sashalmi (2015) i. m. 15–54.

¹⁵⁶ Somfai Anna: Bevezetés. In John of Salisbury: *Policraticus*. *Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól*. Ford. Somfai Anna. Budapest, Atlantisz, 1999. 29.

Művében – IV. Adorján pápa szájába adva – maga Salisbury is felhasználja a gyomor ellen lázadó testrészek tanmeséjét.¹⁵⁷

A rendi társadalom Osvald által vázolt modelljéhez hasonló víziói a nyelvi megjelenítés metaforikusságának különböző fokozataival és változataiban a kora újkorban sem voltak ismeretlenek. Az egyes rendek rendszeren belüli funkcionális legitimitását alátámasztó „kötelességek” (*Az igaz hazafiban* meglehetősen gyakori) emlegetése¹⁵⁸ némileg a wolffi megfontolásokra is emlékeztet.

„Valójában a wolffi természetjog volt az, mely a hasznos közösségi tevékenység (*zu gemeinnütziger Tätigkeit*) vagy a közboldogság kötelességét a társadalom minden tagja számára előírta. Ahogyan a test egyetlen része sem lehet hasztalan, ez a társadalom mechanisztikus elgondolása vonatkozásában is érvényesült.”¹⁵⁹

Már Sashegyi Oszkár hangsúlyozta, hogy a jozefinizmus felfogásában alapvető szerepet játszott a wolffi államelmélet állampatriotizmusba átcsapó közösségi érzése (*Gemeinschaftsempfinden*), a részek egymástól való függésének társadalmi alpmeghatározottságként való elképzelése, valamint a „köz” boldogulásával való azonosulás morális kötelezettségként történő megalapozása.¹⁶⁰ Sonnenfelsnél ugyancsak fellelhető az állam és a társadalom egységének testmetaforikán keresztül történő ábrázolása, illetve az egyes testrészek (ennek megfelelően a különböző „osztályok”) specifikus feladatainak kiosztása.¹⁶¹ Ami tehát az Osvald által felvázolt modell tágabb értelemben vett eszmetörténeti kontextusát illeti, a klasszikus hagyományrétegek relevanciája mellett ennek a felvilágosodás bizonyos „államcentrikus” elméleteivel való rokoníthatósága, illetve a műben kifejtett elméleti alapvetés ezekkel való kompatibilitása is felvethető.¹⁶² Összességében azt mondhatjuk, hogy a kozmológiai alapozás, valamint a politikai szervezetet az emberi testhez hasonlító metaforika az ideális közösségi szerveződés elméletének olyan, egyszerű filozofikus és retorikus megalapozásaként szolgál *Az igaz hazafiban*, amelyen

¹⁵⁷ John of Salisbury: *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól*. Ford. Somfai Anna. Budapest, Atlantisz, 1999. 197–198. E változatban a világi főhatalom megfelelője nem a fej, hanem a Menenius Agrippa-féle tanmesében is főszerepet játszó, ám ott a patricusokat jelképező gyomor. A lázadó testrészeket pedig a szív győzi meg a gyomor nélkülözhetetlen szerepéről, és nem a fő, mint Osvald verziójában. A *Policraticus* lapjain a szervanalógia (csökevényes formában) máshol is feltűnik, mégpedig ismét csak különböző variánsban – ebben a fejedelmi hatalmat a fej képviseli. Lásd Salisbury (1999) i. m. 118–127.

¹⁵⁸ A „kötelességek” a mű rendkívül nagy fontosságú, központi szerepet játszó fogalma. Használatához lásd főként [Osvald] (1792) i. m. 9–16.

¹⁵⁹ Teodora Shek Brnardić: Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism in the Mid-Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. In Trencsényi Balázs – Zászkaliczky Márton (szerk.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden–Boston, Brill, 2010. 648.

¹⁶⁰ Sashegyi Oszkár: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder*. Budapest, Akadémiai, 1958. 10–11.

¹⁶¹ Kökényesi Zsolt: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról. *Aetas*, 28. (2013), 3. 71–72.

¹⁶² Utóbbiak más szempontokból vett relevanciájához lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet.

keresztül a nemesség ezen belül betöltött politikai szerepének kiemelése mellett is elsősorban az egyes „részek és tagok” organikus összetartozása és egymásrautaltsága hangsúlyozódik.

A „jóltévő Köz-Anya”: a haza mint a funkcionális társadalmi modell alapja

A könyv széles értelemben vett teoretikus alapvetését adó első fejezet lezárásaképp Oswald az organicista társadalomképet megalapozó kozmológiai és korporális analógiákra építve a „magyar Hazát” (máshol: „a mi Birodalmunk testét”) alkotó konkrét „részek és tagok”, valamint az azokat „egybe kaptsoló s’ boldogító fő tárgyak” rendszerét mutatja be. Ebben lényegében a mű elméleti alapvetését képező, fentebb részletesen bemutatott funkcionális társadalmi modellnek a saját közösségre alkalmazott konkrét szerkezeti vázlatát adja.

„A’ beszédre fel vett Propositionból önként folynak már ezen Kérdések: kik és mellyek azok a’ mi Magyar Hazánkban, a’ kiknek mi bizonyos kötelességekkel tartozunk? és másodsor: mivel tartozunk a’ természet, az Isten és a’ Haza törvényei szerint mindezeknek? Az elsőt a’ mi illeti: A’ mi Birodalmunknak teste áll a’ következő részekből, és tagokból: *1mo.* A’ Hazából és a’ Nemzetből. *2do.* A’ Királyból. *3tio.* A’ Papi Rendből. *4to.* A’ Mágnásokból, Nemessekből, Tisztviselőkből, és Katonákból. *5to.* A’ városi Polgárokból, Kalmárokból, Fábrikásokból és kézi mivesekből. *6to.* A’ föld mivesekből. Az ezeket egybe kaptsoló s’ boldogító fő tárgyak pedig im ezek. *7mo.* A’ Törvények. *8vo.* A’ lelki ésméretnek és vallásoknak jussai. *9no.* A’ Római Catholica vallásnak. *10mo.* Az Evangyelika, az az a’ Helvetziai, és Augustai vallásoknak természetes és törvényes; és végtére *11mo.* A’ több meg szenvedett ugymint a’ Görög, Zsidó és egyéb vallásoknak-is természetes jussai. *12mo.* Az elmének, nyelvnek, írásnak, Tudományoknak és Tudosoknak jussai.”¹⁶³

Általában véve elmondható, hogy a kategorizáció mint az egynemű és különemű jelenségek egymástól való elválasztásának és csoportosításának a művelete az önkényesség mozzanatával terhelt. Megkerülhetetlen annak figyelembevétele, hogy ez nyilvánvalóan Oswald felosztására is valamilyen fokon jellemző. Akár a Foucault által megidézett Borges-féle kínai enciklopédia zavarba ejtő egymás mellé rendeléseit is segítségül hívhatjuk annak érdekében, hogy a hasonló felosztások és az alapjukul szolgáló taxonómiák (lényegében a kategorizáció mint olyan) szükségszerű esetlegességét elméleti oldalról megvilágítsuk.¹⁶⁴ Ennek felidézése a szerzői intencióval is számoló kontextualista

¹⁶³ [Oswald] (1792) i. m. 8–9.

¹⁶⁴ „A jóra való ismeretek égi gyűjteménye” ezek szerint az állatokat a következőképpen osztja fel: a) a Császár állatai, b) balzsamozottak, c) idomítottak, d) malacok, e) szirének, f) mesebeliek; g) kóbor kutyák, h) olyanok, amelyek ebben az osztályozásban szerepelnek, i) örülten rázkódók, j) megszámlálhatatlanok, k) olyanok, akiket a legfinomabb teveszőr ecsettel festettek, l) másfajták, m) olyanok, akik az imént törtek össze egy vázát, n) olyanok, akik távolról légynek tűnnek.” (Michel Foucault: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest, Osiris, 2000. 9; Jorge Louis Borges: A John Wilkins-féle analitikus nyelv. In Jorge Louis Borges: *Az örökkévalóság története. Esszék*. Budapest, Európa, 2009. 279.) Mint konkrét összehasonlítás, a példa természetesen erősen túlzó, hiszen Borges közismert felsorolása éppenséggel azt célozza, hogy kiélezett formában, egyetlen sorozatba sűrítve szembesítsen a kategóriaképzés mint

megközelítésmód szempontjából releváns, alapvető dilemmára irányítja a figyelmet. Mindenekelőtt arra emlékeztet ugyanis, hogy adott történeti és személyes értékvilágok megértése szempontjából elsősorban nem az a fontos, hogy bizonyos tetten érhető következtelenségekre felhíva a figyelmet az adott felosztást magát kritika alá vessük, hanem sokkal inkább az, hogy kísérletet tegyünk annak megértésére, hogy az adott szerző *miért éppen az adott módon* csoportosította, rendezte el az *általa kiválasztott, fontosnak tartott* elemeket.

A társadalmi szervezet konkrét kategóriarendszerének felvázolása után Oswald a könyv alapstruktúráját adó rendszertan logikáját követve, műve második fejezetében elsőként a „haza” fogalmát járja körül.¹⁶⁵ Mindenekelőtt egyfajta definíciót kísérel meg adni, amelyben eleinte az anya és gyermeke közti organikus összetartozás metaforikája dominál. Osztályozási rendszerének legfontosabb elemét, a „hazát” „jóltevő Köz-Anyaként” emlegeti, amely „kebelébe fogad, nevel, tart, és táplál, külső és belső ellenségeink ellen védelmez, minden ez életre tartozó javakat szolgáltat.” Majd a műből fentebb idézett szövegrészekben foglaltaknak megfelelően újfent a kötelességek teljesítésének követelményére emlékeztet („[...] méltó tehát valóban, hogy ez az karjain hordozó édes Anya el végye tollunk a’ buzgó háláadatosságnak azt a’ munkás tanúbizonyságát, és adóját, melly ennek boldogságára, mind a’ szerentsés, mind pedig a’ szerentsétlen időknek viszontagságaiban meg kívántatik [...]”), hiszen „mindenkünknek bátorságos volta, és boldog állapota, a’ Haza javával olly szorossan vagyon egybe kaptsolva, mint a’ tagoknak épsége a’ főnek egészségével, és a’ tengeri hajókázóknak bátorságos voltak a’ Gallyának épségével”. Következésképp „minden Haza tagjai kötelessék ennek [értsd: a haza] szolgálattya, a’ főtől fogva mind a’ leg kissebb izetskéig; mivel mindnyáján ettől vésznek elevenséget, méltóságot, erőt, életet, és az erre tartozó javaknak tellyességét.”¹⁶⁶

A „haza” fogalmának az anyai gondoskodás képzetével való társítása egy többszö-
rösen rétegzett hagyománykomplexum felidézésére alkalmas. Ez a közösséghez tartozásnak egy olyan érzelmi töltetet hordozó, archetipikus módozatát fejezi ki, amelynek relevanciája nemcsak esztétörténeti, de nyelvészeti-nyelvtörténeti dimenzióban is megfogható. Miként Janusz Bańcerowski és Bárdosi Vilmos tanulmányukban rámutattak,¹⁶⁷ a két kifejezés közeli kapcsolata jó néhány európai nyelv szóképzésében explicit

olyan meghaladhatatlan önkényességgel és esetlegességgel. Abban az értelemben ugyanakkor mégiscsak relevánsnak tekinthető, hogy az „ideáltipikus” forma segítségével a jelenség lényegét ragadhatjuk meg. Borges egyébként közvetlen forrásaként Franz Kuhnt nevezi meg. Érdekes adalék, hogy bár Franz W. Kuhn (1884–1961) valóban kínai szövegek elismert német fordítójaként tevékenykedett, a megadott kínai enciklopédiára és a Kuhnra való konkrét utalás merőben fiktív jellegű, ami fikció és faktualitás Borgesre jellemző játékos keverésének egyik jellegzetes példája. Felvethető, hogy ez a mozzanat maga is egy olyan gesztusként értékelhető, amely alkalmas a kategorizáció művelete vonatkozásában általában véve is releváns ismeretelméleti dilemmák, a „konstrukciós jelleg” exponálására.

¹⁶⁵ [Osvald] (1792) i. m. 9–16.

¹⁶⁶ [Osvald] (1792) i. m. 9–10.

¹⁶⁷ Janusz Bańcerowski – Bárdosi Vilmos: A „haza” fogalma a világ magyar nyelvi képében. *Magyar Nyelvőr*, 128. (2004), 1. 1–10.

módon is megmutatkozik (ang. *motherland, mother country*; fr. *mère patrie*; sp. *madre patria*). Bár a magyar nyelv közvetlenül nem ebbe a csoportba tartozik, a két szó által mozgósított asszociatív jelentéstartalmak átfedéseit mutatja egyrészt, hogy a „haza” szemantikai mezőjéhez kapcsolható „föld” és „ország” kifejezések esetében a fenti példákhoz hasonló együttjárások jellemzők (m. *anyaföld, anyaország, szülőföld*), másrészt pedig az is, hogy a „haza” fogalmának a magyarban a „ház”/„otthon” kifejezésekhez kapcsolható megnevezési modellje az európai nyelvek többségében jellemző azon általános típusba sorolható, amely a „család” fogalmiságával kapcsolatos képzetrendszert idézi fel.¹⁶⁸ Mindezeknek megfelelően

„[a] haza, a hon, az anyaföld, az anyaország, a szülőföld, a szülőhaza háttérükből előhívják az *anya* szemantikai mezőjét. Az *anya* a haza archetípusának tekinthető olyan értelemben, hogy mélyen gyökerezik e fogalom szemantikai struktúráiban, és erős generatív potenciállal rendelkezik.”¹⁶⁹

A képzettársítások nyelvészeti-nyelvtörténetileg megfogható, primordiális mélyrétegei felől az eszmetörténet szintje felé elmozdulva ki kell emelni, hogy a hazához való kötődés fontosságát az anyaság szimbolikáján keresztül kifejező motívumkincs a kortárs politikai diskurzusok egyik fontos retorikai eszközét képezte. Ennek relevanciáját megvilágítandó utalunk arra, hogy a két kifejezés Osvaldéhoz hasonló társítása több korabeli szövegben is megfogható. Irodalmi igényű példaként említhető Verseyhy Ferenc 1790-ben külön nyomtatvány formájában megjelent verse, amelyben az anyaként megszemélyesített „haza” az összeülő diéta alkalmából intézi bölcs szavait „gyermekéhez”, a magyarokhoz.¹⁷⁰ Az alkalmi költészet keretein belüli felhasználásra ad példát az a Virág Benedek tollából

¹⁶⁸ „Az európai nyelvekben ennek az összetett fogalomnak [értsd: a hazának] a neve az *anya* (például ang. *motherland, mother country*; fr. *mère patrie*, sp. *madre patria*, m. *anyaföld, anyaország*), az *apa* (például bol. *otecsesztvo/tatkovina*, cs. *otčina*, fr. *patrie*, sp. *patria*, lat. *patria*, len. *ojczyzna*, lit. *tėvynė*, ném. *Vaterland*, or. *otecsesztvo/otcsizna*, sz-h. *otadžbina*), a *szülő*(ő) (például bol. *rodina*, bel. *radzina/radzima*, lit. *gimtinė*, m. *szülőföld/szülőhaza*, fr. *terre natale, pays natal*, sp. *tierra natal, país natal*, or. *rodina*), a *ház* (például cs. *domov/domovina*, m. *haza/hon/otthon*, ném. *Heimat*, ang. *Homeland*, szl. *domovina*), valamint az (állam)hatalom (például cs. *vlast*, szlo. *vlast'*) nevéből képzett szóalak. A fenti példák azt mutatják, hogy az említett nyelvek esetében a tárgyalt fogalmat illetően ötféle megnevezési modell érvényesül. Négy közülük, amelyek az *anya*, az *apa*, a *szülő*(ő), a *ház* (otthon) fogalmán alapulnak, a *család*, az ötödik pedig (vö. cs. *vlast*, szlo. *vlast'*) az (állam)hatalom fogalmával hozható közvetlen összefüggésbe, illetve ebből vezethető le.” Bańcerowski–Bárdosi (2004) i. m. 2–3. (A rövidítések feloldását lásd a tanulmányban.)

¹⁶⁹ „Innen erednek az olyan metaforák, mint például: *visszatért a föld ölébe; családi fészek; a föld fiai*. A földanya motívum a nő sztereotipikus társadalmi szerepére (anyaszerep) utal, amely nemcsak a hazához való viszonyt azon alapmodelljét határozza meg, amelyre az áldozatkészség, a szeretet és az odaadás jellemző, hanem a honfitársak között megvalósuló viszony alapmodelljét is (egy *anya* gyermekei), amely a szolidaritáson alapul. Érdemes megjegyezni, hogy a Földanya a mitológiában a föld termékenységét megszemélyesítő női istenséget jelenti. Tehát a Földanya az élők életet adója és életetője. Ezért mondjuk azt, hogy szülőföld, szülőhaza, anyaföld, anyaország. A szülőföldnek, szülőhazának, hazának fiai és leányai, tehát gyermekei vannak, akikről gondoskodik, felneveli őket (például *a föld szülötte; a magyar föld fiai; e haza gyermekei; a haza fia; honfi; honleányok* [...]).” Bańcerowski–Bárdosi (2004) i. m. 7.

¹⁷⁰ [Verseyhy Ferenc]: *A' magyar hazának anyai szöszattya az ország napjára készülő magyarokhoz. V * * i a' józan és természeti tudományoknak doctora által.* [H. n.], 1790, [k. n.].

származó, ugyancsak névtelenül megjelent buzdító költemény, amelyben a szerző a Fejér megyei koronaőrző bandériumot¹⁷¹ lelkesítve a korona hazatérése felett örvendezett.¹⁷²

Végül harmadik példaként, a motívum általános elterjedtségét érzékeltetendő érdemes Árvai Jakab budai tanár nyomtatásban megjelent tanévnyitó beszédéből hosszabban is idézni, amelyben a szerző azzal ad nyomatékot mondanivalójának, hogy beszéde végén a haza megszemélyesített alakját idézve szól a tanuló ifjúsághoz. Bár Árvai eredetileg előszóban elhangzott beszéde műfajilag a fenti két műtől eltérő regiszterben helyezhető el, valamint elsődleges befogadóköréget tekintve is más és jóval szűkebb körhöz juthatott el, a nyomtatásban történő megjelenés révén a recepció másodlagosan (a két említett vershez hasonlóan) potenciálisan a nyomtatott politikai nyilvánosságra is kiterjedt.

„Hozzátok fordítom már Beszédemet, kedves Tanuló Ifiak! [...] Titeket szívbéli indulattal intlek, és kérlek: ha a' jó nevelést valóban meg-nyerni, 's ez által Hazátoknak valaha használni; ha ditső Eleiteknek örök emlékezetre terjedett nevét fenntartani kívánjátok, azoknak iparkodásait, azoknak Erköltséit is minden tehetséggel kövessétek. De már én halgatok; maga a' Haza e' képpen szólít-meg Benneteket: »Én, ugy mond, Titeket boldogságomnak meg-tartására szültelek, 's nevellek: táplálástokra minden féléle gyümölcsöket hozok. Nem illik-e tehát, hogy viszont annak légyen fel szentelve életetek, a' kitől illy számos Jókat naponként vesztek [?] Nem illik-e, hogy már gyermeki esztendeitekben azon Tudományokat forró szeretettel és igyekezettel tanulgassátok, melyeknek segítségével által idősb' korotokban boldogulásomra lehessetek? De kiváltképpen nem illik-e, hogy szülött Magyar Nyelveteket, mely már majd el-törülendő vala, minden alkalmatosságban bátor Szív[v]el védelmezzétek, 's ápolgassátok?« Vegyétek, kedves Gyermek! vegyétek ezen édes Hazátok' kegyes intését Szívetekre! Gerjedjete fel azon szép Tudományoknak, 's Erköltsőknek meg-szerzésére, melyekkel fel fegyverkezve lévén, valaha Hazátoknak szolgálatjára, Nemzeteiteknek pedig fényes ditsőségére lehettek. Ezt kívánja Töletek az egész Nemes Magyar Haza, mely Titeket mint édes Anya kebelébenn táplál.”¹⁷³

¹⁷¹ A Bécsből 1790. február 18-án útnak indított és a budai várba február 21-én megérkezett koronát Lipót november 15-i pozsonyi koronázásáig az egyes vármegyék által kiállított, 60–80 fős bandériumok őrizték kéthetes váltásban. Lásd Ságvári György: Gárdák, díszbandériumok Budavárban. In F. Dózsa Katalin – Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából. XXIX. ünnepi szám a magyar állam ezeréves fennállásának tiszteletére*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2001. 200; Nagy Ágoston: Republikánizmus és csinosodás között. A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül. *Korall*, 55. (2014), 15. 22; Gyulai Éva: Abaúj és Borsod vármegye koronaőrző bandériuma. In Tóth Arnold (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, LIII*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2014. 267–285.

¹⁷² „Tudom, már mit jelent rég' nemes ruhátok, / Kalpagtok, Övetek, szép sárga Tiszmatok. / Tudom, hová mentek magyar Zászlótokkal, / PERÉNYI Imrével fő Kapitánytokkal. / Nemes Hazafiak! áldom szíveteket, / Melly régen ohajtlak én-is már Titeket! / Ti élesztitek-fel bádjadtt ujjaimat, / Hogy vigan pengessék szomorú lantomat. / Ma! midőn Hazátok anyai szavára, / Meg-hatódván mentek szent szolgálattjára. [Virág Benedek]: *A' Székes Fejér-vármegyei nemességhez, mikor a' magyar korona őrizésére Budára-menne*.] Apr. 14 Napj. 1790. Budán, a' Királyi Akadémiának betűivel. (Kiemelés: H. H.) A szerzőséghez lásd Ballagi (2016) i. m. 313. Vesd össze még Nagy (2014) i. m. 41, illetve Gyulai (2014) i. m. 276.

¹⁷³ Árvai Jakab: *A' budai királyi nemzeti fő iskolában 1790/91dik iskolabeli esztendő kezdetének alkalmatosságával Szent András havának első napján tartott beszéd melyet élő anyai nyelven mondott Árvai Jakab ugyan azon nemzeti fő iskolának tanítója*. Budán, A' Kyrályi Akadémiának Betűivel, 1790. 14–16. A szöveget Kosáry Domokos az 1790–1791. évi országgyűlés időszakán belül, a magyar nyelv kérdését tematizáló szövegek egyikeként említi. Lásd Kosáry (1954) i. m. 358, illetve Kosáry Domokos: A felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformjai 1765–1790. In Horváth Márton (főszerk.): *A magyar nevelés története I*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. 246. Árvait Szinnyei életrajzi lexikona is „a budai nemzeti főiskola

A kortárs diszkurzív kontextus vonatkozásában azt mondhatjuk tehát, hogy Osvald a „haza” közösségi értelemben vett jelentőségét az anyaság szimbolikája mentén érzékelte a fentebb idézett megfogalmazásaival egy olyan motívumot alkalmazott, amely a korban viszonylag bevettnek számított.¹⁷⁴ Felvethető ugyanakkor, hogy *Az igaz hazafi*-ban a hazáról adott definíció a „haza” és az „anyai” szerepkör összekapcsolásának ezen primer szintje mellett egy másik szimbolikus vonatkoztatási réteg közvetett felidézése is alkalmas lehetett. Ennek mibenlétét megvilágítandó mindenekelőtt Szijártó István azon megfigyelését szükséges felidézni, hogy bár Mária Teréziát gyakran *rexként* és nem *reginaként* emlegették a korban, az uralkodónő és a rendek relációjában az anya-gyermek viszony motívuma is gyakran megjelent, mégpedig azon Európában nagy hagyományokkal rendelkező politikai metafora mintájának megfelelően, amely szerint a királyok népeik atyjaként uralkodnak.¹⁷⁵ Ha emellett a Mária Terézia társadalmi, de legalábbis közjogi nemének kérdését körüljáró elemzés azon megfigyelését is figyelembe vesszük, hogy az uralkodónőnek tulajdonított anyai szerepkör szimbóluma abból a mintából is táplálkozott, amelyet a *Patrona Hungariae* toposza köré rendeződő középkori eredetű és a magyarországi barokk vallásosságban központi szerepet játszó Szűz Mária-kultusz nyújtott,¹⁷⁶ rámutathatunk arra, hogy a hazához való viszonynak az anya-gyermek kapcsolathoz történő hasonlítása a magyarországi kontextusban egy többszörösen rétegzett szimbólumrendszerrel hozható kapcsolatba.

(gymnasium) tanítójaként” említi, ugyanakkor Horváth Jenő munkája szerint itt csak az 1795–1796. tanévben kezdte meg működését, előtte pedig „elemi iskolai tanító volt Budán.” (Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891. I. 260; Horváth Jenő: *A 250 éves budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium 1687–1937*. Budapest, Sárkány Nyomda, 1937. 238.) Árvai 1790-ben nyomtatásban kiadott tanévnívó beszédének címe ugyanakkor arra utal, hogy már az 1790–1791. tanévben is a Királyi Egyetemi Főgimnázium oktatója volt.

¹⁷⁴ A motívum a későbbiek során sem kopott ki a használatból, sőt úgy tűnik, egyre elterjedtebbé vált. Ennek egy, határozottan kultúrnacionalista jegyeket mutató, már-már giccsbe hajló példája a 19. század első harmadából: „A hazát képzeld, mint Anyádat. Ez a Magyar Haza, hív, régen hív, hogy lennének egy nép és egy nyelv, 's az által kívánja kedvelt fiait a maga szárnya alá egybegyűjteni. Minő rossz fíjai volnánk mi, ha nem akarnánk, 's nem sietnének áldott szárnyai alá édes anyai hívására?” Thaisz András: Egy tót helység megmagyarosodik. *Tudományos Gyűjtemény*, 10. (1826), 1. 113. A példa egyúttal azt is szemléletesen mutatja, hogy adott motívumok, fordulatok, érvelésmódok hogyan „lényegülhetnek át” a hosszú távú diszkurzív folyamatok átalakulásainak megfelelően, más szavakkal: miképp kerülhetnek át egyik értelmezési rendszerből a másikba – jelen esetben a „haza”, „anyához” történő hasonlításának motívuma a rendi-nemesi patriotizmus értékvilágából a kultúrnacionalista vonatkoztatási rendszer keretei közé – és miként módosul értelmük ennek során.

¹⁷⁵ Szijártó (2017) i. m. 347–355.

¹⁷⁶ Ennek kora újkori történetéhez összefoglaló jelleggel lásd Tüskés Gábor – Knapp Éva: Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa. In Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Az egyházi irodalom műfajai. Tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2002. 11–54. A „Szűz Mária mint Magyarország védelmezője” képzetének a Szent István-kultuszban betöltött alapvető szerepét és a Habsburg uralkodók Mária-tisztelete politikai felhasználásának jelentőségét húzza alá Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016. 15–17.

Miként Szijártó István említett elemzésében kiemelte, az e szimbólumrendszer alkalmazó korabeli értelmezések és ábrázolások sok esetben a Habsburg uralkodói hatalmat alátámasztani igyekvő propagandisztikus-legitimációs törekvések lenyomataiként értelmezhetők. Fontos megjegyezni, hogy ez utóbbi mozzanatnak ugyanakkor semmilyen kimutatható nyoma nincs Oswald gondolatmenetében, amely a kinyilvánított szerzői intenciónak megfelelően szövegszerűen nem lép túl a „haza” mint „karjain hordozó édes Anya” általános meghatározásán. A fogalomnak Oswald művében található azon fenti definíciós kísérletét, amely az anyaság metaforikájára épül, nem érdemes tehát egy olyan szerzői stratégiával összekötni, amelyben a Mária Terézia uralkodására való utalás szándéka feltételezhető volna, még kevésbé egy olyannal, amelyben a Patrona Hungariae toposzon alapuló Szűz Mária-kultusz játszott volna szerepet.¹⁷⁷ Az anya-gyermek viszonyhoz kapcsolt képzettársítások többszörös rétegzettsége azt a lehetőséget ugyanakkor nyitva hagyta, hogy *Az igaz hazafi*ban a „haza” fogalma kapcsán alkalmazott metaforika potenciálisan akár olyan indirekt asszociációkat is aktiválhatott a befogadói oldalon, amelyek az imént röviden ismertetett szimbólumrendszerrel álltak kapcsolatban.

A „haza” mint szimbólum és fogalom

A „haza mint anya” motívumához kapcsolódó, nyelvészeti és esztétörténeti szinteken egyaránt megfogható képzet- és értéktársítások részleges áttekintése alapján némi fogalmat alkothatunk arról, hogy a „haza” mint szimbólum milyen erős retorikai erővel bírt a korban: nem kétséges, hogy alkalmazásával, akár tudatos szerzői stratégiáról van szó, akár nem, Oswald beépítette művébe e szimbolikus-érzelmi referenciamezőt a maga teljességében. Ugyanakkor az is szembeűnő, hogy a mű vonatkozó érveléseiben a kifejezetten tudatos, fogalmi szintű reflexió is alapvető szerepet játszik. E tekintetben utalni kell Debreczeni Attila azon megállapítására, miszerint a korban „[a] Haza inkább szimbólum, mint fogalom: a közvetlen részvételre épülő politikai szerepvállalás szimbóluma. Fogalommá akkor válik, ha a politikai filozófia adott helyen és időben pontosan artikulálja a szimbólumban megjelenített *communitas*-eszmét.”¹⁷⁸

Az igaz hazafi releváns érvelései mind a 18. század vége vonatkozásában, mind általában véve alapot adnak arra, hogy a „haza” mint szimbólum és mint fogalom ilyen éles, szubsztantív elválasztása helyett némileg árnyaltabb megközelítést alkalmazzunk a kérdésben.¹⁷⁹ Egyrészt, a definiálás explicit gesztusai, egy adott „*communitas*-eszme

¹⁷⁷ A protestáns Oswald esetében ilyesmit valószínűsíteni már csak azért sem volna indokolt, mert a Regnum Marianum alakba átformálódó Patrona Hungariae-toposz az ellenreformációtól kezdődően olyannyira felekezeti jellegűvé alakult át, hogy protestáns szerzők alig használták, hacsak nem bírálat formájában. Tüskés-Knapp (2002) i. m. 53.

¹⁷⁸ Debreczeni (2001a) i. m. 539.

¹⁷⁹ Elsősorban nem a politikai filozófia korabeli, műfaji értelemben vett alkalmazhatóságának kérdéséről van szó. Bár Oswald munkája mai értelemben vett politikai filozófiai műnek nehezen volna minősíthető,

artikulálása” nagyon is jellemző Oswald művére – lényegében éppen ez az a kérdés, amely a szerző (tudatos-tudatosított) érdeklődésének homlokterében áll. Mindeközben, mint láttuk, a „haza” fogalmára irányuló definíciós kísérlete során szimbolikus vonatkozások tömkelegét építette be a szövegbe, illetve aktiválhatta nem szándékolt módon – ha nem is feltétlenül a „közvetlen részvételre épülő politikai szerepvállalás” értelmében. Vagyis jól látható, hogy *Az igaz hazafiban* a „haza” egyszerre szerepel mint szimbólum és mint fogalom. Mivel igen kevésbé valószínű, hogy Oswald e tekintetben valamiféle radikális innovációt hajtott volna végre művében, e jelenségben inkább egy általános tendencia tűnik megfoghatónak.

Mivel minden politikai-társadalmi jelentőségű fogalom temérdek szimbolikus jelentéstartalmat sűrít magába, ezek a fogalomba belekódolt tartalmakként mintegy önműködő módon érvényesülhetnek a recepció során. Adott társadalmi-politikai terminusok messzemenően tudatos használati esetén is aktiválódhatnak befogadói részről olyan, fogalmilag nem reflektált, szimbolikus jelentéstartalmak, amelyekkel a nyelvhasználó nem számol, ráadásul a fogalmi reflexió maga is további, hasonlóképpen komplex fogalmakból építkezik, amelyekre ugyanez a törvényszerűség érvényes. Vagyis a fogalmi reflexió művelete semmi módon nem vihető *ad absurdum*. Felvethető tehát, hogy bár a szimbólum-fogalom ellentétpár abban az értelemben nagyon is releváns, hogy benne a mindennapok reflektálatlan nyelvhasználata a tudatosított jelentéshasználat dimenziójával szegül szembe (vagyis utóbbinak előbbivel szembeni, tudatosság szempontjából vett fölénye fogalmazódik meg), annyiban mégiscsak árnyalandó, hogy semmilyen fogalmi reflexió nem képes a nyelv szimbolikus dimenzióját eliminálni. Ezt figyelembe véve pedig talán nem annyira a politikai filozófia értelmezői gesztusainak megléte vagy hiánya által meghatározott, mereven elkülönülő ellentétpárról érdemes beszélni, hanem a szimbolikus és a fogalmi dimenziók különböző fokú és minőségű egymásba fonódásairól és mutációiról. Erre utalnak legalábbis *Az igaz hazafinak* a „haza” problematikáját körüljáró érvelései.

Egyrészt elmondható, hogy mind a korporális metaforikát alkalmazó, mind a „haza mint anya” képzetével élő passzusok erősen szimbolikus töltetűek: jelen fejezetben többek között ezek jelentőségét, többszörös idő- és térbeli rétegzettségét igyekeztünk érzékelteni a nyelvészeti és eszmetörténeti értelmezési szinteken. Emellett ugyanakkor a fenti elemzésekből az a következtetés is levonható, hogy a „hazával” kapcsolatos érvelések egy másik, „tartalmi” dimenziója a fogalmi-konceptuális szinten jelölhető ki. E szint lényegében az „igaz hazafi” terminusának normatív igényű meghatározására irányuló törekvésben áll, a definíció középpontjában pedig a közösség tagjai által teljesítendő „kötelességek” állnak: a műben fókuszba helyezett „igaz hazafiság” legfőbb kritériuma

amennyiben a 18. század végén keletkezett, eszmetörténeti szempontból releváns textusokból összeálló szövegkorpusz vonatkozásában a teoretizáló tendenciák valamilyen fokára, a fogalmi reflexió gesztusaira vagy más ehhez hasonló mozzanatok meglétére gondolva beszélünk politikai filozófiáról, akkor természetesen *Az igaz hazafi* is nevezhető volna politikai filozófiai műnek, hiszen messzemenően kielégíti e kritériumokat.

a „közönséges társaság” tagjai iránti kötelességek teljesítése. Mint már hangsúlyoztuk, ez lényegében a *suum cuique* klasszikus elve moralizáló hagyományának a rendi társadalomra történő alkalmazásaként értelmezhető, azonban utóbbinak nem a szűkebb, „közjogias”, hanem szélesebb, „társadalmias” (nem pusztán a politikai előjogokkal bíró csoportokra és az uralkodóra szűkített) változatában. Végso soron mind a korporális metaforika, mind a „haza mint anya” motívumai részei e normatív igényű fogalmi definíciós kísérletnek, amelyet – bár elvont-elméleti aspektusokkal is bírnak – mindenekelőtt az érzelmi-szimbolikus dimenzióban gazdagítanak.

Ami e definíciós kísérlet fogalmi szintjének „technikai” megvalósítását illeti, a mű második fejezetének a „haza” fogalmát tematizáló passzusai kapcsán egy bizonyos koncepcionális-konceptuális ambivalenciára lehetünk figyelmesek. Ennek lényege, hogy a fogalom Osvald rendszertanán belül két különböző szinten is megjelenik. Ha visszala-pozva még egy pillantást vetünk a „közönséges társaság” szerző által vázolt, az előző alfejezet elején idézett strukturális kategóriarendszerére, észrevehetjük, hogy Osvald a „haza” fogalmát nemcsak mint a rendszertan egészét átfogó főfogalmat hozza játékba, hanem ezzel egyidejűleg ennek (vagyis paradox módon saját magának) részét képező elemként is. Ennek megfelelően pedig a „hazát” (más tényezők mellett) konstituáló csoportok ugyancsak két alkalommal kerülnek terítékre: ezeket és a hozzájuk tartozó kötelességeket nemcsak a második fejezet első felében, a „haza” mint alkategória részhal-mazának tagjaiként írja le röviden, hanem később külön fejezetek formájában, a „haza” mint a rendszertant átfogó legszélesebb kategória elemeiként is.¹⁸⁰

Ha a 18. század végének szerzőjétől a fogalmi reflektáltság számunkra talán evi-densnek tűnő követelményét kérjük számon, kétségtelen, hogy eme igényünket a szöveg a vizsgált vonatkozásban nem elégíti ki. Az alkotói folyamatot és annak tudatosságát firtató perspektívában a fogalomhasználat ilyenfajta következetlensége egyfajta bizony-talanságot sugall, a szerző küzdelmét a rendelkezésére álló fogalmi készlettel. Talán érdemes azonban arra is rákérdezni, hogy vajon miből is adódik az (ebből a szemszög-ből) bizonytalanságnak tűnő minőség. Hogy ezt megválaszoljuk, érdemes ezen apró szövegszervezési gesztus apropóján az értelmezés egy olyan léptékét is fölvezetni, amely a leszűkített szerzői dimenzióból kiinduló interpretáció horizontját a nyelvi-fogalmi és a társadalmi dimenziók közti viszonyrendszer összefüggéseire koncentrálna igyekszik kitéríteni. Eme – az előzőt nem annyira helyettesíteni, mint inkább kiegészíteni hiva-tott – megközelítésmód legfőbb jellegzetessége, hogy az egyéni szándékok kétségkívül nem elhanyagolható aspektusa mellett számol a diszkurzív térben érvényesülő, a nyelvi struktúrák meghatározottságaiból fakadó kényszerítő erővel, a társadalmi folyamatok-

¹⁸⁰ Az egyes rendek tárgyalására tehát először a rendszertan egészét átfogó főfogalom, a „haza” (illetve a taxonómiában másik alkalommal: „birodalom”) alkategóriáját képező „másik” „hazát” tematizáló másod-ik fejezet első felében kerül sor (az ez utóbbi alatti rendszertani szinten elhelyezkedő alkategóriáikként), hogy aztán ugyanezeket nem sokkal később önálló fejezetek formájában is kifejtse (a „haza” mint a rend-szertan egészét átfogó főfogalom alkategóriáiként, vagyis a „hazával” mint alkategóriával azonos szinten álló, azzal egyenrangú elemeként).

nak a fogalmak jelentéstartalmára gyakorolt hatásaival, illetve a nyelvi és a társadalmi dimenziók dinamikus együttjátékával is.

Mindaz, ami az individuális nyelvhasználatból kiinduló, a szerzői szándékra fókuszáló megközelítésmódból kiindulva bizonytalanságnak tűnhet, és nemes egyszerűséggel leírható volna a fogalomhasználat következtelenségeként is, ebben a perspektívában a kollektivitás és a folyamatszerűség szempontjainak fénytörésében jelenik meg. A hangsúly ezáltal a „haza” partikuláris (individuális) és egyszeri (esetlegesen tűnő) használatáról a domináns *communitas* fogalmak értelmének meghatározásáért folyó diszkurzív küzdelem aspektusaira helyeződik át. Ezzel pedig a kollektív fogalomháztartás folyamatszerűségének szempontjai emelkednek ki: az egyéni tévesztés és a szerzői következtelenség helyét így a fogalom szemantikai képlékenységére, a lehatárolás iránti törekvésekre és az ezeknek teret adó diszkurzív mező jellegére történő rákérdezés veszi át. Nem csupán a Koselleck által leírt, a politikai-társadalmi jelentőségű fogalmakra jellemző polisziémia elvont jelenségéről, illetve ennek történeti-temporális aspektusairól van itt szó,¹⁸¹ hanem mindezeknek a magyar kontextuson belüli konkrét megnyilvánulásáról is. A jelentésformálódás azon 18. század második felében végbement esetéről, amely éppen a „haza” vonatkozásában ment végbe:

„[A] Haza szimbólumában többféle identitásváltozat értelmezte önmagát, így a kor patriotizmusa különmemű és szétartó jelenségek halmaza, s inkább a patriotizmus kifejezés többes számú használata indokolt. A kialakulás pillanata ez, a narratívák és a szimbólumok átrendeződésének, új egységbe szerveződésének ideje. A folyamat reflektált, de természetesen nem tervszerű és kimódolt. Ekkor áll össze azon modern identifikációs készlet elég tekintélyes része, amely aztán a későbbiekben kérdésessé sem tett módon működik a mindennapokban, az oktatás és a nyilvánosság tudatképző mechanizmusai által folyamatosan karbantartva és megújítva.”¹⁸²

A fogalmi referenciaváltozás jelensége persze viszonylag ritkán jár együtt a diszkurzív tér kollektív fogalomháztartásának teljes felforgatásával és, mint már utaltunk rá, még ebben az esetben is a meglévő diszkurzív struktúrák anyagát felhasználva megy végbe. Ebből adódóan ahhoz, hogy az ominózus fogalomhasználati paradoxon kapcsán tett, *Az igaz hazafit* a domináns közösségi értelemért folyó diszkurzív küzdelem kollektív dimenziójának részeként tételező fenti megállapítások tétjei konkrét formában válhassanak láthatóvá, mindenekelőtt arra kell rákérdeznünk, hogy a mű konvencionálisnak nevezhető jelentésrétegei és annak bármilyen szempontból is innovatívnak tekinthető elemei milyen konkrét viszonyban állnak egymással a mű szövegvalóságában. Ennek megfelelően a következő fejezetekben az Osvald által kezdeményezett normatív igényű kísérletet, amely az optimális politikai-társadalmi viszonyok leírására és a csoportlojalítás határai kijelölésére irányul, oly módon igyekszem majd vizsgálat

¹⁸¹ Reinhart Koselleck: Einleitung. In Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland I.* Stuttgart, Klett-Cotta, 1972. XXII–XXIII; Koselleck (2003b) i. m. 134–135, 142–143.

¹⁸² Debreczeni (2001a) i. m. 552.

alá vonni, hogy ennek során kiemelt figyelmet szentelek majd azon fogalmi-diszkurzív szubsztrátum legfontosabb szegmenseinek, amelyek a kor alapvető kontextuális-diszkurzív építőkockáit adták, és így a műben foglalt vállalkozásra elemi módon voltak befolyással. Ha a következő elemzések során sikerül valamilyen fokon tisztázni, hogy a szövegben megjelenített közösségfogalom meghatározását célzó művelet során Oswald milyen fokon használta a kor konvencionálisnak nevezhető érvelésmódjait, illetve mennyiben tért el azoktól, nemcsak a vizsgálatok egyik célja teljesül, de emellett jó eséllyel közelebb kerülünk ahhoz is, hogy a szerző számára feltételezhetően szóban forgó konkrét politikai és közéleti tétek mibenlétét és nagyságrendjét felmérjük. Hogy minderre eséllyel vállalkozhassunk, azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen módon szerveződnek a „közönséges társaságot” leíró rendszertan elemeinek szentelt egyes fejezetek.

Patriotizmus, republikanizmus, közjó

Osvald művében a társadalmi-politikai szervezet egy olyan „tervrajzát” igyekszik nyújtani, amely a közösségi szerveződésnek a korban meghatározó minden főbb aspektusát magában foglalja. Ezek között kiemelt figyelmet érdemelnek azok az előző fejezetben részben már érintett passzusok, amelyek a „haza” mint a mű egyik központi, a funkcionális társadalmi modellt összefogó főfogalmát tárgyalják. Ha a különböző érvelés- és beszédmódok, illetve az ezek mögött meghúzódó értékvonatkoztatási rendszerek felől közelítünk, azt mondhatjuk, hogy a „haza” fogalmához a szélesebb értelemben vett republikanizmus hagyományához, illetve beszédmódjához köthető elemek kapcsolódnak a legeggyértelműbb formában.¹⁸³ Ezen belül pedig két fő tendencia látszik megkülönböztethetőnek Oswald vonatkozó érveléseiben. Egyrészt olyan mozzanatok különíthetők el, amelyek szoros rokonságot mutatnak a Csetri Lajos által a 18. század végi magyar politikai gondolkodás kontextusában beazonosított „spártai plutarkhizmussal”, másrészt olyan elemek, amelyek ezen túlmutatva a hazáért való mindennapos állhatatos

¹⁸³ Nagy általánosságban elmondható, hogy a republikánus hagyomány Európa központi területein érvényesülő változataihoz képest a 18. század végi magyarországi politikai diskurzusban egy elméletileg sokkal kevésbé kidolgozott variánssal találkozunk. Az esetek többségében sokkal inkább az iskolai szocializáció során elsajátított ismeret- és tudásanyag sokszor felületes, néhány jellegzetes toposz és viszszerítő téma formájában történő, praxisorientált alkalmazásáról van szó, mintsem a politikai elméletalkotás (ön)reflektív, magasabb absztrakciós szinten működtetett kollektív érvanyagáról. Elmondható ugyanakkor, hogy itthon a recepció során ugyanúgy az antik (főként római) olvasmányoknak a korabeli valóságra való „ráolvasása”, adaptációja, adott viszonyok közti aktualizálása történik meg, mint Európa magterületein. (Magyarországon ez az átértelmezés elsősorban a rendi-nemesi politikai és társadalmi realitások viszonylatában történik meg.) A különbség tehát nem ebben áll, hanem elsősorban az elméleti kidolgozottság fokát tekintve mutatkozik meg.

munkálkodás ideálja mentén egy „haszonelvű”¹⁸⁴ mező felé mutatnak.¹⁸⁵ Jelen fejezetben e két tendencia szövevényes viszonyrendszerét kísérlem meg felvázolni.¹⁸⁶

Harcias erények és a hazáért való önfeláldozás követelménye

Az egyént a közösségnek alárendelő, a hősies, férfias erényeket és az egyszerűség ideálját tematizáló motívumrendszer kontextuális „helyi értéke” a laza értelemben vett republikánus hagyomány idő- és térbeli kiterjedtségéből adódó összetettségének és többrétegűségének figyelembevételével mérhető fel.¹⁸⁷ Az utóbbin belüli, a főbb történeti alakváltozatokat figyelembe vevő differenciálás a „spártai irányt” a republikánus gondolkodás laza konglomerátumának egy variánsaként (esetleg némileg elvontabb közelítésben: tendenciájaként) jeleníti meg, amelyhez magához is egy külön használatértörténet rendelhető. Ebben az értelemben pedig a Csetri által leírt, 18. század végi – 19. század eleji típus maga is voltaképp eme használatértörténet egy lokális jelentőségű „állomásának”

¹⁸⁴ A fogalmat itt és a továbbiakban olyan általános értelemben használom, amelyet szeretnék élesen elválasztani az utilitarizmus későbbi filozófiai irányzatához köthető speciális jelentésrétegtől.

¹⁸⁵ Csetri (1986) i. m. 63–64. A spártai plutarkhizmus fogalmát Takáts József programadó tanulmánya fedezte fel újra az eszmetörténeti kutatás szempontjából. Lásd Takáts (1998) i. m. 668. Spárta jelentőségéhez, illetve a republikanizmus spártai „irányának” eszmetörténeti hatásképeit alapmű: Elisabeth Rawson: *The Spartan Tradition in European Thought*. Oxford, Oxford University Press, 1969. Spárta és Róma kora újkori hatásának összehasonlító, főként néhány szerzőre koncentráló, nem kimerítő jellegű elemzését lásd Kostas Vlassopoulos: *Sparta and Rome in Early Modern Thought: A Comparative Approach*. In Stephen Hodgkinson – Ian Macgregor Morris (szerk.): *Sparta in Modern Thought: Politics, History and Culture*. Swansea, The Classical Press of Wales, 2012. 43–69. A Spárta-toposz 18. század végi alakulásához a magyarországi kontextusban vesd össze Nagy Ágoston: „Rómát Athénát Spártát álmodtam...” Spárta toposza a 18–19. század fordulójának magyar politikai irodalmában. In Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *Politica philosophiai okoskodás. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 193–207. Végül a republikánus hagyomány rétegzettségéhez, illetve a republikanizmus historiográfiájához a következő áttekintő jellegű tanulmányok említendő: Rachel Hammersley: Introduction: The Historiography of Republicanism and Republican Exchanges. *History of European Ideas*, 38. (2012), 3. 323–337; Daniel T. Rodgers: Republicanism: The Career of a Concept. *Journal of American History*, 79. (1992), 1. 11–38; James Hankins: Introduction. In James Hankins (szerk.): *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 1–13; William J. Connell: The Republican Idea. In James Hankins (szerk.): *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 14–29; Nagy Ágoston: Néhány gondolat a republikanizmus historiográfiájáról és kutathatóságáról Wyger Velema könyve kapcsán. In Ekert Mária – Molnár Attila Károly (szerk.): *Teremtés – politika és művészet*. Budapest, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpont, 2015. 194–210. Az Egyesült Államok kontextusában, de sok szempontból a republikanizmus általános historiográfiájához is kiemelkedő színvonalú áttekintést nyújt Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti hátteréről*. Budapest, L'Harmattan, 2003.

¹⁸⁶ Ugyanakkor jelzem, hogy *Az igaz hazafiban* található, a republikanizmus beszédmódjához kapcsolható elemek nem merülnek ki a két jelzett tendenciában. A későbbi fejezetekben azt is látni fogjuk, hogy mind az erényproblematika, mind a politikai részvétel kérdése fajsúlyos témái a műnek.

¹⁸⁷ A differenciáláshoz lásd mindenekelőtt Nagy Ágoston már említett írását: Nagy (2014) i. m. 23.

tekinthető.¹⁸⁸ A kora újkori republikanizmus viszonylatában releváns tipologizálás relevanciájának hangsúlyozása mellett ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a beszédmód magyarországi politikai diskurzusban érvényesülő változatára alapvetően és elsősorban nem a nyugat-európai áramlatok voltak közvetlen hatással. Az úzust sokkal inkább az iskolai szocializáció során elsajátított, a használók tudásanyagába és értékrendszerébe beépülő latinos műveltség elemeinek az ismerete határozta meg, amely a nemesség politikai kultúrájának egyik alapelemévé vált. Ezen ismeretanyag egy olyan hivatkozási alapot képezett, amely főként a római szerzők munkáiból ismert motívumoknak a korabeli hazai viszonyokra történő rávetítését, ezek aktualizáló, a jelen értelemigényének megfelelő alkalmazását tette lehetővé a beszédmód használói számára.

Mindez több vonatkozásban is érvényes *Az igaz hazafi* e tudásanyagot alkalmazó szerzőjére is. Jól mutatja ezt, hogy a „haza” terminusát mint *Az igaz hazafi* legfontosabb főfogalmát tematizáló második fejezet első felének tekintélyes részét két olyan, az antik históriából vett történet foglalja el, amelyek a virtus jellegzetesen republikánus toposzának felidézésén keresztül a patrióta ethosz megjelenítésére szolgálnak.¹⁸⁹ Bizonnyos értelemben mindkét történet egyfajta „példabeszédként” funkcionál a szövegben, központi témájuk a közösségért való áldozatvállalás fontossága. Szerepeltetésük célja jól láthatóan egy olyan közösségközpontú értékrend közvetítése, amelyben a kollektívum egyénnel szembeni elsőbbsége megkérdőjelezhetetlen normaként tételeződik. Hogy a szöveg alapvető üzenetének, a társadalom különböző rendjeinek funkcionális elkülönülésével összefüggő „kötelességlista” alátámasztására szolgálnak, azt jól mutatja a két történetnek helyt adó, igencsak hosszúra nyúló bekezdés bevezető mondata. Ebben ugyanis Osvald újfent kiemeli, hogy „mindnyájon, valakik a Hazának, ezen Köz-édes anyának emlőjét szívjuk, adju[k] meg azt ennek, Rendünknek, és sorsunknak külömbsege szerént, valami tsak tölünk ki-telhetik”.¹⁹⁰

A két történet a szöveg több helyén szinte szentenciaszerűen ismételtetett ezen normatív alapüzenetet jeleníti meg plasztikus formában. Az első szerint Karthágó asszonyai, amikor a Rómával való egyik háború során a „tengeri gallyákhoz meg-kivántató kötelek” elfogytak, saját hajukat ajánlották fel hajókötelnek szolgáló alapanyag gyanánt. A tör-

¹⁸⁸ A „spártai plutarkhizmus” speciális terminusa és a „republikanizmus” átfogó és így már-már ahistorikus fogalma közti viszonyrendszer példája jól mutatja, hogy a republikanizmus hazai szakirodalomban domináns, monolit, az egyes árnyalatokra kevésbé fogékony, egységesítő és néhol talán túlságosan is esszencializáló felfogása – a nemzetközi tudományos diskurzusban megfigyelhető „széttörödezés” tendenciájának figyelembevétele alapján is – revízióra szorul.

¹⁸⁹ [Osvald] (1792) i. m. 13–15.

¹⁹⁰ [Osvald] (1792) i. m. 13. Mint azt korábban részletesebben is láthattuk, nem csupán a „haza” vonatkozásában általában véve, de a funkcionális társadalmi modell gyakorlatilag minden egyes eleme esetében külön-külön is hangsúlyozódik a műben a fenti, normatív igényű imperatívusz, legyen szó az azt alkotó „részekről és tagokról”, avagy az utóbbiakat „egybe kaptsoló és boldogító fő tárgyakról”. A fenti szövegrész alapján ugyanakkor egyértelműen kiderül, hogy az egyes „rendekre” speciálisan vonatkozó, rájuk külön kiszabott „kötelességek” rendszeréről van szó. Az elv tehát a közösség minden tagjára és csoportjára vonatkozik (ennyiben univerzális), de nem az egyenlőség modern eszméjéből van levezetve (ehhez nyilvánvalóan semmi köze), hanem a rendi társadalmi szerveződést meghatározó, a „közönséges társaság” egyes csoportjai közti jogi és státuszkülönbségeket előtérbe helyező értékrendnek felel meg.

ténetben ábrázolt példamutató magatartás a fényűzés kárhozottat következményeinek kontrasztjában felmagasztosuló republikánus értékhierarchia illusztrálására szolgál, a szerzőnek ugyanakkor nincs kétsége afelől, hogy a közösségért való áldozatvállalás kortársai részéről még hasonló veszély fennforgása esetén sem várható. A szövegrészben Oswald a karthágói asszonyok példaértékű áldozatvállalását a gyengébbik nem jelenkori hiúságával és önzésével ütköztetve értékeli fel.

„Ritka példa, és valóba a’ Haza szeretetének rend kívül való tanúbizonysága! Oh melly kevés követőket találna ez a’ mái gőgös században, mellyben az Aszszonyi nem a’ hajakban és a’ főnek mesterséges épületében, tartja a’ maga kiváltképpen való ékességét! Könnyű el hinni, hogy felette kevesen találtnának a’ mái Aszszonyok között, a’ kik nem hogy hajaikon; de még fejeknek ingó bingó taréjain sem váltának meg a’ Hazát a’ végső veszedelemtől!”¹⁹¹

A heroizmus második történetben ábrázolt változatában inkább a személyes önfeláldozás dimenziója hangsúlyos, mindez persze itt is a közösségért való áldozatvállalás nagyszerepességét hivatott alátámasztani.

„Midőn egykor Róma városa közepén a’ föld meg-repedvén, abból iszonyú döglötes, és szörnyű pestist okozó gőz származott volna, és a Delphusi Jövendő mondó lélek (oraculum) ezen veszedelem-el-elhárításának módja felől meg-kérdeztetvén, azt adná válaszul, hogy ezen tsapás mind addig meg-nem szűnnék; míg nem ebbe a’ városban lévő leg-drágább kints belé vettetnék. Curtius egy a’ régi nevezetes Római ifjak és jeles vitézek közül, ki a’ Tanács által nemes virtusaira nézve leg-drágább kintsnek ítéltetett, arra vette magát, hogy hadi viseletében fel-öltözvén, és paripájára ülven mindeneknek láttára, meg-határozott nagy szívűséggel a’ feneketlen örvénybe ugratna, és ekképpen a’ verem szájja azonnal öszve menvén, Hazáját a’ jelen való veszedelemtől, meg szabadittaná.”¹⁹²

Az antik hagyományból vett történetek funkciója két szinten ragadható meg. Ha önmagában szövegbe iktatásuk gesztusát vesszük figyelembe, elsősorban a republikánus értékhierarchia középpontba állításának azon korábban már tárgyalt motívuma tűnik hangsúlyosnak, amely a társadalmi rend morális alapját képező, a haza iránti kötelességek normájából indul ki. A felhasználás ezen primer, „felszíni” szintjén a történetek

¹⁹¹ [Oswald] (1792) i. m. 14. A történet tipikusan republikánus szerepkörben mutatja a hazáért áldozatot hozó karthágói nőt, a magyar asszonyok egoizmusával szembeállítva. Ez megfelel Takáts József megfigyelésének, aki a republikánus értékrenden belül a női szerepek férfias jellegét emelte ki. Lásd Takáts (2007) i. m. 19. A kora újkori republikanizmus női szerepekről alkotott elképzeléseihez vesd össze Christine Fauré: *Rights or Virtues: Women and the Republic*. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Republicanism. A Shared European Heritage*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. II. 125–137; Catherine Larrère: *Women, Republicanism and the Growth of Commerce*. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Republicanism. A Shared European Heritage*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. II. 139–156. A gendermetaforák republikánus diskurzusban betöltött szerepéhez lásd Judith A. Vega: *Feminist Republicanism and the Political Perception of Gender*. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Republicanism. A Shared European Heritage*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. II. 157–174; José Eisenberg: *Patriotism and Gender in the Tradition of Modern Political Thought. Contributions to the History of Concepts*, 1. (2005), 1. 63–82.

¹⁹² [Oswald] (1792) i. m. 14. Az Oswald által közölt történetet Liviusnál találjuk. Livius: *A római nép története a város alapításától*. Ford. Muraközy Gyula. Budapest, Európa, 1969. II. 153–154. (7. könyv, 6. fejezet.)

„exemplumok” gyanánt szolgálnak, vagyis olyan réges-régi eseményekként idéződnek fel, amelyekből a jelenben is okulni lehet: az eltelt idő ellenére is alkalmasnak tűnnek arra, hogy útmutatásul szolgáljanak. Figyelembe véve, hogy a jó módú nemesség számára általánosan hozzáférhető korabeli alapvető műveltség és ismeretanyag nem elhanyagolható része az antik auktorokra támaszkodó oktatás során volt megszerezhető, e funkcióban való szerepeltetésük nem különösebben meglepő.

Úgy tűnik azonban, hogy a történetek alkalmazása nem merül ki a szocializáció során elsajátított tudásanyag reflektálatlan aktiválásában, és a szerző hozzájuk való viszonyulása egy, a fentínél ambivalensebb réteget is felmutat. Osvald néhány további megjegyzésének figyelembevétele alapján jól látszik, hogy az antik régmúlt idősíkja, valamint a kortárs jelenben megfogalmazható várakozások dimenziói közti, első pillantásra kontinuosnak tűnő viszonyrendszeren belül a szakadás jelei is megmutatkoznak. Ha ugyanis a történeteket kísérő szerzői kommentárokat is tüzetes elemzés tárgyává tesszük, nem kerülheti el figyelmünket a történetekhez való viszonyulás, illetve azok használatának egy másik, az előbbtől jól elkülöníthető, reflexívebb szintje.

Távolodás az ideáltól: a pro patria mori toposz relativizálása

Osvald első történethez fűzött megjegyzéseiből láttuk, hogy milyen határozott módon tett különbséget az ókor karthágói asszonyait és a 18. századvég magyar nőit jellemző közösségi morált illetően, mégpedig egyértelműen az előbbieik javára billenő mérleggel. Az a mód, ahogyan a történet jelenkori érvényességéhez az ahhoz fűzött kommentár viszonyul, a példaként állított történet és a kortárs jelen történeti tapasztalástere közti reflexív távolodás jeleként értelmezhető. A kortárs jelen és a régmúlt közti különbségtétel a Curtiust középpontba állító történetet követő, immár mindkét elbeszélésre vonatkozó, összegző jellegű szerzői kommentár vonatkozásában is jelentkezik, mégpedig az előzőnél jóval erőteljesebb formában.

„De ezek rend kívül való nagyságos tselekedetek és nem is a' végre hozattatnak elől, hogy kiki a' maga Haza szeretetét ezekhez mérje. – *Ritkán kíván márma a' Haza illetén terhes áldozatokat*; hanem ezen majd hitelt fellyül múltó példák leg-alább arra ösztönözhetnek bennünket; hogy ha voltak valaha ollyatén Hazafiak, kik ezeket Hazájok javáért készek voltak véghez vinni; ugyan nem tartoznánk-é mi-is múltandó világi javainkat, elme és testbéli tehetségünket, sőt vérünket és életünket-is, kedves Hazánk hasznára örömmel fel-áldozni? Ama bölts Cicerónak jeles mondása szerént: Dulce est pro Patria mori! Édes dolog a' haza mellett meg halni! Oh ha ez úgy vagy, a' mint hogy kétség kívül úgy-is vagy; mennyivel édesebb dolog lehet tehát világi javainkat és egyéb külső 's belső tehetségeinket Hazánk javára fordítani?”¹⁹³

Feltűnő, hogy Osvald a latin szentenciát mint Cicerótól és nem Horatiustól származó idézetet hozza fel, akinél pedig maga a sor az idézett alakkal szinte azonos formában

¹⁹³ [Osvald] (1792) i. m. 15. (Kiemelés: H. H.)

eredetileg szerepel (*Dulce et decorum est pro patria mori!*).¹⁹⁴ A Ciceróra való hivatkozás persze abból a szempontból nagyon is megalapozott, hogy a Horatius által lírai formában megfogalmazott gondolat tartalmilag már a *De officiis* lapjain is megtalálható.¹⁹⁵ Az Osvald gesztusa mögött rejlő további okként láthatjuk esetleg azt is, hogy Cicero Horatiusnál összességében fontosabb szerepet tölt be a republikánus panteonban. Nem feltétlenül kell persze tudatos „manipulációt”, a republikánus kánon koherenciájának helyreállítására irányuló szándékot sejtenuünk a névcseré (névválasztás) mögött, éppen elég, ha ezt a republikánus-patrióta értékhierarchia belső nehézkedésének tudjuk be, amelyet így talán inkább a diszkurzív kánon gravitációjából adódó, szándékolatlan gesztusként értékelhetünk.

Ha *Az igaz hazafiból* vett iménti idézetet és a karthágói asszonyok áldozatvállalását magasztaló történetet kommentáló passzust egymással összevetjük, a következő megállapításokat tehetjük. Míg az utóbbi esetében inkább a közösségért való önfeláldozásra való hajlandóság tömeges hiánya az a kortárs jelenség, amely az idealizált antikvitás és a dekadencia jegyeit mutató jelen közé éket ver, előbbiben az összehasonlítás perspektívája mintegy kiszélesedik, és a különbségtétel a kortárs történeti lehetőségtér egy alapvető szerkezeti jellegzetességére vonatkoztatva történik meg. Az első esetben Osvald a jelen és a múlt egymással összevetett politikai közösségei közti különbséget az értékrendek összehasonlításából kiindulva állapítja meg, a másodikban viszont már magában a történeti tapasztalat természetében bekövetkezett változás hangsúlyozódik. A második esetben az antikvitás és a szerző jelenkora mint különmemű, egymástól alapvetően eltérő belső törvényszerűségekkel bíró történeti korszakok tűnnek fel, a kortárs tapasztalati térnek és a belátható jövő várakozási horizontjának ezzel összefüggésben végrehajtott demitizálása és deheroizálása pedig egy haszonelvű társadalmi mező felvázolását teszi lehetővé.

Egyrészt jól látható, hogy a közösség üdvéért vállalt önfeláldozás legnagyobb változata, a hazáért vállalt halál nagyszerűsége – és adott esetben kívánalma – elvi szinten

¹⁹⁴ Quintus Horatius Flaccus: *Opera*. Szerk. D. R. Shackleton Bailey. Editio Stereotypa Editionis Quartae. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2008. 69. (Carm. III. 2. 13.) Modern magyar fordításban lásd *Quintus Horatius Flaccus: Összes versei*. Szerk. Borzsák István – Devecseri Gábor. Budapest, Corvina, 1961. 184.

¹⁹⁵ Marcus Tullius Cicero: *De officiis*. The Loeb Classical Library. Transl. Walter Miller. London – New York, William Heinemann Ltd. – G. P. Putnam's Sons, 1928. 84. (Lib. I. XXIV.) Az Osvald gondolatmenete szempontjából releváns rész Kovásznai Sándor kortársnak tekinthető, *Az igaz hazafi* megjelenése után három évvel kiadott, Kazinczy által tudvalevőleg hevesen kritizált fordításában (Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Orbán László. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. 663, 699.) a következőképp hangzik: „A’ dolgoknak pedig folytatásai veszedelmesek szoktak lenni részszerént azoknak, a’ kik-azokat folytatják, részszerént a’ Hazának. Ismét mások életek iránt, mások ditsőség és a’ hazafijaknak hozzájuk való jó-akarataik iránt forognak veszedelemben. Kisebbeknek kell azért lennünk a’ magunk veszedelmünkre, mint a’ közönségesre, és örömeztőbb veszedeknünk a’ tisztesség és ditsőség felett, mint egyébb haszon felett.” Marcus Tullius Cicerónak az embernek tisztéről és kötelességeiről a’ maga fiához írt három könyvei. Magyarra fordította Kovásznai Sándor a’ M. Vásárhelyi Collegiumnak néhai érdemes Tanítója. Pozsony, Engel Krisztián János, 1795. 59–60. A passzus modern magyar fordítását lásd Marcus Tullius Cicero: A kötelességekről. Első könyv. Ford. Havas László. In *Cicero válogatott művei*. Budapest, Európa, 1987. 318.

továbbra is érvényes marad. A *pro patria mori* antik eredetű toposzának,¹⁹⁶ valamint az „életünk és vérünk” motívumának felemlegetése¹⁹⁷ olyan kódokként funkcionálnak a szövegrészben, amelyek a republikanizmus és a nemesi önszemlélet a korban egymással összefonódó értékvonatkoztatási rendszereit hivatottak felidézni. Mint már utaltunk rá, az antik republikanizmus elemeivel átszőtt „patrióta” motívumkincs és érvrendszer feltűnése főként abból vezethető le, hogy egy olyan beszédmódról van szó, amely főként a klasszikus auktorokra támaszkodó képzésen keresztül alapvetően határozta meg a korabeli nemesi gondolkodást, és amelyet Oswald nyilvánvalóan maga is mintegy „ösztönösen” beszélt. Mindazonáltal ez korántsem valamiféle „automatizált” nyelvhasználatot jelent: nyilvánvaló (és nem is különösebben meglepő), hogy bizonyos egyéni, vélhetően tudatos retorikai megfontolások is szerepet játszottak a szövegrész felépítésében. Ez leginkább abban fogható meg, hogy a szerző a mélyen interiorizált republikánus-patrióta

¹⁹⁶ Érdemes megjegyezni, hogy a *pro patria mori* antik patriotizmushoz köthető toposzába a középkor folyamán a keresztény vértanú-, illetve mártírhálal motívuma is beépült, így a republikánus ethosz antik heroizmusa adott esetben keresztény szimbolikát is hordozhatott. Lásd erről: Ernst H. Kantorowicz: *Pro Patria Mori* in Medieval Political Thought. *The American Historical Review*, 56. (1951), 3. 472–492; Trencsényi-Zsázkalyiczky (2010) i. m. 4–5; Reinhart Koselleck: Patriotismus. Gründe und Grenzen eines neuzeitlichen Begriffs. In Reinhart Koselleck: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2006. 227–229. A szóban forgó passzusokban persze ennek közvetlenül kimutatható nyomát hiába is keresnénk, ez esetben (a korabeli magyarországi tendenciáknak megfelelően) az antik vonatkoztatási keretek játszanak szerepet.

¹⁹⁷ E másik „hősies” asszociációkkal bíró kitétel („vérünket és életünket”) elsődlegesen az 1741-es, szimbolikus jelentőségű történet felidezésére volt alkalmas a korban (*vitam et sanguinem*). Ez ugyanakkor közvetve, az asszociációk egy tágabb, a „vitészség” erényére vonatkozó körét is aktiválhatta, amely a középkor óta a nemesi önazonosság kollektív elképzelésrendszerének konstans része volt. Az ennek egyik gyökerét képező, a nemesi szabadságok historizált magyarázatát nyújtó Kézai-féle narratívához, valamint ezzel összefüggésben a „hadakozó (*bellator*) és a nemes (*nobilis*) fogalmi azonosulásának” középkori folyamataihoz lásd Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai *Gesta Hungarorum*ában. (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). In Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1984c. 427–444, főként: 427–428, illetve 442–443. Érintőlegesen érdemes itt utalni a *propugnaculum Christianitatis* toposzára is, amely a nemesi vitészség elképzelésrendszerének kora újkori alakulástörténetét alapvetően meghatározta. Ehhez általában véve is, de speciálisan a 15. század kezdetétől a 17. század elejéig tartó időszak lengyel–magyar viszonylatban tárgyalt részeiteléhez lásd Hopp Lajos: *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*. Budapest, Balassi, 1992. A motívumot a *Querela Hungariae* toposzhoz és az ahhoz illeszkedő vitészségeszményhez való viszonyában, a felekezetiileg is kódolt használat történet összefüggésében, főként a 16. század vonatkozásában tárgyalja Imre Mihály: *Magyarország panasza. A Querela Hungariae toposza a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Nyomda, 1995. 143–173. A kereszténység védőbástyája motívumának történeti szerepével foglalkozik még Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV–XVII. században)*. Budapest, [k. n.], 1937. 10–38. A magyar nemesség hadi erényeit hangsúlyozó karakterológia kora újkori alakulástörténetéhez lásd Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Budapest, Akadémiai, 1969. A vitészség kora újkori eszményéhez vesd össze még Bitskey István: *Virtus és religio. Tanulmányok a régi magyar műveltségről*. Miskolc, Felsőmagyarország, 1999. 114–132. A „penna” és a „szablya” fémjelezte kettős értékvilág kora újkori alakváltozataihoz fontos munka: Bitskey István: *Mars és Pallasz között. Műtszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006. A „vitészség hagyományos eszmévilágának” és „a »vitam et sanguinem« mitizáló öntudatának” a dinasztikus heroizmus érvelésmódján belüli szerepét hangsúlyozza a 18. század második felének kontextusában Debreczeni Attila. Vesd össze Debreczeni (2001a) i. m. 542–543.

érvanyag gazdag tárházából kifejezetten olyan elemeket hoz játékba az érvelésen belül, amelyek az adott szövegrész gondolatmenetét igen hatásos formában támogatják meg. A fenti passzus esetében például annak érdekében, hogy Oswald a hazáért való mindennapos áldozathozatal eszményére futtathassa ki a gondolatmenetet és azt teljesíthető, egyúttal megkérdőjelezhetetlen elvárásként mutathassa be, előbb a hazáért vállalt halál nagyszerű, mintaadó, ám szélsőséges példáira utal.

Az előzőekben taglalt mozzanatokkal összhangban az is megfigyelhető, hogy a példaként állított történetek bizonyos értelemben – mintegy visszamenőlegesen – már-már a mitikus idő síkjára kerülnek.¹⁹⁸ Ez leginkább annak köszönhető, hogy (mint láttuk) Oswald a történetekhez fűzött kommentárjaiban végső soron a két történet kivételességét, az antik régmúlt és a kortárs jelen között feszülő léptékkülönbséget hangsúlyozza. Figyelembe veendő e tekintetben a szerző előző idézetben szereplő, közbevetőlegesen tett megjegyzése is, amelyben a történetekről mint „ezen majd hitelt fellyül múltó példákrol” beszél. Ezen egyfajta „historiográfiai” reflexióként is értelmezhető kitétel jól kiegészíti az eltávolítás azon gesztusát, amellyel a történetekhez fűzött kommentárokbán találkozunk. Mindezzel Oswald a heroikus mozzanatok hazafias használatának „pragmatikus” átértelmezését hajtja végre, amely – úgy tűnik – jobban megfelel saját, kortárs tapasztalatának. Ennek megfelelően pedig a múltban elhelyezett, a republikánus értékhierarchia perspektívájából idealizált gigászi aranykor kontrasztjában a kortárs idő némileg szűkebbre szabottan megrajzolva jelenik meg, ahol bár a harci erények továbbra is érvényesek maradnak, a heroizmus ókori léptékével szemben immár mégis inkább a „haza hasznát”, a „haza javát” szolgáló, jóval hétköznapiabb tevékenységek köre dominál, és a mindennapos békés építkezés perspektívája értékelődik fel.

Elmondhatjuk tehát, hogy a „hazafiság” jelentéstartalmának normatív szinten történő megalapozását célzó érvkészlet azon szegmense, amely a republikánizmus beszédmódjához sorolható, nem pusztán azon „harcias-önfeláldozó” aspektus felvillantásában merül ki, amely magában a két történetben eredendően dominál. Jelentőséggel e vonatkozásban elsősorban az bír, hogy Oswald a történetekhez fűzött kommentárjaiban nem ez utóbbiakra, hanem az önfeláldozás hétköznapi-békebeli aspektusaira helyezi a hangsúlyt. A „múlándó világi javak”, valamint „az elme és testbéli tehetségek” haza javára történő fordításának kívánalmában immár az állhatatos építő tevékenykedés metaforikája dominál: az önfeláldozás gesztusa elsősorban már nem a halál vállalásának egyszerűségében, hanem a mindennapok ismétlődő folyamatszerűségében helyeződik el.

Megkockáztatható, hogy a hazafiság eme haszonelvű felfogása egyúttal egy olyan perspektívát is megnyit, amelyben a hazáért való áldozathozatal immár nem pusztán a fegyverforgató nemesség „kiváltságaként”, hanem a közösség minden tagja számára a mindennapok folyamán gyakorolható lehetőségként adódik. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy ezzel egyidejűleg a *pro patria mori* és az „életünket és vérünket” motívumainak

¹⁹⁸ Érdemes azt is megjegyezni, hogy magánál Liviusnál is felmerül a Curtius-történet hitelességének kérdése, ugyanis az már a római történetírónál mint történetileg ellenőrizhetetlen „monda” szerepel. Livius (1969) i. m. 154. (7. könyv, 6. fejezet.)

rendies asszociációi ne érvényesülnének a szövegben, annak az olvasóközönség számára jól ismert fordulatok formájában retorikus hatóerőt adva. Ebben az értelemben a „hősies” és a „haszonelvű” mezők egymásra tolódásában egy részben ahhoz hasonló viszonyrendszert érhetünk tetten, amelyet Debreczeni Attila a republikanizmus és a tudós hazafiság érvelésmódja viszonylatában állapított meg, mégpedig a hazafiság egymást nem kioltó, hanem kiegészítő aspektusait megjelenítő „kard” és „penna” kettősségének megfelelően.¹⁹⁹ E kettősség magán a nemesi ethoszon belül a *vera nobilitas* toposzával összekötve a militáns virtus és az írástudással, „kultúrapártolással” kapcsolatos erények egyidejű eszményítéseként jelent meg a korban, az e tekintetben legnagyobb hatású Bessenyei-nél utóbbiaknak mint az „igazi nemességgel” egyenértékű attitűd jeleinek az egyértelmű értékbeli fölényével.²⁰⁰ Oswald fenti eszmefuttatása ugyanakkor egy ennél szélesebb interpretációs mezőt nyit meg azért, hogy nála a harcias erények egy általános civilizatorikus perspektívába ágyazva, egyben utóbbi dominanciájával jelennek meg a hazafiság mércéiként.

A szélesebb eszmetörténeti keretek: Sonnenfels és az antik ideálok

Mindezek mellett azt is jelezni kell, hogy a korabeli republikánus gondolkod „nagy antik elődökhöz” való viszonyulása a csodálat és idealizálás mozzanatai mellett maga sem volt mentes az „eltávolítás” önreflexív gesztusaitól. A kora újkori republikánus önkép egyes változatain belül az antik minták példaértékűségének érvényesülésével párhuzamosan olyan tendenciák is jelentkeztek, amelyekben sem a nagy elődöktől való közvetlen eszmei leszármazás, sem a hozzájuk való tipológiai hasonlóság értelmében vett kontinuitás nem számított feltétlenül evidenciának. Elég csak felidézni Montesquieu-nek az ókori köztársasági berendezkedéshez és az ahhoz kapcsolódó ideálokhoz való ellentmondásos viszonyulását, vagy utalni arra, hogy a kora újkori holland politikai gondolkodáson belül is jellemző volt az antik köztársasági és republikánus minták ehhez hasonló, ambivalens megítélése.²⁰¹

Szélesebb keretek között szemlélve *Az igaz hazafiból* vett fenti passzusokat, az antik virtus példaértékűségének okfejtésben érezhető relativizálásából azt láthatjuk, hogy Oswald a régiek erényét az „antik teljesítmény” csodálatának kulturális mintázata és a kortárs jelen tapasztalatai közti, a kortársak által gyakran már ellentmondásosnak érzett viszonynak megfelelően ítélte meg. Ezen belül maga az ókori heroizmus eseteinek jelenre érvényes példaszerűségét kétségbe vonó megközelítés sem tekinthető Oswald „találmányának”. Sonnenfels 1771-ben megjelent, *Ueber die Liebe des Vaterlandes* című művében például – amely a birodalmi perspektívából adódó nyilvánvaló szemléletbeli

¹⁹⁹ Debreczeni (2001a) i. m. 535–536.

²⁰⁰ Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, Balassi, 1995. 86; Bíró Ferenc: *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. [H. n.], Argumentum, 2010. 42–43.

²⁰¹ Wyger R. E. Velema: *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought*. Leiden–Boston, Brill, 2007. 6–7.

különbségek mellett több vonatkozásban is rokonítható *Az igaz hazafival* – az antik hősöket példaképként állító szerzőkkel szemben érvelt akkor, amikor kifogásolta, hogy ezen írók a régmúlt heroizálásának gesztusával mintegy „törpévé teszik” a kortársakat, hiszen a példaként állított cselekedetekhez hasonló tettekre csak a legnagyobb szerűbbek lehetnek képesek. Az antik hősi erények „haszonelvű patriotizmusnak” alárendelődő két átírása között persze jelentős eltérések is megmutatkoznak. Ezek akkor válnak szembevetővé, ha figyelembe vesszük azt a tágabb szöveggörnyezetet, illetve érvrendszert is, amelybe a közösségi lojalitás centripetális erőinek tematizálási szándéka a két mű esetében konkrétan beágyazódik. A legfontosabb különbség e tekintetben az, hogy Sonnenfelsnél mindez olyan gondolatörbe illeszkedik, ahol önérdék és közérdek, önzés (*Eigenliebe*) és közjó nem kioltják, hanem erősítik egymást:

„A haza minden veszteségében a saját veszteségünket, annak minden előmenetelében saját gyarapodásunkat láthatjuk. [...] A hazaszeretet a haza iránti tevékeny odaadásban nyilvánul meg, mely azon meggyőződésből fakad, hogy annak java a saját jólétünkkel eltérhetetlen szálakkal van összekapcsolva. Valójában tehát a hazaszeretet az önszeretet megnyilvánulása. A haza javának keresésével saját javunkat keressük, a hazában saját magunkat szeretjük. Igaz, ez a megfigyelés a hazaszeretetet némileg leértékeli, és a történelem félisteneit emberi alakban mutatja fel számunkra. [...] Az erényre való törekvés legmagasabbrendűnek tekinthető formái tehát kevésbé alkalmasak arra, hogy az utánczás mintáiként szolgáljanak. Csak kisszámú nemes lélek képes ilyen erőfeszítésre. Az azonban lehetséges, hogy az önszeretetet a tömegekben felélesszük. Egy egész nép hazafivá változtatható.”²⁰²

Ami Sonnenfels ezen érvelését illeti, érdemes Kontler László megfigyelését felidézni, aki utalt a bécsi szerző itt kifejtett gondolatainak bizonyos, a tágon vett „társiatlan társiaság” gondolatörével való hasonlóságára.²⁰³ Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy Sonnenfelsnek nem feltétlenül kellett ismernie az *Ueber die Liebe des Vaterlandes* 1771-es első megjelenése előtt nem sokkal (1759-ben) kiadott *The theory of Moral Sentiments*-et ahhoz, hogy a hazafiság elméletének kidolgozása során az Adam Smith-i okfejtésre emlékeztető módon érveljen, hiszen annak alapjai megtalálhatók mind a skót felvilágosodásra, mind a német államtudományok diskurzusra alapvető hatást gyakorló kontinentális természetjogi gondolkodásban. Ezt megelőzően Kontler a skót morálfilozófia fontos szövegeit prezentáló kötetéről írt recenziójában a „társiatlan társiaság” gondatörének „megannyi formában Grotiustól Kantig ható eszméjéről” írt. Ennek lényege az a gondolat, miszerint „önös indítékból végrehajtott cselekedetek járhatnak – és a dolgok természetes menetében általában járnak is – erényes eredménnyel”.²⁰⁴ Arra, hogy magát a „társiatlan

²⁰² Joseph von Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*. Wien, Joseph Kurzböck, 1771. 12–14. (Saját fordítás.)

²⁰³ Ehhez és Sonnenfelshez általában véve is lásd Kontler László: *Polizey and Patriotism: Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences*. In Ceasre Cuttica – Glenn Burgess (szerk.): *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe*. London, Pickering and Chatto, 2012. 75–90, főként: 88–89. (Itt az iménti Sonnenfels-passzus egy része is megtalálható angol fordításban.)

²⁰⁴ Kontler László: Egy mértékadó periféria. *Budapesti Könyvszemle*, 9. (1997a), 2. 138–147.

társiasság” szókapcsolatot Kant alkotta meg (*ungesellige Geselligkeit*),²⁰⁵ Hont István hívta fel a figyelmet Pufendorfnak a laza értelemben vett „társiatlan társiasság” gondolköre alakulástörténetében betöltött szerepét elemezve.²⁰⁶ Mindazonáltal akár Pufendorf, akár Smith és Sonnenfels esetében a „társiatlan társiasság” kifejezés használata csak abban az esetben lenne anakronizmusnak nevezhető, ha megfelelkeznién arról, hogy Kant voltaképpen nem tett mást, mint egyetlen szókapcsolatba vont össze egy már korábban is létező gondolati hagyományt.

A mindennapi munkálkodás hazafias dimenziójának a „társiatlan társiasság” ilyen értelemben vett szélesebb gondolköre mentén történő megalapozása egyébként, ha nem is a kidolgozottság sonnenfelsi szisztémához mérhető fokán, de *Az igaz hazafi* lapjain is fellelhető. Ennek nyomaira először egy, a fenti idézetet néhány oldallal megelőző szöveg helyén bukkanunk, ahol Osvald kijelenti, hogy „valamit csak a’ Hazáért tselekeszünk, azt mind magunkért ’s hozzánk tartozóinkért tselekeszszük”.²⁰⁷ Később ennek gyakorlati aspektusai is megjelennek, amikor az „Anglusok, Hollandusok, és más egyéb p[a]llérozott nemzetek’ példáját” idézve arra hívja fel a figyelmet, hogy ezen országokban „még a leg-főbb méltóságokban helyeztetett, és nagy kintsekkal bíró fő emberek” is szívesen fektetik be pénzüket kereskedelmi vagy ipari vállalkozásokba, „ekképpen pedig midőn magoknak közelebről használnak, a’ Hazának boldogságát is tetemessen gyarapíttják”.²⁰⁸

A hazáért való mindennapos munkálkodás ethosza és a „hasznonelvű” mező

Visszatérve *Az igaz hazafi*-ban felidézett ókori történetek példaértékűségének kérdésére, a mű fentebb vizsgált szöveg helyei alapján az látszik, hogy bennük bár az elsődleges használat szintjén az ókori történeti hagyomány továbbra is érvényes történeti analógiák tárházaként tűnik fel, a belőlük nyerhető példák és az azokból kipreparálható tudásanyag mégsem a jelennel való teljes kontinuitás jegyében funkcionál a szövegben: az antik hagyomány a jelen újszerű tapasztalati terében nyeri el azt az értelmét, amely a kortárs mezőben releváns tanulságként szolgálhat. Ugyanezt kosellecki terminusokkal úgy fogalmazhatjuk meg, hogy bár önmagában az antik példák felhasználása alapján a tapasztalati tér (*Erfahrungsraum*) és a várakozási horizont (*Erwartungshorizont*) éles

²⁰⁵ Mégpedig az *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* című művében. (Magyarul lásd Immanuel Kant: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. In Immanuel Kant: *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. Budapest, Gondolat, 1974. 65–66.) A szöveg maga egyébként a *Berlinische Monatschrift* hasábjain 1784 novemberében jelent meg. Kant (1974) i. m. 409.

²⁰⁶ Hont István: The Language of Sociability and Commerce: Samuel Pufendorf and the Theoretical Foundations of the ‘Four-Stages Theory’. In Anthony Pagden (szerk.): *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997. 267–268.

²⁰⁷ [Osvald] (1792) i. m. 10.

²⁰⁸ [Osvald] (1792) i. m. 45–46.

elválása nem figyelhető meg,²⁰⁹ a szerzői kommentárok egyértelműen azt mutatják, hogy ezek sajátos interpretációja során mégiscsak keletkezik egyfajta kritikai-reflexív távolság a történetekben kibomló idő, valamint a kortárs jelen tapasztalati tere és az utóbbiból megnyíló várakozási horizont együttese között.²¹⁰ A példaként szolgáló történetek ideje tehát, ha teljesen nem is szakad el, de bizonyos értelemben függetlenedik a kortárs idő tapasztalati és várakozási síkjaitól.²¹¹

Igencsak fontos mozzanatnak tűnik tehát, ahogyan a szerző az adott fejezetbe nyilvánvalóan nem ok nélkül beemelt két történetet műve érvrendszerében hasznosítja. A történeteket kommentáló szerzői megjegyzések elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy bár a republikanizmus harcias vonatkozásaival kapcsolatos értékhierarchia továbbra is alapvető fontosságú marad mind a szövegegész, mind pedig az ominózus történetek vonatkozásában, ezzel párhuzamosan egy ettől jól elkülöníthető diszkurzív művelet is tetten érhető. Osvald a kortárs történelem idősíkjától való elidegenítést szolgáló, a történeteket utólagosan „mitizáló” megjegyzéseire alapozva azok olyan aspektusait helyezi előtérbe, amelyek magukban a történetekben eredetileg fel sem tűnnek. A történetek értelmezési keretének az antik heroizmustól történő részleges elszakítása arra utal, hogy a patriotizmus elsődlegesnek tekinthető, alapvetően republikánus-moralizáló jellegű értékvonatkoztatási rendszere mellett a hazafiság elgondolásának egy másik tendenciája is érvényesül a szövegrészben. Ez úgy tűnik, inkább egy „haszonelvű” interpretációs mezőt hivatott megjeleníteni, amely azonban ezen a ponton még nem szakad el a republikánus értelmezési kerettől, hanem azon belül, mintegy annak integráns részeként fejt ki. Paradox módon a két antik történet szövegbe iktatása elsősorban nem a külső támadásokkal szembeni harcias érények mintaként állítását szolgálja, hanem mindenekelőtt a szerző azon retorikus intencióját, amely arra irányul, hogy a békebeli munkálkodás ethosza egy megkérdőjelezhetetlen érvényű értékhierarchiából legyen levezethető. Gondoljunk csak arra, ahogyan Osvald korábban idézett érvelése utolsó mondatában a *dulce est pro patria mori* antik mintájából a „mindennapos hazafiság” „modern” kíváncalmára következtet, azt állítva, hogy a hazáért való munkálkodás édessége meghaladja a hazáért vállalt halálét.²¹²

²⁰⁹ Reinhart Koselleck: 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 2003d. 401–430.

²¹⁰ Érdekes felidézni, ahogyan (a kosellecki értelmezés szerint legalábbis) Friedrich Schlegelnél Altdorfer isszoszi csatát ábrázoló képe kapcsán a „csodálat” és a „történeti-kritikai távolság” keveredett. Ez durva közelítésben – az intellektuális kifinomultság vonatkozásában nyilvánvalóan meglévő és más egyéb különbségek mellett – tipológiai értelemben párhuzamba állítható azzal az alapvetően ambivalens viszonyal, amely Osvaldnál a két antik történet szövegbe iktatásának gesztusa és a szerzői értelmezés viszonylatában tetten érhető. Reinhart Koselleck: A kora újkor elmúlt jövője. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 2003a. 17–40.

²¹¹ Bár egy másik regiszterben és a modern nacionalizmus kialakulásának kontextusában, de a fentiekhez hasonló tendenciákat regisztrál Vaderna Gábor a 18–19. század fordulójára bárdköltészetének múltkezelése kapcsán. Lásd Vaderna Gábor: *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Budapest, Universitas, 2017. 390–391.

²¹² „Oh ha ez úgy vagyon, a' mint hogy kétség kívül úgy-is vagyon; mennyivel édesebb dolog lehet tehát világi javainkat és egyébb külső 's belső tehetségeinket Hazánk javára fordítani?” [Osvald] (1792) i. m.

A közvetlenül ezt követő szövegrészben ugyenezen szerzői szándék a fentiekhez hasonló, de némileg átrendezett tematikus pólusok köré rendezve jelenik meg:

„Mivel azért a Haza boldogságának, és békességének munkálkodására mindnyájan természet szerént kötelessék vagyunk; mennyivel inkább köteleztetünk arra, hogy a' Hazát ezt a' kebelében ápolgató közös dajkát [...] a' vissza vonások, zenebonák párt-ütések, és egyéb gonoszságok által világi pokollá ne változtassuk, ennek kebelében, mint hajdan Ésau és Jákób a' magok annyok méhében ne viszálykodjunk, és ne légyünk hasonlatossak a' Vipera kígyó fajzatához, melyek nem tudnak különben élni, hanem ha annyok hasát ki rágván, azt életétől meg-fosztják.”²¹³

Egyrészt elmondható, hogy a korábbi érvelések folytatásaként, a republikánus erény-katalógusnak az antik hagyományból átemelt két klasszikus történetben eredetileg hangsúlyos szegmense helyett, amelyben a külső fenyegetettséggel szembeni hősi helytállás virtusa helyeződött előtérbe, itt már végérvényesen a békebeli munkálkodás aspektusa dominál. Másrészt pedig az is látszik, hogy ennek ellenpólusán az ezt ellehetetlenítő belső széthúzás tipikusan republikánus témája jelenik meg. Ami az utóbbit illeti, látható, hogy főbb hangsúlyaiban továbbra is a republikánus beszédmódon belül mozog a szöveg. Ezt egyértelművé teszi a mindennapos munkálkodás előzőekben taglalt aspektusának a közösség belső békéje megvalósulásához kapcsolása és mindennek a „visszavonás” toposzával történő szembeállítás. ²¹⁴ Ugyanakkor a „haza boldogsága” szintagma a korábbi idézetekben feltűnő „haza haszna”, „haza java” kitételeknek az állhatatos építő tevékenységet idealizáló haszonelvű szemantikájával látszik korrelálni. Bár ez a republikánus értékhierarchiával is összeegyeztethető, egyúttal a jelentésrétegek

15. A középfok használata alapján persze akár ironikus felhangokat is beleérthetünk a mondatba, amennyiben ez arra is vonatkozhat, hogy életben maradni mégiscsak édesebb, mint meghalni.

²¹³ [Osvald] (1792) i. m. 15–16.

²¹⁴ A kora újkori magyarországi diskurzusban a széthúzást („visszavonást”) elítélő klasszikus narratíva jellemző. A témájához lásd például Mezei Márta: *Történet szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Budapest, Akadémiai, 1958. 61–76; Takáts (2007) i. m. 15–16. Közvetlenül érdemes ugyanakkor utalni arra is, hogy az európai kora újkori republikánus kánonban a belső konfliktusoknak a római történetírók klasszikus narratívájától eltérő értelmezése is feltűnik. Ennek eklatáns példája maga Machiavelli, aki a római történelem vonatkozásában a plebejusok és a patríciusok közti ellentétet nem elítélően, hanem mint a római sikerek egyik zálogát mutatja be. Lásd ehhez Quentin Skinner: *Machiavelli*. Budapest, Atlantisz, 1996. 88–89; Cary J. Nederman: *Rhetoric, Reason and Republic: Republicanisms – Ancient, Medieval and Modern*. In James Hankins (szerk.): *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 264; Eric Nelson: *Republican Visions*. In John S. Dryzek – Bonnie Honig – Anne Phillips (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. New York, Oxford University Press, 2006. 201–202. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a 17. század vége Angliájának olyan republikánus szerzőinél is, mint Algernon Sidney, aki *Discourses on Government* című, elsőként 1698-ban kiadott művében „elfogadta Machiavelli azon nézetét, miszerint a belső konfliktus növeli az erőt és az erény mértékét”. Ugyanez az érvelés az állandó hadsereggel szembeni neoharringtoniánus polémia-ában is kimutatható. Lásd Maurice M. Goldsmith: *Liberty, Virtue and the Rule of Law 1689–1770*. In David Wootton (szerk.): *Republicanism, Liberty, and Commercial Society 1649–1776*. Stanford, Stanford University Press, 1994. 206. Ennek a vonulatnak azonban nemigen látjuk nyomát 18. század végi magyar szövegekben.

egy szemantikailag valamivel képlékenyebb és ezért nyitottabb, kevésbé egyértelműen lehatárolható együttesére is utal.

A fenti passzusok közelebbi vizsgálata tehát arra enged következtetni, hogy bennük a republikanizmus heroikus-militáns aspektusaival kapcsolatos értékrendszer egy olyan átpozicionálása érhető tetten, amely a hazáért való állhatatos, békebeli munkálkodás vonatkoztatási keretei felé mutat. Bár a fenti elemzések nyomán láthatóvá váló, a patriotizmus pragmatikus-haszonelvű aspektusainak hangsúlyozása felé mutató manőver mindenféleképpen figyelemre méltó, valódi jelentősége azonban e ponton még nem határozható meg bizonyossággal. Annyi leszögezhető, hogy az egyén és közösség viszonyát továbbra is patrióta perspektívából tematizáló fenti szövegrészek „haszonelvű” elemei minden további nélkül elhelyezhetők a republikánus beszédmód hagyományos keretei között is, amennyiben azokat olyan hangsúlyváltásként interpretáljuk, amelynek segítségével a („haza haszna” és a „haza boldogsága” szintagmáival megjelenített) republikánus közjófogalom a harcias, az önfeláldozás szélsőséges eseteit megkövetelő vonatkozások helyett a békebeli munkálkodásnak az egyéni önzést is respektáló, a közösségi kohézióra jótékony hatású értékei mentén válik tematizálhatóvá. Ezt az értelmezést már önmagában az a körülmény is erősíti, hogy a republikánus hagyományban központi szerepet betöltő (és mint láttuk, Oswald számára is fontos), *De officiis* bizonyos értelemben maga is a *honestas* és *utilitas* összeegyeztethetőségének kérdése körül forog. A „becsület”/„hírnév” és a „hasznosság” kategóriáinak e kettőssége pedig szépen összeillik a haza üdvére történő és az egyén önmagáért való munkálkodásának összeegyeztetési kísérletével, vagyis utóbbi korántsem idegen a republikanizmus azon antik (hangsúlyosan sztoikus elemeket mutató) „alaprétegtől”, amelyből Oswald (és egyébként részben Sonnenfels is) építkezik.²¹⁵

Másrészt azonban az is felvethető, hogy ha a fenti idézetekben megjelenő, a „haza hasznára” és a „haza boldogságára” hivatkozó fogalomhasználatok önmagukban nem is, de maga az érvelésen belül jól kivehető módon érvényesülő haszonelvű tendencia potenciálisan más szemantikai irányokba is kinyitja a „nyelvi kód” elsődleges szintjén egyébként határozottan republikánus hangsúlyú fenti szövegrészeket. Mindez – elvi szinten legalábbis – a szövegben érvényesülő közjófogalom tisztán republikánus interpretációja mellett egy olyan értelmezés érvényességének elvi lehetőségét is felveti, amelyben ezzel párhuzamosan a közjóról szóló diskurzus felvilágosodás felőli aspektusai, illetve az ezekkel kapcsolatos konnotációk is jelentőséggel bírhatnak.

Az persze, hogy a fenti szövegrészekből kiinduló, a társadalmi haszonelvűség attitűdje és a „közjó” fogalmisága komplex értelmezésének lehetőségét egyelőre határozottan *elvi szinten* megfogalmazó eme feltételezés mennyiben tekinthető relevánsnak, mindennekelőtt annak függvényében dönthető el, hogy Oswald a „közjó” növelésének fontosságáról kimondott tételhez más szöveghelyeken esetleg hozzárendel-e olyan motívumokat, amelyek immár nem kifejezetten (vagy esetleg kimondottan nem) a republikánus érték-hierarchia felé mutatnak. A továbbiakban tehát mindenekelőtt e kérdés megválaszolása

²¹⁵ E körülményre Szűcs Zoltán Gábor hívta fel a figyelmemet, akinek ezt ezúton is szeretném megköszönni.

lesz célunk. Amennyiben találunk ilyen érveléseket a műben, további feladat lehet, hogy az eddigiektől eltérő értékvonatkozttatási rendszereket beazonosítsuk, illetve az azokhoz esetlegesen kapcsolódó konkrét társadalmi és politikai referenciákat leírjuk. Mivel mindegyre az imént vizsgált szövegrészekből kiindulva nem derül fény, ahhoz, hogy mindezt akár csak a kiragadott példa szintjén is érzékeltetni tudjuk, rövid időre el kell szakadnunk az eddig vizsgált fejezettől, hogy néhány olyan, a mű különböző részeiből vett passzust vegyünk görcső alá, amelyekben Oswald a „közjó” fogalmát az eddigiektől eltérő kontextusokban hozza szóba.

Közjó, népi felvilágosítás, Politzia

A „föld-mivesek rendjének” nélkülözhetetlensége: az érvelés érdekelvű elemei

Oswald a „Papi Rend”, a „Mágnások”, a „Nemesek”, valamint a „városi Polgárok, Kalmárok, Fábrikások, és kézi mivesek” mellett a „Hadi Népet” és a „föld-miveseket” is mint „Rendet” említi,²¹⁶ vagyis a „rendek” kifejezést egy olyan szélesebb értelemben használja, amely nem pusztán a politikai előjogokkal bíró csoportokra referál.²¹⁷ A „közönséges társaság hatodik betses tagját” alkotó „föld-mivesek [...] Rendjének” érdemeit, jogait és kötelességeit a mű nyolcadik fejezete tárgyalja.²¹⁸ Utóbbi Oswald megfogalmazásában a „közönséges Társaság fundamentoma”, amelyen „minden féle Státusoknak, és Rendeknek boldogsága” nyugszik.²¹⁹ A szövegrészben főként a „köznép” társadalmi egész és *status quo* szempontjából vett nélkülözhetetlenségét és értékességét megfogalmazó, valamint ebből adódó „jussait” hangsúlyozó elgondolások kapnak szerepet.

„Hogy tehát ez a’ betses fundamentom, és ezzel együtt az egész közönséges Társaságnak nagy [ép]ülete romlást ne szenvedgyen, egy átallyában szükséges dolog, hogy ez a’ Rend, ámbár ez a’ leg-szegényebb emberek’ neméből közönségessen álljon is, de arra a’ kimondhatatlan haszonra nézve, melyet minden egyéb Rendre árasított, minden más Rendek felett leg-betsessebbnek tartassék, és nem csak az erőszak, és törvénytelenések ellen hathatóssan oltalmaztassék, hanem különös szabadságokkal és jussokkal, sőt még jutalmakkal is gazdagon meg ajándékoztassék.”²²⁰

²¹⁶ [Oswald] (1792) i. m. 9, 42, 47.

²¹⁷ Ami az első négy csoportot illeti, ezek megfeleltethetők a „rend” korban szokásos szűkebb értelmének, amennyiben a politikai státusszal bíró négy rendet jelölik (klérus, mágnások, nemesek és városok) – azzal a nem lényegtelen különbséggel persze, hogy *Az igaz hazafi*ban a negyedik rend esetében nem a (szabad királyi) városokra vonatkozó kollektív jogi gyűjtőfogalom szerepel, hanem magát a városi polgárságot, illetve a városi társadalmat alkotó egyes foglalkozási csoportokat nevezi meg. A „rend”, illetve „rendek” kora újkori fogalmiságának komplex szerkezetéről (a fogalomnak a korban domináns, szűkebb, a politikai előjogokkal rendelkező csoportokra vonatkozó értelmében) lásd Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés*. Budapest, Osiris, 2005. 43–46, 411–413, 483–484.

²¹⁸ [Oswald] (1792) i. m. 47–53.

²¹⁹ [Oswald] (1792) i. m. 47.

²²⁰ [Oswald] (1792) i. m. 47. Hasonló érvelésekkel máshol is találkozhatunk a korban. Idekapcsolódik többek között az a kitétel, amelyet a minden bizonnyal Paksi Szakhmáry Simon (avagy Simeon P. Szathmári) által magyarrá fordított és 1795-ben kiadott, a bevezető fejezetben már említett munkában találhatunk: „Vallyon

A „föld-mivesek Rendjének” értékeit, nélkülözhetetlenségét és megbecsültségét egy főként Ciceróra, Columellára, Valerius Maximusra és Pliniusra hivatkozó, a városi élet romlottságát és a mezei élet tisztaságát bemutató példatár hivatott alátámasztani és történetileg igazolni.²²¹ Ennek segítségével Oswald lényegében azon ősi római republikánus életideált állítja mintául a vonatkozó passzusokban, amelyben az egyszerű földművelő életmód a haza hivatali-politikai szolgálatával kapcsolódott össze. A felsorolás szimbolikus erejű csúcspontjaként – „Livius, Valerius, és Florus nevezetes történet’ írókra” utalva – Cincinnatus diktátorra választásának történetét idézi meg,²²² majd a historikus exemplumtárra támaszkodva még egyszer hangsúlyosan fejtegeti a „köznép” társadalmi jelentőségét.

„Tsak ezekből is tehát elegendőképpen ki-tettzik, minémű betsben tartott legyen hajdanában a’ józan értelmű ’s egyenes szívű nemzeteknél a föld mívelés ennek gyakorlóival egygyütt. – Nohát mi is ezen világ’ Urainak hathatós példái által ösztönöztetvén betsüllyük ezt a’ legelsőbb, ’s leg hasznossabb mesterséget, a’ föld-mívelést betsüllyük ezzel a’ föld-miveseket is, és adgyuk meg nékiek mind azt, valamit tsak a’ jó rendnek, és mérséklett függésnek romlása nélkül egy leg betesssebb rendnek lehet adni. Tegyük őket tellyes bátorságba, a’ Fejedelemnek, a’ Földes Uraságnak, a’ Vár-megyéknek, és a’ Katonaságnak h[á]borgatási és elnyomási ellen.”²²³

Részben az eddigi két idézet alapján is érzékelhető, hogy a mű ilyen típusú érvelései mögött a társadalmi-politikai elit vezető pozíciójának megőrzésére irányuló megfontolások is meghúzódnak. Jó példája ennek a „föld-mivesek Rendjének” jelentőségét taglaló érvelések végén található szövegrész, amelyben Oswald e csoport megbecsülésének és a „nép bizodalma megnyerésének” fontosságát egy tisztán érdekelvű perspektívában igyekszik igazolni. A szerző e passzusban a „fejedelmet, földes Urat és tisztviselőt”, ki „szegény egy[ül]gyű földmívest mód nélkül zaklattya, ’s szorongattya”, ahhoz hasonlítja, aki „a juhot gyapjáért nem nyiri, hanem kopaszttya”, és aki ezzel „egyszer ugyan

a’ Parasztnak, a’ Koldúsnak, a’ Mester Embernek a’ Tudósnak, nem egyenlő Jussa van e’, Jóságának, állapotja, hivatala hasznainak Privilegiumainak tsendes és meg-háborítás nélkül való bírására?” Sz. P. S.: *A frantzia országi revolúciónak, vagy Zenebonás támadásnak okai röviden előadva német nyelvből fordítottat Sz. P. S. által.* [H. n.], [k. n.], 1795. 28. Idézi Szűcs (2009) i. m. 28.

²²¹ [Oswald] (1792) i. m. 48–51. Oswald Cicero „Roscius mellett tett védelmező beszédére” (vagyis *Pro Sexto Roscio Amerino* című védőbeszédére) hivatkozva a városi és falusi élet toposzos ellentétpárját állítja föl: „A’ városban származik úgymond a’ tékozlás, a’ tékozlásból szükségképpen a’ szűkölködés, ebből üti-ki magát a’ vakmerőség, melyből osztán mindennemű gonoszságok és ártalmas tselekedetek vesznek eredetét. Ellenben pedig a’ mezei élet, úgy mond, a’ takarékoságnak, szorgalmatosságnak, és igasság szolgáltatásának mestere.” [Oswald] (1792) i. m. 48.

²²² [Oswald] (1792) i. m. 49–51. A korai köztársaság idején játszódó közismert történet szerint Lucius Quinticius Cincinnatus éppen földjét művelte, amikor diktátornak hívták a rómaiak. (Livius leírása szerint éppen árkot ásott, vagy szántott, mindenestre „néminemű mezei munkával foglalatoskodott”. Oswaldnál „a’ Római népnek követeitől egy ároknak ásásában az ásonak támaszkodva találtatott”) A derék római az *aequusok* támadásának visszaverése után azonnal lemondott diktátori hatalmáról, és így a mértékletesség és a hazáért való önfeláldozó szolgálat mintaképévé vált. Livius (1963) i. m. 210–211. (3. könyv, 26. fejezet); [Oswald] (1792) i. m. 50.

²²³ [Oswald] (1792) i. m. 51.

nagy hasznot vészen, de nem marad annakutánna leg-kisebb reménség is a' jövendőbéli haszon-vételre".²²⁴

Érdemes ennek kapcsán egy rövid kitérőt téve a „gyapjúhasonlat” egy másik korabeli használatát is felidézni. Ez Debreczeni Bárány Péter 1791-ben megjelent Ewald-fordításában szerepel, amelynek egy passzusában a köznép „animális” mivoltának tagadása egy olyan szövegösszefüggésben tematizálódik, amelynek középpontjában a „megvilágosodás” közösségi hasznosságában kétkedők meggyőzésének szükségessége áll:

„Az ilyen emberekbe [ti. a felvilágosodást támadókba] nagyobb tiszteletet kell önteni az emberi nemzet iránt; hitessük-el vélek, hogy az ember nem teher-hordozó barommá, vagy a' földet haszontalan foglaló gombává, sem a' köz-nép akolba való marhává teremtett, melyet tsupán tsak fejni, nyírni, 's le-vágni tartunk. [...] Egy szóval: tegyük az ilyeneket jobb emberekké, 's legottan pártfogói lesznek a meg-világosodásnak.”²²⁵

Jól látható, hogy az „állati hasonlatok” teljesen más konnotációkat hordoznak a két érvelésben. Ezek alkalmazása *Az igaz hazafiból* imént idézett szövegrészben a „köznép” jogainak a „fejedelem, földes Úr és tiszt-viselő” szempontjából vett pragmatikus-haszonelvű megalapozását szolgálja, míg elutasításuk a németből magyarra átültetett műben az emberi méltóság, sőt az emberi jogok elvont gondolatának relevanciáját hivatott alátámasztani.²²⁶ Főként ez utóbbi mozzanat figyelembevételével tűnik fontosnak rámutatni arra, hogy a „köznéppel” való alapvető érdekközösség elve, vagyis a széles körű társadalmi lojalitás alapmotívuma tekintetében egyébként hasonló argumentációk egymástól nagyon is eltérő megalapozást kaphatnak a korszak érveléseiben.

*A „közjó” fogalmának társadalmilag kiterjesztő jellegű jelentésaspektusa
és a tágabb diszkurzív környezet*

Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy *Az igaz hazafinak* a társadalmi érdekközösség gondolatával kapcsolatos érvelései a fentihez hasonló érdekelvű dimenzióban merülnének ki. Ennek kiemelt jelentőségű példája a közvetlenül a „juh gyapját” emlegető passzust megelőző argumentáció, amelyben a „közjó” társadalmilag kiterjesztő jellegű értelmének és az ennek szolgálatába állított „törvény”, illetve a „jó törvények” alkotása fontosságának több szempontból is nagy jelentőségű elképzelése jelenik meg. Lényeges vonás, hogy itt a „közjó” képzete és a konkrét „törvények” egyaránt a társadalmi érdekközösséget megteremteni képes eszközökként tételeződnek, valamint hogy a két

²²⁴ [Osvald] (1792) i. m. 52–53.

²²⁵ Bárány (1791) i. m. 4. Idézi Kovács Ákos András: *Egy 18. század végi életút eszmétörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829)*. Doktori disszertáció (ELTE BTK). Budapest, 2012. 92. A fordító személyével kapcsolatos kérdésekről lásd Szűcs (2009) i. m. 21.

²²⁶ Az iménti eszmefuttatás nem idézett részének eredetijében Ewald a „Menschenrechte” kifejezést használja, amit Bárány „emberi jussokként” ad vissza. Lásd Ewald (1790) i. m. 5; Bárány (1791) i. m. 5.

fogalom ezen konkrét-pragmatikus relevanciája a funkcionális társadalmi modell legalsó rétegétől a legfelsőig érvényesül:

„A köz terhet úgy nézzük, 's intézzük, úgy oszszuk-fel minden rendek, és tagok között, hogy a' köz nép is tellyességgel el-hitethesse magával, hogy a' nemességnek és a' fő méltóságoknak terheik tsak fényesebbek, de sullyokra nézve az ő terheiknél semmivel sem könnyebbek, – Ollyan *törvényeket* hozzunk, hogy tökéletessen meg-győzöttessék a' felől, hogy azok nem az ő el-nyomására, 's mód nélkül való terheltesére, hanem tsupán a' közönséges bátorságnak, jó rendnek, és szükséges függésnek fenn-tartására tzéloznak. Egy szóval azt mívellyük, hogy ez a' szegény község is látván a' mi egyenes szívűségünket, és segedelmére kész hajlandóságunkat, Hazáját tömlözt gyanánt, fejedelmét, földes Urait, és tiszt-viselőit sartzoltató poroszlók gyanánt tartani ne kintelenitessék; hanem a' mi *köz jóra* tzélozó igyekezetünk felől meg győzöttetvén, mindent a' mivel tartozik örömmel, 's kész serénységgel vigyen véghez.”²²⁷

Az érvelés egyik központi szervező fogalma a „közjó”, amelynek (a kor egyik főfogalmáról lévén szó) nem ez az egyedüli előfordulása a szövegben. Eredendően meglehetősen elvont, képlékeny jelentésű kifejezésről van szó, amely ezzel összefüggésben a legkülönbözőbb kontextusokban lehet alkalmas arra, hogy hivatkozási alapul szolgálva egy adott érvelést legitimáljon. Olyan átfogó értelemben használható csúcsgfogalomként működött a korban, amely jól összeegyeztethető volt a különböző beszéd- és érvelésmódokhoz köthető argumentációs mintázatok és értékhierarchiák egymástól akár markánsan eltérő rendszereivel is. Ahhoz, hogy az iménti idézetben megjelenő konkrét jelentésváltozat „szemantikai helyi értékét” meg tudjuk világítani, a szövegrész tüzetesebb elemzését megelőzően érdemes a fogalom szélesebb eszmetörténeti horizontját felvázolni, ehhez kapcsolódóan pedig a különböző változatok műben megfogható példáiból is néhányat felidézni.²²⁸

A „közjó” a természetjogi gondolkodás egyik alapfogalmaként került át a kameralista írásokba,²²⁹ és így a 18. századi államtudományos diskurzusban, valamint a felvilágosult

²²⁷ [Osvald] (1792) i. m. 51–52. (Kiemelés: H. H.)

²²⁸ A magyarországi politikai és irodalmi diskurzusokban központi jelentőségű közjófogalomhoz általában véve lásd Szijártó M. István: A közjó fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban. *Történelmi Szemle*, 58. (2016a), 4. 499–503.

²²⁹ A „kameralizmus” és a „kameralisztika” kifejezések közti szövevényes terminológiai viszonyrendszer részletes bemutatását adja Koi Gyula: A közigazgatás-tudomány kezdetei és a *Polizeiwissenschaft* szerepe Magyarországon. *Állam- és Jogtudomány*, 55. (2014), 2. 27–49, főként: 31–34. Magam – a korabeli szóhasználatnak is részben ellentmondva, praktikus okokból – a „kameralizmus” kifejezést a „17. század végén és a 18. században a merkantilizmus sajátos változataként [...] Németországban és Ausztriában” fellépő gazdaságpolitika megjelölésére tartom fenn. (Pomogyi László: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyv*. Budapest, Mérték, 2008. 528.) Az ennél tágabb értelmű, az állam pénzügyi és gazdasági feladatai mellett a közigazgatási-rendészeti kérdésekre vonatkozó elméleti és gyakorlati dimenziókat is magában foglaló, széles értelemben vett *Staatswissenschaften* jelölésére a „kameralisztika”, a „kameralis (állam) tudományok” terminusokat alkalmazom, és a „kameralista”, illetve a „kameralista-államtudományos” jelzőket is e második jelentéskörre vonatkozóan használom. Határozottan jelezni szeretném ugyanakkor, hogy ezt a fogalomhasználat egyértelműsítése és a félreérthetőség elkerülése érdekében teszem, hiszen eszmetörténetileg a két terület szerves egységet alkot. Az összefüggések történeti aspektusaihoz lásd például Kókényesi (2013) i. m. 63. (Megfogalmazása szerint „[a] 17. századi kameralizmus a 18. század első felében államtudománnyá alakult”.)

kormányzati politikában betöltött szerepe evidensnek mondható.²³⁰ Jelentésének specifikumát ebben a diskurzusban egy olyan „államcentrikus” perspektíva adta, ahol bár az „igazgatás” kérdései központi szerepet játszottak, az „államról” még nem a modern értelemben esett szó: alatta nem a „társadalomtól” intézményesen elkülönült, bürokratikus keretek közt működő szférát értették, hanem a központi hatalomnak a társadalmi aktorok összességével teoretikus szinten feltételezett „érdekezésszerűségben” összefonódó konglomerátumát.²³¹ A „közjó” ezen szemléleti keretrendszerrel összefüggésben jelenítette meg az „állam” érdekeit, amely utóbbiakat a társadalom egészének érdekeivel tartotta azonosnak, és így legitimálta saját hatalmi szféráját.

A fogalom egy ettől jól megkülönböztethető értelemben játszott központi szerepet a republikánus hagyományon belül. Ezen értelmű az „önérdekkel” szembeállítva, a „korrupció” és „virtus” bináris opozíciójának megfelelően konstituálódott, amennyiben az erényesség a közjóra való törekvést jelentette, a korrupció pedig az egyéni érdekek önző követését. Osvaldnál ennek rendiesített változata jelenik meg ott, ahol a király és a(z) ezúttal egyértelműen a „köz nép” értelmében megjelenő) nép közjóra törekvése biztosítékaként a nemesség kiegyensúlyozó szerepének érvényesülése tételeződik. Ezen érvelés szerint „[a]’ Mágnási és Nemesi Rend [...] a’ Király’ Felsőségét, és a’ népnek erejét úgy mérsékeli, hogy egyik is a’ másikat el-ne-nyomhassa; hanem egymáshoz illendő meg-határozott függéssel viseltetvén mindenkor a’ közjónak pontyára intéztessenek.”²³²

Megállapítható, hogy a nemesség rendi dualizmusban betöltött szerepe szempontjából később részletesen is elemzendő e szöveghelyen²³³ önérdék és közérdek klasszikus ellentétpárját a szerző nem egyéni szinten, hanem a társadalmi és politikai aktorok (király, nemesség, nép) dimenziójára vetítve érvényesíti. Másrészt az is szembevetendő, hogy itt az egyes rendek „kollektív önérdékének” megfűkezésére nem közvetlenül a republikánus elméletben általában a polgárok erényességének és közjóra törekvésének ösztönzőjeként felfogott „törvények”, hanem az utóbbiak „védelmező paisa”-ként leírt nemesség adódik.

²³⁰ A kontinentális természetjog és a felvilágosult abszolutizmus érvrendszerének összefüggéseit tárgyalva állapította meg H. Balázs Éva, hogy „[a] közjó hangsúlyozása a természetjogi alapkérdésekből frázisszerűen költözött bele minden hivatalos megnyilatkozásba, minden kormányzati tárgyalásba, emlékiratba, tervzetbe”. H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégén*. Budapest, Magvető, 1987. 28. A „közjónak” megfeleltethető „közbiztonság” (*allgemeine Glückseligkeit*) fogalmát a felvilágosodás csúcspontjaként tárgyalja Louise Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*. Wien, C. Konegen, 1920. 204.

²³¹ Lásd például Sonnenfelsnél: „Az állam is a polgárok egy társulása [*Gesellschaft*], akik azon célból egyesültek, hogy közös erővel a legjobbat [*ein gewisses Beste*] elérjék.” (Joseph von Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*. 1. Theil. 3. Auflage. Wien, Joseph Kurzböck, 1777. 16.) Az általános bevezető (*Allgemeine Einleitung*) második pontjának e kezdőmondata az 1819. évi, nyolcadik kiadásban a következő lakonikus megállapításra zsongorodott: „A nagy társulás [*die grosse Gesellschaft*] az állam [*der Staat*].” Joseph von Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz: von Sonnenfels. Zu dem Leitfadens des politischen Studiums*. 1. Theil. 8. Auflage. Wien, Heubner und Volke, 1819. 4. Az *ein gewisses Beste* fordulat használata (amely éppenséggel a *summum bonum* fordításának tekinthető) már önmagában is mutatja a „közjó” fogalmának központi szerepét ezen „államcentrikus” perspektívában. (Ez utóbbi megfigyelésért Szűcs Zoltán Gábornak tartozom köszönettel.)

²³² [Osvald] (1792) i. m. 35. (Kiemelés: H. H.)

²³³ Lásd az *Exkursus: Ósi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetet.

Az érdekes az, hogy bár a „közjó” ezen érvelésben a rendi dualizmus „alkotmányos” biztosítékainak kontextusában jelenik meg, mégis megmarad a társadalmi vertikum egészére kiterjedő jelentősége. Az alapvetően rendies logikát követő, áttételesen republikánus reminiszcenciákat is keltő gondolatmenetbe tehát a fogalom úgy épül be, hogy közben egy olyan jelentésspektusa is érvényes marad, amely egyébként leginkább a kameralista-államtudományos diskurzusban mondható relevánsnak. Mindez egyúttal a kiemelt jelentőségű társadalmi-politikai főfogalmak azon jellegzetességét is kiválóan szemlélteti, hogy („hétköznapi” szavainktól eltérően) recepció- és használatstörténetük adott pontjain különböző, önmagukban is rétegzett diszkurzív hagyományok aspektusait képesek magukba sűríteni és megjeleníteni.²³⁴

Hasonló jelenségek mutatkoznak akkor is, amikor a fogalmat a csinosodás programjának jellegzetes motívumait mutató érvelésbe szövik. Bár általában véve elmondható, hogy a csinosodás programján belül a „közjó” fogalma nem játszik központi szerepet, Oswald több helyütt is az anyanyelv és a tudományok kiművelésének kontextusában, a csinosodás jellegzetes, összehasonlító alapállású perspektívájában alkalmazza. Ezek egyike egy más szempontból később részletesebben vizsgálandó passzus, amelyben a fogalom a nyelvi csinosodás értékvonatkoztatási rendszerét sűríti magába.²³⁵ Ebben Oswald úgy fogalmaz, hogy „nintsen olly Nemzet az ég alatt, melly idegen nyelven az emberi érzésnek, jó erköltsnek, tudományoknak, és pallérozottságnak arra a’ poltzára jutott volna, mellyre egy *közjó*ra törekedő okos Nemzetnek vágni szükséges”.²³⁶

Az érvelés központi eleme és egyben specifikuma, hogy benne a „közjóra” való törekvés kritériumaként a csinosodás anyanyelvi fejlesztéshez kötött programja tűnik fel. Ennek kapcsán kettős szemantikai mozgás figyelhető meg. Egyrészt a csinosodás modelljéhez kapcsolódó értékhierarchia hatást gyakorol a fogalom adott argumentációban megjelenő jelentésváltoztatára. Ez azt eredményezi, hogy az „erkölcsi érzés” és „ízlés” fejlesztésének és a „tudományok” ehhez kapcsolódó előmozdításának az anyanyelvi programmal összekötött, mintakövetéses ajánlata mintegy beleíródik a „közjó” itt érvényesített szemantikai rétegeibe. Másrészt az is megfigyelhető, hogy a csinosodás jellegzetes evolúciós perspektívája is tovább erősödik a progresszivisták jelentéstartalmat is felmutató fogalom bevetése által.²³⁷

Összefoglalva a fentieket azt mondhatjuk, hogy a „közjó” a kor átfogó értékfogalmaként különböző beszédmódokba épülhetett be. Egyrészt kidomboríthatta az azok által megjelenített értékhierarchiák relevanciáját, másrészt adott esetben új jelentésrétegekkel

²³⁴ Itt érdemes Reinhart Koselleck társadalmi-politikai jelentőségű „fogalmakra” vonatkozó distinkcióját sző szerint is idézni: „A társadalmi, politikai fogalmak mindig valamilyen konkrét általánosítási igényt tartalmaznak, és mindig sokjelentésűek.” Koselleck (2003b) i. m. 134.

²³⁵ Lásd *A magyar nyelv mellett érvek Az igaz hazafiban és a diszkurzív környezet* című fejezetet.

²³⁶ [Oswald] (1792) i. m. 18–19. (Kiemelés: H. H.)

²³⁷ Ettől tartalmilag némileg eltérő, de tipológiaiilag nagyon hasonló jelenségek érhetők tetten a mű azon passzusaiiban, ahol a csinosodás programjának a kereskedelmi tevékenységre hangsúlyt helyező rétegei és a klasszikus kameralizmus bizonyos „vulgarizált” elemei egymással összefonódva jelennek meg. Lásd ehhez a *Csinosodás, kereskedelem, kameralizmus* című fejezetet. Az ott részletes vizsgálat alá vont érvelést lásd [Oswald] (1792) i. m. 43–45.

is gazdagíthatta azokat. Ugyanakkor azon beszédmodok is befolyással bírtak a fogalom aktuálisan domináns jelentéstartalmára, amelyekbe beágyazva azt bevetették. Míg a kameralista-államtudományos diskurzusban és a felvilágosult kormányzati politika megnyilvánulásaiban alapvetően a társadalmi érdekközösség megjelenítésére, a republikánus kereteken belül pedig az erénydiskurzust alátámasztó moralizáló megfontolások alátámasztására szolgál a fogalom, *Az igaz hazafiból* vett fenti példák alapján azt is láthattuk, hogy utóbbiak rendiesített változata „társadalomelméleti” tendenciákkal, a csinosodás érvkészlete pedig nyelvi és civilizációs vonatkozásokkal gazdagíthatták a terminus adott argumentációban érvényesített jelentésmezőjét.

A „közjó” tehát, attól függően, hogy az adott érvelés súlypontjait milyen módon lehet vele megtámogatni, többféle kontextusban tűnik fel magában Oswald művében is, elsődleges diszkurzív funkciója pedig mindig a gondolatmenet érvényességének és relevanciájának alátámasztása. Végző soron ennek példaként tekinthetünk a fentebb idézett, a „közterheket” emlegető passzusra is, ahol a „közjó” mint a társadalom egészére kiterjedő közösségiség elvét megalapozó fogalom tűnik fel, a szerző társadalmi rendről alkotott elképzeléseinek egy aspektusaként. Utóbbi jelentése a szóban forgó passzusban a „közönséges bátorság”, a „jó rend” és a „szükséges függés” fogalmaiban konkretizálódik, amelyek a potenciálisan a nem privilegizált csoportokra is vonatkoztatható „közjó” gyakorlatibb aspektusait jelenítik meg. Közülük az első egyfajta szélesebb értelemben vett társadalmi „(köz)biztonságnak” feleltethető meg, a második a stabil, kiszámítható és ennél fogva biztonságot nyújtó társadalmi berendezkedést képviseli, a harmadik pedig egy igazságos és méltányos, így morálisan és pragmatikusan is igazolható társadalmi hierarchiát hivatott jelölni. Amellett, hogy alkalmazásukkal a „közjó” szemantikája valamelyest megfoghatóbbá válik, az eszmefuttatás egyúttal megfelelő mértékben általános jellegű is marad ahhoz, hogy a társadalmi érdekközösség problematikájának felvetése ne implikálja a rendi keretek megkérdőjelezését.

Az eszmefuttatás ilyenén általános jellege ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a fogalmi háló a társadalmi rendről alkotott elképzelés itt megmutatkozó változatát pusztán a nyelvi konvenció, vagyis egyfajta üres retorikusság szintjén lenne hivatott legitimálni. A megfogalmazás módja segít megérteni a társadalmi rendről alkotott képzetek tartalmi aspektusait. Ebben az esetben a konkrétumok hiányát felemlető kritika a dekontextualizáló szemléletmód veszélyével fenyeget, amelyet leginkább talán a „közteherviselés” fogalmának a vizsgált passzusban olvasható változatán lehetne szemléltetni: a fogalom későbbi, reformkori szemantikájának a szövegrészben használt változaton történő számonkérése elemzésünket egy olyan jelentéstöbblettel terhelné meg, amely nem magából a szinkron diszkurzív dimenzióból, hanem a fogalomtörténet utólagos perspektívájából adódik.²³⁸ Összességében elmondható, hogy a szerző

²³⁸ Határozottan nem a későbbi kontextuális jelentések Oswald gondolatmenetére való „ráolvasásának” szándékával, hanem tipológiai összefüggésekre utalva azt ugyanakkor fontos jelezni, hogy a reformkori „érdekegyesítést” megalapozó érvelések (többek között Wesselényi *Balítéletekről* című munkája) Oswald eszmefuttatásához hasonlóan szintén abból indultak ki, hogy annak első számú feltétele a közbizalom. E fontos meglátásért Velkey Ferencnek tartozom köszönettel.

rendről alkotott elképzeléseinek itt kifejtett változata és az ezt támogató fogalmi háló egyaránt a mű elméleti fundamentumát képező funkcionális társadalmi modell keretei közé illeszkedik. A *suum cuique* elvének és az azt metaforikusan leképező, a műben központi szerepet betöltő korporális analógiának megfelelően ebben az egyes „rendek” kötelességei (annak ellenére, amit a konkrét fogalomhasználat utólagos perspektívából történő értelmezése esetleg sugall) messzemenően nem egy „egyenlősítő” modell elveiből adódnak, hanem a műben felvázolt társadalmi hierarchián, illetve az ezt leképező rendszertanon belül elfoglalt helyüknek megfelelően jelöli ki őket. A különböző rendek közti, végső soron a társadalmi, sőt jogi határvonalakon átívelő szolidaritás gondolata tehát egy olyan szemléleti kereten belül érvényesül, amelyben közben a rendi választóvonalak létjogosultságának megkérdőjeleződése nem merül fel, vagyis a rendi struktúrák legitimációja érintetlen marad.

A tágabb diszkurzív keretek felvázolásához érdemes néhány szót ejteni az 1790-es évek eleje közéleti-politikai vitáinak azon szegmenseiről, amelyek párhuzamba állíthatók a fenti idézetben foglaltakkal. Nagy általánosságban elmondható, hogy a széles értelemben vett társadalmi szolidaritás eszméje különböző változatokban vissza-visszatérő elemnek tekinthető az időszak politikai vitáiban. Bár a jelszavak szintjén ez a nemesi mozgalom vonatkozásában is tetten érhető, itt az esetek többségében nem valódi társadalmi konzekvenciákkal bíró „egyenlősítő” tendenciákról van szó.²³⁹ Inkább egy olyan diskurzusról beszélhetünk, amelyben az előjogokkal bíró rétegek jogi elkülönülését megalapozó megfontolások mellett adott esetben a társadalom különböző csoportjai iránti lojalitás paternalista színezetű ethosza is érvényesülhetett. Ugyanakkor ennek konkrét megnyilvánulásai mögött is gyakran a politikai státusszal nem rendelkező csoportok meggyőzésére irányuló taktikai jellegű megfontolások, vagyis a diskurzus résztvevői által érzékelt konkrét politikai helyzet pragmatikus aspektusai sejlenek fel, miként azt az 1790-es események kapcsán Benda Kálmán is kiemelte.²⁴⁰

²³⁹ A rendek közti összefogás fontosságának az uralkodóval szembeni taktikai megfontolásokból kiinduló hangsúlyozása már az egyébként szokásosan a nemesi reformerek közé sorolt ócsai Balogh Péternek a nemesi közvéleményre nagy hatást gyakorló programjában is megjelenik. Lásd Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris, 2003. 40. Ugyanakkor Benda Kálmán szerint ennek a követutasításokban szórványosan fellelhető példái nem mentek túl a humanitásra és az emberibb bánásmódra történő hivatkozásnál. Lásd Benda (1980) i. m. 52. Miként Marczali Henrik az 1790–1791. évi országgyűlésről szóló monográfiájában a rendi mozgalmat jellemezve kiemelte, a valódi egyenlőség igénye „fölfele” (az arisztokrácia irányában, az *una eademque libertas* szellemében) érvényesült, és „lefele” nem beszélhetünk róla. Marczali Henrik: *Az 1790–91. országgyűlés*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907a. I. 114.

²⁴⁰ „Ahogy terjedt és erősödött a mozgalom, vele növekedett a köznemesség önbizalma, s egyre jobban kiütközött feudális jellege. Míg kezdetben néhány biztató kijelentés a jobbágyok felé is elhangzott – amely ha nem is érintette a földesúr és a jobbágy közötti jogviszonyt, legalább emberibb bánásmódot ígért a parasztoknak –, később ennek már nem látják szükségét.” Benda (1980) i. m. 51. Ugyanakkor emellett egy olyan – jóval szűkebb körben érvényesülő – diskurzust is megkülönböztethetünk, amelyben a „politikai hatalom társadalmi bázisának kiszélesítése” és a „közügyekben új rétegek érdekeltté tétele” komolyan merült fel. Lásd ehhez Kosáry (1980) i. m. 335–340. (Az idézett kitételek: 337.)

Mint láttuk, a köznép társadalmi hasznossága melletti pragmatikus alapállásának nevezhető érvelések *Az igaz hazafiban* is tetten érhetők. Emellett az is minden kétséget kizáróan kijelenthető, hogy a rendi kereteket megkérdőjelező társadalompolitikai megfontolásokkal nem számolhatunk a műben. Ugyanakkor az előző idézet alapján az is felvethető, hogy a társadalmi érdekközösség adott koncepciójának felvázolását olyan gesztusként értékeljük, amelynek alapjául egy, a rendi keretekkel evidenciaként számoló, de az említett paternalista indíttatású megnyilvánulásokon bizonyos elemeiben túlmutató előfeltevés-rendszer szolgál. Már önmagában a mű 1792-es megjelenéséből kiindulva sem indokolt, hogy Oswald eszmefuttatását pusztán azon retorikus célzatú, részben taktikai megfontolásokon alapuló érvelések folytatásának tekintsük, amelyek érvényesülése az 1790–1791. évi nemesi mozgalom vonatkozásában nagy általánosságban megfigyelhető. A gondolatmenet tartalmi jegyei ugyanezt mutatják: a „törvény” és a „közjó” fogalmainak hangsúlyos bevetése, főként pedig a kettő között tételezett, a „közönséges bátorság”, a „jó rend” és a „szükséges függés” elemeiből összeálló fogalmi hálóval konkretizált összefüggérendszer olyan irányba nyitja ki az érvelést, amely túlmutat az adózó néppel való szolidaritás rendi-nemesi kiváltságvédő diskurzuson belül jellemző, többnyire általános emberies szempontokra hivatkozva megalapozott, a jobbak fölött „gyámkodó-atyáskodó” alapállású változatán. Úgy tűnik, Oswald szóban forgó érveléseiben sokkal inkább bizonyos, a nemesi reformerek megfontolásaira jellemző motívumok jelennek meg. Mint Pajkossy Gábor hangsúlyozta, e csoport (ócsai Balogh Péter, Forgách Miklós, Pászthory Sándor, Skerlecz Miklós, Széchényi Ferenc és mások) tagjai a rendi kereteken belül végrehajtandó reformok szükségességét hangsúlyozták. Nézeteiknek a *status quo*-val való kompromisszumos elemeit Pajkossy egyrészt a radikálisabb társadalompolitikai elgondolásokat megfogalmazó Hajnóczy programjának viszonylatában helyezi el. Kiemeli azt is, hogy a reformereknek tekintettel kellett lenniük a nemesi közvéleményre. Ám annak okát, hogy „a rendi különbségtételezés világában gyökerező terminológiával” éltek, inkább abban találja meg, hogy „maguk sem kívánták a rendi különbségek felszámolását, csupán csökkentését”.²⁴¹

A szélesebb értelemben vett kontextuális kereteket vizsgálva ezen túlmenően nem lehet nem észrevenni azt sem, hogy a „törvény” és a „közjó” közti összefüggések szövegrészben vázolt felfogása lehetőséget ad egy olyan értelmezésre, amelyben a 18. századi kameralista-államtudományos diskurzus relevanciája érdemben vetődik fel. Erre az adhat alapot, hogy Oswald érveléséből a „közjó” egy olyan értelme bontható ki, amelyben az a kollektív szerveződés alapjaként adódik, mégpedig a közösségi lojalitás növelésének eminens eszközeként tételezett „jó törvények” fontosságáról alkotott elképzeléshez szorososan hozzárendelve. Ennek jelentőségét érzékeltetendő érdemes utalni arra, hogy a „jó törvények” közösségi lojalitást erősítő hatását hangsúlyozó Oswald-idézetben foglaltakhoz nagyon hasonló gondolatokat találhatunk például a bécsi államtudományos-kameralista

²⁴¹ Pajkossy Gábor: Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére az 1790-es évek első felében. In Klaniczay Gábor – Poór János – Ring Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE, 1985. 163–168.

diskurzus kulcsfigurájának tekinthető Sonnenfels hazaszeretetről írott művében, aki a törvények közösségi lojalitást konstituáló minőségét hangsúlyozva a *pro patria mori* toposzáig jut el:

„A törvények [...], melyek betartása alól senki nem kívánja kivonni magát, mert azzal saját boldogságát veszélyeztetné, melyek nem annyira a megfogalmazás szavai, hanem a bennük rejlő szelíd gondoskodás [...] által vésődnek be [*eingepägt*], azok a törvények, melyek védelmezője nem annyira a szigor, mint inkább a mindenki által belátható jóság [*einleuchtende Güte*], melyek áthágásával mindenki saját magát bünteti [...], nos az ilyen törvények olyan értéket képviselnek, melyet a nép [...] az élete árán is kész lesz megvédelmezni.”²⁴²

Külön bizonyítást igényel ugyanakkor, hogy valóban érdemes-e a „közjó” és a „törvények” fenti idézetben tetten érhető összekapcsolását egy olyan keretben értelmezni, amelyben a kameralista-államtudományos diskurzushoz, illetve a felvilágosult kormányzati politikához kapcsolható bizonyos megfontolások recepciója is hangsúlyos. Emellett azt a kérdést is szükséges körüljárni, hogy Az igaz hazafi e tekintetben releváns jelentésrétegei milyen relatív súllyal szerepelnek a mű szemléletmódját alapvetően meghatározó, a társadalom rendi tagozódásának makrostruktúráját evidenciaként kezelő előfeltevés-rendszer mellett. Mindehhez a fejezet hátralévő részében két érvelési típus jellegzetes példáit lesz szükséges csokorba szednünk.²⁴³ Ezek egyikére a „közjó” fentiekben beazonosított, társadalmilag kiterjesztő értelméhez kapcsolható olyan eszmefuttatások jellemzőek, amelyek a társadalmi érdekközösség elvont gondolatának relevanciáját idézik fel valamilyen speciális aspektusból. A másik változat legfőbb ismérve, hogy benne azon, az „igazgatás” szempontjait középpontba helyező, a társadalmi vertikum egészére irányuló gondoskodást megjelenítő (még nem modern értelemben vett) „államcentrikus” perspektíva érhető tetten, amelyre a kameralista-államtudományi diskurzust jellemezve korábban röviden már utaltunk.

A nép felvilágosítása és a Politzia

Az első csoportba sorolhatók azok a szövegrészek, amelyekben a „népi felvilágosítás” diskurzusának bizonyos jellegzetes motívumai mutathatók ki. A 18. század végi

²⁴² Sonnenfels (1771) i. m. 72–73. Kontler László az állam legitimációjának a sonnenfelsianus teóriában tételezett alapjairól írva (az iménti Sonnenfels-szövegrészt részben angol fordításban idézve) a „törvények” abban betöltött jelentőségét a következőképpen határozta meg: „A legitimáció legfontosabb fokmérője az volt, hogy az állam képes legyen biztosítani, hogy az általa alkotott törvények garantálják a polgárok »kényelmének és biztonságának« egy olyan fokát, mely elegendő ahhoz, hogy a »hazaszeret« [*love of fatherland*] állapotát idézze elő bennük.” Kontler (2012) i. m. 89.

²⁴³ Nem magától értetődő ugyanis, hogy e két fogalom összekapcsolását mely konvencióra vezetjük vissza. Ennek a szerteágazó hagyománynak a kora újkori magyarországi eszmetörténet szempontjából releváns vonatkozásait találhatjuk például a *Tripartitum* prologusa 6. címének 10. paragrafusában. Lásd Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Az 1894-i, Csiky Kálmán által készített fordítás bővített kiadása. Budapest, Téka, [1517] 1990. 37–38.

magyarországi változatában bizonyos fókig a német *Volksaufklärung* adaptációjaként is felfogható, de legalábbis a német területek felől érkező kulturális transzferhez kapcsolódó eszmeáramlaton belül a hétköznapi, praktikus tudás konkrét aspektusainak propagálása mellett egy teoretikus tendencia is megkülönböztethető.²⁴⁴ Ez utóbbiban a gyakorlati tudnivalók tételes ismertetése helyett egy magát a konkrét ismeretterjesztést megalapozó, annak létjogosultságát és fontosságát elméleti oldalról problematizáló irányvonal dominált.²⁴⁵ Nagy általánosságban elmondható, hogy Oswald két helyen is a népi felvilágosítás diskurzusának eme második rétegéhez kapcsolható motívumokat mozgósít, mégpedig mindkét esetben úgy, hogy argumentációját a tudományos ismeretek terjesztésének és a nemzeti nyelv használatának tematikus csomópontjai köré építi. Az első ilyen szöveghely abba a később részletesen elemzendő hosszabb argumentációba ágyazódik bele, amelyben Oswald a latinnal szemben és az anyanyelv használata mellett érvelve hangsúlyozza a társadalmi működést alapvető módon meghatározó tényezőként tételezett „tudományok” terjesztésének fontosságát, amit a tudós hazafiság képletei, illetve ehhez kapcsolódóan a csinosodás komparatív modelljének keretei közé illesztve kontextualizál.

„Az idegen Nemzetek között mi teszi a Tudományokat közönségessé? Semmi nem egyéb az Anyai nyelvnél; mivel ezen lévén irattatva minden tudományos könyvek, még az okos, és józan föld művés is üres óráiban ezekből nagy épületet vészen, és így a böhöngés, az erköltsi érzés, és az ezekből folyó betes minéműségek, melyek a Polgári életnek fundamentomi, jól tévő sugaraikat minden rendre közönségessen ki-terjesztik.”²⁴⁶

²⁴⁴ Kovács (2012) i. m. 77–87. A „népfelvilágosító” tendenciák „praktikus” vonulatának időbeli távlatait érzékeltetendő érdemes a tengernyi irodalomból ennek két jellegzetes példáját felidézni. Jelzésértékkal említhető például a 18. század közepéről Weszprémi István munkája: Weszprémi István: *Kisded gyermekek nevelésekről való rövid oktatás*. Kolozsvár, [Páldi], 1760. Lásd Kosáry (1980) i. m. 286; Hetényi Ede: Weszprémi István „A kisded gyermekek nevelésekről való rövid oktatás...” c. könyvének 200 éves jubileumára. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*, 26. (1962), 77–89. Ugyanígy értelemben emelhető ki Fábián József munkássága, amelynek súlypontja már a 19. század elejére esett. Vess össze Hudi József: Tudós Fábián József, a népművelő lelkes. *Korunk*, 16. (2005), 5. 112–116.

²⁴⁵ Kovács Ákos András: *Volksaufklärung* és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 177. Fontosnak tartom jelezni, hogy mivel a népi felvilágosításról diskurzustörténeti perspektívában esik szó, ennek a műben megfogható motívumait kizárólag programszerű minőségükben vizsgálom. Szándékosan nem feszegetek tehát olyan, egyébként nagyon is fontos társadalom-, illetve művelődéstörténeti kérdéseket, mint például a paraszti írni-olvasni tudás vagy a felvilágosodáshoz köthető eszmék vertikális diffúziója. E kérdésekhez lásd például Benda Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a 18. századi Magyarországon. In Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, Gondolat, 1978b. 287–308; Benda Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. *Somogy Megye Múltjából: Levéltári Évkönyv*, 8. (1977), 8. 123–133. Megkerülhetetlen alpmű a témában: Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996.

²⁴⁶ [Oswald] (1792) i. m. 20. Az idézetnek helyt adó, az anyanyelv használata melletti komplex érvrendszert tartalmazó hosszabb szövegrészt lásd [Oswald] (1792) i. m. 18–27.

A tudományfogalomnak a korszakban megfogható egyik, „az írott dolgok összességére” kiterjedő értelmének megfelelően²⁴⁷ a tudományokból nyerhető tudás itt az erkölcsi dimenzióval szorosan összefüggő minőségként, mint egyfajta gyakorlati életbölcseesség jelenik meg, ami a *szophia* elméleti jellegű tudásával szembeállított gyakorlati szempontú fronétikus tudáseszmény korabeli jelentőségének eklatáns példája. Mint az közismert, *szophia* és *phroneszisz* meghatározásának klasszikus helye Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájának* hatodik könyve.²⁴⁸ Utóbbinak a csiszoltság shaftesburyánus kontextusában betöltött szerepéről szólva Bodrogi Ferenc Máté a következőképpen fogalmaz: „Az elméleti tudással szembeállított gyakorlati életbölcseesség egységbe fogja a tudás, a művészet, az erkölcs és az életmód területeit.”²⁴⁹ Jól láthatóan Osvaldnál a Bodrogi által utólagosan rekonstruált négyes tagolású rendszerhez képest egy kevésbé differenciált szisztéma jelenik meg, és az elméleti és gyakorlati tudás pontos viszonya sem könnyen tisztázható az idézet alapján.²⁵⁰ Mindenesetre a tudás „bölcseesség” és „erkölcs” fogalmi köré rendezett felosztása – különböző variációkban – korántsem egyedülálló az időszakban.

²⁴⁷ Bíró Ferenc: *Bevezetés*. In Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum, 2005. 8; Bíró Ferenc: A „tudományok”, a nemzeti nyelv és az eredetiség. Kármán József Urániájának programírásairól. *Palócföld*, 29. (1995b), 6. 481. Ugyanakkor a „tudomány” fogalmának eme „régí” jelentése mellett – másik regiszterben – ekkor már felemelkedőben volt egy „új” is: a szaktudományok rendszerének kialakulásával a 18. század végén egy differenciálódó tudományfogalom kialakulása is tetten érhető. (A jelenségre más kontextusban utal például Balogh Piroska: A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén. In Balogh Piroska: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*. Budapest, Argumentum, 2015. 229.) Osvald ugyanakkor itt és művének egészében nem ebben, hanem a „régí” jelentéskörben használja a kifejezést.

²⁴⁸ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Magyar Helikon, 1971. 150–170. (1139a–1145a.) Az értelmezés buktatóihoz és a fogalmak Arisztotelész előtti történetéhez lásd Trevor Curnow: *Sophia and Phronesis: Past, Present, and Future. Research in Human Development*, 8. (2012), 2. 99–100. A *szophia* meghatározásához lásd még Arisztotelész: *Metafizika*. Ford. Halasy-Nagy József. Szeged, Lectum, 2002. 38–39. (981b–981a).

²⁴⁹ Bodrogi Ferenc Máté: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve. Az önreprezentáció diszkurzív háttere*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 71.

²⁵⁰ Itt érdemes megjegyezni, hogy Szilágyi Márton *A' Nemzet' Tsinosodása* fogalomhasználatát a német *Bildung* kifejezéshez kapcsolta, ezen belül pedig a Moses Mendelssohn által használt, a *Bildung* fogalma alatt a *Kultur* (gyakorlati tudás) és az *Aufklärung* (elméleti tudás) terminusait egymással szembeállító variánsnak a Kármán-szövegben kimutatható, filológia szempontból is valószínűsíthető hatását hangsúlyozta. Lásd Szilágyi (1998) i. m. 408–411. Mivel *Az igaz hazafi* fogalomhasználatát tekintetében a recepció lehetősége *A' Nemzet' Tsinosodása* irányából kronológiai okokból nem vetődik fel, a Mendelssohn-recepciónak pedig nincs filológiailag bizonyítható jele, itt erre csak röviden, a lehetséges hatástörténeti szálak érzékeltetése végett utalunk. Miként arra is, hogy Szilágyi koncepcióját S. Varga Pál abból kiindulva vitatta, hogy szerinte e dichotómia nem található meg Kármánnál. [S. Varga (2002) i. m. 88.] Azt is csak utalásszerűen idézhetjük itt fel, hogy Főrizs Gergely ugyanakkor egyetértőleg hivatkozott Szilágyinak a *Bildung*-fogalom jelentőségét aláhúzó meglatására és azt hangsúlyozta, hogy „a Pajor Gáspár és Kármán József Urániájában megjelent programírások (*Bé-vezetés*, *A' Nemzet' Tsinosodása*) a neohumanista képzés-eszmény jegyében értelmezhetők”. Főrizs Gergely: „*Álpesek Álpesek emelkednek*”. *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*. Budapest, Universitas, 2009. 325. Végül megjegyzendő, hogy Bodrogi Ferenc Máté szintén utalt a csinosodás programjában (nála: politikai nyelvben) megfogható képzéseszmény neohumanista gyökereire, ugyanakkor a csiszoltság-csinosodás vonatkozásában általában véve nem annyira az elméleti és gyakorlati tudás kettősségét, hanem inkább a fronétikus, gyakorlati tudáseszmény központi szerepét hangsúlyozta. Vess össze Bodrogi (2012) i. m. 241, 71.

A Bodrogi Ferenc Máté által jelzett felosztáshoz közelebb álló kategóriákat találunk például Vályi András *A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd* című szövegében, amelyben a szerző az „erköltsi” és a „bőltselfedő” mellett az „esztetikibeli” igazságokról beszél.²⁵¹

Az igaz hazafiban található másik argumentáció, amely szintén a kor széles értelemben vett tudáskincsének a társadalmi vertikum egészére irányuló népszerűsítése mellett érvel, kimondottan a „közönséges boldogság” fogalmának társadalmilag kiterjesztő értelmű jelentésváltozata köré építkezik. Ez olyan hosszabb eszmefuttatásba ágyazódik, amelynek középpontjában a felvilágosodás fénnel kapcsolatos hasonlatokkal operáló szimbolikáján keresztül bemutatott „tudományok” állnak.²⁵² Az „anyanyelv” és utóbbiak összefonódó komplex együttese, bár az előző idézethez képest némileg eltérő hangsúlyokkal, itt is domináns szerepet tölt be. Míg az imént taglalt szöveghelyen Oswald az anyanyelv használata fontosságából kiindulva vetette fel a népi felvilágosítás kontextusában a tudományok terjesztésének témáját, ezúttal a tudományok osztársadalmi jelentősége melletti érvelés során említi a „Nemzeti nyelvet” mint kiemelt fontosságú tudáshordozót. Az érvelés kiemelt fontosságú eleme, hogy a tudás terjesztésének imperatívusza itt teljesen egyértelműen a funkcionális társadalmi modell minden csoportjára, illetve ezek minden tagjára vonatkozik, vagyis a felszólítás érvénye a műben az utóbbi által megjeleníteni szándékozott („nemzeti”/„társadalmi”) közösség egészére kiterjed.

„[A] tudományok [...] nem tsak mint még annyi világosító fáklyák az emberi értelemnek homályát megvilágosítják, hanem még a’ szívnek természeti hidegségét is meg győzván, azt mind azokra a’ jó indulatokra gerjesztik, mellyek kút-fejei az emberi boldogságnak. Ezek tehát azok a’ drága kintsek, mellyek’ bátorságos bírása jobb a’ leg-nemessebb karbunkulusoknál, mivel tsak ezek állják ki e’ világi változandóságnak viszontagságait; tsak ezek tehetik e’ világi életet boldoggá, ’s kelemetessé, és tsak ezek késérnek által bennünket e’ Világnak szövevényes púsztájából a’ boldog örökké valóságra. Betsüllyük meg annakokáért az Isteni jószágunk ezt a’ meg bethűhetetlen ajánldékát, és ennek jól tévő sugárait Nemzeti nyelvünknek segedelme által, minden Rendre, és Sorsra ki terjesztvén vessük meg Nemzetünk közönséges boldogságának fundamentomit.”²⁵³

²⁵¹ Vályi András: *A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd*. Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1791. 12–13. *Szophia és phroneszisz* kettősségének korabeli jelentőségéhez lásd még Debreczeni (2009) i. m. 70.

²⁵² [Osvald] (1792) i. m. 117–119. Ez annak a két fejezetnek a részét képezi, amelynek tárgyát Oswald a következőképp határozza meg: „az elmének, a’ nyelvnek, és az írásnak szabadsága; a’ tudományoknak, és a’ tudós férfiaknak betse.” [Osvald] (1792) i. m. 112–121. E fejezetek részletes elemzésére *A nyilvánosság szükségé és határai Oswald művében* című fejezetben kerül sor.

²⁵³ [Osvald] (1792) i. m. 118. Érdemes felidézni, hogy Debreczeni Attila a *Mindenes Gyűjtemény* programját meghatározó ideologikus rétegek kapcsán, a „tudós hazafiság beszédmódja” vonatkozásában „szakrális nyelvezetről” beszél. Lásd Debreczeni (2009) i. m. 190. Csábító lenne ezt a fenti szövegrész tekintetében is direkt módon érvényesíteni, azonban úgy tűnik, ebben az esetben másról van szó. A „boldog örökkévalóságra” történő hivatkozással megjelenő transzcendens dimenzió Oswaldnál ugyanis jól láthatóan nem a tudományok melletti hazafias érvelést alátámasztó retorikus elemként értelmezendő, hanem inkább abban a vonatkozásban bír jelentőséggel, hogy általa a tudományokban foglalt „világi” céltételezés értéke válik nyilvánvalóvá, amivel azoknak részben éppenséggel a földi boldogság vonatkozásában érvényes hatóköre hangsúlyozódik.

Mint látható, a tudományok fejlesztésére vonatkozó elgondolások és az anyanyelvi program összefonódásának megfelelően, valamint a mű nyelvproblematikát tematizáló eszmefuttatásaival összhangban a tudás közvetítésére leginkább alkalmas médiumként itt is a „nemzeti nyelv” adódik. Emellett az is szembevetendő, hogy a tudás mint a közboldogság elérését elősegítő tényező eme második szöveghelyen is a tudós hazafiság és a csinosodás egymással összefonódó elemeiből összeálló programmal összhangban tematizálódik, mégpedig az utóbbinak a „szív és ész” pólusai köré épülő metaforikáján keresztül.²⁵⁴ Ugyanakkor a „közönséges boldogság” társadalmilag kiterjesztett, a felülről terjesztett tudás gondolatával összekötött, a népi felvilágosítás diskurzusára jellemző jegyekkel összekapcsolódó értelme explicit módon a „nemzeti” perspektívába állítva jelenik meg itt. Ez szövegszerűen is példát ad arra, hogy a „nemzet” potenciálisan meglehetősen komplex szemantikája milyen módon konkretizálódhatott a „közboldogság” fogalmának társadalmilag kiterjesztő értelmében a népi felvilágosítás diskurzusán belül.²⁵⁵

Ezen utóbbi mozzanat egy fontos aspektusára utalt Kovács Ákos András a *Volksaufklärung* kontextusában. Megfogalmazása szerint

„[a] társadalom alávettnek tekintett csoportjai az ilyen és ehhez hasonló diskurzusokban válnak egyre inkább a politikai nemzet részeivé, ennek Magyarországon ebben az időszakban kiemelt jelentősége van, így e szövegek tulajdonképpen (noha elsődleges funkciójuk talán nem ez volt) a nemzet fogalmáról való diskurzushoz is hozzászóltak”.²⁵⁶

Amint a zárójeles közbevetés is utal rá, mindez a korabeli szerzők többségénél nem járt radikális (társadalom)politikai konzekvenciák levonásával. Ugyanakkor az, hogy az elsődleges kontextus szintjén ritkán mutatható ki a rendi korlátok eltörlésére vagy

²⁵⁴ Értelme és érzelem harmonikus összjátékának a csiszoltság shaftesburyánus programjában betöltött központi szerepéről, valamint ennek német recepciójáról lásd például Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolat fejlődése*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. 255. Idézi Bodrogi (2012) i. m. 154. Szemléletes példákat hoz „szív” és „ész” kettősségének a csinosodás programján belüli magyarországi használatához Bodnár-Király Tibor: Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniksz. A „nemzeti karakter” fogalma a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban. *Aetas*, 30. (2015), 2. 29–30.

²⁵⁵ Mindennek relevanciáját a felvilágosodás társadalmi-politikai hatásainak és vetületeinek komplexitásáról értekezve már Szekfű Gyula lényegretörően megfogalmazta: „A racionalizmus filozófiája, bármily világosan, néhány közérthető tanra egyszerűsítve adták is elő nagy francia művelői, szellemi irány, s így komplex jelenség lévén, hatásában is különböző irányokat figyelhetünk meg. A tanait követő kormányköröket egységesítésre, a nemzeti, rendi tartományi különbségek letörlésére, centralizálásra hatalmazta fel. Más oldalról ugyanez a szellemi irány vette pártfogásába a racionalisztikus kormányoktól üldözött nemzetiséget, az akkor még provinciális vagy rendi formákban jelentkező szegény kis nemzeti jelenségeket. Ez a hatás a felvilágosodási gondolatnak legbelső lényegéből származott: a felvilágosodás filozófiája, ha feladatát, a világosság elterjesztését komolyan vette, úgy a magas állami és udvari régiókból tovább hatolva, egyes emberekhez leszállva, kénytelen volt mindenkit azon a nyelven vezetni a művelődés és humanizmus útjára, melyet az megértett, mely neki anyanyelve volt. Idegen nyelven, akár a tudomány régi latin nyelvén is, hiába fordult volna az emberek nagy tömegéhez.” Mindezt alátámasztandó Szekfű a Bessenyei Magyarságában kifejtett anyanyelvi programból idéz, aminek apropóján érdemes kiemelni Osvald fenti érveléseinek utóbbival való rokonságát is. (Szekfű Gyula: Bevezetés. In Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926a. 14.)

²⁵⁶ Kovács (2013) i. m. 191.

akár csak relativizálására utaló felvetés, nem jelenti azt, hogy a fenti idézetben foglalt, a „Nemzet” „közönséges boldogságát” a „minden Rendre” kiáradó tudással összekapcsoló értéktársításhoz hasonló diszkurzív képleteket ne kellene fokozott figyelemben részesítenünk. Az ilyen típusú érvelések ugyanis a maguk töredezettségében egyrészt jól mutatják a közösségről alkotott képzetek képlékenységet, másrészt pedig az idézetben jelzett lassú diszkurzív folyamat relevanciáját is, amelyhez hosszú távon maguk is hozzájárulhattak.

A tisztán rendies perspektíván túlmutató másik érvelési típus, amelyet a népi felvilágosítás diskurzusához kapcsolódó gondolatmenetek mellett érdemes még kiemelni, azon szöveghelyeken érhető tetten, ahol Osvald a vallásszabadság társadalmi vetületeiről értekezve az „okos”, illetve „józan” *Politzia* fogalmait használja. E két passzusban a szerző társadalmi rendről és közjóról alkotott elképzeléseinek az eddig vizsgált szövegrészekben tetten érhető vonatkozásai új aspektusból mutatkoznak meg, miközben azoktól eltérő tematikába ágyazódnak, és részben különböző fogalmi rendszer köré rendeződnek. A *Politzia* mindkét előfordulása esetében az államigazgatás, illetve egyfajta „államérdék” praktikus szempontjai dominálnak.²⁵⁷ Először az ezúttal a társadalmi rend és béke megfelelőjeként megjelenő „közjóra” esetlegesen ártalmas vallási megnyilatkozások kiszűrésének eszközeként kerül szóba a fogalom, mégpedig egy olyan szélesebb összefüggésrendszerbe illeszkedve, amelyben a vallási szféra határozottan a világi igazgatásnak ellenőrzésileg alárendelt társadalmi dimenzióként tételeződik: az egyes „Vallások”

²⁵⁷ Bár a kifejezés eme használatai a konkrét tematika és a szóhasználat szintjén sem kapcsolódnak közvetlenül a tudományos diskurzushoz, a *Politzia* fogalma esetében az államigazgatás gyakorlati szempontjait nem érdemes a kameralisztikai-államtudományos keretrendszerből hermetikusan elkülöníteni. Ez azt jelenti, hogy ha az előbbi adott esetben tételesen nem is mutatható ki, az alkalmazás praktikus szempontjai mögötti teoretikus dimenziót – ha sokszor áttételesen is, de – mindig a *Polizey- und Kameralwissenschaften* tudományos diskurzusának megfontolásai adják. A kameralizmus, illetve a kameralisztika régebbi szakirodalmából érdemes említeni: Albion Woodbury Small: *The Cameralists: The Pioneers of German Social Policy*. Chicago, The University of Chicago Press, 1909; Sommer (1920) i. m. A kameralizmus, valamint a *Polizey* és a kameralis tudományok német nyelvterülethez kapcsolódó elsődleges kontextusához lásd például Marc Raeff: *The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change Through Law in the Germanies and Russia 1600–1800*. New Haven – London, Yale University Press, 1983; Keith Tribe: *Strategies of Economic Order. German Economic Discourse, 1750–1950*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995. 1–31; Keith Tribe: *Cameralism and the Science of the State*. In Mark Goldie – Robert Wokler (szerk.): *The Cambridge History of 18TH Century Political Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 525–546; Andre Wakefield: *The Disordered Police State. German Cameralism as Science and Practice*. Chicago, The University of Chicago Press, 2009; Madarász Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, 49. (2002), 10. 838–843. A kameralizmust a politikai gazdaságtannal való összehasonlításban, szélesebb perspektívában tárgyalja Richard Olson: *The Human Sciences*. In Roy Porter (szerk.): *The Cambridge History of Science*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. II. 451–456. A *Traité de la Police* és a *Polizey* fogalmainak intézménytörténeti aspektusokkal kiegészített eszmétörténeti vázlatát adja és a hazai *politia* fogalom használatához érdekes esettanulmánnyal szolgál Kovács Ákos András: „Németországba a Politiával!” Egy politikai fogalom használatáról Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In Cieger András (szerk.): *Terek, tervek, történetek*. Budapest, Atelier, 2011. 37–59. Ugyanerről részletesebben: Kovács (2012) i. m. 157–197.

kötelesek lennének a dogmatikai alapvetéseiket hivatalos formában nyilvánossá tenni és a világi hatóságok elé bocsátani.

„Különösen a’ Zsidóknak, és a’ Törököknek a’ keresztények eránt helyel helyel olly kétséges értelmű tselekedeteik tapasztaltatnak, melyek az *okos Politziának* az ő tudományok ártalmas volta felől nyomos gyonúságát szerezhethetnek. Hogy ha osztán a’ fő kormányzések valamelly Vallásnak tudományában ollyas fundamentomos állatásokra akadnának, melyek a’ közjónak ártalmára tzéloznak, méltán kívánhattya a’ közönséges Társaság, hogy az ollyatén Vallásbéliek vagy veszedelmes principiomoktól, vagy a’ Hazától bútsút vegyenek. Mert [...] egy sem jó Vallás az, melly akármelly józan igazgatásnak módgyával meg nem egygyez.”²⁵⁸

A fejezetben elsőként idézett passzushoz hasonlóan a „közjó” lényegében itt is a fennálló társadalmi rend és béke megfelelőjeként jelenik meg, ám általános-elvont jelentéstartalma ezúttal a „józan igazgatásnak módgya” államcentrikus perspektívájában konkretizálódik, amit az államigazgatás, illetve egyfajta „államérdek” praktikus szempontjait megjelenítő *Politzia* fogalmának ilyen irányú szemantikája is támogat. Miként Szűcs Zoltán Gábor felhívta rá a figyelmet, a *Politzia/Politia* fogalma a 17. századtól kezdve „megfontolt, céltudatos politikai cselekvés” értelemben volt használatos magyar politikai diskurzusban. Oswald ugyanakkor itt láthatóan nem ebben az értelemben használja a terminust. Ahogyan az Szűcs Kazinczy-levelezésen végzett fogalmi elemzéseiből is kiderül, *Az igaz hazafi* keletkezésének idejére a *Politzia* már sokkal inkább egyfajta tudományfogalomként tűnik fel, a kamerális tudományok jelölőjeként, illetve az ennek praktikus vetületeire vonatkoztatott, „szakszerű igazgatás” értelemben. Emellett pedig „a II. Lipót és I. Ferenc alatt kiépült rendőrséget” jelölhette.²⁵⁹ Míg a Kazinczy-levelezésben az idő előrehaladtával egyre inkább a harmadik jelentésváltozat kerül túlsúlyba („rendőrség”), Oswaldnál (a fenti idézetben és a fogalom egy másik, ugyancsak a jelen fejezetben elemzendő előfordulásakor) elsősorban a második jelentésréteg fogható meg („szakszerű igazgatás”), illetve közvetetten az ennek hátteréül szolgáló tudományfogalom („kamerális tudományok”) érvényesülése feltételezhető.²⁶⁰

A „vallás” fogalmának komplex vonatkozásai kapcsán érdemes kiemelni, hogy bár Oswald a fent idézett passzusban alapvetően a hittételekről beszél, a gondolatmenet egészéből az is kiviláglik, hogy a *Politzia* szigorából adódó esetleges következmények magát az adott egyházi szervezetet sújtánák. Zárójelben ugyanakkor azt is érdemes ennek kapcsán megjegyezni, hogy bár a fenti passzus szóhasználata meglehetősen differenciálatlan,

²⁵⁸ [Oswald] (1792) i. m. 73–74.

²⁵⁹ Szűcs Zoltán Gábor: Küzdöttek-e az idővel a magyar politikusok a 18–19. század fordulóján? Diszkurzív politológiai esettanulmány a politika fogalomtörténetéről. In Szabó Márton (szerk.): *Küzdelem a történelemmel. Tanulmányok a politika fogalomtörténetéről, Kari Palonen munkásságáról és a narratív időről*. Miskolc, Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézete, 2010b. 19–22.

²⁶⁰ Szűcs részletesen tárgyalja a *Politica* Kazinczy-levelezésben megfogható szemantikáját is. E fogalom („Politika” alakban) egy alkalommal az Oswald-műben is előfordul. Az ezzel kapcsolatos elemzést lásd *A felekezeti viták 1790–1791-ben és a protestáns egyenjogúság tételének megalapozása a műben* című fejezetben.

a műnek a „vallási szféra” egyes területei megnevezésére szolgáló szókinccse általában véve eléggé árnyalt: a hívőket a „vallások követői”, a hittételeket, illetve a dogmatikát a „vallások sarkalatos állításai”, a „vallások tudománya” kifejezések jelölik. A fenti idézetben nem tűnik fel, de Oswald a liturgiára szintén körülírást használ (a „vallás külső gyakorlásának módgya”),²⁶¹ az egyházi szervezetre pedig többnyire a görög kifejezés latinos alakját („Ecclesia”) alkalmazza.²⁶²

Bár az idézetből tételelesen nem derül ki, egy korábbi passzus alapján az is nyilvánvaló, hogy a világi ellenőrzési jogkör előbbiben megjelenő igénye a katolicizmus „államvallás”-funkciójából eredő túlhatalma ellen irányul.²⁶³ Oswald persze a világi előjáró kontrollfunkcióját illetően is keresi a biztosítékokat. E tekintetben a határt nagy általánosságban az „erőszak”, vagyis a lelkiismereti és vallási kényszer elutasítása jelenti számára.²⁶⁴ nem sokkal korábban, a „Lelki-isméret és a Vallás szabadságáról” értekező „erkölcstani” alapvetésben még határozottan a „lelkiismeret” és a vallási szféra autonómiájából indul ki. Szembetűnő, hogy a fenti passzusban ezzel ellentmondó kívánalmakat fogalmaz meg akkor, amikor a világi előjáró társadalmi kontrollfunkcióját hangsúlyozza, mégpedig azt kifejezetten a vallási alaptételek „közjóval” történő összehangolására, illetve ennek elmaradása esetén az országból való kiutasításra kiterjesztve.²⁶⁵

E vonatkozásban az tűnik jelentőségteljes mozzanatnak, hogy minderre egy olyan gondolatmeneten belül kerül sor, amelyben a „Zsidók” és a „Törökök” keresztények iránti „kétséges értelmű tselekedeteik” tételelesen megjelennek. Az érvelés figyelemre méltó eleme, hogy benne a hittételek transzparenciájának és világi (állami-társadalmi) szempontok alapján történő ellenőrizhetőségének szükségességét kimondó, minden vallásra egységesen vonatkozó általános elv kinyilvánításával párhuzamosan a konkrétan megemlített, a társadalmi biztonságra és békére potenciális veszélyforrást jelentő vallások körét itt (még) nem a kereszténységen belüli felekezeti, netán „szektariánus” elkülönülés paneleinek, hanem a nagy világvallások kulturális-civilizációs kódokként is funkcionáló keretrendszerének megfelelően jelöli ki. A szövegrészben tehát egy olyan mélyebb viszonyulási módozat is megnyilvánul, amelyben a „sajátnak” az elkülönülés aktusa által történő meghatározása az idegenségtapasztalat legszélesebb, civilizációs dimenziójában érvényesül.

Az idegenségtapasztalat szövegrészben tetten érhető általános „civilizációs” sémáinak érvényesülését annál is inkább figyelemre méltó mozzanatnak kell tekintenünk, mivel (mint később részletesen is látni fogjuk) a műben nagy súllyal szereplő, a „vallási tematikát” boncolgató eszmefuttatások igazán húsbavágó tétjeit a protestánsok katolikusokkal való egyenjogúságának kérdései jelentik. E kézzelfoghatóbb referenciális vonatkozásokat a fenti idézet vonatkozásában az 1791. évi vallásügyi törvény 5. paragrafusa jelzi, amely engedélyt ad a protestánsoknak arra, hogy „úgy symbolikus, mint teológiai

²⁶¹ [Osvald] (1792) i. m. 61.

²⁶² [Osvald] (1792) i. m. 63.

²⁶³ [Osvald] (1792) i. m. 70–72.

²⁶⁴ [Osvald] (1792) i. m. 60–70.

²⁶⁵ [Osvald] (1792) i. m. 61–63.

és az áhítatosság gyakorlására tartozó könyveiket” saját könyvvizsgálóik felügyelete alatt nyomtathassák ki, azon feltétellel, hogy a katolikusokat ezekben semmi gúny nem érheti, valamint hogy „azon királyi rendelet [...], hogy az újonnan nyomtatott könyvekből három példány a Királyi Helytartótanács útján mindenkor Ő felségéhez be küldessék, ezen könyvekre is kiterjesztetik”.²⁶⁶ Hogy Oswald fent idézett javaslata mindenekelőtt olyan felvetésként értelmezendő, amely a törvényben említett „beszámolási” kötelezettségnek a nem keresztény vallásokra történő kiterjesztésére irányul, szövegszerűen is megfogható *Az igaz hazafiból* idézett iménti szövegrészt közvetlenül megelőző passzusban. Oswald ebben a „keresztény Valláson lévők” mellett az „egyébb Vallásokat követőket” kötelezné arra, hogy alaptételeiket a „Nemzetnek, és a’ Királynak” bemutassák.²⁶⁷ Innen nézve a világvallások univerzalisztikus, kulturális-civilizációs vonatkoztatási keretrendszerének közvetett érvényesülése olyan mozzanatként is értékelhető, amely az érvelést alkalmassá teszi arra, hogy abban azon keresztény értékközösség, amelynek kapcsán a „józan igazgatásnak módjával” való szembenállás lehetősége fel sem merül, indirekt módon az evilági renddel szemben támasztott követelményeknek megfelelő „Mi” dimenziójaként váljon értelmezhetővé.²⁶⁸ Míg tehát az adott gondolatmeneten belül a kereszténységen belüli határvonalak inkább jelentőségüket veszítik, annak külső határai nagyobb hangsúlyt kapnak.

Mindennek kapcsán érdemes visszautalni azon korábban megfogalmazott következtetésünkre is, miszerint az esetek többségében a közjóra és az azzal nagy vonalakban ekvivalensnek tekinthető közboldogságra való hivatkozás egyik legfontosabb retorikai funkciója az adott mondanivaló legitimitásának biztosítása. Ezt most azzal a megfigyeléssel egészíthetjük ki, hogy ennek hangsúlyos részét képezheti egy olyan negatív értékállítás is, amely lehetőséget adhat különböző viselkedésmódok, értékattribúciók, lojalitásirányok, illetve adott társadalmi és vallási csoportok retorikus marginalizációjára, sőt akár olyan felvetések megfogalmazására is, amelyekben ezeknek a normatív mezőből történő kizárása is reális lehetőségként merülhet fel. A „közjó” felekezeti tematikán belüli használatai jól mutatják azt a retorikus potenciált, amely a fogalmat az ilyen „kiszorítódsi” eminens diszkurzív eszközévé avatja.

²⁶⁶ 1791. évi XXVI. törvénycikk („A vallás ügyéről”), 5. paragrafus. In Márkus Dezső (szerk.): *Magyar törvénytár. 1740–1835. évi törvényezikkek*. Ford. Csiky Kálmán. Budapest, Franklin-Társulat, 1901. 173–175. [Oswald] (1792) i. m. 73.

²⁶⁸ Mindez az S. Varga Pál által a civilizációk mint „a lehetséges legátfogóbb szimbolikus értelemvilágok” kapcsán említett „identifikációs mozgósabálynak” is megfelel: „[M]indig egy adott szituáció s a benne érvényesülő aktuális relevanciák döntenek el, hogy egy személy vagy csoport egymásra rétegződő identitásai alapján éppen melyik »Mi«-hez sorolja magát, s melyik »Ők«-kel áll szemben.” Lásd S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, Balassi, 2005. 69. A kulturális idegenségtapasztalat három történeti alaptípusához („hellén” és „barbár”, „keresztény” és „pogány”, „ember” és „nem ember”/„felsőbbrendű” és „alsóbbrendű ember”) lásd Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 2003c. 241–298.

Végezetül egy olyan szövegrészre érdemes még röviden kitérni, amelyben Osvald a vallásszabadság intézményét a társadalmi hasznosság aspektusából vizsgálva, azt kameralista ihletésű népesedésméleti megfontolásokkal egyeztetni össze. Az imént vizsgált passzushoz hasonlóan a *Politzia* fogalma ebben is központi szerepet tölt be.

„Egyébb aránt pedig az elől-szamláltt terhes okokon kívül a’ *józan Politzia* soha a’ lakosokat a’ Hazából ki-nem-kergeti, hanem mint meg annyi hasznos méheket mellyeknek sokaságában áll a’ közönséges Társaságnak boldogsága, valamennyire tsak lehet, minden Polgári jussokban reszesülteti. Ezen principium ellen vétettek hajdan a’ Spanyolok a’ Maurusoknak, a’ Frantziák a’ Hugonotáknak, sőt nem régebben a’ Saltzburgi Érsekség a’ Protestánsoknak ki-üzések által. Még ma is érzik ezek a’ Tartományok e’ beli oktan buzgoságoknak káros voltát, mert mind eddig sem a’ Népeségnek sem a’ Kereskedésnek, és Mesterségeknek arra a’ virágzó állapottyára nem léphettek, a’ honnant magokat le-taszították, más tartományokat ellenben mind azokkal meg-gazdagítottak.”²⁶⁹

Megállapítható, hogy a *Politzia* fogalmának populacionisztikai megfontolásokkal történő összekapcsolásával valójában ugyanazon haszonelvű logika érvényesül itt új aspektusból, amelyet a *pro patria mori* harcias értékhierarchiáját finomító, a békebeli munkálkodást középpontba állító eszmefuttatások alapján korábbi vizsgálódásaink során már tetten értünk. A társadalmi haszonelvűség szempontrendszerének érvényessége itt olyan dimenzióra vonatkoztatva hangsúlyozódik, amelyben a tolerancia mint a közösségi kooperációra jótékony hatású viszonyulásmód játszik központi szerepet. Mindez pedig olyan historikus-komparatív mezőben értelmeződik, amelynek érvényességét a populacionisztikai szempontrendszer mellett a csinosodás ezzel kompatibilis civilizatorikus aspektusainak felértékelése alapozza meg.

A fejezet összegzéseként elmondhatjuk, hogy a fentiek alapján *Az igaz hazafinak* egy olyan tematikus-konceptuális szegmense azonosítható be, amely bizonyos elemeiben jól megkülönböztethető a mű azon jelentésrétegeitől, amelyek elsősorban a rendi-nemesi identításkonstrukció tipikus elemeivel hozhatók kapcsolatba. Ezen fogalmi-tematikus keretrendszer egy egymáshoz tartalmilag konvergáló elemekből összeálló és így komp-

²⁶⁹ [Osvald] (1792) i. m. 74. 1731-ben felekezeti indíttatásból mintegy 22 ezer protestánt telepítettek ki a salzburgi érsekség területéről. Vesd össze Erich Zöllner: *Ausztia története*. Budapest, Osiris, 1998. 213. Lásd ehhez részletesebben (és egy korábbi, jóval kisebb mértékű kitelepítés történetéhez) Rudolf Leeb: Die große Salzburger Emigration von 1731/32 und ihre Vorgeschichte (Ausweisung der Deferegger 1684). In Joachim Bahlke (szerk.): *Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*. Berlin, LIT Verlag, 2008. 277–306. Mivel Osvald a salzburgi érsekséget tételesen is említi, vélhetőleg ezen nagyobb kitelepítésre gondol, és nem az 1734-től kezdve több hullámban végbement, kormányzati iniciativa alapján szervezett felekezeti migrációra utal, amelynek során az örökös tartományok területéről az erdélyi szászok közé telepítettek át protestánsokat. Vesd össze Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770). In Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*. Budapest, Akadémiai, 1988. II. 980; Kosáry (1980) i. m. 78. Figyeljünk fel arra is, hogy a mórok *reconquista* során történő kiűzésének népesedésméleti megfontolásokból kiinduló kritikája nem mond ellent az iménti kitételben implikált, a zsidókra és törökökre kihagyezett, részben civilizációs szintű oppozíciónak. Az utóbbiból adódó „elhatároló” és a populacionisztikai elvből következő, pragmatikus alapon „nyitott” attitűd közti feszültséget éppenséggel a világi hatalom számára biztosított dogmatikai ellenőrzési jogkör és az ehhez társított, a „közjóra” veszedelmes vallásokkal szembeni fellépés jogosítványa oldja fel.

lex fogalmi egységbe rendeződő képletet ad ki annak ellenére is, hogy rekonstruálására a mű különböző fejezeteiben szétszórva található passzusok elemzésével nyílt lehetőség. A „közjó” és a „közboldogság” fogalmainak társadalmilag kiterjesztő értelmű használata, a „törvény” ehhez kapcsolódó, a társadalmi rendet biztosító instrumentumként való értelmezése, a népi felvilágosítás diskurzusához köthető mozzanatok, valamint a *Politzia* fogalmának az „igazgatás” szempontjait felértékelő használatai egyaránt olyan értékvonatkoztatási rendszer érvényesülésére utalnak, amelynek középpontjában a széles értelemben vett társadalmi érdekközösség felvilágosodás felőli aspektusai, illetve ehhez lazán kapcsolódva a felvilágosult kormányzati politika társadalomszervezési elveihez közel álló bizonyos megfontolások állnak.

Mindezek alapján úgy tűnik tehát, hogy a szöveg szerzője olyan intellektuális horizonton belül mozgott, amely e nézetrendszerek sajátos fogalomhasználati, érvelési módzataira, illetve az ezek háttérül szolgáló értékrendszer bizonyos aspektusaira a pusztán közhelyszerű szóhasználaton túlmutató mértékben volt nyitott. Az ebben a fejezetben nyert tanulságok a republikánus-patrióta érvelésmódnak a társadalmi haszonelvűség szempontjához igazított, korábban vizsgált áthangolását új fénytörésben mutatják: úgy tűnik, a mű egészét nézve e tekintetben többről van szó, mint a rendiesített republikánus értékhierarchián belüli pusztán hangsúlyváltásról. A korábbi megállapításaink és az e fejezetben tett megfigyeléseink tekintetbe vételével azt a végkövetkeztetést vonhatjuk le a közjó elvont képzetéhez kapcsolódó fogalmi háló tekintetében, hogy az előző fejezetben taglalt, főként a nemesi önazonosság kollektív konstruktumához kapcsolható, ám már ott is haszonelvű irányba elmozduló republikánus tendenciák mellett egy ezekkel bár textuálisan részben összefonódó, de tartalmilag elkülöníthető vonatkoztatási rendszer is érvényesül *Az igaz hazafiban*. Mindez egyrészt Rákai Orsolya tipológiailag igen hasonló megfigyeléseinek relevanciáját húzza alá, miszerint a „közjó” és a „polícia” fogalmi „a kormányzati politikát megalapozó államelméletből” a nemesi nemzet „felvilágosító beszédmódjába” is átkerültek.²⁷⁰ Sőt ezen túlmenően az is elmondható, hogy „a 18. század végén már nemcsak Hajnóczy József vagy Batthyány Alajos alkalmazta a közjó fogalmát abban az értelemben, ahogyan azt a felvilágosult abszolutizmus használta”, hanem a rendi ellentábor is.²⁷¹ Vagyis a fogalom nemcsak a kormányzati politika szóhasználatát határozta meg, de a rendi-nemesi politikai gondolkodás egészén belül tetten érhető az időszakban mind a szokásosan „felvilágosultként” aposztrofált szegmensben,²⁷² mind pedig a „mainstream” rétegekben.²⁷³ Az adaptációt persze nagyban megkönnyíthette

²⁷⁰ Rákai Orsolya: *Az irodalomtudós tekintete. Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*. Budapest, Universitas, 2008. 146–147.

²⁷¹ Vagyis a köznemesi ellenzék ekkoriban már nem csak a „hagyományos”, a magánérdekekkel szembeállított, republikánus-rendi értelemben alkalmazta a fogalmat. Lásd Szijártó (2016a) i. m. 501–502. Itt érdemes visszautalni jelen fejezetben található korábbi fejtegetéseinkre is, amelyekben a „közjó” szemantikai többértékűségét és nagy fokú retorikai „alkalmazkodóképességét” ecseteltük.

²⁷² Kosáry (1980) i. m. 267.

²⁷³ Szijártó István ímént említett tanulmányában a fogalom rendi ellenzéki regiszterben történő használata példaként Gömör megyének az 1790–1791. évi diéta felekezeti vitájában képviselt, II. József türelmi rendeletének törvénybe iktatását propagáló érvelését említi. Szijártó (2016a) i. m. 502.

az a korábban már említett körülmény, hogy az *utilitas* fogalma már magában a késő köztársaságkor – korai császárkor sztoikus-republikánus gondolkodásában is központi szerepet játszott. Ami tehát a fent bemutatott, közjóra hivatkozó, (modern fogalommal élve) „államközpontú” érvrendszer haszonelvű tendenciáját illeti, ez nem áll feszültségben ezzel a „régibbi” hagyománnyal sem. Ugyanakkor számos, Oswald által használt szövegelem egyértelműen azt mutatja, hogy érvelése egészében véve nem vezethető le a republikánus gondolkodás ezen „alaprétegéből”. És éppen ez a lényeges mozzanat, hiszen *Az igaz hazafi* esetében az látszik, hogy nyilvánvalóan nem a felvilágosult kormányzati politikához kapcsolható nézetrendszer és alapfogalmak pusztá imitációjáról beszélhetünk, hanem a közjó fogalmának és a köré épített érvkészletnek egy viszonylag reflektált, kidolgozott rendszerben történő alkalmazásáról.²⁷⁴

A fenti elemzések jelentősége főként abban áll, hogy segítségükkel a politikai nyilvánosságot legalábbis „mennyei” szempontból uraló nemesi politikafelfogásnak és társadalomképnek megfeleltethető érvrendszerek adott változatai, illetve az ezekről elkülöníthető diszkurzív megnyilvánulások közti szövevényes viszonyrendszer mikrostruktúráiba nyerhettünk betekintést. Mivel a különböző beszédmódokhoz és diszkurzív hagyományokhoz sorolható szövegelemek szokásosan egymással összefonódva jelennek meg adott érvelésekben,²⁷⁵ érdemes tüzetesebben azt is megvizsgálni, hogy *Az igaz hazafi* további, republikánus alaptendenciákat mutató szövegrészeiben fellelhető-e a diszkurzív keveredés hasonló nyomai.

Szokások, erkölcsök és törvényszabás

A „haza” és a „nemzet” jelentésrétegei

A második fejezetnek a „haza” fogalmát explicit módon tematizáló, korábban tüzetesebben vizsgált első felét követő második nagyobb egységében²⁷⁶ Oswald a „nemzet külső címeres jegyeinek” ismertetésére vállalkozik. Mint elemzésünk kimutatta, a „hazát” körüljáró passzusokban megjelenő értékvonatköztatási rendszer elsődlegesen a republikánus hagyományhoz köthető, emellett pedig ennek haszonelvű átértelmezése mutatható ki. Ezzel szemben a „nemzetet” tematizáló passzusok ennél első pillantásra is jóval heterogénebb argumentációs mintázatot mutattak. Oswald a „nemzet” három „külső címeres jegye” közül elsőként az egy egységben kezelt „szokások” és „erkölcsök” fogalmait

²⁷⁴ Kérdéses lehet ugyanis, hogy az említett rendi-nemesi fogalomhasználatok mögött az egyes esetekben milyen szintű intellektuális fedezet állt, vagyis ezek mennyiben következtek a „közjó” felvilágosodással kapcsolatos jelentésrétegeinek tényleges interiorizálásából, illetve milyen fokon vezethetők le inkább a beszélők retorikus-pragmatikus motivációiból, illetve ehhez kapcsolódóan esetleg kimutatható-e a fogalom átértelmezésének a szándéka.

²⁷⁵ A politikai diskurzusok alapvetően poliglott jellegéhez lásd például Pocock (1997) i. m. 21.

²⁷⁶ [Oswald] (1792) i. m. 16–29.

veszi górcső alá, majd néhány oldallal később a „nyelv”, végül a „viselet” kerülnek még terítékre mint a „nemzetet” meghatározó jegyek.

A „szokások-erkölcsök” és a „viselet” argumentációs környezetét – mint azt a jelen fejezetben látni fogjuk – jellegzetesen republikánus alapkérdések feszegetése jellemzi, de ezzel párhuzamosan (bár kisebb mértékben és kevésbé egyértelmű formában) egy további, utóbbiaktól is elkülöníthetőnek tűnő vonatkoztatási keretrendszer érvényesülése is kimutatható.²⁷⁷ A „nyelv” részletes vizsgálatára később térünk rá, de már most érdemes kiemelni, hogy ennek vonatkozásában a csinosodás programjának relevanciáját figyelhetjük meg, valamint néhány, az etnokulturális-nyelvi jelentéstendencia érvényesülését mutató megfogalmazást találunk. Az „anyanyelv” fogalmának diszkurzív nyitottsága és a feltételezhető szerzői szándék szempontjából vett fontossága mutatkozik meg abban, ahogyan Oswald azt a szóban forgó szövegrészekben a befogadóközeg domináns rendi-nemesi regiszterébe illeszti. Az „anyai nyelv” használatát propagáló ezen érveléseiben az ősi alkotmányosság beszédmódját és a karakterdiskurzust felidéző hívószavakat hoz játékba, emellett pedig a republikánus értékhierarchia harcias aspektusait is hangsúlyos formában idézi fel.²⁷⁸

A „hazát” és a „nemzetet” problematizáló részek tematikus rétegzettsége vonatkozásában megfigyelhető ezen különbségek a két fogalom jelentéstartalmai közti eltérésekre hívják fel a figyelmet. Az *igaz hazafi* második fejezetének előbbi tárgyaló első felét uraló republikánus értékvonatkoztatási rendszer viszonylagos dominanciája egyrészt szövegszerűen megfogható formában is mutatja az előbbieket és a „haza” fogalma közti erős korrelációt: a republikánus erényeket tematizáló diskurzus – legyen szó azoknak akár a mindennapos munkálkodáshoz kapcsolt, akár harcias-önfeláldozó változatairól – felfogható a rendi-nemesi patriotizmus egyik alapvető aspektusaként a korban.²⁷⁹ Emellett az e szövegrészekben kimutatható haszonelvű tendencia a „haza” fogalmának a felvilágosodás közösségi és társadalomszervezéssel kapcsolatos szempontjai felé való potenciális nyitottságát is mutatja. A fejezet második felét jellemző tematikus heterogenitás pedig azt jelzi, hogy a „nemzet” fogalma mennyire sokféle jelentésdimenzió magába fogadására és mozgósítására alkalmas. A fogalom szemantikai többértékűségét realizáló művelet eredményeképpen a „szokások” és „erkölcsök”, valamint a „nyelv”

²⁷⁷ A „szokások” a nemesi politikai gondolkodás egyik alapszava, amely értelmezhető a republikánus hagyomány és az ősi alkotmányra hivatkozó beszédmód részeként is. A „nemesi szabadságokkal” kapcsolatos elképzelésekhez szorosan kapcsolódó fogalom történetéhez (a középkortól a Bocskai-felkelés időszakáig) lásd Zászkaliczky Márton: *The Language of Liberty in Early Modern Hungarian Political Debate*. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Freedom and the Construction of Europe, II. Religious Freedom and Civil Liberty*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013. 274–295.

²⁷⁸ Az erre vonatkozó részletesebb elemzést lásd *A magyar nyelv melletti érvek Az igaz hazafiban és a diszkurzív környezet* című fejezetben. Az ősi alkotmányos gondolkodás korabeli jelentőségéről szintén a későbbiek folyamán lesz szó.

²⁷⁹ Maurizio Viroli: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford, Oxford University Press, 1995. Bár mint látni fogjuk, a republikánusnak nevezhető érvelésmódok, illetve az ezekhez kapcsolódó értékhierarchia és diszkurzív motívumkincs máshol is tetten érhető Oswald művében, a beszédmód a második fejezetnek a „haza” fogalmát tematizáló részeiben jelenik meg a legpregnansabb formában.

és a „viselet” mellékfogalmai különböző jelentésaspektusaihoz kapcsolódó értékvonatkoztatási rendszerek a „nemzet” főfogalmában sűrűsödnek össze.

A jelentésrétegek fenti különbségei mellett a „haza” területi („intézményes”), illetve a „nemzet” szimbolikus („érzelmi-kulturális”) referenciái közti divergenciák is megfoghatók a műben. Ennek példaként említhetjük Oswald következő megjegyzését: „Alig vagy olyan *Nemzet*, mely *Hazájában* a’ maga régi jó szokásaihoz, ’s erköltséihez különös hűséggel ne viseltetnék.”²⁸⁰ A két fogalom jelentésmezői közti eltérések jelzésével ugyanakkor semmiképp sem szeretném azt sugallni, hogy az általuk megjelenített ezen vonatkoztatási rendszerek egymástól hermetikusan elkülönülnének. Miként Trencsényi Balázs és Zászkaliczky Márton a patriotizmus és a nacionalizmus közti viszonyrendszer leírására irányuló történetírói diskurzust tárgyalva hangsúlyozzák, a patriotizmus mint intézményi alapú lojalitás és a nacionalizmus mint érzelmi-kulturális identifikáció éles szembeállítása „extrém módon problematikus”. Mint megjegyzik, a kettő közti bináris oppozíció helyett sokkal inkább „az intézményi és a kulturális elemek különböző kombinációiról” beszélhetünk.²⁸¹ Az éles szembeállítás tarthatatlansága *Az igaz hazafi*ban tetten érhető fogalomhasználatok alapján is könnyen belátható. Egyrészt a „haza” és „nemzet” fogalmainak egyazon fejezetben történő, ám explicitté tett, határozottan körülírt fogalmi distinkciók nélküli tárgyalása a szövegszervezés szintjén is mutatja a két fogalom jelentésrétegeinek átfedéseit, egymással való összefonódását. Másrészt teljesen egyértelmű, hogy nemcsak az etnokulturális-nyelvi alapozású érvelések hordozzák az azonosulás masszívan szimbolikus-érzelmi alapon meghatározott töltetét, de ez (részben a republikanizmus jellegzetes diszkurzív kereteibe való beágyazottságukból adódóan) a patrióta vonatkoztatási kereteket megjelenítő szövegelemekre is messzemenően igaz. Megfordítva, a „nemzet”-hez kapcsolódó „intézményes” konnotációk pedig a fogalom rendi-nemesi jelentésváltozata kapcsán mutathatók ki, jellemzően a nemesi nemzet rendi dualizmusban betöltött alapvető szerepét tematizáló érvelésekben.²⁸² Lényegében tehát mindkét fogalom vonatkozásában kimutatható, hogy mind „emocionális-szimbolikus” tartalmakat, mind pedig „intézményes” referenciákat magukban hordozhatnak.

Republikanizmus és csinosodás: a fogalmi hálók összefüggései

A következőkben előbb a „szokások” és „erkölcsök”, majd a „viselet” fogalmai mentén kirajzolódó képzettársítások térképét kísérem meg felvázolni. A „szokásokat” és „erkölcsöket” mint a „nemzetet” meghatározó jegyeket taglaló első nagyobb szövegegység eleinte még határozottan a tematikus kulcsszavakkal messzemenően kompatibilis republikánus motívumok dominanciáját mutatja. A szerző egy „régí isméretes verset” idéz,

²⁸⁰ [Oswald] (1792) i. m. 17. (Kiemelés: H. H.)

²⁸¹ Trencsényi–Zászkaliczky (2010) i. m. 43.

²⁸² Ehhez lásd az *Exkurzus: Ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetet. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a „nemzet” etnokulturális-nyelvi jelentésaspektusában messzemenően az érzelmi-szimbolikus dimenzió dominál.

először latinul („*Dum fueris Romae, Romano vivito more; Dum fueris alibi, vivito sicut ibi*”), majd saját (némileg laza) fordításban is: „Ha Rómában lakol, szokását kövessed; ’s ezen köz regulát soha meg ne vessed.”²⁸³ Miután ebből kiindulva megállapítja, hogy „[m]ég az idegen Nemzetbéli okos vándorlók is meg-tartják ezen regulát, és [...] magokat a’ Nemzeti helyes szokásokhoz alkalmaztatyák [*sic*] ellenben pedig a’ kik ezen ellen szántsándékkal véttenek, mint magok Nemzetek’ szokásaik felől nagyot képzelő, ’s másokat meg-vető Szél-malmak mindeneknek tsúfságúl szolgálnak”, a következő mondatban az idegen szokások behozatala nyomán leromló honi közállapotok ostorozásába kezd:

„Ha ez az okos idegenekről igaz, ugyan mit lehet tehát azokról, a’ Magyar nevet méltatlanul viselő mostoha Hazafiakról mondani, a’ kik is az ő régi ditső eleiknek sok századok által jóvá-hagyott, ’s fel-szentelt jó erköltséit, szokásait szégyenlén a’ Hazának közepette is Frantzia, Ánglus, Olasz, ’s Német módikat majmolnak? – Valóban sokkal méltábban szégyenlhetni ezeket a’ Nemzet, mint ők az ostoba gögtől fel-fúvattatván szégyenlik követni saját Nemzeteket. – Alig vagyon olyan Nemzet, melly Hazájában a’ maga régi jó szokásaihoz, ’s erköltséihez különös hűséggel ne viseltetnék; Hát tsak mi Magyarok lészünk-e utólsók e’ világon? [...] Valamíg Nemzetünk régi ditső eleinek példás erköltséit, szokásait követte, mind addig az egyenes szívűség, barátság, gazdálkodás, takarékoság, tiszta ’s józan élet, és több nemes indulatok voltak tzimerei; de mióta idegen tollakat aggatott magára, az idegen erköltsékekkel és szokásokkal egygyütt az idegen, és nálunk még nevetlen vétkek, ’s gonoszságok is csoportossan tódultak Hazánkba. És hogy büntető Törvénnyek oly soványok, ’s nintsenek világos törvényeink sok féle gonoszságok ellen, azt tartom egyik fő okának, hogy Nemzetünk a’ régi időkben nem volt oly termékeny a’ külömbb külömbb-féle gonoszságoknak el-követésében.”²⁸⁴

Jól látható, hogy Oswald itt alapvetően továbbra is a fényűzés republikánus kritikájának szókincsét alkalmazza, azt a lokális rendi viszonyokra vonatkoztatva. Az erénytematika „Nemzethez” kötött érvényesítése a *Hungarica natio* felé mutató, határozottan kitapintható lojalitásvektort jelez, a régmúlt példás erköltséi és szokásai, a takarékoság, gazdálkodás és józan élet motívumai által kijelölt, erre rávetített értékperspektíva egyértelműen rajzolja ki az értelmezési keret fő vonalait.²⁸⁵ Ezen túlmenően azonban

²⁸³ [Oswald] (1792) i. m. 17. A szentencia tartalmilag vélhetően arra a Szent Ágoston egyik levelében szereplő mondatra vezethető vissza, amelyet Ágoston Szent Ambrustól idéz: „Cum Romam venio, jejuno sabbato, cum hic sum, non jejuno.” (Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis Episcopi Opera Omnia. Tomus Secundus. In Jacques-Paul Migne: *Patrologia Latina*, 33. Paris, 1865. 0201.) Az Oswaldnál szereplő változat ezen formája első előfordulásának nem sikerült nyomára bukkannom, de annyi bizonyos, hogy a korban meglehetősen elterjedt volt. Első fele megtalálható például Casanova *Emlékirataiban* is (Giacomo Casanova Chevalier de Seingalt: *History of My Life*. Transl. Willard R. Trask. Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 1997, 9–10, 181.)

²⁸⁴ [Oswald] (1792) i. m. 17–18. (Kiemelés: H. H.)

²⁸⁵ Az Oswald által alkalmazott, az idegen „módit” ostorozó fordulatok a főként a jómódú köznemesség által az „aulikus” főurak bécsi udvarhoz hasonló életmódját kritizáló, a 18. század végén is virulens beszédmód elemeit idézik. Ennek század eleji gyökereiről és a 18. századon végighúzódó hagyományáról lásd például Arató Endre: A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a 18. században. In Spira György – Szűcs Jenő (szerk.): *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 1972. 130–181, főként: 131–146.

néhány, első pillantásra talán jelentéktelennek tűnő mozzanat is figyelmet érdemel. Fel-tűnő egyrészt, hogy Osvald a dicső múlttal szembeállított, mindinkább elkorcsosuló jelen perspektívájából kiindulva egy kivétellel éppen azokat az országokat sorolja itt fel, amelyek majd néhány sorral később, a csinosodás programjának elemeit felmutató érvelésbe szöve, a „nemzet külső címeres jegyei” közé sorolt anyanyelv („anyai nyelv”) használata fontossága kapcsán már kifejezetten pozitív konnotációban említődnek.

„Tekintsük-meg a’ Frantziákat, Anglusokat, Szakszokat, Németeket, Pruszsusokat, és egyéb pal-lérozott Nemzeteket, ezek-is a’ régi homályosabb századokban Deák nyelven folytatták közönséges dolgaiknak kormányozását, és még a’ Romai Polgári törvényeket is megtartották; de mind addig a’ Tudományoknak és az ezekhez kapcsolt erkölcsi érzésnek ’s izlésnek tsak alsóbb gráditsain heverték, míg nem ezen meg rögzített hibás szokást le-ráztván, és a’ természetnek, ’s jőzán okosságnak szava után hallgatván anyai nyelveken kezdték minden dolgaikat folytatni.”²⁸⁶

Ez azért különösen érdekes, mert ha a diskurzus elvont szintje felől, az elméletalkotás ideáltípusú perspektívájából közelítünk, azt mondhatjuk, hogy a csinosodás és a republikanizmus között ellentétes viszonyrendszer mutatható ki. Míg a csinosodás program-jára jellemző szokásos narratívában ugyanis a „civilizációs-kulturális” fejlettség szem-pontja élvez prioritást, amiből következően adott „államok”, illetve „nemzeti kultúrák” (általában az Osvaldnál is szereplő csoport tagjai) fejlettségi szintje szolgálhat mintául a többiek számára, a republikánus elbeszélésben a szokások organikus egyöntetűsége és az erkölcsök ebből fakadó romlatlansága a legfőbb mérce. Ebből következően ugyan-ezen országok hatása ebben a narratívában már „idegen módiként” jelenik meg. Ennek beszivárgása veszélyt jelent, megakadályozásával az ősi erkölcsök hanyatlása elkerülhető lenne, lényegében tehát egy magasabb erkölcsi szint lenne hozható.

Továbbra is a tipológiai értelemben vett alapváltozatok szintjén mozogva azt mond-hatjuk, hogy eme fordított reláció hátterében az áll, hogy a republikánus beszédmódot és a csinosodás programját meghatározó értékhierarchiákban alapvetően különböző szempontok dominálnak. Míg az utóbbi esetében az értékmérő a „civilizációs-kul-turális szint”, belső logikája pedig inkább egy, a kulturális és/vagy a kereskedelmi érintkezés nyomán érkező külső hatásokat magába építő, heterogén társadalmi víziót támogat, amelyben a versengés nemcsak magától értetődő, de egyenesen üdvös, addig az „erkölcsi tisztaság” mércéje, valamint az ennek ellenfogalmaként fontos szerepet játszó „korrupció” pólusai közti feszültségben tematizált republikánus értékhierarchia sokkal inkább egyfajta egyenlősítő tendencia, vagyis egy jóval homogénebb társa-dalmi-kulturális képlet felé mutat. Mindezekkel összefüggésben pedig – továbbra is

²⁸⁶ [Osvald] (1792) i. m. 18–19. Az előzőleg idézett passzusban szereplő országlistához képest az itt nem sze-replő kivétel az „olaszok”, akik a pallérozódás mintái között nem tűnnek fel. Érdemes e tekintetben felidézni Bodnár-Király Tibor megfigyelését, aki a német nyelv korabeli megítélése vonatkozásában érvényesülő kettősségre utalt. Mint hangsúlyozta, az annak fejlettségére vonatkozó nézetek, illetve hazai „romboló” hatását konceptualizáló (hozzátehetjük: részben II. József nyelvrendeletéhez kötött, de a „németellenesség” hosszabb hagyománytörténetébe is illeszkedő) kritikák egyaránt jellemzőnek tekinthetők az időszakban. (E tekintetben pedig Decsy Sámuel is külön kiemelte.) Bodnár-Király (2015) i. m. 28.

a konkrét történeti változatok közti differenciálástól nagyvonalúan eltekintő ideáltipizálás dimenziójában mozogva – azt is megállapíthatjuk, hogy a republikanizmus beszédmódjára és a csinosodás programjára jellemző narratív időszemlélet is diametrálisan áll szemben egymással. Míg a republikánus narratívára jellemző ciklikus szemléletben gyakran a hanyatlás okainak a feltárására helyeződik a hangsúly, amivel az aranykort a régmúltba helyező, a jelent az utóbbi mércéjével mérő tendencia nyer teret, a csinosodás programjára jellemző evolúciós nézőpontban a jövő idősíkja jelenti a legfontosabb referenciát.²⁸⁷

A két szövegrész összevetéséből azonban kiderül, hogy bár republikanizmus és csinosodás e jellegzetességeinek egy része jól megfoghatóan tűnik a szóban forgó passzusokban is, a kettejük közti összefüggések ennél bonyolultabbnak is mutatkozhatnak a konkrét szövegszervezés szintjén. A felsorolt országok vonatkozásában érvényesülő komparatív dimenzió ugyanis paradox módon mindkét esetben olyan gondolatmenetekbe szöve érvényesül, amelyekben az összehasonlítás perspektívája mellett a belülről kifejlés metaforikája, vagyis egy alapvetően organicista szemléletmód is meghatározó. A két idézett szövegrészből összeálló érvelés ezen tengelye a „saját” és „idegen” ellentétpárja körül forog, amelyben az idegen példa, a külső tapasztalat követése elsősorban *mint elv* jelenik meg. Az elvi szintű mintakövetés attitűdjének támogatása tehát nemcsak a csinosodás programja, vagyis a pallérozódás anyanyelvhasználattal kapcsolatos aspektusai, de a republikánus minták esetében is kimutatható.

Jól látszik ugyanis, hogy a „saját” szokások és erkölcsök követésének republikánus érvelésekben rendre feltűnő impertívusza (éppúgy, mint az ugyancsak „saját” anyanyelv ápolása és felkarolása a csinosodás programjában) minden ország számára ajánlatos: az „ottani saját” szokások az „itthon” kontextusában silányulnak „módikká”, amelyek ebben a perspektívában immár az „itteni sajátot” rontják meg. Ugyanakkor ebben az esetben is nyilvánvaló, hogy a csinosodás anyanyelvhasználatot pártoló argumentációjához hasonlóan nem az ajánlott mintázatok konkrét, tartalmi átvételéről van szó, hanem a „saját” követésének másoktól ellesett mintájáról. Másrészt az is kimutatható, hogy a normatív kíváncsalmként vizionált végeredményt az elhagyott vagy (részben) elfelejtett „sajáthoz” (szokások-erkölcsök, illetve anyanyelv) való visszatérés jelenti: némileg talán fellengzősen megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy mindkét esetben egyfajta mintakövetés belátáson alapuló, de organicista szemléletről beszélhetünk.

Ezen értelmezés relevanciáját húzza alá a következő belső paradoxon is. Oswald több érveléséből is egyértelmű, hogy míg az idegen szokások honi átvételét elítéli, addig

²⁸⁷ A múltra és a jövőre irányuló időszemléletek két alaptípusa persze nem szűkíthető a republikanizmus beszédmódjához és a csinosodás programjához kapcsolható érvelésmódokra. Ezek viszonylag tisztta, illetve bizonyos argumentációs mintázatokban egymással keveredő formáit mutatta ki Szijártó István az 1790–1791. évi országgyűlés vallásügyi vitáiban felsorakoztatott, a diéta szuverenitásával és a törvények megváltoztathatóságával is kapcsolatos érvek kapcsán. Lásd Szijártó M. István: A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában. In Hermann István (szerk.): *Padányi Biró Márton emlékezete*. Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2014. 5–24.

a magyar szokások külföldi „exportját” örömtelinek tartja.²⁸⁸ A magyar szokások/viselet idegen környezetbe kerülve tehát nem ostorozott „módiként” ítéltetnek meg, mint fordítva, amikor a magyar környezetbe kerül az idegen eredetű úzus. Ezen alapvetően rendies-republikánus vonatkoztatási keretek között mozgó szövegrészekben tehát a „saját” követésének elvileg mindenkre kiterjedő imperatívuszát az „idegen” környezet kontextusában a rendi-nemesi karakterológia értelmében vett „hungarocentrikus” „saját” felértékelése írja felül.

Ami ugyanakkor a csinosodás programját illeti, mindezek mellett azt is jelezni kell, hogy a mű egy másik helyén az is látszik, hogy a csinosodás szélesebb értelemben vett, az anyanyelvi fejlesztésen túlmutató programjához nemcsak az elvi mintakövetés, de a konkrét átvételekre nyitott, azokban hasznót látó attitűd is társulhat. A külső hatások egészen széles, részben a csinosodás hívószavai köré rendeződő skálája mint konkrét, az átvételre legalábbis potenciálisan érdemes és a káros változatoktól normatív jelzőkkel elválasztott („hasznos”, „jó”) minták sora tűnik fel abban a szövegrészben, ahol mindez ráadásul éppenséggel a nemesi tanulmányutak közösségre üdvös hatásainak kontextusában tematizálódik. E passzusból megtudhatjuk, hogy a nemesség az a rend,

„melly a’ maga saját költségén a’ közönséges társaság igazgatására ’s boldogíttására szükséges tudományokért terhes, és veszedelmes utazásokra sok Országoknak, ’s tartományoknak béjjárásokra a’ Nemzetek erköltseinek, törvényeinek, szokásainak meg vizsgálására ’s tanulására szokta magát adni, hogy így a’ hasznos tudományokat, törvényeket, erköltsöket, szokásokat, mesterségeket, jó ízléseket, mint ama’ sokféle virágokból mézet gyűjtőgető fáradhatatlan mihetske, hazájában bé-hozván Nemzetével szerentséssen közölhesse”.²⁸⁹

A fenti országfelsorolásokat tartalmazó, az idegen módik majmolását ostorozó, illetve a pallérozódás mintáit ajánló, egy nagyobb egységet képező (szövegszervezésileg is közvetlenül egymást követő), korábban idézett két gondolatmenet másik tengelye „múlt” és „jövő” perspektívái között mozog. Míg a „szokások és erkölcsök” témáját problematizáló első érvelésben a követendő értékeket egyértelműen a múltból levezető érvelésmód dominál, addig a „nyelv” és „tudományok”, valamint az azokhoz kapcsolt „erkölcsi érzés” és „ízlés” fogalmai köré szőtt másodikként idézett argumentáció vonatkozásában egy önmagában is kettős szerkezetet azonosíthatunk be. Ebben az utóbbi három fogalmat mint az érvelésben határozottan kitapintható evolucionista jövőperspektívát felépítő „fejlődéscentrikus” paneleket azon „anyanyelv” aktiválja, amely ugyanakkor éppenséggel a „saját múltban” gyökerező „organikus” mivolta okán képvisel különleges minőséget. Ilyen módon az „anyanyelv” a két időperspektíva közti közvetítés szerepét tölti be, végső soron tehát mintegy megnyitja a másik három fogalom által megjelenített

²⁸⁸ „Más idegen Nemzetek betsülik, és szeretik szokásainkat, nyelvünket, ’s viseletünket, hát mi magunk lészünk e’ azok, a’ háláadatlan madarak, kik önnön fészkünket undokittyuk?” [Osvald] (1792) i. m. 17–18. Idekapcsolódik ennek megfelelője egy későbbi szöveghelyen, ahol Osvald a „külföldiek” magyar ruhák iránti szeretetét, magyar ruhákban való „villongását” pozitív konnotációban emlegeti. Lásd [Osvald] (1792) i. m. 27–28.

²⁸⁹ [Osvald] (1792) i. m. 36.

értékhorizont érvényesülése számára azt a normatív jövőt, amelyet a „magasabb grádicsok” jelképeznek a szövegben.

Figyelmet érdemel az „erkölcs” kifejezés fentiek alapján kimutatható poliszémiája is. Elsőre némileg zavarba ejtő lehet, hogy a republikánus értékhierarchiát megjelenítő szövegrészben emlegetett „*erkölcsök és szokások*” mellett a csinosodással kapcsolatos konnotációkat hordozó passzusban is „*erkölcsi érzéssel*” találkozunk. Mivel egy másik, részben ugyancsak a csinosodás programjára jellemző mintázatot mutató érvelésben ugyanez a szóhasználat jelenik meg („*erköltsi érzés*”),²⁹⁰ azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az „erkölcs” a republikanizmus beszédmódján, illetve a csinosodás programján belül egyaránt fontos szerepet betöltő fogalom volt a korban, amely különböző értékvonatkoztatási rendszerek és eltérő referenciális viszonylatok megjelenítésére volt alkalmas. Mindez az „erkölcsi érzés” fogalma kapcsán a konkrét szóhasználat szintjén is a csiszoltság programjának, konkrétabban a *moral sense* recepciótörténeti dimenziójának érvényességét veti fel.²⁹¹ Nem ennyire pregnáns formában, de a kontextusfüggő használatnak az erkölcs fogalmára jellemző illetén, a fentiekhez hasonló tendenciáját figyelhetjük meg a „szokás” vonatkozásában is. Azon szövegrészben, ahol Oswald a csinosodás kontextusában a latin használatát mint „meg rögzített hibás *szokást*” írja le, a fogalmat láthatóan nem a „régí jó szokások”, illetve a „szokások és erkölcsök” rendies regiszterben pozitív konnotációkat ébresztő jelentésváltoztatásban hozza játékba.²⁹²

A mintául szolgáló országcsoportokat felsoroló két gondolatmenetet összehasonlító fenti megfontolások összegzéseképp érdemes Vaderna Gábor megjegyzésére utalni, aki úgy fogalmazott, hogy bár republikanizmus és csinosodás nem mindenben kompatibilisek egymással, mégis (adott esetben és kontextusokban) „békésen megférnek egymás mellett”.²⁹³ Elméleti-módszertani szinten pedig azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy bár

²⁹⁰ [Oswald] (1792) i. m. 20.

²⁹¹ Hogy az „erköltsi érzés” fogalmának használata a *moral sense* angolszász meghatározottságú fogalmiságához való (Oswald esetében vélhetőleg közvetett) kapcsolódást is jelezhet, azt a fogalom honi befogadásának egy nem sokkal későbbi, kiemelt fontosságúnak tűnő esetével érzékeltethetjük. Sárvári Pál 1802-ben megjelent *Moralis philosophiájában* teljesen explicit módon részben Shaftesburyhez, részben a skót felvilágosodás egyik emblematiszus szerzőjéhez, Francis Hutchesonhoz kapcsolódva a következőképp fogalmaz: „SHAFTESBURY és HUTCHESON azt mondták, hogy mindenkor tökéletesen útba igazít minket lelkünknek egy igen felséges de még-is természeti, és minden emberrel köz-érző tehetsége, melly minden okoskodás nélkül-is érzi, mellyik részenn van az igazság: mivelhogy abbann gyönyörűséget, az ellenkezőbenn pedig kedvetlenséget érez, és ennél fogva ezt a’ tehetséget *erköltsi érzésnek* vagy *érzőségnek* (sensus moralis) nevezték. Ez az erköltsi érzés természettel megéri a virtust és a’ vétket, mint a’ szem a figurákbann való szépséget és rútságot; a fül hangok közt való öszve-illést (harmonia), és öszve nem illést (dissonantia); és ez nem a’ tanítás vagy nevelés munkája bennünk, ámbár meg kell vallani, hogy annak öregbítésére, vagy gyengítésére igen sokat tehet a’ nevelés. Ezt az érzést nem-is az okosság vezeti, hanem inkább e’ vezeti az okosságot, úgy hogy tsak azt ítélheti virtusnak az okosság, a’ mit az erköltsi érzés helybe-hagyott; és tsak azt kárhözathattya az okosság, a’ mi az Erköltsi érzésnek helyben hagyását meg nem nyerte.” Sárvári Pál: *Moralis philosophia, mellybenn az erköltsi tsekedeteknek a’ józan okosság szerént való főregulája vagy principiuma kikeresődik, és annak az Isten’ lételével, a lélek halhatatlanságával, és a vallással való szoros egybe-köttetése előadódik*. Pest, Trattner–Gottlib, 1802. 86–87.

²⁹² [Oswald] (1792) i. m. 19.

²⁹³ Vaderna (2017) i. m. 393.

az „ideáltipizált” leírások segíthetik az elemzést, mindig érdemes azt is észben tartani, hogy az analitikus elemzési eszközökként felfogható beszéd- és érvelésmódok a diszkurzív valóság szintjén változatos formákat vehetnek fel. Mindez természetesen abból adódik, hogy az előbbieket felépítő gondolati és szövegelemek maguk is alá vannak vetve a történeti változásnak, mégpedig magából a használatból következő diszkurzív redeszkripciók sorozatai formájában: érdemes tehát az egyes beszédmódok történeti „rétegzettségét” mindig szem előtt tartani.²⁹⁴ A fentiekben részben éppen az ilyen típusú kreatív nyelv- és fogalomhasználatra igyekeztem példát adni az ehhez szükséges, megfelelőképpen mélyreható analízis segítségével.

Bár az értelmezés fent részletezett (jelen esetben a republikanizmus és a csinosodás viszonyában taglalt) ideáltipizáló dimenziójának relevanciája sem kétségbe vonható, a konkrét szövegszervezés logikái eme absztrakt szinten megfogható képleteknek jól láthatóan nem mindig felelnek meg. Vagyis bár utólagos konstrukcióink segíthetnek abban, hogy az értelmezés szélesebb kereteit megadják, egyidejűleg képesnek kell lennünk arra is, hogy újra és újra elszakadjunk tőlük annak érdekében, hogy lehetőleg ne újabb fátylakat vonjanak közénk és a szöveg közé, hanem csökkentsék az értelmező és az elsődleges kontextusok közti – teljesen soha nem áthidalható – távolságot.²⁹⁵

Úgy tűnik, csak egy ilyesfajta dinamikus megközelítés alkalmazásával lehet esélyünk arra, hogy a fentihez hasonló ambivalenciák megértésére eséllyel vállalkozhassunk. A konkrét esetben nevezetesen annak minél árnyaltabb leírására, hogy vajon hogyan lehetséges, hogy ugyanaz a tartalom (a szóban forgó két szövegben: ugyanazon országok felsorolása) két egymást követő bekezdésben ilyen radikális mértékben különböző konnotációban szerepelhet. Ha a rövid távú memória teljes hiányának lehetőségét kizárjuk, nem marad más hátra, mint hogy megpróbáljunk valamilyen, az elsődleges kontextussal is számoló magyarázatot találni a jelenségre. Ez pedig egyrészt az egyes szövegrészek mögött meghúzódó intenció legalább közelítő jellegű felmérését teszi szükségessé (vagyis azt, hogy pontosan mi is az a „közlés”, ami az adott megfogalmazást/érvelésmódot szükségessé tette). Másrészt pedig azt jelenti, hogy az utólagos perspektívából egymásnak ellentmondónak tűnő elemek közti feszültség előtérbe helyezése helyett a gondolatmenet implicit logikája azon elemeinek rekonstruálására érdemes kísérletet tennünk, amelyek a szövegszervezés konkrét szintjén lehetővé tették, hogy az adott érvelésekben foglaltak az adott formában legyenek megjeleníthetők. Amennyiben innen közelítünk, a két ominózus országfelsorolás kontextusai között annyiban csak látszólagos az ellentmondás, hogy

²⁹⁴ Spinoza republikanizmusa kapcsán éppenséggel ezt hangsúlyozza Trencsényi Balázs is. Trencsényi Balázs: Spinoza és a kora újkori politikai nyelvek. In Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2007c. 77–84.

²⁹⁵ Miként Takáts József a politikai nyelvek alkalmazhatóságát tárgyalva megjegyzi, „[a]hhoz, hogy megfelelő elemzési eszközzé váljanak, viszonylag határozott képet kell adnunk egy-egy politikai nyelvről, ám annál rugalmasabban kell eljárunk a használatukat elemezve”. Takáts (2013) i. m. 150. Ugyanezt – a politikai nyelv kategóriájával szembeni némiképp erőteljesebb szkepszissel – Vaderna Gábor a következőképp fogalmazta meg: „[A]mikor éles elhatárolásokat teszünk politikai nyelv és politikai nyelv között, akkor nem biztos, hogy ugyanott látunk töréspontokat, ahol a 18. vagy 19. századi ember maga látta volna.” Vaderna (2017) i. m. 394.

végül is Osvald mindkét esetben a „sajáthoz” való visszatérés kívánalmát fogalmazza meg, mégpedig komparatív, „mintakövetés” alapon: az egyik esetben azt mondja, hogy a pallérozott nemzetekhez hasonlóan a saját (anya)nyelv használata szükséges a fejlődéshez, és ugyanígy tesz a „szokások” és „erkölcsök” kapcsán is, amikor szintén a „sajáthoz” való visszatérés ajánlatát fogalmazza meg, és most is a felsorolt országok példájából kiindulva.²⁹⁶

*Az írott törvény mint az erkölcsi rend biztosítója:
az instrumentális törvényfogalom jelentősége*

Visszatérve az erkölcsök leromlásának a fenti, latin szentenciát emlegető idézetben tetten érhető republikánus narratívájához, megállapíthatjuk, hogy abban – több más korabeli érveléshez hasonlóan – a kívülről ható elemek („idegen mód”) mellé bizonyos belső tényezők is illeszkednek, amit az idegen szokásokra és ezzel a dekadens életvezetési formákra való honi fogékonyság ostromozása jelez. Bár az idézett passzus elején még úgy tűnik, mintha a szerző megelégedne azzal, hogy mindennek relevanciáját az egyéni felelősség szintjén jelölje ki, a „törvény” fogalmának játékba hozása, illetve a „büntető törvények” jelenbéli fogyatékoságait, illetőleg hiányát a régmúlt példás erkölcsiséggel magyarázó megállapítás egy csapásra strukturális dimenzióba emeli a problematikát. Az érvelésen belül tehát hangsúlyeltolódást figyelhetünk meg az erkölcsi hanyatlás hatásmechanizmusában szerepet játszó belső tényezőket illetően: az individualitás azon szintjéről, amelyet a „Magyar nevet méltatlanul viselő mostoha Hazafiaknak”²⁹⁷ az idegen szokásokra és ezek hozadékaként a „még nevetlen vétkekre” való fogékonysága határoz meg, a súlypont a kollektivitás dimenziójára helyeződik.

Mindazonáltal nem önmagában az erkölcsi hanyatlás okainak kollektív dimenzióba helyezése bír itt kiemelt fontossággal. Ami a fentebb idézett passzust igazán figyelemre méltóvá teszi, az nem más, mint a „törvények” említése és a közösségi működés szempontjából vett meghatározó jelentőséggel való felruházása. Első lépésben a pusztá szóhasználat elemzésére szorítkozva érdemes külön figyelmet szentelni a szóban forgó

²⁹⁶ Utóbbi kapcsán ugyanakkor érdemes felhívni a figyelmet arra, mennyire különbözik *Az igaz hazafiban* tetten érhető mérsékelt luxuskritika (melyben a puritán egyszerűség eszményítésére utaló motívumokkal párhuzamosan a csinosodás értékrendje is érvényesül) attól a perspektívától, amely a rendi gondolkodás „fundamentalistább” irányait jellemzi. Utóbbira egyetlen példaként Nyitra megye 1790 év eleji állásfoglalását idézhetnénk, melyben a megfogalmazók a szittyá erények, az ősi életmód folytatása mellett törtek lándzsát, elítélve a „túlságos civilisatiót.” Lásd Marczali (1907a) i. m. 22. Nyitra körleveléhez lásd még Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. Budapest, Franklin-Társulat, 1873. VIII., 8–9. Idéz belőle Nagy (2014) i. m. 37.

²⁹⁷ Figyeljünk fel arra, hogy a fogalomhasználat azon szövegrész fogalmazásmódjával korrelál, ahol Osvald azon polgártársairól beszél, kiknek „igaz Hazafiúsága méltán kétséget szenved.” ([Osvald] (1792) i. m. 23.) Mindez újfent azt szemlélteti, hogy a „hazafi” fogalma a 18. század végén még alapvetően leíró terminus volt, körülbelül „a politikai közösség tagja” jelentéssel. Normatív tartalmat főként különböző jelzők („igaz hazafi” *versus* „meg hasonlott/színes hazafi”), illetve a fentiekhez hasonló körülírások társításával kaphatott.

passzus utolsó mondatában szereplő, a „törvény” előtt használt „büntető” jelzőnek. Ennek használata ugyanis arra utal, hogy nem a szokásjogi rendszerre vagy a „régí jó törvények” összességére való hivatkozásról van szó, hanem a fogalom alatt itt azon, a király és a rendek által közösen gyakorolt *legislativa potestas* aktusai során megszülető konkrét jogi szövegek értendők, amelyek jelentését a latinos dekrétum (*decretum*) kifejezéssel lehet legpontosabban visszaadni. Itt tehát egyrészt különálló, önálló „identitással” bíró textusokról van szó, amelyek ugyanakkor egy konkrét szövegkorpusz részeként töltik be normatív jogi funkciójukat. Amennyiben a pusztá szóhasználatra alapozó eme megfigyelést részletesebb tartalmi elemzéssel kíséreljük meg kiegészíteni, hasonló eredményre juthatunk.

Az idézett szövegrész utolsó mondatában foglaltak mélyén ugyanis egy olyan, a kollektív értékrendek megképződésének mechanizmusait elbeszélő pesszimista erkölcstörténet lappang, amelynek szempontunkból leginkább jelentőségteljes mozzanata a múlt és jelen közti radikális törés. Az explicit formában nem kifejtett, ám a mondottakból kibontható „rejtett” narratíva kiindulási pontját egy, a jelent illetően észlelt deficit képezi, nevezetesen a „büntető törvények” hiánya. Ezen észleltre történeti magyarázat adódik: a törvények jelenbéli „soványságának” okaként a múlt példás erkölcsisége tételeződik, amely a múltban szükségtelemmé tette a normatív törvénykezés túlzott differenciálását, és megakadályozta annak túlburjánzását. Ezen egyensúlyi állapot azonban felborult, amikor a „mi”-közösségnek a régmúlt vonatkozásában érezhető izoláltsága megszűnt. Egy rendszeridegen elem, az idegen szokások kívülről érkező együttese olyan kihívást jelentett, amelynek a közös értékek által vezérelt erkölcsiség szisztémája már nem tudott megfelelni. A múlt vonatkozásában feltételezett eme organikus egyensúlyi állapot megbomlása után, a közösségi morál működését addig meghatározó, „belülről vezérelt erkölcsiség” helyét azonban nem, vagy nem elégséges mértékben vette át az írott jog normatív alapú, kodifikált, ellenőrizhető és kiszámítható jogi struktúrája.

Már az ominózus passzusban is érezhető az alapállás, miszerint a régmúlt tiszta erkölcsi karakterének idegen szokások behozatala nyomán bekövetkezett megromlását a jelenben már csak normatív alapú törvénykezéssel lehet feltartóztatni. Ugyanakkor ennek sokkal egyértelműbb, szövegszerűen könnyebben megfogható jeleivel találkozunk akkor, amikor Oswald a fejezet legvégén a „nemzeti tulajdonságok külső címerai” közül – a már említett szokások-erkölcsök és az anyanyelv után harmadikként – a „nemzeti viselet” fogalmát problematizálja. Mivel a viselet problémaköre a rendi-nemesi diskurzus egyik központi, szimbolikus jelentőségű témája, amely 1790–1791-ben nagy súllyal jelent meg, érdemes az ezt tárgyaló érvelést közelebről is megvizsgálni.²⁹⁸

Oswald a szóban forgó bekezdés első felében a nemzet belső lényegét megjelenítő külső jegyek egyikeként értelmezett nemzeti viselet kiválóságát ecseteli. A szövegrész

²⁹⁸ Benda (1980) i. m. 37–38. A viselettel kapcsolatos elképzelések rendiesített republikánus motívumokhoz kapcsolt, 1790 körüli változatait (az előzményekre is kitérve) elemzi Nagy (2014) i. m.

a régi nemzeti viseletet dicsőítő primer tematikán keresztül közvetve az ősi magyar „nemzeti” karakter kiválóságát is felidézi.²⁹⁹

„Nemzeti öltözetünk még a’ jó izl[é]sű idegeneknek is annyira tettzik, hogy m[é]ltán lehet rajta tsudálkozni, hogy találkoztak közöttünk, a’ kik ezt az idegen sok dirib darabokból álló, és sem a testnek természeti szabásához annyira nem alkalmaztatott, sem pedig a’ levegő égnek viszszonegtsági ellen nem annyira hasznos, hogy gyenge gunyákkal fel-tserélhették! Majd alig találhatik Európában egy Fejedelmi Udvar, a’ hol vagy egész Regementek, Testőrzők, avagy Udvari Gavalérok Magyar öltözetben ne villognának [...]. De ha a Magyar öltözetnek más viseletek felett való hasznos voltát tekintjük is, annyira fellül m[ú]lja ez amazokat, mint az arany az ónt, és mint a’ selyem a’ pókhálót.”³⁰⁰

Az idézet első felében az ízlésre való hivatkozás azt mutatja, hogy ide is beszüremkedik a csinosodás értékhierarchiája. Ez a momentum és a következő (meglehetősen túlzásával megmosolyogtató) mondat az európai fejedelmi udvarokra való hivatkozással annak a jele, hogy az argumentáció fősodrával párhuzamosan, rejtettebb, áttételes formában a csinosodás vonatkoztatási keretei is érvényesülnek. Ez arra utal, hogy mivel bizonyos értelemben (legalábbis implicit módon) a csinosodott állapot bizonyos modern értékek manifesztációjaként is felfogható, a 18. századvég „jelenkorának” egy olyan domináns mércéjét képezte, amely adott esetben a „régiség” értékei melletti érvelés során sem volt figyelmen kívül hagyható. Ráadásul első pillantásra úgy tűnhet, hogy a magyar viselet felmagasztalásán belül az „ízlésre” és a „fejedelmi udvarokra” történő hivatkozás azon „külsődleges” szegmens érvényesülését jelzi, amelyet Takáts József – *A méla Tempefői* elemzéséből kiindulva – „külső csinosodásnak” nevezett.³⁰¹

Ugyanakkor, ha közelebbről megvizsgáljuk a szövegrészt, rájöhethetünk, hogy korántsem ez a helyzet. Egyrészt az ízlésre való hivatkozással Oswald olyan fogalmat vet be a passzusban, amelynek referenciája a csinosodás programjának egészét átfogja, vagyis potenciális jelentéstartalma messze túlmutat a „módi” értő megítélésére való hivatkozáson: nagyon is utalhat tehát a „belső” pallérozódás értékeire. Másrészt a magyar viselet praktikusságára és hasznosságára történő hivatkozás, bár a „külső” viselet témája kapcsán merül fel, azon belüli viszonylagos helyzetét tekintve „tartalmi” (és ilyen értelemben „belső”) elemnek tekinthető, legalábbis a divat kárhozottat, külsődleges (vagyis a formát érintő) kérdéseihez képest.

Mindezeket figyelembe véve egyáltalán nem mondható el, hogy a csinosodás „külső” aspektusai szerepelnének itt pozitív konnotációban. A csinosodással kapcsolatba hozható mozzanatoknak a magyar nemzeti viselet kiválóságát ecsetelő érvelés megtámogatásaként

²⁹⁹ Azon kitétel alapján, amelyben Oswald a „viseletet” tárgyaló szövegrész rövidségének megokolását adja, a „szokások” és a „viselet” mint a „nemzet” lényegiségét megjelenítő (a „nyelv” mellett sorrendben elsőként és harmadikként tárgyalt) külső jegyek közt egy hierarchikus viszonyrendszer mutatható ki: „A’ Magyar viselet [...] úgy is a’ régi jó, ’s szép szokásokban foglaltatik.” Vagyis előbbi a szélesebb halmazt képező szokások részét képezi. [Oswald] (1792) i. m. 27.

³⁰⁰ [Oswald] (1792) i. m. 27–28.

³⁰¹ Takáts (2013) i. m. 158. „Külső” és „belső érzékenység” kapcsán lásd Debreczeni (2009) i. m. 104.

történő bevetése nem fordítja visszajára azon viszonyrendszert, amely a szinte mindig pozitívan megítélt „belső” és a gyakran negatívan beállított „külső” csinosodás között áll fenn a kor politikai-társadalmi diskurzusaiban (vesd össze „tudásbéli pallérozódás” versus „külföldi módi majmolása”).³⁰²

A passzus közvetlen folytatásában a magyar nemzeti viselet illetén minőségi kiválóságát Oswald a régmúlt magyar ruhaneműinek tartósságára való hivatkozással támasztja alá, amit a jelen hitvány „gunyáinak” silányságával, illetve ezeknek a „módi” változékonyságával is összefüggő lecserélhetőségével állít szembe. Mindez mintha egy másik, szélesebb, a viselet témáján túlmutató, magát a nemzeti minőséget leíró dimenziót is fölelevenítene: úgy tűnik, hogy a nemzet „régí” viselete a „saját” régmúlt korábban felidézett példás erkölcsének az állandóságból is adódó felsőbbrendűségét jelképezi,³⁰³ míg a silány jelenkori divat a beszüremkedő „idegen” szokások hitványságát látszik szimbolizálni. A változó „módi” elutasítását vélhetőleg az is táplálja, hogy az nem teljesíti a rendi társadalom öltözékekkel szemben támasztott azon elvárásrendszerét, hogy azok „viseletként”, a rendi állást jelölő identitásmarkerként funkcionáljanak.³⁰⁴ A viszonyok vizualitás szintjén történő összezavarodása pedig akár a társadalmi rend összeomlásának fenyegető lehetőségét is előrevetíthette.³⁰⁵

„Ugyan is régi ditső eleinknek viselete [...] tartós árúkból állottanak, mellyeket minekutánna magok tellyes életekben viseltenek, unokákról unokákra hagytanak; a’ mái viseletek ellenben egynéhány holnapokig, hetekig, sőt napokig is alig tartanak, és vagy a módinak változása, vagy pedig az avultság miatt elvettetnek! – *Ez ám bezzeg ’a Haza’ és a’ Nemzet’ romlásának egyik kút feje, melly valameddig bölts törvények, ’s kemény rendelkezések által el nem fojtatik, ezen ragadó nyavala mind addig terjed, még nem osztán az egész országot el-púsztittya.* Példa erre a modik’ Királynéja Frantzia ország, mellyet a’ buja pompa annyira meg-erőtlenített, hogy ha nemha a’ Nemzet a’ jelenvaló veszedelemtől kényszerítettén az el-hatalmazot gonosznak tellyes erővel gátot vetett volna, ma holnap a’ Nemzeti adósság az ország, árát fellül haladta volna.”³⁰⁶

Jól látható, hogy a jelen áldatlan állapotának megoldására immár egészen határozott formában a törvényszabás intézménye adódik.³⁰⁷ Itt – a korábbi szövegrészekhez hasonlóan az egyszerűséget idealizáló és a luxust elítélő republikánus beszédmódba épülve – szintén

³⁰² Bár ez a szembeállítás explicit módon, reflektált formában nem jelenik meg *Az igaz hazafiban*, a csinosodás két változatához kapcsolódó kettős értékállítás egyértelműen megfogható a műben.

³⁰³ Gondoljunk csak vissza arra a korábban idézett passzusra, amelyben Oswald a „büntető törvények” hiányát a régmúlt példás erkölcsiségével magyarázza.

³⁰⁴ Ezen alapvető fontosságú megfigyelésért Szilágyi Mártonnak tartozom köszönettel.

³⁰⁵ Mindennek nem mond ellent, hogy Oswald egy helyütt a viselet változását (azt a vallások hittételeinek módosulásaihoz hasonlítva) mintegy természetes adottságként kezeli: „[D]e minthogy valamint az öltözetbéli módok, úgy a’ Vallások is [...] időről időre változásokat szenvedhetnek.” Lásd [Oswald] (1792) i. m. 73. Mind a „módi”, mind a „vallások” esetében ugyanis a változás ellenőrzésével, szabályozásával kapcsolatos megfontolások állnak előtérben érveléseiben. Az érintett eszmefuttatás elemzésére a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság* című fejezetben kerül sor.

³⁰⁶ [Oswald] (1792) i. m. 28–29. (Kiemelés: H. H.)

³⁰⁷ Az időszakban nem példa nélküli az a gondolat, hogy a romlást hozó fényűzésnek az országgyűlésen kell gátat szabni. Jó példa erre Árva megye 1790-es követutasítása. Lásd Marczali (1907a) i. m. 210–211.

a „törvény” fogalmának azon jelentésköre tűnik dominánsnak, amelyet korábban a „büntető Törvényeink” soványságáról panaszkodó kitételből is kihallani véltünk. Emellett az is szembeűnő, hogy Oswald a luxussal szemben meghatározott, republikánus „puritanizmus” mellett érvelve egy olyan, gyakorlatilag kortársnak mondható komparatív analógiával él, amelyben a pazarlás és fényűzés motívumai a 18. századi francia állam jellegzetességeiként tűnnek fel. Ez a kor 18. századi francia abszolutizmushoz kapcsolódó jellegzetes toposzának tekinthető, miként az államadósság kezelhetetlen mértékűvé válásának ezzel (és főként az udvari luxussal) való egyoldalú összekapcsolása is. Ha az államadósság konszolidálására tett utalás konkrét referenciája homályban is marad,³⁰⁸ annyi bizonyos, hogy a pazarlás és luxus paradigmátikus példájának felemlegetése a republikanizmus puritán eszményei meghatározta értékhierarchia előtérbe állítását szolgálja.³⁰⁹

Ha a nem sokkal ezelőtt idézett, a tételes törvények hiányát a régműlt erkölcsösségével magyarázó gondolatmenet ezen utóbbi eszmefuttatás mellé helyezve próbáljuk meg értelmezni, a következő megállapításokat tehetjük. Oswald a törvény intézményére mint a közösségi erkölcsöt pozitív irányban alakítani képes eszközre való hivatkozásaival olyan fogalmat hoz játékba, amely mind a „szokások” és „erkölcsök”, mind pedig a „nemzeti viselet” tematikáit taglaló gondolatmenetek³¹⁰ túlnyomó részében domináló republikánus érvkészlet más elemeitől eltérően *nem kizárólag* republikánus reminiscenciákat kelt. Érdemes felfigyelni arra, hogy a szerző itt egy hosszabb, kimondottan republikánus ihletű szövegrész lezárásaképp olyan fogalmat vet be, amelyhez a republikánus szemantikai tendencia³¹¹ mellett olyan jelentéstartalom is köthető, amely a felvilágosult kormányzati politika egyik alapfogalmaként a széles értelemben vett társadalmi érdekközösség felvilágosodás felőli aspektusait is magába sűrít(het)te a korban.

³⁰⁸ Felmerülhet, hogy az államadósság konszolidálása említésével a század eleji John Law-féle, vagy az abszolutista állam későbbi reformkísérleteire, esetleg – a megsemmélyesített „Nemzet” cselekvő alanyként történő említése alapján – az *assignaták* kibocsátására utalhat itt Oswald. A 18. századi francia pénzügyi válságok történetéhez lásd például André Bourde: A „felvilágosodás”. In Georges Duby (szerk.): *Franciaország története, I. A kezdetektől a Bourbon-restaurációig*. Budapest, Osiris, 2005. 675–680. Az eszmétörténeti vonatkozásokhoz: Michael Sonenscher: *Before the Deluge. Public Debt, Inequality, and the Intellectual Origins of the French Revolution*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2007.

³⁰⁹ A műben ezenkívül még egy, a francia „belpolitikát” érintő megjegyzés található, amelyben az előbbi passzustól eltérően explicit formában is szó esik a forradalomról, mégpedig a nemesi rend „megtapodtatását”, valamint a királyi hatalom „megaláztatását” és „jussaiból való kivetköztetését” helytelenítő, határozottan elítélő módon. Lásd [Oswald] (1792) i. m. 37. Míg az egyik helyen tehát az egyszerűség és a visszafogott önmegtartóztatás attitűdjének luxuskritikával kapcsolatos idealizálása a domináns téma, a másik középpontjában a királyság intézményének és a rendek politikai hatalmának nyilvánvalóan a rendi dualizmus magyarországi változatára vetített apológiája áll. A műben található, a francia királyságban zajló eseményekre utaló utóbbi megjegyzéshez lásd még az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetet. A forradalom republikánus ideáihoz lásd többek közt David A. Bell: *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism, 1680–1800*. Cambridge–Massachusetts–London, Harvard University Press, 2003; Dan Edelstein: *The Terror of Natural Right. Republicanism, the Cult of Nature, and the French Revolution*. Chicago–London, University of Chicago Press, 2009.

³¹⁰ [Oswald] (1792) i. m. 17–18, 27–29.

³¹¹ Iseult Honohan: *Civic Republicanism*. London – New York, Routledge, 2002. 26–27, 37, 56–57, 66–67. (A kora újkori republikanizmus szempontjából alapvető fontosságú arisztotelészi és ciceroniánus törvényfogalomról, valamint Machiavelli és Harrington törvényfelfogásáról.)

Ennek elméleti aspektusait illetően – munkánkban immár többedjére – Reinhart Koselleck azon megfontolásaira kell utalnunk, miszerint minden társadalmi és politikai jelentőségű fogalom (*Begriff*) egyszerre több jelentésréteget sűrít magába és jelenít meg.³¹² Ez Oswaldnál a „törvény” vonatkozásában egy kettős, republikánus és a felvilágosodáshoz, illetve a felvilágosult politikához kapcsolható fogalmiságként jelenik meg. A fogalom szemantikájának e két iránya adott érvelésmódokhoz kötve mindig oly módon aktualizálódik, hogy alapvetően a domináns kontextusnak megfelelő jelentéstendencia nyer hangsúlyt az aktuális vonatkoztatási keretektől idegen elemeket háttérbe szorítva. Ugyanakkor mindez azt a kérdést is felveti, hogy vajon kijelölhető-e a művön belüli fogalomhasználatokat valamilyen módon egymással mégiscsak összekapcsoló, közös szemantikai szint.

Ami a fogalom jelentéstartalmának a felvilágosodáshoz, illetve a felvilágosult politikához kapcsolható rétegeit illeti, ezekről az előző fejezetben kaphattunk vázlatos képet. Most ezt a „törvény” republikánus tradícióban játszott szerepének rövid áttekintésével szükséges kiegészítenünk, amit az ennek a kifejezés fejezetben fellelhető fenti előfordulásaiával való összevetése, majd a fogalomnak a műben található más jelentésváltozataival történő szembesítése kell kövessen. Mindennek alapján remélhetőleg részleteiben is megfoghatóvá válnak majd a fogalom különböző használatait meghatározó tematikus keretek és a jelentésváltozatok ebből adódó eltérései, ebből kiindulva pedig talán az is megállapítható lesz, hogy az osvaldi felfogásban mennyiben számolhatunk a „törvény” szemantikája vonatkozásában egy olyan mélyréteggel, amely a különböző jelentéstendenciák közös metszéspontjaként a fogalom mindegyik használatában megfogható.

Mint már korábban hangsúlyoztuk, a republikánus hagyomány nem tekinthető monolit eszme- és diskurzustörténeti képletnek. A „törvény” az ebben betöltött központi funkciójának megfelelően a konkrét használatok során potenciálisan a beszédmód több főfogalmához is kapcsolódhat, vagyis praktikusán többféle logika mentén is megjelenhet adott érvelésekben. Összességében a fogalom diszkurzív kompatibilitása a „szabadság” irányában tűnik a legerősebbnek: ebben az összefüggésben előbbire az utóbbi biztosítékként szokás hivatkozni, mint ami a despotikus uralkodói akarat önkényével és kiszámíthatatlanságával szembeni intézményes alternatívát alapozza meg.³¹³

Abból a célból, hogy Oswald érvelésmódját és a republikánus értékattribúció adott passzusban tetten érhető konkrét változatát tipológiai elhelyezhessük, érdemes a kora újkori republikánus gondolkodásra alapvető hatást gyakorló klasszikus humanista

³¹² Koselleck (1972) i. m. XXII–XXIII; Koselleck (2003b) i. m. 134–135, illetve 142–143.

³¹³ Honohan (2002) i. m. 5. Iain Hampsher-Monk a földbirtoklás és a katonai szolgálat mellett a „törvényeket” említi olyan tényezőkként, amelyek a kora újkori republikánus gondolkodásban a szabadság biztosítékait képezhetik. Ezt a *politeness* szabadságfelfogásával szembeállítva tárgyalja, amelyben annak biztosítéka a nyilvánosság („*public*”). Iain Hampsher-Monk: From Virtue to Politeness. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Republicanism. Republicanism. A Shared European Heritage*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. II. 92.

republikánus elmélet³¹⁴ kontextusára a fentieknél kicsit bővebben is utalni, pontosítva az iménti leírást. Ebben a „szabadság” és az annak biztosítékeként felfogott „törvény” olyan összefüggésrendszerbe illeszkedve kapcsolódik egymáshoz, amelyben az „erény” klasszikus republikánus főfogalma is kiemelt szerepet játszik. A „törvény” itt ugyanis éppenséggel az eredendően a saját érdekét követni hajlamos polgárt a közjó szolgálatára, vagyis az erényes életre vezető (adott esetben kényszerítő) eszközként jelenik meg.³¹⁵ A közérdek magánérdek elé helyezéseként felfogott erkölcs, avagy erény (*virtù*) törvények általi érvényesítése, illetve kikényszerítése pedig mint a korrupció megelőzését szolgáló instrumentum tételeződik, abból a megfontolásból, hogy a korrupció (*corruzione*) szolgásként eredményez: az elsőrendű tehát a szabadság (*libertà*) állapotának fenntartása, vagyis a szolgásként süllyedés elkerülése.³¹⁶ Ehhez azonban önmagában nem

³¹⁴ Miként Quentin Skinner (Harrington meglátására is utalva) kiemelte, „ez képviseli a legkövetkezetesebben és leghatékonyabban a klasszikus republikánus modellt”. Quentin Skinner: A szabadság és a honpolgárság két rivális hagyománya. *Világosság*, 36. (1995), 10. 25.

³¹⁵ Skinner (1996) i. m. 86. Mindez ugyanakkor a Machiavelli-féle teóriában egy olyan szélesebb kontextusban jelenik meg, amelynek valódi, végső tétje a „nagyság” elérése. Ezzel kapcsolatban pedig a *Discorsi* szerzője a következőképp fogalmaz: „[A] tapasztalat arra mutat rá, hogy csak a szabad városok terjeszkedhetnek és gazdagodhatnak.” Skinner (1996) i. m. 71. A legfontosabb feladat tehát a szabadság megtartása: az erény megőrzésének nem önmagában, hanem a szabadság megtartása szempontjából van jelentősége. Az erények és így a szabadság törvények általi kikényszerítésének teóriájára mint a republikánus elmélet egyik fundamentumára – főként a republikánizmus humanista kontextusában – Skinner a későbbiek során többször is részletesen kifejtett formában utalt. Magyarul lásd erről Skinner (1995) i. m. 25, 32. Kifejezetten a szabadság Machiavelli-féle elméletben betöltött központi szerepéről lásd Quentin Skinner: Machiavelli on the Maintenance of Liberty. *Politics*, 18. (1983), 2. 3–15.

³¹⁶ Skinner az 1980-as évek első felétől kezdve – a hagyományosan a republikánizmus vonatkozásában feltételezett pozitív, az arisztotelészi eudaimonia elvéhez kötött szabadságfelfogás elméletét felülvizsgálva – a szabadság negatív értelmét kötötte a klasszikus republikánus gondolkodáshoz. Ezzel az Isaiah Berlin által kanonikus érvényre leírt, a „negatív” (liberális) és „pozitív” szabadságból összeálló duális szabadságtipológiát (ebben az előbbi a kényszer vagy korlátozás hiányával, avagy a valamitől való szabadsággal egyenértékű, utóbbi pedig egyfajta cselekvési és önkiteljesítési, vagyis valamihez való szabadságot jelent) egy harmadik típussal, az ugyancsak „negatívként” leírt republikánus szabadságfelfogással egészítette ki, vagyis egy három tagból álló rendszerré alakította át. Az általa egyre inkább a „neo-Roman” terminussal leírt humanista republikánus elmélet és a kora újkori republikánizmusok szabadságfelfogását illetően a római jog alapvető hatását hangsúlyozta, amelyben a szabadság a rabszolgaállapot fogalmi „ellenpólusként” és bármiféle (egyéni vagy közösségi) elnyomó uralom hiányaként tételeződött. A skinneri koncepció egyúttal a republikánizmus szabadságeszményének azon felfogásával is szemben áll, amit John G. A. Pocock képviselt, mivel tagadja, hogy a republikánus szabadságeszmény hangsúlya az arisztotelészi *animale politicum* mint közösségi lény önkiteljesítésére vonatkozó *vita activa* „pozitív” parancsán lenne. A negatív-pozitív szabadság klasszikus képletének megfogalmazását lásd Isaiah Berlin: A szabadság két fogalma. In Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, Európa, 1990. 334–443. Skinner republikánus szabadságfogalom-értelmezéséhez lásd Quentin Skinner: The Idea of Negative Liberty: Philosophical and Historical Perspectives. In Richard Rorty – Jerome B. Schneewind – Quentin Skinner (szerk.): *Philosophy in History: Essay on the Historiography of Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1984. 193–211; Quentin Skinner: The Republican Idea of Political Liberty. In Gisella Bock – Quentin Skinner – Maurizio Viroli: *Machiavelli and Republicanism*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 293–309; Skinner (1995) i. m.; Quentin Skinner: A Third Concept of Liberty. *Proceedings of the British Academy*, 117. (2002a), 237–268; Quentin Skinner: Visions of Politics. Cambridge, Cambridge University Press, 2002c. II. A Third Concept of Liberty. *Proceedings of the British Academy*, A republikánus szabadság skinneri értelmezését kritikai éltől sem mentesen foglalja össze Carl K. Y. Shaw: Quentin

elégsges azon feltétel teljesülése, hogy a törvények az erényes állapot megteremtésének és fenntartásának eszközéül szolgáljanak. Skinner szerint a humanista republikánus elmélet a politikai aktivitás, más szóval a – ha nem is feltétlenül közvetlen, de legalábbis képviseleti – részvétel szükségességét abból a kíváncsólból vezette le, hogy az erény fenntartására szolgáló ezen törvényekben ne valaki más (egy, a hatalmat kisajátító klikk vagy zsarnok),³¹⁷ hanem a közösséget alkotó „polgárok” akarata mutakozzon meg.³¹⁸

A nyilvánvalóan kimutatható egyezések mellett a törvény fogalmának az iménti szövegrészekben érvényesülő jelentése nem feleltethető meg maradéktalanul a humanista republikanizmus fenti értelmezésben tételezett változatának.³¹⁹ Közös pont, hogy Osvald a törvényre mint a dekadens szokások és hanyatló erkölcsök megregulázásának hatékony eszközére hivatkozik. Ugyanakkor ezt nem a szabadság, illetve nem is az annak megvalósulása alapvető tényezőjeként felfogott részvételi elv kontextusában teszi. Ha a szabadságtematika *expressis verbis* nem is jelenik meg itt, az a mód, ahogyan erény és törvény fogalmi az ominózus passzusban összekapcsolódnak, ezzel együtt is figyelemre méltó, hiszen ez nagy vonalakban megfelel annak a viszonyoknak, amely a klasszikus republikánus felfogásban a két fogalom között tételeződik. Ennek még akkor is jelentőséget kell tulajdonítanunk, ha mindez az ominózus érvelésekben a fenti, a 18. századi magyarországi politikai diskurzusok valóságának viszonylatában nyilvánvalóan elvont képlethez képest „hiányos” formában érvényesül.³²⁰

A törvénynek mint a közösségi erkölcs fenntartására alkalmas eszköznek központi figyelmet szentelő két, előzőekben idézett gondolatmenet kapcsán azt láthattuk, hogy bennük a rendies-republikánus elemek kontextusába ágyazva az írott törvény intézményének ajánlata tűnik fel. Ez azon a belátáson alapul, hogy a szokásjogi hagyomány a közösségi

Skinner on the Proper Meaning of Republican Liberty. *Politics*, 23. (2003), 1. 46–56. Pocock republikánus szabadságfogalom-értelmezéséhez lásd főként John Greville Agard Pocock: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition. With a New Afterword by the Author.* Princeton–Oxford, Princeton University Press, [1975] 2003. 49–80; Pocock (1985a) i. m. 40–41.

³¹⁷ Skinner (1996) i. m. 90.

³¹⁸ Martin van Gelderen – Quentin Skinner: Introduction. The Reality of the Renaissance. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Republicanism. A Shared European Heritage, I. Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe.* Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

³¹⁹ Újfént szükségesnek érzem hangsúlyozni, hogy az ilyen (az idő- és térbeli távolságokat figyelembe véve nyilvánvalóan és bevallottan is absztrakt) összehasonlításokkal semmiképpen sem bármilyen (jelen esetben: a klasszikus republikánus) elmélet Osvaldon történő számonkérése a célom, hanem éppenséggel a 18. század végén működő magyarországi szerző által kifejtett gondolatok viszonylagos pozíciójának felmérése, mégpedig a konkrét (akár áttételes) hatástörténeti impulzusok érvényesülésétől független értelmezési dimenzióban felvetve, elsőrendűen tipológiai összefüggések felvázolásának szándékával.

³²⁰ Már e ponton érdemes ugyanakkor azt is jelezni, hogy a részvételi elv, mégpedig annak a rendekre vetített, a törvények meghozatalában való participáció jogosultságára vonatkozó változata markánsan megjelenik a műben, olyan formában azonban, hogy a „szabadság” fogalma e tematika kapcsán sem tűnik fel explicit módon. (Mint később részletesen látni fogjuk, utóbbi fogalomhoz Osvald az explicit definiálás szintjén egy másik, a részvételi elvhez inkább csak áttételes kapcsolódó jelentéstartalmat köt. Emellett, bár ugyancsak nem a tételes fogalmi meghatározás szintjén, de a műben a „szabadság” motívuma a protestáns felekezeti egyenjogúság és a véleménynyilvánítás témáinak kontextusában is kiemelt szerepet tölt be.)

erény megteremtésének eszközeként a kortárs társadalmi térben már nem képes ellátni azt a funkcióját, amelyre a „régiségben” predesztinálva volt.³²¹ Ezen érvelések homlokterében az a társadalmi diagnózis áll, miszerint az ősi szokások és erkölcsök immár nem életképesek önmagukban, a társadalmi kohézió és rend érdekében mindenképpen szükséges rehabilitációjukhoz pedig – az erény régiségben működő, a kortárs jelenben azonban már nem tapasztalható organikus működését pótlendő – a normatív törvénykezés intézménye a megfelelő eszköz. Ha pusztán arra koncentrálunk, hogy a törvény kétszer is az erény-diskurzus kontextusában merül fel, mindez a klasszikus republikanizmus keretei között tűnik értelmezhetőnek (a törvény mint a közjót a magánérdek elé helyező attitűdként felfogott erény kikényszerítésének eszköze).

Ugyanakkor a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetben elemzett, a fenti problematika tekintetében releváns szövegrészek a fogalom pusztán republikánus perspektívára szűkített értelménél összességében jóval összetettebb képet sejtetnek. Ezekben láthattuk, hogy a törvény intézményének eme instrumentális minősége nem a közösségi erény helyreállításának, hanem a közösségi szolidaritás elvont eszméje és a közjó társadalmilag kiterjesztő koncepciója kontextusában hangsúlyozódik. Emellett a felvilágosult kormányzati politika bizonyos alapelveihez kapcsolható, ugyanott tárgyalt további szövegelemekre bukkantunk bennük. Ez azt jelenti, hogy az előző oldalakon bemutatott, a republikánus értékhierarchiába illeszkedő szemantikai mező mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül a „törvény” azon, az előző fejezetben tárgyalt jelentésspektusát sem, amelyben az a társadalmilag kiterjesztő értelemben vett „közjó” megteremtésének legfontosabb eszközeként tételeződött.

Ami a tematikus kereteket illeti, a társadalmi érdekközösség megteremtésének fontosságáról a „közjó” fogalmát középpontba állítva értekező érvelések és a közösség erény-problematikával összefüggésben vázolt, az imént idézett eszmefuttatásokban megjelenő kórképe között kétségtelenül alapvető különbségek figyelhetők meg. Egyfajta társadalom-szervező-korrekciós funkció ugyanakkor mindkét érvrendszerben a „törvény” alapvető sajátosságaként jelenik meg. Ez tehát végeredményben olyan kapcsolódási pontot képez, amely a tematikus keretek eltérései és a problémahorizontok perspektivikus különbségei ellenére is hidat ver a fogalomhasználatok, egyúttal pedig a két argumentációs struktúrát meghatározó értékvonatkoztatási rendszerek közé. A közös pont az az egyaránt releváns korrekciós minőség, amely a „törvényt” a társadalmi együttélés javításának elementáris jelentőségű, hatékony eszközévé avatja.

Érdemes a fogalom jelentéstartalmának ezen instrumentális tendenciáját (a „törvény” egyrészt mint a széles értelemben vett társadalmi szolidaritás, másrészt mint a közösségi erény helyreállításának és fenntartásának eszköze) a terminusnak a műben érvényesülő egy másik jelentéskörével összehasonlítani. Erre jó lehetőséget ad az anyanyelv hivatalos

³²¹ A normatív törvénykezés ezen felfogásának érvényesülésére az eddigieken túlmenően több határozott jelet találhatunk a mű későbbi részeiben. Ezek legfontosabbjainak elemzését lásd *A törvény fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?* című fejezetben.

bevezetése mellett érvelő, az ősök vérén épült „régí törvényes jussokat” emlegető következő érvelés:

„Ha Anyai Nyelvünk a Kormányozásra, törvények’, ’s tudományok folytatására már valahá a’ porból fel-véteit, [...] ez által nyerhettyük vissza és fenn-tar[t]hattyuk minden sértés nélkül régi törvényes, és őseink’ vérén épült jussainkat; ez által menthettyük meg az enyészettől már haldokló Nemzeti tulajdonságinkat (Characterunkat), ez által rekeszthettyük ki Hazánkából vég képpen az idegen nyelvnek bé-hozását [...]”³²²

Megállapítható, hogy alapvető eltérések mutatkoznak a fogalomhasználatok között. Az utóbbi szövegrészletben szereplő „minden sértés nélkül[i] régi törvényes, és őseink’ vérén épült jussok” kitétel egyértelműen az „(ősi) alkotmány” fogalmának jelentéstartalmával korrelál. Ez nem egy konkrét jogi szövegtörzset jelent, hanem sokkal inkább a nemesség privilégiumainak, mentességeinek, az ország szokásainak szimbolikus jelentőségű együttesét fogja át.³²³ Megjegyzendő, hogy a kiemelt fordulat az ősi alkotmányosságra való hivatkozásnak nem egyedülálló előfordulása a műben, ugyanezt a jelentésmezőt idézi fel több más, eddig még nem vizsgált szövegrészben szereplő kitétel is.³²⁴

Ha a nyelv problematikáját tematizáló ezen passzust összevetjük a közelmúlt idegen eredetű szokásait ostromozó, a „nemzet régi dicső eleinek erkölcséivel” példálózó szövegrésszel, illetve a luxustematikát a „viselet” nemzeti minőséget meghatározó fogalmának fénytörésében alkalmazó eszmefuttatással, azt láthatjuk, hogy míg előbbiben az anyanyelv a gyógyír, „az ősök vérén épült törvényes jussok” visszaállítása és megtartása pedig (az egyik) áhított *cél*, addig az utóbbi kettőben a „törvény” mint a kárhoztatott tendenciákat megfordítani képes *eszköz* adódik. Mindebből a fogalmak viszonyának egyfajta aszimmetriája látszik megragadhatónak. Egyrészt megállapítható, hogy a „törvényes jussok” fordulatát illetően, amelyet az anyanyelv használatának és fejlesztésének szükségességét hangsúlyozó szövegrészben mondottak érzelmi-retorikus megtámogatására vet be a szerző, az állandóság motívuma dominál – legalábbis ami a normatív elvárások szintjét illeti. Másfelől a („büntető”/„bölc”) „törvények” mögött rejlő jelentéstartalom vonatkozásában sokkal inkább a megváltoztathatóság mozzanata tapintható ki. Az első esetben a cél a „régí törvényes, és az ősök vérén épült jussok” kontinuitásának „minden sértés nélküli” visszaállítása, a másodikban pedig a régi „szokások és erkölcsök” rehabilitációjának nyilvánvalóan alakítható eszköze a „törvény”.

³²² [Osvald] (1792) i. m. 21–22. (Kiemelés: H. H.) Az érvelést és tágabb szöveggörnyezetét, valamint annak az anyanyelvi program témája szempontjából vett részletesebb elemzését lásd *A magyar nyelv melletti érvek* Az igaz hazafiban és a diszkurzív környezet című fejezetben.

³²³ Péter László: Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990. In Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris, 1998b. 344.

³²⁴ Lásd például [Osvald] (1792) i. m. 33. (a „Haza gyökeres törvényei” a „Papi Rend” jogai kapcsán). Egy később elemzendő példa: [Osvald] (1792) i. m. 57. („Nemzeti meg gyökerezett fundamentumos, és őseink vérén épült régi szabadságaink”). Az itt következő elemzések az anyanyelvi problematikát boncolgató szövegrészen belüli előfordulásra koncentrálnak, de az ez alapján megfogalmazott következtetések relevanciája az ősi alkotmányossághoz kapcsolható motívumok „hálózatának” egészére érvényes.

E különbség jelentőségét annak belátása csak növeli, hogy a „törvény” ezen második, instrumentális felfogása az előző idézetekben éppenséggel azon ősi „szokások” és „erkölcsök” folyamatosságának helyreállítását célozza, amelyek az ősi alkotmány „közjogi” szegmenseit megjelenítő „törvényes jussok” konglomerátumának „társadalmi-kulturális” megfelelőiként is felfoghatók. Később azt is látni fogjuk, hogy a tolerancia témájának kontextusában, az explicit, teoretikus igényű kifejtés szintjén már a („törvényes jussok” fogalmiságával azonos jelentésű) „fundamentos, meg gyökerezett törvények” vonatkozásában is a „törvény” fenti, instrumentális felfogásához közelítő jelentéstartalom dominál, vagyis ott a „megváltoztathatóság” már magukra a „törvényes jussokat” megfogalmazó sarkalatos törvényekre is kiterjed.³²⁵

Közvetve a fentieket látszik alátámasztani az a passzus is, ahol Oswald a törvények anyanyelvre történő lefordításának fontosságáról értekezve megállapítja, hogy a „törvények lelke” nem a megfogalmazás nyelvéből, hanem elsősorban azon aktuális körülményekből adódik, amelyek „behozásukat” és „fenntartásukat” meghatározták. Megkockáztatható, hogy mindebből a nyilvánvalóan változó körülményekre alkalmazott törvények megváltoztathatóságának implicit állítása is kikövetkeztethető.

„Nagy kissebbségre szolgálna az a’ mi Anyai Nyelvünknek, ha ennek Hangjával Törvényeinknek lelke meg nem egygyezne. Ugyan is a’ Törvénynek lelke áll azokban az okokban, melyek annak behozását és fenn tartását szüksé[é]gesekké teszik: Már pedig nyelvünk nem olly sovány, és erőtlén, hogy ezen, akármely törvénynek értelmét, ’s okait is fontossan, és bőven elől adni ne lehessen.”³²⁶

A „törvény” szóalak és a képzett formák vizsgálatából kiinduló eddigi elemzések alapján összességében két, egymástól markánsan különböző tendencia látszik kirajzolódni Oswald érveléseiben. Mint látható, egyrészt az ősi alkotmányosság fordulatokban testet öltő, toposzos formája jellemző. Ez rendre egyfajta, különösebb magyarázatra nem szoruló evidenciaként tűnik fel a műben, a szokásjogi hagyomány utalásszerű felidézéseként. Azok a passzusok, amelyekben a normatív törvényhozás intézményének instrumentális ajánlata a széles értelemben vett társadalmi érdekközösség elvont eszméje, valamint a közösségi erkölcs kontextusaiban jelenik meg, egy ettől elkülönülő diskurzushoz való hozzászólásokként értelmezhetők. Ha a kidolgozottság fokát, az érvekészletek gazdagságát nézzük, a párhuzamos érvényesülés kétségszűen nyilvánvaló ténye mellett is egyfajta aszimmetria érhető tetten a kétféle használathoz kapcsolható jelentésmezők viszonyában, mégpedig a társadalmi rend megőrzése céljából a változó körülmények szabályozására alkalmazandó normatív „törvény” fogalmának javára.³²⁷

³²⁵ [Oswald] (1792) i. m. 98–99. Lásd a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* című fejezetet.

³²⁶ [Oswald] (1792) i. m. 26. A szövegrész a törvények latinnyelvűségének elhagyását propagálja az anyanyelvi (magyar) nyelvű megfogalmazás mellett érvelve. Oswald itt azon érvelésmódokkal szegül szembe, amelyek abból kiindulva, hogy „Törvényeink, és régi szabadság és Jóság Leveleink Deák nyelven lévén írva” azt a következtetést vonják le, hogy „illendő, sőt szükséges dolog, hogy Törvényeink lelke ezeknek hangjával is meg-egyezzen.” [Oswald] (1792) i. m. 25.

³²⁷ Ez a mű egészére igaz, ami a rendi előjogok rendszerének és az ezt megjelenítő „törvényes jussok” szintagma, valamint az ehhez hasonló megfogalmazások magától értetődőségét mutatja. Amennyiben

Úgy tűnik tehát, hogy az utóbbi létjogosultságára és szükségességére irányuló érvelések – a rendek „régí törvényes jussaira” való hivatkozással ellentétben – részletesebb alátámasztást igényeltek.

Ahhoz, hogy egyértelműen megállapíthassuk, hogy e két szövegtendencia között pontosan milyen viszony áll fenn, elsőként azt kell tudnunk meghatározni, hogy a „törvény” eddig tárgyalt előfordulásai alapján kimutatott jelentéstendenciák milyen funkciókat töltenek be a szöveg egészének vonatkozásában. Ehhez érdemes néhány olyan passzust is görcső alá venni, ahol a fogalom nem, vagy nem egyértelműen a közösségi erkölcs, illetve a széles értelemben vett társadalmi szolidaritás megteremtésének eszközeként, de nem is a „régí törvényes jussokat” felidézni hivatott fordulatokba ágyazva kerül szóba. Ily módon remélhetőleg az eddigieknél is szélesebb perspektívából kiindulva kísérletet tehetünk meg a „törvény” szövegbéli jelentőségét meghatározni, amivel talán a műben megkonstruált domináns közösségi lojalitáshálózat és az ehhez kapcsolódó értékhierarchia struktúrájának leírására irányuló eredeti kérdésfeltevésünk megválaszolásához is közelebb kerülünk majd.

Csinosodás, kereskedelem, kameralizmus

A „haza” és a „nemzet” fogalmait taglaló második fejezet után Oswald – a funkcionális társadalmi modell vázát adó taxonómiának megfelelően – rátér a „közönséges társaságot” alkotó egyes csoportok tárgyalására. Ezek közül a „törvény” jelentésárnyalatainak meghatározására irányuló vizsgálódásaink szempontjából a hetedik fejezet különös figyelmet érdemel, ugyanis itt a fogalom egy olyan előfordulása mutatható ki, amely alkalmas arra, hogy a problémára vonatkozó korábbi megfigyeléseinket tovább árnyalja. Azt megelőzően, hogy a műben szereplő azon komplex szövegrész elemzésére kísérletet tennék, amely a „törvény” mibenlétének megragadását célozza meg, a következőkben erre, a „közönséges társaság rendében [...] az ötödik helyet méltán” elfoglaló „Városi Polgárok, Kalmárok, Kereskedők, Fabrikások, Kézi-mivesek” társadalmi jelentőségét taglaló fejezetre szeretnék koncentrálni.³²⁸

Mint korábban láttuk, a népi felvilágosodás kontextusában mozgó, a nyelvtematikára a csinosodás aspektusából reflektáló argumentációkban³²⁹ Oswald nagymértékben támaszkodik olyan motívumokra, amelyek a távoli közelítésben a csiszoltság (*politeness*) vonatkoztatási rendszerével (nyelvével) rokonítható csinosodás programjához³³⁰ köthetők. Az előbbi megalapozó előfeltevés-rendszer egyik fő eleme az emberiség és ezen belül

azonban (megint csak a szöveg egészét vizsgálva) pusztán az előfordulások kvantitatív aspektusát vesszük, a „törvényes jussoknak” az „ősi alkotmány” állandóságát felidéző fordulatai már az instrumentális törvényfogalommal „egyenrangú” szegmensként mutatkoznak meg. Ez előbbieknél a kidolgozatlanul tűnő forma mellett is kimutatható jelentőségét jelzi.

³²⁸ [Osvald] (1792) i. m. 43–46.

³²⁹ [Osvald] (1792) i. m. 20, 118.

³³⁰ Takáts (2013) i. m. 150.

az egyes népek, „nemzetek” történetét a vadságból való kilábalásként elbeszélő azon evolucionista metanarratíva, amelyben a különböző embercsoportok, illetve eme csoportokat alkotó individuumok egymással való érintkezésének intenzitása, vagyis a társiasság foka a kulcsmozzanat. E gondolatkörben az egyre szelídebb erkölcsök, a fokozatosan finomodó szokások megképződésének evidens terepeként a kommunikáció adódik. Így nem meglepő, hogy ennek elsődleges médiuma, a nyelv – ha maga a fenti összefüggésrendszer nem feltétlenül a *politeness* eredeti angolszász kontextusában jellemző kidolgozottság fokán jelenik is meg – kiemelt szerepet játszik a csinosodás programjában: ez ugyanis bizonyos szempontból felfogható a speciális magyarországi nyelvi szituációból adódó nyelvkérdés diskurzusának részeként. Érthető tehát, hogy *Az igaz hazafi* a magyar nyelv fejlesztésének fontosságát tematizáló passzusaiiban, illetve a köznép felvilágosításának kiemelt szerepéről értekező szövegrészekben szép számmal tűnnek fel a csinosodás programjának ezen szegmenséhez köthető motívumok.

Vadság vagy pallérozottság? Az anyagi kultúra és a csinosodás programja

Mindezt azért volt szükséges felidéznünk, mert a csinosodás programjának bizonyos elemei a „Városi Polgárok, Kalmárok, Kereskedők, Fabrikások, Kézi-mívesek” bemutatását tartalmazó fejezetben is kimutathatók. A témából adódóan azonban itt nem a beszédmódnak a nyelvet előtérbe helyező, a „művelődés” jelenségéhez köthető aspektusa, hanem annak a kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos megfontolásokat tematizáló szegmense játszik főszerepet.³³¹ Mindez azt is jelenti, hogy a nyelv nemzetet meghatározó minőségéről értekező szövegrésszel ellentétben itt a csinosodás programjának elemeit felmutató érvelés nem a korábban már szóba került passzus „művelődéscentrikus” argumentációs mintázatának jellegzetességeit mutatja.³³² Ehelyett a „vadságból a pallérozottságba” vezető folyamatot leíró metanarratívának az anyagi kultúrát és a kereskedelmi tevékenységet tematizáló szegmensei kapnak szerepet, ugyanakkor maga a kereskedelmi aspektus egy viszonylag kevésbé kimunkált eszmefuttatás keretei között jelenik meg.

„A’ közönséges Társaság rendében a’ Városi Polgárok, Kalmárok, Kereskedők, Fabrikások, Kézi-mívesek [...] azok a Tár-házok, mellyek nélkül az embereknek lakóhelyeik Scithiai vad erdőkké, és barlangokká változnának; ezek azok a műhelyek, mellyek által készülnek az alkalmas lakó helyek, szükséges házi eszközök, a’ ruházatra tartozó külömbb-féle szükséges dolgok, egy szóval mind azok, mellyek bennünket a’ vad emberektől ’s oktalan állatoktól lakó helyeink ’s életünk módgyára nézve meg külömböztetnek. Ezek hordgyák be a Hazába azokat az árúkat, miveket, mellyek nálunk idegenek, de mindazonáltal az alkalmas, és tisztességes életre majd mint egy szükségességek, a’ vagy leg alább hasznossak. Nézzük meg tsak azokat a Népeket ’s Nemzeteket, mellyek az illyes Hazafiak nélkül szükölködnek, melly boldogtalan, és a’ bőségnek közepette is

³³¹ Takáts József ezt nevezi a „csiszoltság politikai nyelve skót motívumának”. Takáts (2013) i. m. 155.

³³² Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet.

nyomorúlt, 's szűkölködő életet élnek, mert ámbár a' levegő, a' föld, az erdők, a' hegyek, a' vizek, egy szóval minden éltetmények (Elementumok) mint egy önként kínálják őket az alkalmatossabb életre tartozó mindennemű kívánatos javaikkal, még is a' bőségnek kebelében is szűkölködnek.”³³³

Jól látható, hogy itt immár nem az „emberi érzés”, a „jó erkölcs” és a „tudományok”³³⁴ jótékony hatásai, hanem az iparnak és a kereskedelemnek köszönhetően az anyagi életkörülményekben bekövetkezett fejlődés témája dominál. Ennek megfelelően a fejezetben a csinosodás programjához köthető egyik alapvető toposz, a mintaállamok követésének normatív igénye sem a kultúra szellemi oldalának szempontjából, hanem az anyagi dimenziót előtérbe helyező kontextusban merül fel:

„Nosza tehát ébredgyünk-fel már valaha mi is ama' hétaluvóknak hosszas álmából, vegyünk példát a' szomszéd okos Nemzetektől, a' kikhez noha a természet sokkal mostohább, mintsem mi hozzánk, nem lévén nékik oly betses, és bővséges termései, sem pedig a' kereskedésre oly alkalmatos módgyaik, még is tsekély kezdetekről nagyra emelkedtenek.”³³⁵

A szövegrész igencsak figyelemre méltó eleme az úgynevezett álommetafora feltűnése. Ez a korban (és főképp a 19. században) a „nemzeti ébresztők” által Európa-szerte igen gyakran használt, alapvető fontosságú motívum: a nemzetet fel kell ébresztetni hosszas álmából ahhoz, hogy igazi énjét újra megtalálja. A lényege, hogy benne a nemzeti közösség nem a semmiből lép elő, nem kell megteremteni, hiszen már (talán ősidők óta, de mindenesetre az igen régi múltba visszanyúlóan) létezik. Függetlenül attól, hogy ennek milyen valós történeti, nyelvi, etnikai stb. alapjai voltak, és attól is, hogy ezek a nemzetépítő diskurzusokban milyen módon szelektálódtak, illetve alakultak át, ha pusztán a motívum retorikai-diszkurzív funkcióját nézzük, ez nyilvánvalóan abban állt, hogy az önazonosság régmúltba visszanyúló meglétének feltételezése igazán nagy felhajtóerővel bírt. A múltra való hivatkozás álommetaforába rejtett elemére alapozva jóval hatékonyabban lehetett mozgósítani, mint egy olyan narratívával, amelyben a nemzet semmiből való megteremtésének képzete dominál.³³⁶

Bármily meglepő, úgy tűnik, hogy Oswald, bár csökevényes formában, de ezen retorikai elemet hozza játékba a fenti szövegrészben. Nem lehet eltekinteni persze attól, hogy itt csupán egy rövid kiszólásról van szó, amely nem megy túl a puszta szóhasználat szintjén. Bár maga az álommetafora mindenféle kidolgozottságot nélkülöz a fenti érvelésben, talán mégsem tekintendő jelentőség nélküli elemnek az a tény, hogy a csinosodás szélesebb tematikáján belül, az anyagi-civilizatorikus fejlődés képzeteihez és imperatívuszához kapcsolódva tűnik fel, mégpedig éppenséggel a „Nemzet” pallérozódását propagáló, amúgy meglehetősen kidolgozott, programatikus szövegbe ágyazva. Az álommetafora ezen kontextusban történő alkalmazásával Oswald végső soron arra utal, hogy az ország

³³³ [Osvald] (1792) i. m. 43–44.

³³⁴ [Osvald] (1792) i. m. 18–19.

³³⁵ [Osvald] (1792) i. m. 46.

³³⁶ Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2006. 162–163; Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1983. 48–49.

„fejlettség” tekintetében való lemaradása nem feltétlenül nagyon régi jelenség, esetleg csak egy hosszabb „álomba merülés” eredménye.³³⁷

Talán nem túlzás, hogy ezzel az álommetafora alkalmazásának meglehetősen korai nyomára bukkantunk a magyarországi politikai diskurzuson belül. Ennek pedig még azt figyelembe véve is jelentőséget kell tulajdonítanunk, ha ez nem az „anyanyelv” vagy a „nemzeti kultúra” „újbbli felfedezését” implicálja az adott érvelésben, hanem a „Nemzet” önmagára találását az anyagi-civilizatorikus pallérozódás értelmében.

Visszatérve a „Scithiai vad erdőket és barlangokat” emlegető idézethez, tipológiai alapon megállapítható, hogy az eszmefuttatás részben a csiszoltság, illetve magyar vonatkozásban a csinosodás programjának Takáts József által is emlegetett „skót aspektusára” emlékeztet, amelyben a barbárságból való kiemelkedés utolsó lépcsőfokát a kereskedelmi tevékenység képezi.³³⁸ A *four stages theory*³³⁹ képletéhez képest itt persze egy igencsak elnagyolt kép bontakozik ki, amelyből hiányzik a fokozatos, lineáris fejlődés azon víziója, amelyet a skót filozófusok kidolgoztak. A vadászó-gyűjtögető, pásztorkodó, földművelő és kereskedő társadalmak négy fejlődési fázisból álló, lépcsőzetes szisztémája helyett itt egy olyan opposíció jelenik meg, amelyben a kereskedelem és ipar nélküli népek állnak szemben azokkal a közösségekkel, amelyek már magukénak tudhatják e vívmányokat. Az egyszerűsítés persze adódhat a recepció sajátosságaiból is, de ennek nem feltétlenül mond ellent, ha mindezt a művet meghatározó tematikus horizonttal kapcsoljuk össze. Mivel Osvald érdeklődésének homlokterében nem a történelmet alakító erőket determináló törvényszerűségek állnak, hanem célja inkább egy konkrét nagy közösség külső és belső határainak a meghatározása, illetve a közösséget összetartó értékeknek a normatív alapú definiálása, megengedheti magának, hogy egy kevésbé cizellált bináris modellben érzékeltesse azt a jelentőséget, amelyet a kereskedelem üdvös civilizatorikus hatásainak tulajdonít.

A fenti idézet kapcsán két olyan motívumra is felfigyelhetünk, amelyek a csinosodás jövőorientált időszemléletébe illeszkedve eltérnek attól az értékvonatkoztatási rendszertől, amelyet egyébként szokásosan megjelenítenek. Arról van szó, hogy a csinosodás

³³⁷ Az álommetafora egy másik, jellemző példáját találjuk Kenessey György 1791-ben megjelent röpiratában, aki feltételezhetően a magyar nyelv ügyéről rendelkező 1791. évi 16. törvénycikkre is utalva a következőképp fogalmaz: „Midőn egyszerre az Haza Anyai Nyelv-is a’ régi feledékenység homályyából, hamvában nyugovó hajdan Ősi [*sic*] Magyarok ditséretes Onokái által oly tökéletes világosságra kihozatatván, immár kellemetessen virágozni szemléltetik.” Kenessey György: *A’ ditső magyar haza arany szabadságának vissza-térésén és anyai nyelvének épületén fel-jött magyarok tsillaga*. Buda, Landerer Katalin özvegye, 1791. 4.

³³⁸ Pocock (1985a) i. m. 116; Hont (1997) i. m. 253–276; James Moore: *Natural Rights and the Four Stages of Society*. In Mark Goldie – Robert Wokler (szerk.): *The Cambridge History of 18th Century Political Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 310–314; David Spadafora: *The Idea of Progress in Eighteenth-Century Britain*. New Haven – London, Yale University Press, 1990. 255–284; Kontler (1997b) i. m. 196–208; Takáts (2013) i. m. 151–152, 155.

³³⁹ Miként Kontler László megjegyzi, ezt sokkal inkább érdemes egyfajta „laza heurisztikus sémaként” értelmezni, mintsem olyan „rendszerként”, amiként azt a korábbi szakirodalom hajlamos volt felfogni. Lásd ehhez Kontler László: *Translations, Histories, Enlightenments. William Robertson in Germany 1760–1795*. New York, Palgrave Macmillan, 2014. 215.

szövegrészben domináló „evolúciós-modernista” szemléletmódja az egyébként más kontextusokban potenciálisan egészen eltérő konnotációk felidézésére alkalmas, sokkal inkább pozitív értéktartalommal telített Szkítia-motívumot és a termékeny föld toposztát oly módon módosítja, hogy azok különböző mértékben és minőségben, de egyértelműen egy atavisztikus (és ezzel meghaladott, de legalábbis meghaladni kívánt) állapotot fémjelzenek. Egyrészt szembevetendő, hogy Osvald a nemesi önszemlélet kortárs univerzumában szimbolikus jelentőségű „Szkítia” félig-meddig mitikus helyét (területét) itt egyértelműen negatív konnotációban hozza játékba. A nemesség kollektív identitáskonstrukciójában a dicső múlt hősi aspektusának felidézését és történeti alátámasztását szolgáló motívum a szövegrészben domináló evolúciós perspektívában határozottan az elmaradottság megjelenítésének nyelvi eszközeként funkcionál.

Ez ugyanakkor nehezen lenne értelmezhető magának az eredetvitának a lecsapódásaként vagy egy ahhoz való implicit hozzászólásként, hiszen semmilyen erre utaló nyomot nem találhatunk a szövegben.³⁴⁰ Itt utalni kell arra is, hogy „Scythia” még egy alkalommal fordul elő a műben, ez azonban sokkal inkább megfelel a hagyományos rendi identitásnarratívának. Osvald a protestánsok katolikusokéval egyenlő „ősi”, „vérrel szerzett” jogai mellett kardoskodva alkalmazza a „Magyar Nemzet Scythiából” való kijövetelének motívumát: az egyház privilégiumainak egyoldalú katolikus birtoklása ellen érvelve az ezzel kapcsolatos szokásos, történeti alapozású argumentációt – miszerint „a régi Sz. Királyok, Fejedelmek, és Fő emberek” ezeket „tsupán az első szülötti méltósággal bíró Római Katholikus Papi Rendnek ajándékozták, Testamentom szerént-hagyták és fundálták” – a visszájára fordítva megállapítja, hogy a protestánsok ősei ugyanúgy vérüket áldozva harcoltak meg az „egész Ország[ért]”, majd később „mind e mai napig is [...] hasonlóképpen oltalmazták” azt, így ugyanolyan „jussokra” jogosultak, mint a katolikusok.³⁴¹ A Szkítia-motívum egy művön belüli e két, egymástól igencsak különböző értékvonatkoztatási rendszer érvényesülését implikáló alkalmazása újfent a nyelv- és fogalomhasználat általánosan jellemző, szituatív jellegére hívja fel a figyelmet.

A másik, első pillátásra talán kevésbé feltűnő, ám valójában annál ellentmondásosabb momentum az a mód, ahogyan Osvald a termékeny föld toposztát játékba hozza. Ez szokásos, egyértelműen pozitív konnotációt hordozó értelméhez képest meglehetősen ambivalens módon kerül szóba a passzusban. Jól látható ugyanis, hogy a föld termékenysége

³⁴⁰ Az eredetvitához lásd Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Budapest, Balassi, 2000. 163; Rákai Orsolya: „És felhozá őket északról és Sinnek földjéről”: a finnugor rokonság és a választott nép mítosza a 18–19. század fordulóján. In Csörsz Rumen István – Szabó G. Zoltán (szerk.): *„Nem sülyed az emberiség!” Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2007. 653–662. A szkítizmus és a finnugor elmélet képviselői közti vitát szélesebb eszmétörténeti összefüggésekben tárgyalja Kontler László: *The Lappon, the Scythian and the Hungarian, or Our (Former) Selves as ‘Others’. Philosophical History in Eighteenth-Century Hungary*. In Guido Abbattista (szerk.): *Encountering Otherness. Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*. Trieste, Università di Trieste, 2011. 131–145.

³⁴¹ Magát az érvelést lásd [Osvald] (1792) i. m. 99–100, a felekezeti témába ágyazódó fenti argumentáció részletes elemzését pedig a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* című fejezetben.

egy önmagában nem elégséges (hiány)állapotként jelenik meg a szövegrészben. Pusztán a jó természeti adottságok, a termékeny föld nem elégségesek a kíváncsúnak tartott „modern” életnívó eléréséhez, ehhez az ipar és a kereskedelem meghatározó tényezői is szükségeltetnek. Bár az idézett passzusban általános jellegű megállapítások szerepelnek, a fejezet ennek tágabb szövegkörnyezetét képező, a magyar viszonyok hiányosságait taglaló és a helyzet megváltoztatására ajánlatokkal szolgáló részei egyértelművé teszik, hogy az implicit kritika a honi állapotokra is vonatkozik.

Mint láttuk, az álommetaforát alkalmazó, ugyancsak idézett passzusban szintén feltűnik a termékeny föld toposza, mégpedig ennek magyar vonatkozású változata, a *fertilitas Pannoniae* alakjában, ám ott is csak egy rövid, közbevetett megjegyzésként. Ebből az is kiderül, hogy Oswald még csak nem is arról beszél, hogy a gazdag természeti adottságok a minőségi élet szükséges, de nem elégséges feltételei lennének: a „nálunk” fejlettebb „szomszédos Nemzetek” ugyanis sokkal „mostohább” természeti körülményeket használtak ki jóval hatékonyabban.³⁴²

Mindezek mellett az is feltűnő, hogy Oswald „eszközökről”, „lakóhelyekről” és „életmódról” beszél, vagyis a gondolatmenetből hiányzik a kereskedelem szokásokat finomító hatása, legalábbis annak direkt, a kereskedelmi céllal érintkező emberek/embercsoportok erkölcsének az árucserével járó kommunikációból, illetve egymás szokásainak megismeréséből adódó közvetlen finomodása értelmében. A kereskedelmi tevékenység pallérozó hatásának indirekt verziója ugyanakkor – a kereskedelem révén elérhető árucikkeknek a fogyasztók erkölcsére gyakorolt közvetett hatása –, legalábbis közvetett módon, beleérthető a gondolatmenetbe.³⁴³ Összességében azonban úgy tűnik, hogy a kereskedelem (és az ipar) jótékony hatásai vonatkozásában az anyagi kultúra kézzelfogható fejlődésének taglalására koncentrál, és a kereskedelemmel kapcsolatos tevékenységek szokásokat-erkölcsöket pallérozó hatásának gondolata kifejtett formában nem mutatható ki érvelésében.

Nem arról van szó persze, hogy a kereskedelmi tevékenység és a pallérozottság (legalábbis közvetett) ok-okozati viszonyba állítása ne lenne tetten érhető a műben, hanem arról, hogy nem találunk olyan szövegrészt, amelyben az utóbbi fogalom a „kereskedelmi” kontextusban explicit módon összekapcsolódna a szokások-erkölcsök finomodásának témájával. Ennek megvilágítására érdemes a következő kitélt is röviden szemügyre venni:

³⁴² [Osvald] (1792) i. m. 46. Ezenkívül, a könyv egészét tekintve a természeti kincsekben való bővelkedés toposza Magyarországra alkalmazott változatának még egy előfordulása található a műben, ahol az úgynevezett „activa avagy gyarapító”, illetve a „passiva avagy fogyasztó kereskedést” szembeállító érvelésen belül merül fel, az előbbi fejlesztésének szükségességét alátámasztandó. [Osvald] (1792) i. m. 13. A *fertilitas Pannoniae* toposzához általában véve lásd Imre (1995) i. m. 223–233. Az 1790-es évek első felének használatai, konkrétan Báróczi *A védelmezett magyar nyelv* című szövege ([Báróczi Sándor]: *A védelmezett magyar nyelv. Vagyis A' Deákság mennyire szükséges voltáról való kettős-beszélgetés*. Béts, Hummel Dávid, 1790), valamint Kármán *A' Nemzet' tsinosodása* című programadó textusa kapcsán lásd Debreczeni (2009) i. m. 203.

³⁴³ E kettősségről *A törvények szelleme* vonatkozásában lásd Albert O. Hirschman: *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. Budapest, József Műhely, 1998. 67.

„Melly nagy betsben más böltz Nemzetek között a’ jó Polgárok, kalmárok, kereskedők, fábricasok és kéz-mivesek tartattassanak, tsak az Anglusok, Hollandusok, és más egyéb pellérozott [*sic*] nemzetek’ példájából is elégségesen meg-tanúlhattyuk.”³⁴⁴

E mondat nyilvánvalóan értelmezhető a kereskedők, iparosok megbecsülése, valamint a pallérozott állapot elérése közti kauzális összefüggések felismeréseként is. Ugyanakkor az ennek helyt adó érvelés (és az egész fejezet) homlokterében végig az anyagi kultúra fejlődése áll, és a pallérozódás erkölcsökkel, ízléssel, illetve művelődéssel kapcsolatos aspektusai explicit módon nemhogy itt, de magában a fejezetben sem merülnek fel. Összességében tehát az látszik, hogy Oswald számára leginkább önmagában a különböző termékek behozatala és esetleg az eszközhasználat maga tűnhetett olyan tevékenységnek, amely a „Nemzet” csinosodását elősegítette. Ehhez kapcsolódóan, de a mű más érveléseit is figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a műben a csinosodás egy olyan narratívája jelenik meg, amelyben a pallérozódás folyamatát tekintve a kereskedelem elsődrendűen az anyagi kultúra vonatkozásában konstitutív faktor, a „tudománybéli közönséges tökéletesség” és „az erköltsi pallérozott izlés”³⁴⁵ kontextusában pedig az anyanyelv használata és fejlesztése a meghatározó komponens.

A kereskedelem veszélyei és a haszonelvű érvelés

Bármennyire is szükségesnek tartja Oswald a kereskedelem támogatását és fejlesztését, nem mulasztja el, hogy egyúttal ennek árnyoldalairól is szóljon. Ennek eklatáns példája az a passzus, ahol – közvetve a közösségi erkölcs megromlásának már részletesebben taglalt témájához kapcsolódva – a kereskedelmi tevékenység következtében esetlegesen elburjánzó luxus káros hatásaira hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor bár a „haszontalan, és tsak a’ nyalankságra [*sic*] ’s bújálkodó oktalan gögre tartozó árukat” emlegetve nyilvánvalóan a klasszikus republikánus félelmek húrjain is játszik, a fényűzésre irányuló kritikája során itt elsősorban mégsem ezekre apellál, hanem egy lényegét tekintve haszonelvű szempontrendszerre alapoz.

„Igaz ugyan, hogy a Kalmárookra, és egyéb kereskedőkre vigyázottal lenni annyiban szükséges, hogy ezek a’ haszontalan, és tsak a’ nyalankságra ’s bújálkodó oktalan gögre tartozó árukat a’ Hazába bé ne hozzák, és ez által a’ Hazabéli aranyat, ’s ezüstöt, vagy más egyéb szükséges dolgokat mértéktelenül ki-ne-takarják, úgy szintén arra is, hogy a’ miveletlen terméseket, (Matériákat) idegen tartományokra ki-ne-küldgyék, hogy ottan meg-készítettvén ismét a’ Hazába vissza hozatassanak és itt drága pénzen el adatván a’ pénz ki-takaríttassék, ’s e képpen az idegen Nemzetek rajtunk a’ mi saját termésink (productamink) által nyerekedjenek.”³⁴⁶

³⁴⁴ [Oswald] (1792) i. m. 45–46.

³⁴⁵ [Oswald] (1792) i. m. 20.

³⁴⁶ [Oswald] (1792) i. m. 44–45.

Bár Osvald itt bizonyos értelemben nem tesz mást, mint a viselet témája kapcsán már érintett luxustematika fonalát veszi fel, ezzel együtt az is megfigyelhető, hogy itt alapvetően egy másik aspektusból közelít a problematikához. Az erkölcsök leromlásának republikánus, moralizáló perspektívája mellett itt egy haszonelvű, „gazdaságfilozófiai” szempontrendszer jelenik meg, amely az előbbi a fenti szövegrészben és egyúttal a vizsgált fejezet egészében háttérbe szorítja. Itt tehát a hangsúly az „idegen” eredetű áruknak a „saját” közösség morális állapotára gyakorolt negatív hatásait ostromozó, a republikánus értékhierarchiára alapozott érvrendszer felől a termékek mozgását lehetővé tevő kereskedelmi forgalom pénzügyi következményeit szem előtt tartó argumentáció felé mozdul el.³⁴⁷ Egyszerűen szólva, amikor Osvald a kereskedelem veszélyeire hívja fel a figyelmet, a közösségi erkölcs leromlására tett, itt is előforduló moralizáló utalások mellett főként az anyagi szinten megfogható hasznosság praktikus logikáját érvényesíti. És bár a szóban forgó szövegrészben egyértelműen a második szempontrendszer dominál, amennyiben a konkrét passzust a mű egészéhez való viszonyában szemléljük, mindebben összességében annak a kísérletnek a nyomait fedezhetjük fel, amely a két szempontrendszer egymással történő kibékítésére irányul. A mű masszív republikánus motívumrétege figyelembevételével ez, valamint a fejezetben található többi, a kereskedelmi tevékenység ösztönzését propagáló szövegrész a republikánus értékek és a kereskedő társadalom víziójának összeegyeztetését célzó kísérletként értelmezhető.³⁴⁸

Feltűnő, hogy ez a törekvés teljes összhangban áll azzal a korábban részletesen elemzett manőverrel, amelynek során Osvald a republikánus heroizmus értékhierarchiáját olyan szempontok szerint hangolta át, amelyek leginkább egy haszonelvű vonatkoztatási keretrendszerből vezethetők le.³⁴⁹ A fentiek alapján jól látható, hogy a kereskedelem és az abból következő luxus hagyományosan inkább moralizáló jellegű republikánus kritikája tekintetében – a mű ezen fejezetében – ugyanezt a tendenciát mutathatjuk ki. Egyrészt jól látható, hogy Osvald a „közönséges társaság” tagjait leíró rendszerének logikáját követve az „iparosok” és „kereskedők” csoportját is igyekszik valamilyen módon beilleszteni a mű egészének elméleti keretet adó funkcionális társadalmi modellbe. Ugyanakkor az ennek során bevetett érvek viszonylagos kidolgozottságát és reflektáltságát figyelembe véve nyilvánvaló, hogy ez messze nem pusztán az általa felállított „rendszer” nehézkedésének tudható be: a fentiekhez hasonló érveléseit bizonyonnyal nem olyan retorikai megfontolások motiválták, hogy a korábban tematizált republikánus ihletettséggű luxuskritika direkt formában történő alkalmazásával itt esetleg teljesen aláásná

³⁴⁷ A két szempontrendszer összefonódását már a viselettematika kapcsán, a „buja pompa” által „megejtőltetett” Franciaország „nemzeti adósságáról” szóló részben is megfigyelhetjük. [Osvald] (1792) i. m. 29, illetve a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* című fejezet. Míg azonban ott a pénzügyi szempontnak az alapvetően morális alapozású okfejtésbe történő beszüremkedéséről beszélhetünk, itt egy lényegét tekintve haszonelvű logikán belül fedezhető fel néhány moralizáló elem. Eme fordított viszonyrendszer nyilvánvalóan a domináns kontextusok függvényeként értelmezhető, hiszen a „viselet” témája elsődlegesen republikánus narratívába ágyazva, a „kereskedelem” problematikája pedig alapvetően a csinosodás programját propagáló érvelésekbe illeszkedve jelenik meg a két vizsgált szövegrészben.

³⁴⁸ A problematika tágabb összefüggéseire lásd Hampsher-Monk (2002) i. m.

³⁴⁹ Lásd a *Patriotizmus, republikanizmus, közjó* című fejezetet.

a „Városi Polgárok, Kalmárok, Kereskedők, Fabrikások, Kézi-mivesek” csoportjának fejezetben taglalt társadalmi jelentőségét.

Épp ellenkezőleg. A haszonelvűség dimenziójának morális alapozású megfontolások rovására történő előtérbe állítása a kereskedelem veszélyeiről értekező szövegrészben egy olyan értékvonatkoztatási rendszer érvényesülését jelzi, amely más vonatkozásokban is nagy szerepet játszik a mű érveléseiben: arról a haszonelvű tendenciáról van szó, amelyet többek között a patrióta önfeláldozás témájának átértelmezése kapcsán is kimutattunk korábbi elemzéseink során. Míg ott a harcias erények és a hazáért vállalt halál elvárásának haszonelvű megszelídítését figyelhettük meg, itt implicit módon a viselettematika keretei között megjelenő, a közösségi erény visszaállítását szorgalmazó, „klasszikus” luxuskritika (vesd össze „a’ nyalankságra ’s bújálkodó oktalan gögre tartozó áruk”) értelmeződik át haszonelvű szempontok szerint. Elmondható tehát, hogy a moralizáló, erényközpontú felfogás és a haszonelvűség kettőssége, valamint ezek sajátos, utólagos perspektívából ellentmondásosnak tűnő viszonya alapvetően határozza meg a műben megfogható értékhierarchát.

A kameralizmus perspektívája és a „törvény” jelentősége

Osvald kereskedelemmel kapcsolatos megfontolásai egy másik vonatkozásban is kapcsolatba hozhatók azon argumentációkkal, amelyek a nemzeti viselet témáját a luxuskritika perspektívájából problematizálják. A túlzott és rossz szerkezetű kereskedelmi tevékenység (Osvald szóhasználatával a „commercium passivum” túlsúlya) következtében külföldről beáramló idegen luxuscikkek nemkívánatos pénzügyi hatásai kiküszöbölésének eszköze ugyanis – a közösségi erény restaurációját szorgalmazó passzusokhoz hasonlóan – itt is a „törvény”.

„[D]e ha az ilyen fogyasztó kereskedés (Commercium passivum) mellynél károssabb semmi nem lehet a’ Hazának, szükséges törvényekkel meg-gátoltatik, ellenben pedig a’ gyarapító kereskedés (Commercium activum) melly által az idegen pénz bé-foly a’ Hazánkba, avagy az idegen áruk, és mivek Hazabéli terméseken, és miveken fel-tseréltetnek minden módon elől-mozdittatik, már akkor a’ kalmárok és kereskedők kintses tárházai lesznek a’ Hazának. Ekkor osztán valóban meg érdemlik ezek, hogy őket különös betsben tartsuk, a javákra tétetett törvényeket, privilégiumokat, szabadságokat védelmezzük, és semmiképpen meg-ne-engedgyük sérteni; költsönözött pénzekkel, vagy türheto szokásban bé vett usoráért, vagy pediglen a’ reménylett nyereségnek bizonyos részéért mind untalan segitsük, és gyámolítsuk, hogy ők is ez által [...] a’ Hazára több több jót árasztani el-fáradhatatlanul iparkodgyanak.”³⁵⁰

³⁵⁰ [Osvald] (1792) i. m. 45. A „fogyasztó” és „gyarapító” kereskedés közti összefüggések nemcsak itt, a kereskedők és iparosok „társadalmi” funkcióinak szentelt hetedik fejezetben, hanem – a „közönséges társaságot” alkotó csoportok korábban már említett, „megkettőzött” tárgyalásmódjának megfelelően – a második fejezet elején is felmerülnek Osvald szövegében, ott azonban (az adott szövegrész összefoglaló, előzetes jellegéből adódóan) még inkább csak „jelzésértékkel.” Lásd [Osvald] (1792) i. m. 12–13.

Az eddig inkább a kereskedelem civilizatorikus hatásairól értekező, a csinosodás evolucionista perspektívájából közelítő érvelés haszonelvű tendenciáit itt egy, a klasszikus kameralizmushoz,³⁵¹ illetve a „közgazdasági kameralisztikához”³⁵² köthető gazdaságpolitikai megfontolás, valamint a „törvény” ezzel szorosan összekapcsolódó jelentésváltozata erősíti tovább. A „törvény” itt kimutatható értelme a republikánus erénydiskurzushoz legfeljebb áttételesen kapcsolható, az ősi alkotmányosság motívumrendszeréhez pedig egyáltalán nem illeszkedik. E mozzanatok, valamint a fogalomnak a kameralizmus, illetve a kameralisztika „ökonómiai” aspektusai jellegzetes gondolati jegyeit mutató érvelésbe illeszkedése a csinosodás és a felvilágosult kormányzati politika érvrendszerei közti kompatibilitás megnyilvánulásaként értelmezhetők. Az érvelés ilyenén jellege közvetetten annak relevanciáját látszik erősíteni, amit Bodrogi Ferenc Máté a csinosodás és a „policiadiskurzus” kapcsolatáról elméleti szinten, általános jelleggel fogalmazott meg. Mint megjegyezte ugyanis, ez utóbbi „képzésműhelyében, kulturális evolucionizmusában, utilitarizmusában és neohumanizmusában összeszővődik a csinosodás politikai nyelvével, a csiszoltság beszédmódjával”.³⁵³

Ezzel összefüggésben érdemes visszautalni a „törvény” azon instrumentális jelentésrétegére, amelyet korábban, a fogalomnak a republikánus luxusdiskurzus kontextusába ágyazódó előfordulásai alapján vázoltunk fel: ebben a „törvény” intézménye mint a múltban organikus módon érvényesülő erények rehabilitációjára alkalmas eszköz jelent meg.³⁵⁴ Felvethető, hogy az imént idézett érvelés a fogalom szemantikáját egy ehhez kapcsolódó, de szélesebb jelentéskör irányában nyitja meg, amelyben a „törvény” a nagyközösség-szintű („társadalmi”) működés szabályozására és korrekciójára alkalmas, általános instrumentum tételeződik. Ebben a perspektívában pedig mind az erkölcstelen kicsapongás és a dekadencia megfékezése, mind pedig a „fogyasztó kereskedelem” visszaszorítása ennek a jóval szélesebb dimenzióknak egy-egy (kétségkívül magában véve is kiemelt fontosságú) aspektusaként fogható fel. A „törvény” ezen általános, instrumentális minőségét implikáló passzusok pedig egyben azon korábban

³⁵¹ Mint korábban említettem, az egyértelmű fogalomhasználat szempontját szem előtt tartva kameralizmus alatt a merkantilizmus Habsburg-variánsát értem, és a kameralisztika kifejezést a szélesebb értelemben vett államtudományokra alkalmazom.

³⁵² Itt a Koi Gyula által ajánlott terminust használom, aki a fogalommal a kameralisztikán belüli „közgazdaságtani elemekre” utalt. Koi (2014) i. m. 31–32.

³⁵³ Bodrogi (2012) i. m. 240–242. Ebben tipológiaiailag lényegében ugyanazon jelenség tükröképét érhetjük tetten, mint amit azon szövegrész kapcsán láttunk, amelyben Oswald a közjó fogalmát egy, a csinosodás programjának jellegzetes jegyeit mutató érvelésbe ágyazva alkalmazza. (Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet.) Azzal a különbséggel persze, hogy míg ott az adott érvelésmód a „képzésműhely” és a „kulturális evolucionizmus” dimenziókban mozogva mutatta fel a csinosodás perspektívájának a közjó fogalmával való összeegyeztethetőségét (és persze fordítva, utóbbi maga pedig a csinosodás jellegzetes „művelődés- és nyelvcentrikus” szegmensével való kompatibilitását), itt a csinosodás kereskedelmi tevékenységre hangsúlyt helyező aspektusa és a kameralista „gazdaságfilozófia” haszonelvű vonásai képezik azt a kapcsolódási pontot, ahol a felvilágosult kormányzati politikához (is) kapcsolható elemek és a csinosodás programjához köthető mozzanatok összeérnek. A korábban elemzett szövegrészt lásd [Osvald] (1792) i. m. 18–19.

³⁵⁴ [Osvald] (1792) i. m. 18, 28–29. Az elemzést lásd a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* című fejezetben.

elemzett érveléshez is kapcsolhatók, amelyben Osvald a „törvényre” mint a társadalmi szolidaritás közösségi érzetét megteremteni képes eszközre hivatkozik.³⁵⁵ Bár mint korábban láttuk, a „törvény” mint az erényes közösség fenntartásának eszköze a republikánus tradícióból vett egyik főfogalomnak tekinthető, *Az igaz hazafi*ban ugyanakkor egy ennél jóval szélesebb értelemben, a társadalmi rend megteremtésének univerzális médiumaként jelenik meg, így pusztán a republikánus jelentésspektrusra szűkített értelmezése nem tűnik elégségesnek.³⁵⁶

Ha az eddigi szövegelemzésekből kirajzolódó összefüggéseket egy olyan perspektívát magunkévá téve szeretnénk összegezni, amelyben az érveléseket meghatározó alapvető struktúráknak szentelünk figyelmet, a következőket mondhatjuk. Osvald művében a republikánus értékvonlatkoztatási rendszerhez, az ősi alkotmányosság gondolatköréhez, valamint a tudós hazafiság és a csinosodás programjához köthető mozzanatok, illetve a közösség megszervezésének a felvilágosodás eszméihez kapcsolható, részben a felvilágosult kormányzati politika különböző megfontolásaival is rokonítható, jellemzően önmagukban is töredékes formában megmutatkozó elemek egymáshoz való diszkurzív viszonya szakadások és kapcsolódási pontok igencsak bonyolult, összetett rendszereként írható le. Ezen elemek, különböző kombinációkban, általában egymással keveredve fordulnak elő adott érveléseken belül. Mindez nem feltétlenül a szerző következtetlenségéből vagy felületességéből adódik. Sokszor inkább bizonyos kifejezések poliszémiájával és ezek ezzel összefüggő diszkurzív többértékűségével, vagyis azzal a potenciállal függ össze, amely egy-egy fontos politikai-társadalmi jelentőségű kifejezést alkalmassá tesz arra, hogy egyidejűleg különböző érvelésmódok főfogalmaként is funkcionáljon. A nyelvi polivalencia ilyenfajta konkrét diszkurzív megnyilvánulásai megteremtik annak lehetőségét, hogy az adott szövegben tetten érhető értékhierarchia és lojalitáshálózat összetettségére vonatkozóan – óvatos – megállapításokat tegyünk. Azt, hogy mindez milyen fokon értelmezhető a tudatos szerzői intenció megnyilvánulásaként, illetve mennyiben tekinthető autark nyelvi konvenciók derivátumának,³⁵⁷ mindig csak konkrét érvelésekre vonatkozóan érdemes latolgatni, már ha erre az adott textus egyáltalán lehetőséget ad. Ezúttal egyelőre a nyelvi elemzés ennél szerényebb célkitűzésekkel fellépő szintjén maradva annyi mindenestre bizonyossággal kijelenthető, hogy a különböző beszéd- és érvelésmódok közti diszkurzív kompatibilitás szövegszerű megnyilvánulásaira „technikailag” mindenekelőtt azon poliszém fogalmak haszná-

³⁵⁵ Utóbbi lásd [Osvald] (1792) i. m. 51–52, elemzését pedig a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetben.

³⁵⁶ Ebben a perspektívában tehát nem kizárólag a különböző hagyományokból származó vagy legalábbis ezekkel tipológiailag rokonítható törvényfogalmak közti eltérések és összeegyeztethetlenségek felfedésére helyeződik a hangsúly, hanem annak vizsgálata kap kiemelt szerepet, hogy a „törvény” fogalmának az ominózus használatokban megjelenő értelemi hogyan támogatják egymást a szöveg egészén belül. A szövegszervezés ez utóbbi mozzanatára ugyanakkor oly módon kell tudnunk érzékenynek maradni, hogy közben szem előtt tartjuk azt is, hogy érdemes a koherencia mindenre kiterjedő „hajszolásától” is tartózkodni. A „koherencia mitológiájának” különböző változataihoz lásd Skinner (1997) i. m. 7–24.

³⁵⁷ A két (ideáltipizáló jelleggel említhető) végletről a skinneri és a pocockiánus módszertani megfontolások tükrében lásd Trencsényi Balázs tanulmányát: Trencsényi (2002) i. m.

lata teremt lehetőséget, amelyek éppenséggel többértelmű természetükből fakadóan alkalmasak arra, hogy egyszerre több beszéd mód fogalmi apparátusában is központi szerepet töltsenek be. *Az igaz hazafi* esetében ennek eklatáns példáját nyújtja a szöveg egyik kulcsfogalmának tekinthető, és ezért az eddigi vizsgálódások során már eddig is többször górcső alá vett „törvény”, amelynek a szöveg teoretikus fundamentumát adó rendszertanon belül betöltött szerepét és a szövegegész szempontjából vett fontosságát mi sem jelzi jobban, minthogy a fogalom részletes meghatározásának Osvald külön fejezetet szentel.

Vákát

A „törvény” és összefüggései Osvald rendszerében

A „törvény” fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?

„Kapsok és inak”: a „törvény” jelentőségének megalapozása a műben.

Az ősi alkotmányosság és a törvények megváltoztathatósága

Az igaz hazafiában implikált közösségi lojalitáshálózat, valamint az ehhez kapcsolódó értékvonatkoztatási rendszer térképének minél pontosabb megrajzolásához a következőkben a „törvény” különböző érvelés- és beszédmódokhoz kötődő jelentésváltozatai és az ezek közti szemantikai viszonyok elemzése révén próbálok közelebb kerülni.³⁵⁸ Nyilvánvalóan nem szükséges külön ecsetelni, hogy a „törvény” szövegben érvényesülő jelentéstartalmának meghatározása szempontjából a fogalmat tárgyaló fejezetnek kiemelt jelentősége van.³⁵⁹ Már önmagában a fogalomnak a szövegegész vonatkozásában megállapítható markáns textuális jelenléte is arra enged következtetni, hogy a „törvény” a mű egyik domináns főfogalmaként funkcionál, ez azonban explicit módon is igazolást nyer akkor, amikor Osvald külön fejezetben reflektál annak jelentőségére. Miután közli, hogy a törvényeknek „különös méltóságokra nézve helyek lett volna mindgyárt a’ Haza, és Nemzet után”, mulasztására szabadkozásnak is beillő magyarázattal szolgálva úgy fogalmaz, hogy „a’ rendnek helyesebb módgyára nézve előbb a tagokat akartam elől számlálni, azután az ezeket egybe kapsoló, ’s boldogító előzményekről szólni”.³⁶⁰ A fejezet bevezetésében először a „törvények” egy olyan leírását találjuk, amelynek alapjaként ugyanazon organicista-korporális metaforika szolgál, mint amellyel a funkcionális társadalmi modell egészének leírásakor is találkoztunk.

„Eddig volt beszédünk a’ közönséges társoságról és ennek különös tagjairól; de minthogy ezek magoktól öszve nem szerköztetnek, hanem valamely közönséges kaptsokkal foglaltatnak öszve, vagynak tehát ebben az erköltsi testben is olyan öszve szorított kapsok, melyek a’ tagokat, a’ tagokkal, és így az egész testet is egybefoglallják; s’ ezek közönségessen törvényeknek nevezetnek; Ezek pedig a’ közönséges társóságban olyanok, mint az inak a természeti testben, mint a meszes fővény az épületben, és az enyv a fa-eszközökben.”³⁶¹

³⁵⁸ A következő fejtegetések mindenekelőtt a Péter László által már korábban leírt azon törekvésekhez kívánnak csatlakozni, amelyek a jogtörténeti ihletésű, ahistorikus vonásokat mutató és ezért olykor anakronisztikus konstrukciókat alkalmazó alkotmánytörténet revízióját a „tényleges hatalmi viszonyok” elemzése mellett „a politika és főleg a politikai eszmék és szókinsz” vizsgálatán keresztül kívánják elvégezni. Lásd Péter László: Miért szorul gyökeres revízióra a magyar alkotmánytörténet? In Angi János – Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, Multiplex Media – DUP, 2000b. 183–189, kiváltképp: 184, 189.

³⁵⁹ [Osvald] (1792) i. m. 53–59. (A „törvény” fogalmát tárgyaló szövegrész éléről hiányzik a szokásos fejezetszám, ám ez nyilvánvalóan nyomdahiba, hiszen a megelőző fejezet a 8., a következő pedig a 10. számot viseli.)

³⁶⁰ [Osvald] (1792) i. m. 54.

³⁶¹ [Osvald] (1792) i. m. 53.

Osvald ezután az ember kettős, fizikai (materiális) és nem fizikai (nem materiális) természetének dualista leírását³⁶² eleveníti fel, hogy aztán erre alapozva az isteni és humán törvény szubsztanciális elkülönítését hajtsa végre. Végül az utóbbinak egy olyan definícióját adja, amelyben az az isteni gondviseléstől közvetlenül nem függő, autonóm emberi szféra intézményként értelmeződik.

„Valamint az ember testből, és lélekből áll, úgy a' törvények is két félék; tudni-illik Isteni és emberi törvények. Az Isteni törvényekre tartoznak az Istennek a' természet által a' józan okosságba, és szívből oltatott, és különösen is ki jelentett törvényei; az emberi törvények pedig azok, melyeket ez vagy amaz emberi társóság a' maga fenn-állására nézve magának szabott. [...] [E]lőbb szóllok a külső világi dolgokra, azután pedig a' lélekre tartozó Isteni Törvényekről; azaz a' lelki-isméretnek, vallásnak, elmének és nyelvek jussairól.”³⁶³

Noha itt egyértelműen megjelenik a rend egyfajta metafizikai, de mindenesetre a normatív jog „előtti”, attól különböző dimenziójának elképzelése, Osvald jól láthatóan éles cezúrát von a két szféra közé.³⁶⁴ Bár az „Istennek a' természet által a' józan okosságba, és szívből oltatott [...] törvényei” kitétel egy alapvetően sztoikus, az embert mint erendően és természetesen racionális lényt tételező antropológiát implikál, és ennyiben emlékeztet az „értelmnek” az erényt és ezáltal a közösségiséget megalapozó sztoikus-ciceroniánus felfogására,³⁶⁵ az „emberi törvény” intézménye tételes természetjogi megalapozásának igénye (amelynek értelmében ahhoz, hogy a világi törvények a közjó érvényesülését biztosítsák, a konkrét jogi struktúráknak a természetjog által leírt természetes rendet kell tükrözniük) még a fordulatszerű nyelvhasználat szintjén sem jelenik itt meg. Mindez még érdekesebbé válik, ha figyelembe vesszük az idézet utolsó mondatát, amelyből kiderül, hogy a „világi” és „isteni” törvények közti viszonyról a továbbiakban sem lesz szó, a későbbiek során terítékre kerülnek viszont majd az utóbbiak közé sorolt „jussok”, amelyek megalapozása ugyanakkor – miként azt később látni fogjuk – nagyon is lehetővé tesz egyfajta, ha a szó szoros értelmében természetjoginak talán nem is nevezhető, de a „természetes jussokra” hangsúlyosan hivatkozó érvelést.³⁶⁶ Mindennek jelentősége az isteni és emberi törvény fenti éles elválasztása fényében látható be.

³⁶² Az „antropológiai dualizmusnak” a felvilágosodáskori morálfilozófiára és antropológiára gyakorolt hatásához lásd Ivo Cerman: *Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2010. 32–49.

³⁶³ [Osvald] (1792) i. m. 54.

³⁶⁴ Bár Osvald felsorolásából egyértelműen kiderül, hogy nemcsak a világi, de az isteni törvények vonatkozásában sem transzcendens dimenzióban mozog, vagyis a reflektált elméletalkotás szintjén teljes egészében egy szekularizált törvényfogalommal dolgozik, nem lehet eltekinteni attól, hogy Kálvin, illetve a kálvinista hagyomány törvényfelfogása (amelyeknek természetesen maguknak is voltak politikai vetületei) ennek ellenére hatással lehetett a törvény fogalmáról alkotott elképzeléseire. Kálvin kora újkori politikai-társadalmi gondolkodásra gyakorolt hatásaihoz általában véve lásd például Alister E. McGrath: *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása*. Budapest, Osiris, 1996. 189–233.

³⁶⁵ A sztoicizmus racionális emberképére Cicero kapcsán utal Nederman (2000) i. m. 253–254. Cicero és a modern protestáns természetjog kapcsolatához lásd Hüning (2002) i. m. 139–152.

³⁶⁶ Lásd a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság*, valamint a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* című fejezeteket.

Ez ugyanis nagy vonalakban azon felfogás recepcióját jelzi, amelynek keretei között már nem valamiféle isteni vagy racionális rend lenyomataként volt szokás a törvényekre tekinteni: a 17–18. század folyamán a tételes „törvény” fokozatosan elvált a természetjog terrénjától, és egyre kevésbé értelmeződött egy racionális, de legalábbis célszerűen felépülő rend kifejezőjeként, mindinkább emberek alkotta és emberekre vonatkozó, nem feltétlenül igazságos vagy akár értelmes, vagy célszerű rendelkezéseket jelölve.³⁶⁷ Elmondható, hogy a „törvény” jelentésváltozásának e szélesebb léptékű tendenciája alapvetően azon instrumentális törvényfogalom vonatkozásában bír relevanciával, amely, mint láttuk, a társadalmi érdekközösség megteremtésére, a közösségi erkölcs helyreállítására, valamint a pénz országban tartására alkalmas médiumként jön szóba a mű különböző érveléseiben. Emlékezhetünk, hogy ehhez kapcsolódóan a „törvény” egy másik jelentésrétegét is kimutattunk *Az igaz hazafiban*, amelyet a „törvényes jussok” szimbolikus jelentőségű fogalmi képlete fejez ki.

Mint egy korábban elemzett szövegrész kapcsán említettük, a „törvényes jussok” képletéhez az ősiség képzete és egyfajta állandóság iránti elvárás kapcsolható, ami tartalmilag indokoltta teheti, hogy a „régí törvényes, és őseink’ vérén épült jussok” említését, valamint az ennek megfelleltethető, hasonló fordulatokat („Haza gyökeres törvényei”, „Nemzeti meg gyökerezett fundamentumos, és őseink vérén épült régi szabadságaink”) az ősi alkotmányra való hivatkozás jeleként azonosítsuk be.³⁶⁸ Az ősi alkotmányosság beszédmódja tehát különböző érvelésekben szétszórva fel-felbukkanó fordulatok laza hálózatának formájában érvényesül a műben. A konkrét szóhasználat vonatkozásában jelezni kell, hogy az „alkotmány” kifejezésnek a rendek ősi előjogait jelölő változata nem fordul elő e hálózat elemei között, Osvald nem használja a kifejezést ebben az értelemben. E tény abba a Marczali Henrik és később Péter László által is leírt tendenciába illeszkedik, miszerint a nemesség privilégiumairól, mentességeiről és az ősi szokásokról alkotott elképzelések, vagyis egyfajta szokásjogi hagyomány hosszú távú meglete ellenére is csak fokozatosan vált nyilvánvalóvá az a retorikai potenciál, amely az ennek felidézésére alkalmas „alkotmány” mint átfogó kifejezés használatában rejtett.³⁶⁹

Marczali Henrik 1790 egyik kulcsszavaként említi a *constitutio* fogalmát. Mint elemzésében leírja, a kifejezés korábban egyes törvények megjelölésére szolgált, „a törvényes állapot teljességének megállapítására” vonatkozó értelemben pedig 1790 körül

³⁶⁷ E folyamat és előzményeinek áttekintését lásd: Jan Schröder: The Concept of (Natural) Law in the Doctrine of Law and Natural Law of the Early Modern Era. In Michael Stolleis – Lorraine Daston (szerk.): *Natural Law and Laws of Nature in Early Modern Europe. Jurisprudence, Theology, Moral and Natural Philosophy*. London, Routledge, 2008. 57–71. (Főként: 66–68.)

³⁶⁸ Schröder (2008) i. m. 22, 33, 57. Lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés* című fejezetet.

³⁶⁹ A politikai szókincs hosszú távú változásának ezen tendenciája egyébiránt Osvald személyes fogalomhasználatának vetületében is egyértelműen megfogható. Miként a bevezető fejezetben láthattuk, a *Magyar Kurir* 1814. évi 38. számának kiegészítő darabjában előfizetők toborzásának szándékával megjelentetett írásában (közelebbi meghatározás nélkül) már politikai-jogi értelemben használja az alkotmány fogalmát, amikor „ország Alkotmányokról”, avagy „Constitutziókról” és „egyéb törvényekről” beszél. Lásd Osvald (1814) i. m. 79.

terjedt el.³⁷⁰ Magát az „alkotmány” kifejezést ebben az értelemben szerinte először Vay István használta, egy 1790. február 18-i keltezésű, gróf Teleki Sámuelhez írott levelében. A rendi előjogok és a nemesi szabadságok összességét átfogó, új értelemnek a *constitutio*, illetve az „alkotmány” kifejezéseikhez kötött ilyen expanziója történeti okaiként egyrészt a józsefi politikát jelöli meg, másrészt pedig a francia forradalom hatását hangsúlyozza.³⁷¹

Péter László az „alkotmány” mint a régi jogok halmazát összefogó fogalom megjelenését alapvetően Montesquieu hatásához köti.³⁷² Ő is felhívja a figyelmet arra, hogy mind a *constitutiones*, mind az „alkotmány” kifejezések már korábban is használatosak voltak jogi értelemben is. Előbbi alatt különálló törvényeket értettek, utóbbi pedig kormányzati iratokban a társadalmi és politikai struktúrát jelölő, az ország berendezkedésére vonatkozó kifejezésként szerepelt (*Verfassung*, de később már *Constitution* formában is). Mint megjegyzi, az egyes számú *constitutio* alak dekrétumban először a Magyarország „alkotmányos” különállását kimondó 1791. évi X. törvénycikkben szerepelt, az alkotmány „ősi” jelzővel kiegészített változata, illetve ennek latin megfelelője, az *avita constitutio* megjelölés pedig csak a 19. század első felében terjedtek el.³⁷³ A latin alaknak megfelelően az „alkotmány” korábban felépítményt, „valami összetettet” („*etwas Zusammengesetztes*”) jelentett, például épületet. Ez az „építészeti-statikai” jelentéstartam a kifejezés új, jogias értelmében is domináns maradt, mégpedig az egész 19. század folyamán.³⁷⁴

Ez utóbbi jelentéstendencia jól megfogható az „alkotmány” Osvaldnál fellelhető használataiban is. „Összetett (fel)építmény” értelemben jelenik meg a kifejezés például az „e’ világ alkotmányának Harmóniája”, illetve „[a]z emberi testnek alkotmánnya” összetételekben.³⁷⁵ Ugyanezen jelentéstartomány társadalmi szerveződésre vonatkoztatott változatára példa „a’ mi közönséges társaságunk alkotmánnya” megfogalmazás, illetve az a rész, ahol a szerző „a’ Mágnási és ’a Nemesi Rendről” beszélve azokat mint a „Haza testének velejét”, illetve mint „a’ Birodalom alkotmányának oszlopát” emlegeti.³⁷⁶ Ugyanakkor ezek az előfordulások egyértelműen nem a rendi előjogok összességének ekvivalensei, hanem mindig valamilyen „összetett felépítményt” hivatottak jelölni, poli-

³⁷⁰ Első ilyen értelmű használatát Bihar megye kapcsán említi és 1786-ra teszi, de felhívja a figyelmet arra is, hogy „még 1789-ben, sőt 1790 elején is túlnyomó a *fundamentales constitutiones*, a sarkalatos törvények kifejezése”. Marczali (1907a) i. m. 110.

³⁷¹ „Az egész, mint alkotás, csak akkor állt a rendek előtt, midőn József nem az egyes törvényeket, hanem azok összességét támadja meg.” Illetve: „Hogy az egység győzött a sokféleség fölött, annak bizonyára a francia befolyás volt az oka. Hisz a francia rendi gyűlés éppen az által vált nemzetivé és forradalmivá, hogy alkotmányozónak, constituálónak jelentette ki magát. A régi alkotmány szót csak most kezdték ebben az elvont értelemben használni.” Marczali (1907a) i. m. 110.

³⁷² Péter (1998b) i. m. 342–346.

³⁷³ Péter László: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. Ungarn vor 1848. In Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. (Verfassung und Parlamentarismus)*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2000a. VII/1. 255–256.

³⁷⁴ Péter (2000a) i. m. 256.

³⁷⁵ [Osvald] (1792) i. m. 5, 7.

³⁷⁶ [Osvald] (1792) i. m. 29, 11. (Az utóbbi megfogalmazást a politikai berendezkedés uralkodó és rendek közt megoszoló duális struktúráját normatív igénnyel leíró eszmefuttatásban találhatjuk.)

tikai vonatkozásban pedig ezen belül a szélesebb értelemben vett társadalmi felépítmény egészére vonatkoznak. Amikor a rendi privilégiumokról beszél, Oswald következetesen a „törvényes jussok” összetételt, illetve ennek különböző variánsait alkalmazza, tehát nem használja az „alkotmány” új, a rendi-nemesi előjogok összességét jelölő politikai jelentését.

Mindkét jelentéskörtől megkülönböztetendő és élesen elválasztandó azon instrumentális törvényfogalom, amely több alkalommal is mint a társadalmi valóságról alkotott kép és a kívánatosként elképzelt működésmód között érzékelt divergenciák áthidalására alkalmas eszköz kerül szóba a műben, a patológiásnak tételezett társadalmi állapotok erkölcsi, pénzügyi-gazdasági aspektusaihoz kapcsolódva, illetve a társadalmilag kiterjesztő értelemben felfogott közjó megteremtésének szükségességéből kiinduló előfeltetés-rendszer részeként. A „törvények” időről időre történő felülvizsgálata és az aktuális történeti szituációhoz való alkalmazása szükségességének egy korábbi kitétel alapján már anticipált tétele³⁷⁷ ugyanakkor a „törvény” fogalmát tematizáló fejezetben kifejtett formában jelenik meg. A vonatkozó szövegrészben a megváltoztathatóság elve és a törvények egyfajta „rugalmas” elgondolása jelenik meg, amelyben a változó körülményekhez való alkalmazás szükségessége helyeződik előtérbe. A megalapozás retorikai kiindulópontjaként újfent az Oswald által előszeretettel alkalmazott testmetafora szolgál.

„De mivel valamint emberi fellül múltó dolog mindennémű idejű, és testbéli mineműségű embereknek egy bizonyos alkalmas elédelt, avagy minden némű nyavalyáknak, és testbéli erőtlenségeknek egy közönséges orvosságot rendelni, úgy szintén lehetetlen dolog valamelly különös társaságnak eleve minden időre s Rendre, és környül állásakra alkalmasztatott törvényeket szabni, annak okáért szükséges időről időre a' Törvényeket is a' Hazának s' Nemzetnek jelenvaló állapottyához alkalmaztatni; vagy el törölvén némellyeket, vagy meg határozván, vagy meg igazittván azokat, mellyek már nem hogy hasznára, sőt kárára szolgálnának a' közönséges Társaságnak.”³⁷⁸

Úgy gondolom, mindenféleképpen jelentős tényként kell kezelnünk, hogy Oswald külön kitér a törvények aktuális körülményekhez való alkalmazásának szükségességére. Egyrészt megállapíthatjuk, hogy a törvény ilyenfajta „rugalmas” mivoltának hangsúlyozása összhangban áll a fogalom instrumentális jelentésrétegével, vagyis azokkal az előfordulásokkal, amelyekben a törvény fogalma mint az aktuális társadalmi és a gazdasági viszonyok korrekciós, illetve kontrollfunkciós eszköze tételeződött. A fogalom ilyen minőségben való elképzelése és a flexibilitás egy bizonyos fokának egyidejű feltételezése jól kiegészítik egymást, hiszen összességében egy, az aktuális körülményekhez alkalmazandó instrumentális törvényfogalom érvényesülését mutatják.

A „törvény” ilyenfajta flexibilis értelmének többszöri külön taglalása arra utal, hogy a módosíthatóság tétele a korban nem számított általánosan elfogadott evidenciának. Ezt mutatja, hogy a kérdés az 1790–1791. évi diéta során érintőlegesen a napló

³⁷⁷ [Osvald] (1792) i. m. 26. Lásd a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* című fejezetet.

³⁷⁸ [Osvald] (1792) i. m. 57–58.

kinyomtatásával kapcsolatos viták során is felmerült,³⁷⁹ a felekezeti polémiákon belül pedig központi szerepet játszott. Szijártó István megfigyelése szerint a törvények megváltoztathatóságának tétele a diéta felekezeti vitái során egyrészt katolikus oldalon (a törvényhozás szuverenitására történő hivatkozások formájában) hangsúlyozódott, másrészt az államhatalom képviselői és a hozzájuk e tekintetben közel álló, gyakran a közjóra is hivatkozó „felvilágosult személyiségek” érveléseiben jelent meg. Míg a törvényhozás szuverenitását előtérbe helyező ezen érvrendszerekben a történeti múlt kényszerítő erejére való hivatkozások a jövőre irányuló szemléletmóddal keveredve jelentek meg, a protestáns oldalról elhangzó argumentációkat kizárólag a múltra orientált történeti érvelés határozta meg.³⁸⁰ Az igaz hazafiban megjelenő instrumentális törvényfogalom értelmezése során érdemes tehát ezen kontextuális keretrendszert is figyelembe venni. Ezért, hogy a „törvény” fenti idézetben megjelenő értelme jelentéséhez és a kontextuális tétek felméréséhez közelebb férközhessünk, azt a következőkben az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjához képest kíséreljük meg elhelyezni. Ez utóbbi vonatkozásában eddig azt hangsúlyoztuk, hogy a sarkalatos jogok, törvények és szabadságok szokásjogi hagyománya, illetve a 18. század végétől kezdve ezek összességüként emlegetni kezdett „alkotmány” *differentia specificájaként* számontartott „régiség” vagy „ősiség” minősége alapvetően az állandóság képzetét idézte meg. Ezt a képet árnyalando ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a szokásjog egy ennél rugalmasabb felfogása is jelen volt a korban.

A szokásjogi rendszer és a törvények módosíthatósága: állandóság és változás

Két fontos, de külön kezelendő kérdés a szokásjogi rendszerrel kapcsolatban, hogy történetileg hogyan változott a „régí jó törvényekre” történő hivatkozások konkrét köre (vagyis hogy mikor milyen szabadságjogokat értettek alatta), illetve hogy milyen fokon érhető tetten az ennek esetleges történeti modifikációira vonatkozó reflektált tudás. Az első aspektus tekintetében alapvetőek Szijártó István e vonatkozásban tett megállapításai, aki a rendi alkotmány vonatkozásában „lassú módosulásról” ír, ami éppenséggel

³⁷⁹ A vita során a napló kinyomtatását ellenző főrendek argumentációjával szemben az alsótábla üzenetében a nyilvánosság mellett érvelve a „Kül-földiek” példájára hivatkozott, akik „Hazájoknak boldogítására előbbeni Végezeseket ujjonnan eleikbe tűnt Okokból változtatni nem tartózkodnak”. Ha tehát az ő esetükben a viták és az ezekből esetlegesen következő változtatások, illetőleg ezek transzparenciája nyilvánvalóan nem ássák alá a nemzet tekintélyét, ez az itthoni viszonyok vonatkozásában sem várható, érveltek a rendek. Lásd *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben [...] Budára [...] rendelt, 's [...] Posony királyi várossába által-téetett, 's ugyan ott, bé-fejezett magyar ország gyűlésének [...]*. Buda, A' Királyi Akadémia betűivel, 1791. 34.

³⁸⁰ Szijártó (2014) i. m. 5–24, főként: 12–23. Előrebocsáthatjuk, hogy Oswald érvrendszere nem illeszthető bele ebbe a sémába, hiszen ő protestánsként – amellett, hogy erőteljesen támaszkodik különböző történeti jellegű megfontolásokra – éppenséggel a törvények megváltoztathatóságát hangsúlyozza több kontextusban is művében, kiemelten pedig a protestáns egyenjogúságot alátámasztani hivatott szövegrészekben. (Ezeket később elemezzük.)

a szokásjogi hagyomány nem kodifikált jellegéből adódott, hiszen ez a jogi rendszer egyfajta „nyitottságával” járt együtt. Mindez viszonylag nagy teret adott az egymástól eltérő értelmezéseknek, a rivális interpretációk „küzdelmé” pedig az aktuális diszkurzív térben, az adott politikai erőviszonyoknak megfelelően zajlott le, a „lassú módosulás” tehát eme szekvenciák eredőjének tekinthető.³⁸¹ E tendencia konkrét érvényesülésére utalt újabban Tevesz László is, aki „a régi szabadságokra, mentességekre, szokásokra és előjogokra” való hivatkozás diskurzusának konkrét tartalmát illetően jelezte, hogy az – mire a 18. század végén, például ócsai Balogh Péter nagy hatású programjában³⁸² az „alkotmány” (*constitutio*) összefoglaló elnevezést megkapta³⁸³ – a Werbőczy által kanonizált nemesi előjogok rendszeréhez képest a kora újkor folyamán további elemekkel bővült.³⁸⁴

Ugyanakkor, mivel „[...] a hagyomány hatalmas változásokon mehet keresztül anélkül, hogy átvevőinek ez különösebben feltűnne”,³⁸⁵ az ősi alkotmányra való hivatkozás által felölelt szimbolikus motívumkincs és konkrét tematika ilyen történeti változásai sem feltétlenül implikálják direkt módon magáról a változás tényéről való akár egyéni, akár közösségi tudás reflektált formáit, és ilyen értelemben el is határolandók azoktól. Elméletileg tehát az ősi alkotmányossághoz kapcsolódó képzetrendszer konkrét tartalmát tekintve akár anélkül is változhatott, hogy ebből magának a hagyománynak, illetve a stabilitás hozzá kapcsolódó képzetének a megkérdőjeleződése következett volna.

³⁸¹ Szijártó (2005) i. m. 42–43. Szűcs Zoltán Gábor megfogalmazásában „Szijártó M. István [...] monográfiája, *A diéta* [...] a kora újkori magyar jogfelfogás természetes részének tartja – merőben deskriptív megközelítésben – a törvények jelentésének folyamatos változásait, hozzáigazítását a változó külső körülményekhez”. Szűcs (2010a) i. m. 30.

³⁸² A latin nyelvű, névtelenül megjelent és kéziratosszerű formában terjesztett szöveg szerzőségét Marczali Henrik állapította meg: Marczali (1907a) i. m. 89–100. A tervezetet magyar fordításban lásd Pajkossy (2003) i. m. 38–50.

³⁸³ Pajkossy (2003) i. m. főként 41–44.

³⁸⁴ Tevesz László: Adalékok az 1790-es rendi mozgalom eszmétörténeti hátteréhez. In Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 137–148. Miként később látni fogjuk, a bécsi és a linzi békék sarkalatos törvényekként történő emlegetése Osvaldnál is hangsúlyosan megjelenik. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Tevesz talán túl nagy hangsúlyt fektetett a fent jelzett folyamatok kontinuus és kumulatív jellegére akkor, amikor „a régi magyar szabadság kiterjedtebb, 17. századi értelmezését”, a szatmári béke utáni időszakra vonatkozó tudásunk hiatusaira emlékeztető megjegyzése mellett is [Tevesz (2013) i. m. 143.], összességében túlságosan is problémamentes módon kötötte össze az 1790–1791. évi ellenzéki mozgalom hasonló gondolataival.

³⁸⁵ Edward Shils: Hagyomány. Bevezetés. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1987. 34. A. D. Smith a modern szociológia ugyanezen megfontolását alkalmazza az etnikus közösségek kulturális identitása vonatkozásában. „Reálisan állíthatjuk etnikai közösségekről azt, hogy korábbi formáikhoz valamiképp hasonló módon maradtak fenn, ha az egymás utáni nemzedékek folyamatosan azonosulnak bizonyos meglévő emlékekkel, jelképekkel, mítoszokkal és hagyományokkal. Más szóval, az etnikai fennmaradás nem igényli az illető kultúra érintetlen megtartását.” Anthony D. Smith: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? Ford. Szanyi Imre. In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány, 1995b. 27–51. (Kiemelés: H. H.)

Ezzel együtt összességében mégis úgy tűnik, hogy az állandóság meghatározó elképzelése mellett bizonyos értelemben, ha nem is feltétlenül explicit módon reflektált, hanem inkább áttételes formában, de a változás tudata is felfedezhető a kora újkori szokásjogi rendszer vonatkozásában. Péter László arra hívta fel a figyelmet, hogy már Werbőczy számára sem volt a *ius* változtathatatlan, hanem „alkalmazkodott a különböző adottságokhoz”. Mint hangsúlyozta, mind a *ius non scriptum* szokásjogi rendszerét, mind pedig az írott jogot a politikai közösség tagjainak hallgatólagos egyetértése (*tacitus consensus populi*) igazolta, amit a törvényalkotónak „ki kellett találnia” és kifejezésre kellett juttatnia, a bírónak pedig csupán alkalmaznia.³⁸⁶ Vagyis a szokásjogi tudat „körülményekhez való idomulása” nem a konkrét törvényhozás vagy a bírói ítékezés egyszeri akaratnyilvánulásaival volt egyenértékű (ezek legfeljebb a változás manifesztálódásaiént foghatók fel a szokásjogi gondolkodás szerint), hanem alapvetően kollektív-mentális, *longue durée* léptékű és ezért folyamatszerű, organikus jellegű volt. Ennek megfelelően az ősi szokásokat kifejező törvények esetleges megváltoztatására vonatkozó intenciók is rendre olyan érvelésmintázatokba ágyazódtak, amelyek a változtatás jogosságát mindig valamilyen ősi, régi formára történő „visszanyúlásra” való hivatkozással alapozták meg. Az ősi alkotmányosság ezen organikus felfogásában tehát a régi szokásoknak az esetleges javítása vagy kiterjesztése is az ősi jogok folyamatosan történő realizálásaként értelmeződött.

Ugyanakkor jól látszik, hogy Oswald korántsem pusztán a szokásjoghoz kapcsolódó előfeltevés-rendszer ezen utóbbi aspektusát igyekszik érvényre juttatni a mű vonatkozó érveléseiben. Ez egyértelműen kitűnik a legutóbb idézett szövegrészből, amelyben azáltal, hogy a „törvény” fogalmának a körülmények szükségszerű változásából levezetett flexibilis értelme hangsúlyozódik, az érvelés egy, a törvényhozást mint az ősi szokásszerűség rendszerétől független, de legalábbis attól adott esetben függetleníthető intézményt tételező felfogás felé mozdul el. Fontos már most jelezni (de részletesebben csak később lesz róla szó), hogy *Az igaz hazafiban* nemcsak a „normál”, de magukkal a sarkalatos törvényekkel kapcsolatban is olyan érvelés jelenik meg, amely a szokásjog organikus változására vonatkozó háttértudás dimenzióján messze túlmutat. Oswald ugyanis a felekezeti diskurzusba ágyazva magukra a „fundamentumos törvényekre” jellemző történeti változékonyságról is értekezik, ennek alapján pedig ezek megváltoztathatóságát is hangsúlyozza, mégpedig egy meglehetősen terjedelmes, részletesen kifejtett argumentációban. Vagyis az imént idézett passzusban a „dekrétum” értelemben vett „törvény” vonatkozásában érvényesített modifikációs tételt később explicit módon és elméletileg is reflektált formában a sarkalatos törvényekre is kiterjeszti.³⁸⁷ Elmondható tehát, hogy művében mind a „normál”, mind a „fundamentumos” törvények esetében a szokásjog rendszerének fenti, „képlékenyebb” aspektusán messze túlmutató jelentésrétegek érvényesülnek.

³⁸⁶ Péter (2000a) i. m. 243–244.

³⁸⁷ Vesd össze [Osvald] (1792) i. m. 98–99. Az elemzést lásd a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* című fejezetben.

Az imént idézett argumentáció e tekintetben leglényegesebb elemének az tűnik, hogy bár a történetiség dimenziója fontos sarkköve mondandójának, Osvaldnál ez az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjára jellemző mintázattól markánsan eltérő formában jelenik meg, hiszen éppenséggel nem a „régí jó törvények” régisége a hivatkozási alap. Ebben az értelemben a gondolatmenet történeti jellegű, de nem „historizáló”. A múltba fordulás helyett egyfajta jelenre (sőt implicit módon jövőre) irányuló perspektíva érvényesülése érhető tetten az érvelésben. Az argumentáció e tekintetben vett legfontosabb eleme az, hogy a törvények értékét nem az mutatja, hogy a régiségben beváltak, és ezért olyan tapasztalat hordozói, amely többlettel bír mind a jelen tapasztalati síkjával, mind a jövő várakozási horizontjával szemben, és így felülmúlja azokat, hanem az, hogy mennyire hasznosak. Ezzel a „törvény” Osvald által hangsúlyozott értelmének olyan szegmense mutatkozik meg, amelyben ugyanazon haszonelvű értékrend látszik megnyilvánulni, amelynek érvényesülését már több alkalommal is megfigyelhettük a műben.

A „törvény” ezen felfogásának hosszú távú diszkurzív kontextusait érzékeltetendő érdemes utalni arra, hogy a törvények megváltoztathatóságával kapcsolatos kérdéskör (az adott kontextusoknak megfelelő alakváltozatokban) egyrészt már a korban is vitákat kavart, másrészt a 19. században is még sokáig napirenden maradt. Ami az előbbieket illeti, az úgynevezett revíziós klauzula vonatkozásában éppenséggel Bécs retorikai eszköztárában tűnt fel a törvények módosíthatóságának tétele.³⁸⁸ A későbbi polémiák vonatkozásában mindenekelőtt Völgyesi Orsolya megfigyeléseit kell kiemelni, aki egy olyan diskurzust azonosított be az 1832–1836. évi országgyűlésen zajló vitákat elemezve, amelyben a törvények modifikációjának kérdése az alkotmány ösiségének viszonylatában merült fel. Miként Völgyesi felhívta a figyelmet rá, Kölcsey szatmári követként a törvényhozás intézményének szabadsága mellett érvelt, abba a törvények megváltoztatásának jogát is beleértette, és ebből kiindulva utasította el az ősi törvények megváltozhatatlansága mellett kardoskodók szokásos argumentációját. Ezt pedig az Osvald által kifejtettekre emlékeztető módon arra hivatkozva tette, hogy „nem a halott betűkből, hanem a jelen és jövőendő életből kell tehát méríteni törvényhozói munkálkodásunk indító okait”.³⁸⁹

Nem elhanyagolható mozzanata az idézetnek, hogy Kölcsey itt tétélesen a „jövendőre” hivatkozik. Bár nyilvánvaló, hogy *Az igaz hazafi* legutóbb idézett passzusában az explicit jövőre irányultság jelei nem mutathatók ki, Osvald nagyon is hasonló keretek között mozog érvelésében. Ebben ugyanis a kortárs jelen tapasztalati mezőjét értékeli fel, mégpedig a múlt kanonizált törvényanyagban (és a szokásjogban) reprezentált tapasztalathoz képest. A gondolatmenetből logikusan következik, hogy ez nem csupán az Osvald

³⁸⁸ Az I. József 1687. évi hitlevelében szereplő úgynevezett „közös értelmezési” vagy „revíziós klauzula” „Magyarország törvényeinek értelmezését a diétára összegyűlt rendek és a király egyezkedése tárgyává tette”, amivel előbbiek interpretációja megszűnt a rendek kiváltsága lenni. A klauzula lényegében azt mondta ki, hogy az uralkodó nem köteles a rendi kiváltságokat és az ország szokásait megtartani. Lásd ehhez Szijártó (2014) i. m. 12–13.

³⁸⁹ Völgyesi Orsolya: Ősi alkotmány és törvényhozói szabadság. Versengő politikai nyelvek a polgári törvények vitájában az 1832–1836-os országgyűlésen. *Történelmi Szemle*, 55. (2013), 3. 401–424, főként: 422–423.

számára éppen aktuális, hanem a mindenkori jelen vonatkozásában érvényes. Ha ezt tekintetbe vesszük, megállapítható, hogy a jövőbe tekintő perspektíva legalábbis implicit érvényesülése nagyon is megfogható az idézetben.

Ezzel együtt persze azt is jelezni kell, hogy Osvald 18. század végi, a törvények megváltoztathatóságáról szóló latolgtatásait, illetve a kérdéssel kapcsolatos, főként a felekezeti polémiákhoz kapcsolódó korabeli vitákban megjelenő érveket elsősorban nem hatástörténeti, hanem tipológiai alapon ajánlatos párhuzamba állítani a reformkori diskurzussal, hiszen a két idősíki történeti és diszkurzív kontextuális keretei nagymértékben különböztek egymástól. Bár amellet esetleg lehetne érvelni, hogy a két idősíki szereplői strukturálisan hasonló problémákkal küzdöttek, és ez bizonyos elemeiben egymásra emlékeztető válaszokat generált a 18. század végén, illetve a 19. század első évtizedeiben, amennyiben konkrét hatástörténeti szálak nem mutathatók ki adott érvelések vonatkozásában, a két diskurzus genealógiai értelemben nem kapcsolható össze egymással közvetlenül.³⁹⁰

Mindent egybevéve, ha a törvények folyamatos felülvizsgálatának és tökéletesítésének *Az igaz hazafi*ban kifejtett elvét tekintjük, könnyen belátható, hogy az ez alapján kirajzolódó törvényfogalom diametrális ellentétben áll mindazzal, amit Pocock Burke ősi alkotmányról vallott nézeteiből kiindulva a 18. század végi, illetve ezzel összefüggésben a 17. századi Anglia kontextusában az ősi alkotmányra való hivatkozás érvelésmódjának sajátosságairól ír.³⁹¹ Hiszen ha a törvények elavulhatnak, akkor magától értetődően nem

³⁹⁰ Ezért látom módszertanilag problematikusnak, perspektivikusan pedig aránytévésztné az, ahogyan Kecskeméti Károly Martinovicsot, Laczkovicsot és Hajnóczyt kiemelve az 1790-es évek elejének a törvények megváltoztatásával és eltörlésével kapcsolatos diskurzusát *en bloc* és meglehetősen reflektálatlanul kapcsolta össze a „következő nemzedék” (mindenekelőtt Széchenyi) „hadjáratával” a „nyolcszorosan évszázados» alkotmányhoz való ragaszkodással” szemben. Lásd Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2008. 51–56. Nyilvánvaló tény persze, hogy „[a]z országgyűléseken 1832-től kezdve állandósult a vita a törvények visszavonhatatlanságának hívei és ellenfelei közt.” Kecskeméti (2008) i. m. 47. Ha azonban a *Gipfelwanderung*-szemlélet meghaladására törekszünk, amely Szabó Márton megfogalmazása szerint „az uralkodó eszméket az uralkodó gondolkodók írásaiban, a kor szellemi csúcsteljesítményeiben véli megtalálni” (Szabó Márton: *Politikai tudáselméletek. Szemantikái, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 1998. 56.), akkor az utólagos perspektívából „nagy műveknek” bizonyult/minősített alkotások figyelembevétele mellett a politikai-társadalmi gondolkodás tömeges jelenségeinek, a diskurzusok/érvelésmódok mikroszerkezeteinek, illetve ezek történeti-szituatív kontextusainak feltárására kell elsősorban figyelmet fordítanunk. Ezzel mindjárt árnyaltabb képet kaphatunk arról, hogy valójában „miről is beszéltek” az adott történeti szituációban megnyilvánuló adott szereplők. Az 1790-es évek és a reformkor közötti folyamatoság kérdésének, az úgynevezett „kontinuitásvitának” historiográfiai tétjeit Miskolczy Ambrus foglalta össze erről szóló tanulmányában. Lásd Miskolczy Ambrus: Egy történetészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”). *Aetas*, 20. (2005), 1–2. 160–212.

³⁹¹ John Greville Agard Pocock: Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Pécs, Tanulmány, 1997a. 243–261. A 17. század vonatkozásában lásd korábbi, első formájában 1957-ben kiadott alapművét a témáról: John Greville Agard Pocock: *The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century. A Reissue With a Retrospect*. Cambridge, Cambridge University Press, [1957] 1987.

reprezentálhatják azt a beláthatatlan tapasztalatot és tudást, amelyet az ősi alkotmány Pocock szerint megjelenített, főként pedig a mindenkori jelen sem vindikálhatja magának a felülírás jogát, mivel bár racionális, de történetileg esetleges perspektívájából képtelenség a múltban felhalmozódott bölcsesség mélységeinek a belátása.

„[A]z egyén vagy nemzedéke tudása csak korlátozott mennyiségű tapasztalatra épülhet, ezért mindig lehet azon nézet mellett érvelni, hogy bár az élők értelme talán világosan láthatja a fennálló ősi intézmények hátrányait, ám nem láthatja tökéletesen előnyeiket, mert több tapasztalat gyümölcsét építették magukba, mint amennyi az élő egyének számára a világról (személyesen vagy közvetett úton) szerzett ismereteik összegzéséeként elérhető. Az is következett ebből továbbá, hogy miután az intézményekben megtestesülő bölcsesség a tapasztalaton és csakis a tapasztalaton alapul, így nem lehet teljesen racionalizálni, vagyis olyan alapelvekre visszavezetni, amelyeket világosan ki lehet mondani, amelyekről megmutatható, hogy ezen intézetek eredeti felállításának okai voltak, s amelyekkel későbbi működésük összevethető. Vagyis röviden, mindig is több rejtett e törvényekben és intézményekben, mint amennyit a kritikai ész felfedezhetett, s igazukat soha nem semmisíthette meg az, amit ellenük lehetett vetni.”³⁹²

A Burke nézetei és a kora újkori Anglia vonatkozásában tett e megállapítások felidézésével a cél természetesen nem az, hogy Osvald törvényfogalmát szembesítsük velük. A két szerző viszonylatában nyilvánvalóan fennálló, kulturális-politikai szituációjukból adódó távolságnak az ősi alkotmányosság angliai és magyar változatai közti hasonló divergenciák feleltethetők meg. A fentihez hasonló összehasonlítások létjogosultságát az adja, hogy a konkrét szöveggenetikus kapcsolatok vizsgálatát mellőző, pusztán tipológiai jellegű, összehasonlító elemzés olyan mozzanatokat is kimutathat, amelyek érzékelésére egy kizárólag hatástörténeti szinten mozgó vizsgálati perspektíva – konkrét, kimutatható hatástörténeti szálak híján – alkalmatlan volna.³⁹³

Egyúttal az is nyilvánvaló, hogy az Osvald által játékba hozott fenti törvényfogalom azzal a leírással sem egyeztethető össze, amelyet Takáts József az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjáról mint a 19. század eleje Magyarországnak „legtöbbek által beszélt [politikai] nyelvről” tár elénk: „Eszerint az alkotmány, a constitutio nem az éppen élő nemzedék tulajdona, amelyet az, ha jónak látja, megváltoztathat, hanem örökség, melyet az ősök hagytak a most élőkre, s melyet csorbítatlanul kell továbbadni az unokáknak.” Mint Kisfaludy Sándor 1809-es *Hazaifüi szózatát* idézve („S hát mi bennünk szakadna el annyi Századok óta máig nyúlt törvényeink aranylánca?”) kifejti,

³⁹² Pocock (1997a) i. m. 243. (Saját fordítás.) Kontler László ugyanakkor Colin Kidd egy munkájára alapozva utalt arra is, hogy az angol ősi alkotmány elméletének jogi idiómájában is szerepet játszott a (hangsúlyozottan szerves, nem erőszakos) változásról és annak visszafordíthatatlanságáról való tudat. Vesd össze Kontler (1997b) i. m. 200. Ez azonban nem mond ellent a Pocock által megfogalmazottaknak, hiszen az organikus változás tudatának ugyanazon változatáról van szó, amelyet az ősi alkotmányosság magyarországi verziója vonatkozásában fentebb bemutattunk.

³⁹³ A Burke-recepcióról lásd többek közt: Horkay Hörcher Ferenc – Szilágyi Márton (szerk.): *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*. Budapest, Ráció, 2011. 17–31.

„[e] felfogásban az alkotmány kilencszáz vagy ezer éve áll fenn, sarkpontjaiban változatlanul, nemzet és fejedelme közös alkotásaként”.³⁹⁴

Meg kell jegyezni, hogy bár Takáts a 19. század elejének vonatkozásában teljes joggal beszél „alkotmányról”, mint korábban utaltunk már rá, a sarkalatos törvények, privilégiumok és szabadságok összességét jelölő kifejezésként ez a 18. század végétől kezdve kezdett meghonosodni Magyarországon. A Kisfaludytól vett idézet ugyanakkor jól mutatja a szóhasználat ingadozásait, valamint azt, hogy még a 19. század elején is jellemző volt, hogy a „törvények” kifejezéssel utaltak az alkotmányra. Bár utólagos perspektívából magától értetődőnek tűnik a „törvények”, illetve az ezek elvi alapját képező, viszonylag állandó korpuszt alkotó „alkotmány” közti különbségtétel, a két fogalom ilyen éles, egyértelmű elválasztását nem indokolt visszavetíteni a 18. század végének magyar politikai gondolkodására. A kor szóhasználatára jellemző, hogy a „törvény” kifejezéssel (általában többes számú formában: „törvények”), illetve származékainak (például „törvényes szabadságok”/„jussok”) használatával gyakran éppenséggel az ősi alkotmányra való utalás volt a cél.

A Kisfaludy-idézet kapcsán tehát érdemes külön hangsúlyozni, hogy a többes számban használt „törvény” kifejezés nem pusztán a tételes törvények együttesére utal, hanem magát a szokásjogi hagyományt jelöli. Miként Péter László a *Tripartitum* vonatkozásában felhívta rá a figyelmet, a „*leges* (törvények) a magyar jogi rendszerben alapvetően szokásjogi rendelkezések [*precepts*] voltak [...], Werbőczy pedig azt hangsúlyozta, hogy a törvény egyfajta jog, amely vagy deklarált norma, vagy szokás, avagy praktikus kifejezve vagy valamilyen fajta »törvényi rendelkezés« [*statute*] (*decretum*) vagy íratlan törvény (*consuetudo*).”³⁹⁵ Az ősi alkotmányos gondolkodásban tehát – ahogyan az egyébként magánál Osvaldnál is a már többször említett fordulatokban előbukkan – egyrészt maga az „írott törvény” mindig valamilyen régi, a használat, a tapasztalat, vagyis a „szokás” által megerősített szabály egyfajta kinyilvánítása. Másrészt ennek nyelvi megfelelőjeként maga a „törvény” kifejezés is bírt a „szokásjog” (*consuetudo*) jelentéssel.³⁹⁶ A „törvény” ezen értelme mögött tehát a szokásjog fogalmisága áll, és éppenséggel nem az a jelentéskör, ami *Az igaz hazafiból* vett, a megváltoztathatóság elvét hangsúlyozó, illetve a tételes, írott jogi szövegek instrumentális felfogását mutató, korábban elemzett szövegrészletekben megjelenik.

³⁹⁴ Takáts (1998) i. m. 670.

³⁹⁵ Péter László: The Irrepressible Authority of the Tripartitum. In M. Bak János – Banyó Péter – Martyn Rady (szerk.): *The Laws of Hungary. Vol. 5. The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The „Tripartitum”)*. Idyllwild, Charles Schlacks, 2005. xiii, xiv.

³⁹⁶ „A *consuetudo* magyar megfelelője egyrészt a *törvény* (*lex*), másrészt a *szokás* volt.” Péter (2000a) i. m. 243. Ez ugyanakkor természetesen nem jelenti azt, hogy az ősi alkotmánnyal kapcsolatos érték-vonatkoztatási rendszer felidézése minden esetben a „törvény”/„törvényes” szavak játékba hozásával történt.

A rendi dualizmus intézményi biztosítékai és a törvényhozás elve

Az eddigiek alapján elemzésünk végére itt akár pontot is tehetnénk, mondván, hogy a fejezetben egy olyan törvényfogalom jelenik meg, amely nem annyira az „ország” szokásjogi hagyományával, hanem inkább egy, a társadalmi viszonyok ellenőrzését, illetve azoknak adott esetben „felülről” történő megváltoztatását implikáló szemléleti kerettel egyeztethető össze. Ezt alátámasztó mozzanatként említhetnénk azt is, hogy az ősi alkotmányra való hivatkozás műben jellemző közhelyszerű szóhasználatával szemben az utóbbi több helyen is tételesen kifejtett érvelések formájában érvényesül a szövegben. Amennyiben a fejezet azon passzusait is elemzés alá vonjuk, amelyekben immár nem a fogalom eszközjellegével összefüggő, instrumentális („mire jó a törvény?”), illetve az ezekből adódó minőségi aspektusok tematizálódnak („megváltoztathatóak-e a törvények?”), hanem amelyekben Oswald az ezekkel szorosan összefüggő „illetékességi” kérdések megválaszolására is kísérletet tesz („ki jogosult a törvények módosítására/semmissé tételére?”), árnyaltabb képet kapunk a mű „törvénnyel” kapcsolatos érvrendszerének egészéről. Egy ilyen szöveghelyből ugyanis az is egyértelműen kiderül, hogy a szerző a „törvény” fenti, az ideálisnak tartott társadalmi viszonyok megteremtésére és fenntartására alkalmas eszközként tételező jelentésváltoztatát úgy propagálja, hogy közben nem hagy kétséget afelől, hogy a törvények megváltoztatásának és eltörlésének autentikus intézményeként a törvények megalkotásának fórumát, a diétát tartja számon. Ezzel közvetetten azt is kifejezésre juttatja, hogy annak egyedül legitim aktoraként nem mást, mint a „rendek” és a „király” törvényhozói hatalommal felruházott együttesét tekinti.

„Ha tehát vagynak a' Hazának illetén törvényei, minéműek bizonyossan vagynak is, mellyek az Országnak mostani állapottyával, környül-állásaival, vagy a' köz jóval meg-nem-egyezhetnek, éppen nem illik, sőt nem szabad azokat vagy magunk oktából erőszakossan fel-forgatnunk, vagy hogy felsőbb rendelések által szüntelen sértegettetvén viasz-orrá tennünk, hanem azon módon, mellyen szerezettek, tudni-illik az Országnak közönséges gyűlésén kellek azokat el-törölnünk, igazittanunk, és váltaztatnunk. Tsak ez az az egyedül való mód, melly szerént a' törvény törvény-szegés nélkül fel-bontatthatik.”³⁹⁷

Oswald itt végső soron a király és a rendek közti, Péter László által „strukturális dualizmusnak”³⁹⁸ nevezett viszonyrendszer alapintézményének, a diétának a törvények meghozatala vonatkozásában evidenciaként tételezett kompetenciáját terjeszti ki a törvények korrekciójának és semmissé tételének aktusaira is. Ezzel pedig lényegében azok egyoldalú, önkényes megváltoztatását és eltörlését zárja ki elvi alapon. Úgy tűnik, hogy a „törvény” éppenséggel a „jó kormányzás” eszközeként adódó instrumentális minőségéből kifolyólag egyúttal bizonyos, a hatalmi egyensúly ideálját fenyegető veszélyeket is

³⁹⁷ [Oswald] (1792) i. m. 58. Oswald a következő mondatban tovább árnyalja a képet, amikor a különböző diplomáciai aktusok, szövetségekötések területét kiveszi a fenti szabály alól: „Itt is pedig ezen regula alól a' viszontagos szövetségek, és frigye ki-fogást szenvednek, úgy mint mellyek tsupán tsak a szövetkezett feleknek meg egyezésekből változtatnak.”

³⁹⁸ Péter (2012b) i. m. 43.

megjeleníthetett, ezek kiegyensúlyozása pedig éppenséggel a rendi alkotmány nyújtotta strukturális biztosítékok segítségével tűnt lehetségesnek Oswald számára.

Ugyanakkor semmiképpen nem mondható el, hogy az Oswald által a törvények korrekciója vonatkozásában kifejtettek forradalmi újdonságnak lennének tekinthetők, hiszen mindez éppenséggel azoknak az elveknek felel meg, amelyek a törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlását szabályozó 1791. évi XII. törvénycikkben is megjelennek. E mozzanat jelentőségét nagyban növeli, hogy Oswald e törvényhelyre explicit módon is utal, mégpedig egy olyan érvelésen belül, amelyben a törvényhozás mint az uralkodó és a rendek közt megosztott, közös jogkör kerül szóba.³⁹⁹ Igencsak feltűnő ugyanakkor, hogy ez az egyetlen rendelkezés az 1791. évi törvények közül, amelyet a szerző művében említ. Ezen kívül sem az 1790–1791. évi törvényekről általában véve, sem konkrét törvényhelyekről nem esik szó a munkában.⁴⁰⁰

Mint az köztudott, az Oswald által is hivatkozott 1791. évi XII. törvénycikk kimondta, hogy „a törvények alkotásának, eltörlésének, s magyarázásának hatalma Magyarországon és a hozzákapcsolt részekben az 1741. évi VIII. cikk rendeletének sérelme nélkül,⁴⁰¹ a törvényesen megkoronázott fejedelmet és az országgyűlésen törvényesen egybegyűlt országos karokat és rendeket közösen illeti, s rajtok kívül nem gyakorolható”.⁴⁰² Lévéen, hogy a törvényhozás uralkodó és rendek által együttesen gyakorolt jogkörként való felfogása a korban rendi oldalon közhelynek számított, az itt kifejtettek nem pusztán önmagukban véve, hanem főként a „törvény” eddig kibontott jelentésrétegeihez való viszonyuk szempontjából tűnnek fontosnak. Az igaz hazafiból vett előző két, egységben

³⁹⁹ [Osvald] (1792) i. m. 29.

⁴⁰⁰ Ennek lehetséges okait a következő fejezetben fogjuk részletesebben körüljárni.

⁴⁰¹ A törvénycikk értelmezéséhez érdemes felidézni, hogy az 1741. évi törvény 8. cikkelye azon hosszú folyamat egy fontos állomásaként is értelmezhető, amelynek során a rendek törekvéseinek eredményeképpen bizonyos sarkalatos jogok fokozatosan kikerültek az I. József 1687. évi hitlevelében szereplő úgynevezett „közös értelmezési” vagy „revíziós klauzula” hatálya alól. Ez praktikusán azt jelentette, hogy a rendek sarkalatos jogai a diétán nem képezhették vita tárgyát. Lásd ehhez Szijártó (2005) i. m. 202–203; Péter (2000a) i. m. 241; Péter (2005) i. m. xvi.

⁴⁰² Márkus (1901) i. m. 161. Sári János az 1791. évi 12. törvénycikk jelentőségét abban látja, hogy az „Magyarország kormányzati rendszerét *A törvények szelleméről* első megjelenése után alig több mint 40 esztendővel hatalommegosztásos kategóriák segítségével határozza meg.” Sári János: *A hatalommegosztás*. Budapest, Osiris, 1995. 77. Ugyanakkor az iménti idézet és a nevezetes 12. törvénycikk közti párhuzam említése természetesen pusztán az Oswald által kifejtettek korabeli eszme-, illetve jogtörténeti kontextusának felvillantására alkalmas, hiszen a törvényalkotás uralkodó és rendek közt megosztott, közös minőségének elve az 1790–1791. évi országgyűlés idején már hosszú, legalábbis a késő középkorig visszakövethető múltra tekintett vissza. Ebben az értelemben az 1791. évi törvénytörvény is ebből a hagyományból táplálkozott, pontosabban ezt a szokásjogi alapozású eszmét mondta ki a kodifikált jog nyelvén, illetve Montesquieu elméletének nagy vonalakban megfeleltethető „modern” kategóriák segítségével, miközben egyébként maga is hivatkozott erre a hagyományra. Innen nézve pedig kissé pontatlannak tűnik Sári azon másik megállapítása, miszerint az 1635. évi 18. törvénycikk lett volna az a kiemelt törvényhely, amely ezt az elvet „Werböczy *Hármaskönyve* nyomán [...] elvi jelleggel is kimondta”. Sári (1995) i. m. 76. Miként Szijártó István a rendi alkotmány szokásjogi természetét mellett érvelve, Bónis Györgyre és Csizmadia Andorra támaszkodva kimutatta, ez a törvénycikk nem egy újonnan megalkotott elvként *mondta ki*, hanem csupán mintegy megemlítette azt (vagyis, más szavakkal, utalást tett rá mint a szokásjogi rendszer egy elemére). Lásd Szijártó (2005) i. m. 40–41.

kezelendő idézet kapcsán és a törvények megváltoztathatóságának elvére vonatkozó eddigi megállapításaink figyelembevétele alapján érdemes aláhúzni, hogy ezek jól mutatják azokat az összefüggéseket, amelyekre Péter László a szokásjogi rendszer 18. század végén kezdődő átalakulása vonatkozásában hívta fel a figyelmet.

Mint részben már utaltunk rá, Péter megítélése szerint a posztwerbőczyánus korszak egészen a 18. század végéig a szokásjogi hagyománynak (*consuetudo*) az írott törvénnyel (*decretum*) szembeni erejét és dominanciáját mutatta.⁴⁰³ Ebben az időszakban az utóbbi elsősorban a szokásjogi rendszer egyfajta függvényeként létezett, mint amely csak mintegy kinyilvánította és írásba foglalta a szokásjog elveit.⁴⁰⁴ Maga az írott törvény is *ius*, vagyis az a jog volt, amely nem egy esetleges akarat kinyilvánításaként, hanem a közösség szokásaként létezett:⁴⁰⁵ a „törvény” (*lex*) csupán ez utóbbit realizálta, „hozta felszínre” újra meg újra, a hivatalos írásbeliség médiumán keresztül. Ami az előző két, Osvaldtól vett szövegrészlet tekintetében fontos, az az, hogy Péter az 1790 és 1848 közti periódusra nézve ehhez képest egy alapvető szemléletbeli változást regisztrált. Ennek lényege, hogy a tételes jog fokozatosan a szokásjoggal egyenértékű jogforrássá vált, amivel összefüggésben lassanként az az elv is általános elfogadásra talált, hogy a király és a rendek alkotta országgyűlés jogosult a törvények (*decreti*) elfogadására és eltörlésére:

„1790 és 1848 között egy nagy jelentőségű váltás történt: a törvényhozás elve, miszerint a törvényeket a diéta és a király egy olyan közös autoritásként hozza meg és törli el, mely e hatalmat kizárólagos jogként gyakorolja, általános elfogadásra talált. [...] A törvényi rendelet [*statute*] a jog független forrásává vált, mely a szokás mellett létezett. Míg a »törvény« eddig szokást és törvényi rendelkezést [*statute law*] is jelentett, most az utóbbira [*statute*] korlátozódott: a király és a diéta közös törvényhozói aktusaira.”⁴⁰⁶

Az eddigi elemzések alapján kijelenthető, hogy mind a „törvényi rendelet” intézményének előtérbe helyezése, mind pedig a „törvényhozás elvének” érvényesülése hangsúlyosan jelenik meg *Az igaz hazafiban*.⁴⁰⁷ Utóbbi vonatkozásában lényeges, hogy Péter a korábbi időszakra vonatkozóan külön kiemelte, miszerint ez az elv az 1790-től kezdődő időszak előtt még nem talált elismerésre.⁴⁰⁸

Péter ezen állítása Szijártó István megfigyelései fényében kap pontosabb értelmet. Ha ezt ugyanis *A diéta* rendi dualizmus szokásjogi rendszerét ismertető – egyébként több vonatkozásban is Péter László kutatási eredményeire támaszkodó – fejezeteinek

⁴⁰³ Péter László: *The Primacy of Consuetudo in Hungarian Law*. In Martyn Rady (szerk.): *Custom and Law in Central Europe*. Cambridge, Faculty of Law, University of Cambridge, 2003. 101–105; Péter (2005) i. m. xiii–xx; Péter (2000a) i. m. 242–245.

⁴⁰⁴ Péter (2000a) i. m. 243, illetve 244–245.

⁴⁰⁵ Péter (2000a) i. m. 243.

⁴⁰⁶ Péter (2005) i. m. xvii. Lásd még Péter (2000a) i. m. 245. A diéta persze ettől még nem vált egy csapásra a modern értelemben vett törvényhozó szervvé: még sokáig (a 19. század első felében is) megmaradt azon funkciója, hogy a rendek és az uralkodó közötti alkufolyamatnak adott teret. A kora újkori diéták ezen alapvető jellegzetességéről lásd Szijártó (2005) i. m. 401. (E fontos mozzanatra Velkey Ferenc emlékeztetett.)

⁴⁰⁷ Ennek további példáit lásd még az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetben.

⁴⁰⁸ Péter (2000) i. m. 244; Péter (2005) i. m. xvi.

fényében próbáljuk értelmezni, kiderül, hogy az az elv, hogy „a törvényhozás joga csak az országgyűlésen volt alkalmazható”, már 1791 előtt is „általánosnak” volt mondható, csak éppen nem törvényi kodifikáción, hanem (a rendi alkotmány egészéhez hasonlóan) szokásjogi alapokon nyugodott.⁴⁰⁹ Vagyis maga az elv, hogy „a *decretum* megalkotásának jogát a király és az országnak a diétára összegyűlt rendjei közösen gyakorolták [...] a kora újkori Magyarországon teljes mértékben érvényesült”,⁴¹⁰ csak éppen ezt a gyakorlatot 1791 előtt nem explicit törvényi szabályozás, hanem a szokásjog szentesítette.

Fontos azt is megjegyezni, hogy magában az 1791. évi XII. törvénycikkben is történik hivatkozás a hagyományra. Ez ugyanis kimondja, hogy az uralkodó a rendeknek azon jogát, hogy a törvények alkotását, eltörlését és magyarázatát⁴¹¹ „a törvényesen megkoronázott fejedelemmel” közösen gyakorolják, sértetlenül megtartja, és „amint azt dicsőült eleitől kapta, azonképpen csorbítatlanul szállítandja át felséges utódaira”.⁴¹² Vagyis a tételes jog nyelvén történő megfogalmazás mögött a szokásjogi hagyomány is megjelenik. Az „általános elfogadás” kitétele tehát Péternél (egyébként egy másik gondolatmenete alapján is)⁴¹³ vélhetően arra vonatkozik, hogy az 1791. évi XII. törvénycikkkel, vagyis a tételes írásba foglalás aktusával immár nemcsak a rendek, hanem a király is elfogadta azt az elvet, hogy törvényeket csak diétán lehet hozni (következésképp a királyi rendeletek nem bírnak törvényerővel), míg a megelőző időszakban ez az aulikus értelmezésben legalábbis megkérdőjelezhető volt.⁴¹⁴ Ezzel összefüggésben pedig a tételes törvények lassan a szokásjogi hagyománnyal egyenrangú jogforrássá váltak. Alapvető fontossággal bír, hogy Péter e szemléletbeli átalakulás súlypontját – az 1791. évi XII. törvénycikk idézett passzusai ellenére is – egyértelműen a reformkori országgyűlések időszakára helyezte.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ Szijártó (2005) i. m. 40.

⁴¹⁰ Szijártó (2005) i. m. 39.

⁴¹¹ Mint említettük, az 1741. évi 8. törvénycikk sérelme nélkül.

⁴¹² Márkus (1901) i. m. 161.

⁴¹³ Péter (2000a) i. m. 253–254.

⁴¹⁴ Persze ez az „általános elfogadás” még ebben az utóbbi értelemben is relatív, gondoljunk csak Lakits György Zsigmond 18–19. század fordulóján kifejtett, „tisztán jogi aulikus” álláspontjára, amelyben a törvényhozó hatalom egyértelműen az uralkodót megillető jogként tételeződik. Lásd erről főként Poór János: Király és rendiség Lakits György Zsigmond magyar államjogában. *Levéltári Közlemények*, 71. (2000), 1. 53–77; Szijártó (2005) i. m. 34.

⁴¹⁵ Főleg Péter (2005) i. m. xvii, ahol azon vélemény elterjedésének „politikai háttereként”, amely tagadta, hogy léteznének olyan törvények, amelyek megváltoztathatatlanok, a liberális nacionalizmus megjelenését, konkrétan pedig Széchenyi, majd a reformkori elit őt követő kiemelkedő szereplőinek fellépése tételeződik. [Itt újfent érdemes felidézni Völgyesi Orsolya már hivatkozott tanulmányát, amely az 1832/36-os országgyűlés vitáit elemezve mutatja ki ezen érvelésmód jelenlétét. Völgyesi (2013) i. m. 422–423.] Gyakorlatilag ugyanez jelenik meg, de élesebb fogalmazásban Péter csaknem tíz évvel ezután megjelent tanulmánykötetéhez fűzött előszavában is, ahol a tételes törvénykezés (*legislation*) független jogforrássá válását és azon elv ezzel összefüggő általános elismerését, hogy a törvények meghozatalában és eltörlésében a diéta illetékes, még határozottabban köti az 1830-as évekhez és Széchenyi *Hiteléhez*. (Miközben a szokásjog párhuzamos, hosszú távú továbbélését ezúttal is határozottan aláhúzza.) Lásd Péter László: Introduction. In Péter László: *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies*. Szerk.: Lojók Miklós. Leiden–Boston, Brill, 2012a. 4. A jól érezhető hangsúlyváltás mögött részben a történetírói retorikusság mozzanata sejthető: a későbbi

Amennyiben *Az igaz hazafiban* a törvények megváltoztathatóságával, illetve az írott, tételes joggal és az instrumentális törvényfogalommal kapcsolatos, eddig tetten ért mozzanatokat felidézzük, azt mondhatjuk, hogy ezek jól illeszkednek a Péter László által jelzett, a tételes törvényhozás szokásjogi rendszer alól történő emancipációja felé mutató elmozdulás folyamatába. Ami Osvald vonatkozó érveléseit illeti, nem is az a meglepő, hogy ezekben hangsúlyosan jelenik meg a közös törvényhozás elve – mint láttuk, ez (szokásjogi alapon) integráns része volt a kora újkori rendi-nemesi gondolkodásnak, az 1791. évi XII. törvénycikkben pedig immár a tételes jog szintjén is nagy hangsúllyal jelent meg. Nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk az instrumentális felfogás és a modifikációs elv megjelenésének, kiváltképp pedig annak, hogy ezek nem a központi hatalom érvrendszerében, illetve nem is egy, a társadalmi-politikai berendezkedésre vonatkozó radikális reformelképzeléseket felvető szerző részéről, hanem egy olyan jómódú (protestáns) köznemes által papírra vetett munkában tűnnek fel, aki több szempontból is a megyei köznemesi elit tipikus reprezentánsának tekinthető.

Ami a kortárs politikai diskurzust illeti, elmondható, hogy a törvények megváltoztathatóságának gondolata igen jellemzőnek tekinthető az olyan, radikálisabb követelésekkel, illetve tervezetekkel fellépő, „radikális reformereknek” nevezhető szerzőknél, akiket Kosáry Domokos klasszikus munkájában a „magyar jozefinisták” csoportjába sorolt, például Hajnóczy Józsefnél vagy Verseghegy Ferencnél.⁴¹⁶ További kiragadott példaként említhető e vonatkozásban a hagyományosan a „felvilágosult rendiség” tendenciájához kapcsolt Batthyány Alajos, aki 1790–1791-ben négy kötetben megjelent *Ad amicam aurem* című munkájában a következőképp fogalmazott: „Minden alkotmányos törvényhozás folytonos revízió.”⁴¹⁷ Továbbá: „Azok, akik minden újításban nemzeti veszedelmet látnak és makacsul ragaszkodnak a régi törvényekhez, gondolják meg, hogy jobb a bölcsőben elpusztulni, mint kriptában rútolni élni.”⁴¹⁸ A teljesség igénye nélkül, reprezentatív példaként kiemelt mindhárom szerzőnél megjelenik a törvények, emellett adott esetben a szokások modifikálhatósága létjogosultságának, illetve szükségességének gondolata,

szövegben kinyilvánított módon a 19. századi magyarországi politikatörténetet tárgyaló, II. világháború utáni magyar historiográfia *mainstream* vonalával való vitaszándék fogalmazódik meg, és éppenséggel az alaptézis fundamentumaként jelenik meg a Péter László által „hagyományos struktúráknak” nevezett kora újkori diszkurzív és intézményes képletek megkerülhetetlensége, ennek egyik elemeként pedig a szokásjogi hagyomány és a „premodern” formák szívós továbbélése. Vagyis a saját vitapozíció karakteres megjelenítését jól szolgálja az érvelésben az 1830-as évek retorikus felértékelése és az azt megelőző időszak változás szempontjából vett jelentőségének a korábbi, 2003-as megfogalmazáshoz képest történő finom, de érezhető csökkentése. A „normatív törvénykezelés eszméje” a korábbiakhoz képest tehát sokkal határozottabban mint a politikai modernitás felé mutató, illetve ahhoz tartozó képlet jelenik meg, így a genezis kronologikus kereteinek jelzése során a korábbi szövegben szereplő, 1790 és 1848 közti tágabb periodikus keret itt az 1830-as évektől kezdődő időszakra szűkül.

⁴¹⁶ Kosáry (1980) i. m. 345–355, főként: 348–350, 352.

⁴¹⁷ Idézi Pruzsinszky Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig*. Budapest, Napvilág, 2001. 34.

⁴¹⁸ Pruzsinszky (2001) i. m. 34.

sőt mindez gyakran az „alaptörvények” és a sarkalatos jogok vonatkozásában is hangsúlyozódik.⁴¹⁹

Az újabb irodalomban inkább „radikális reformer értelmiségként” vagy „felvilágosult nemesi-nemzeti értelmiségként” emlegetett csoport⁴²⁰ nézetei megítélését illetően általában véve persze elmondható, hogy érdemes egy Kosáryéhoz képest árnyaltabb, ezek belső összetettségére nagyobb figyelmet fordító megközelítést alkalmazni. E tekintetben Benda Kálmánnak az átmeneti formákra érzékeny megközelítésmódja jelentheti az etalont, aki nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az 1790-es évek első fele „jozefinista értelmisége” túlnyomó részére jellemző patrióta beállítódást hangsúlyozza.⁴²¹ Követendő példaként említhető Pajkossy Gábor eljárása is, aki Hajnóczy vonatkozásában például felhívta a figyelmet arra, hogy ő jogászként ahol csak lehetett, nemcsak a felvilágosult rendi, de a nemesi elképzelésekhez is alkalmazkodott. Hasonlóan érzékeny felfogásban mutatta be Koppi Károly 1790-ben több szempontból is a rendi ellenzék álláspontjához közelítő nézeteit Forgó András.⁴²²

Osvald a törvények megváltoztathatóságával kapcsolatos eszmefuttatásainak még akkor is különös jelentőséget kell tulajdonítanunk, ha figyelembe vesszük, hogy a modifikációs tétel egyik kontextusa *Az igaz hazafiban* a felekezeti diskurzus, és a szöveg egészét tekintve nyilvánvaló, hogy ezen elv többszöri kifejtésének egyik mozgatórugója az, hogy Osvald később a protestáns egyenjogúság szolgálatába állítva már evidenciaként hivatkozhatson rá. A felekezeti problematikához kapcsolódó motivációs faktor mellett ugyanakkor azt is látni kell, hogy a törvények megváltoztathatóságával kapcsolatos fenti megfontolások tartalmilag nem választhatók el a fogalom azon instrumentális jelentésváltoztatától sem, amelyben az egyrészt mint a széles értelemben vett társadalmi szolidaritás, másrészt mint a közösségi erény helyreállításának és fenntartásának eszköze értelmeződik. A szöveg gondolatanyagának strukturális összefüggéseire is figyelve tehát azt mondhatjuk, hogy a „törvénnyel” kapcsolatos megfontolások esetében a felekezeti tematikától tartalmilag nagyrészt független elképzelérendszerrel van szó.

⁴¹⁹ Hajnóczy József: Magyarország országgyűléséről és annak szervezetéről szóló közjogi értekezés. In Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Budapest, Akadémiai, 1958c. 238–239, 258–259; [Verseghy] (1790) i. m. 4–7. Mint már említettük, magánál Osvaldnál sem csak a „normál” törvények megváltoztathatóságának elképzelése jelenik meg, de a sarkalatos törvények modifikálhatóságával kapcsolatos érvelés legalább ilyen fontos szerepet tölt be *Az igaz hazafiban*. Ennek részletes elemzésére később, a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* című fejezetben kerül sor.

⁴²⁰ Forgó András: Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Budapest, ELTE Eötvös, 2012. 132, 138.

⁴²¹ Benda Kálmán: Bevezetés. In *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Budapest, Akadémiai, 1957. XXVIII–XXXVIII.

⁴²² Pajkossy Gábor: Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések. In Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris, 2005. 130; Forgó (2012) i. m. 120–146, különösen: 129–131; Forgó András: *Egyház – rendiség – politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*. Budapest, Szent István Társulat, 2017. 251–254. Egy ilyen, az árnyalatokra és átmenetekre érzékeny megközelítésmód természetesen sokkal inkább lehetővé teszi az egyes „csoportok” közti átjárhatóságok figyelembevételét, alkalmazásával pedig egyúttal annak veszélye is kevésbé fenyeget, hogy a kategorális elkülönítések egy túlságosan merev értelmezői keretet eredményezzenek.

Annak jelentősége, hogy a „törvénnyel” kapcsolatos ezen elképzelésrendszer egy 1792-ben megjelent munkában feltűnik, leginkább abban az esetben mutatkozik meg, ha figyelembe vesszük, hogy minden társadalmi-politikai főfogalom (mint amilyen a „törvény” is) „attól alapvető, hogy vitatott: társadalmi és politikai konfliktus idején az érdekek ütközését afféle szemantikai küzdelem kíséri, melyben a tét az, hogy ki vonja ellenőrzése alá a (nyelvi) gyakorlatot és szabályokat, érvényesíti definícióit”.⁴²³ E megállapítás relevanciáját elfogadva könnyen belátható, hogy a „törvény” fogalmára irányuló, Osvaldnál szövegszerűen kimutatható definíciós törekvés csak bajosan értelmezhető egy olyan szélesebb diszkurzív környezet feltételezése nélkül, amelyből a fogalmi meghatározást eredményező impulzusok származhattak. Egy ilyen felismerés Péter László azon megjegyzése fényében is fontosnak tűnik, miszerint az 1791. évi törvényeknek a törvényhozó és végrehajtó hatalomról szóló 12. artikulusa még nem jelentette a jog tételes törvényekre épülő rendszerének paradigmatis megalkotását.⁴²⁴ Ami lényeges, az éppen az, hogy ugyanez természetesen Osvald érveléséről és a „törvény” fogalmát övező kortárs diszkurzív vitakörnyezetről is elmondható: a fogalom 1790 körüli vitalitása a központi jelentőségű mozzanat.

Mindezek leszögezésével persze csak az első lépést tettük meg afelé, hogy a Péter László által jelzett hosszú távú folyamaton belül, amely a normatív törvény szokásjogtól való relatív függetlenedése felé mutat, néhány példa bemutatásával jelezzük az 1790 körüli évek jelentőségét.⁴²⁵ E diskurzus részletes elemzése, illetve annak vizsgálata, hogy a változás Péter László által megadott szélesebb kronologikus keretein (1790–1848) belül milyen hangsúlyok helyezhetők el, a további kutatás feladata lesz. Magunk a következőkben annak nyomába eredünk, hogy a „törvény” fogalma vonatkozásában *Az igaz hazafi*ban kimutatott jelentésrétegek milyen viszonyban állnak Osvaldnak a politika intézményes kereteiről alkotott elképzeléseivel. Mivel az eddig vizsgált szövegrészekben (a fenti idézetten kívül) nem volt nyoma a rendi dualizmus konkrét politikai struktúrájára vonatkozó nézeteknek, mielőtt a „törvény” fogalmát tételes formában tematizáló fejezethez kapcsolódó elemzéseinket folytatnánk, olyan passzusokat vonunk vizsgálat alá, amelyekben a politika ideálisnak tartott intézményes szerkezetével kapcsolatos fejtegetések is helyet kapnak.

⁴²³ Kontler (2009) i. m. 169. A Koselleck-féle fogalomtörténet egyik elméleti alapvetésének tekinthető megfontolás kapcsán a tanulmány rámutat arra is, hogy (több más, főként Melvin Richter által hangsúlyozott vonás mellett) a *Begriffsgeschichte* éppen ezen vonatkozása az, amely a konkrét beszélőkhöz köthető jelentéshasználatokra összpontosító „collingwoodiánus” (Skinner újabb elnevezése a cambridge-i ihletésű eszmetörténetre) megközelítésmóddal metszetet képez. Kontler (2009) i. m. 171–172.

⁴²⁴ Péter (2012a) i. m. 4.

⁴²⁵ Mégpedig főként a tételes törvények megváltoztathatóságának elvére nézvést, hiszen mint láttuk, maga a tétel, miszerint a törvényhozás jogát az uralkodó és az ország rendjei közösen gyakorolják, ennek intézményes helye pedig a diéta (igaz, szokásjogi alapon) korábban is a rendi gondolkodás evidenciájának számított.

Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus

A kifejtett alakzatok és konvencionális elemek viszonyáról

Az igaz hazafiban a „törvény” fogalmához kapcsolódó jelentésrétegeket illetően egy kettős, szimultán módon érvényesülő referenciarendszerről beszélhetünk. Oswald mellett, hogy mind a „normál”, mind a sarkalatos törvények kapcsán úgy érvel, hogy azok adott esetben megváltoztathatók, sőt megváltoztatandók, hajlamos (a kor rendi-nemesi gondolkodásának megfelelő, különböző alakváltozatokban) a „fundamentumos törvényekre”/„szabadságokra” mint megfellebezhetetlen normákat rögzítő entitásokra is hivatkozni. E kettősség ugyanakkor nem hordoz alapvető tartalmi ellentétet, sőt azt mondhatjuk, hogy inkább retorikai jellegű: még a fundamentumos törvények megváltoztathatóságát taglaló érvelés esetében sem mutatható ki, hogy azzal a szerző a rendi-nemesi privilégiumok rendszerét támadná. Mint több más esetben a műben, itt is inkább arról van szó, hogy Oswald az adott beszédszándékának megfelelően hoz játékba különböző, általában a mű más pontjain is alkalmazott motívumokat, illetve ezeknek az adott kontextusnak megfelelő variánsait.

Az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódja vonatkozásában érvényesülő toposzos, közhelyszerű formák arra utalnak, hogy az alapjukul szolgáló előfeltevések és az általuk felidézett értékvonakoztatási rendszer – a konkrét megnevezések és a szóhasználat ingadozásai mellett is – olyannyira evidenciának számítottak Oswald számára, hogy szükségtelennek tűnt fejtegetésekbe bocsátkozni mibenlétükről. A formai tekintetben konvencionális jellegből ugyanakkor nem feltétlenül következik az, hogy tartalmi szempontból is „kiüresedettnek” kell tekintenünk adott nyelvi megoldásokat. A közhelyesnek tűnő fordulatokba belekódolt, tömörített tartalom ugyanis egy adott szövegen belül gyakran az érvelést érdemben alakító argumentációs elemnek bizonyul. Az ilyen információsűrítés bizonyos értelemben inkább a szövegek előállításának „gazdaságossági” aspektusát mutatja: nyelvészeti fogalommal élve a „nyelvi ökonómia” olyan megnyilvánulásaként értelmezhető, amely a textusok létrehozásának szintaktikai szintjén mutatkozik meg, hatása pedig elsősorban szemantikai dimenzióban releváns.⁴²⁶ Strukturális szempontból ennek megvalósulásához a kollektív nyelvi eszköztárban rendelkezésre kell hogy álljanak a tömörített tartalom felidezéséhez szükséges nyelvi elemek, vagyis az olyan toposzos formák, amelyeknek eklatáns példáival találkozhattunk az ősi alkotmányosság érvkészlete kapcsán. Másrészt az ilyen típusú nyelvhasználatok a szerző befogadóközeggel kapcsolatos adott percepciójának is függvényei: belátható, hogy ezek szerző általi aktiválása főként abban az esetben várható, ha a közölni kívánt, „kódolt”

⁴²⁶ A nyelvi ökonómia alatt a nyelvhasználat azon tendenciáját értem, amelynek érvényesülésével a kommunikáció a nyelvi eszközök minél kisebb mértékű „befektetésével” megy végbe. Lásd Hadumod Bussmann: *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1983. 484. Ugyanakkor ennek tétjei az adott kontextusban természetesen nem a nyelvi elemek különböző (morfológiai, szintaktikai) szintjein jelölhetők ki: a fogalmat olyan laza értelemben alkalmazom itt, amelyben az (az eredeti nyelvészeti alapjelentés megmaradása mellett, de azt jelentősen kitágítva) eszmetörténeti irányban válik hasznosíthatóvá.

tartalom „dekódolását” előbbi mint az elképzelt olvasó számára különösebb útmutatás nélkül is kivitelezhető aktust tételezi fel.

Más szempontból, de ehhez hasonlóan, egy fogalom részletekbe menő taglalása vagy bármilyen más szövegmozzanattal kapcsolatos kifejtő jellegű, reflexív megnyilvánulás nemcsak az érvelésen belüli fontosság, hanem az adott szövegelem tágabb fogalom- és/ vagy diskurzustörténeti pozíciója szempontjából is jelzésértékűnek tekinthető. Publikált és publikálásra szánt művek esetében (de adott esetben akár még e szándék hiánya esetén is) alapadottságnak tekinthetjük, hogy minden szerző közönséghez kíván szólni. Emellett plauzibilisnek tűnik ezt „collingwoodiánus” irányból közelítve azzal az előfeltevéssel is kiegészíteni, hogy bármely nézet esetében valójában olyan kérdésekre adott válaszokról beszélhetünk, amelyek nem csupán e nézetek megfogalmazóját foglalkoztatták, de amelyeket utóbbi jó eséllyel az általa elképzelt befogadóközeg számára is központi jelentőségüként tételezett, vagy részben éppenséggel az adott téma, problematika fontosságára kívánta felhívni a figyelmet megnyilatkozásával.⁴²⁷ Innen pedig már csak egy lépés annak mérlegelése, hogy az adott szerzőnek a befogadó közeggel kapcsolatos elképzelései és elvárásai adott esetben mennyiben korreláltak a tényleges viszonyokkal. Mindebből az következik, hogy egy fogalom, illetve bármilyen más tartalmilag is értelmezhető szövegelem adott textuson, illetve érvelésen belüli funkciója, a szerző befogadó közegre vonatkozó percepciója, valamint a tágabb diszkurzív környezetben belüli, hatástörténetileg meghatározott szituációja között olyan összefüggések állhatnak fenn, amelyek figyelembevételétől nem ajánlatos eltekinteni.

Adott kérdések részletes taglalását, a kifejtő jellegű formát olykor egész egyszerűen az motiválja, hogy az azokat alkalmazó szerző bizonyos fogalmakat, érvelésmódokat, nézeteket, illetve értékvonatkoztatási rendszereket mint a diszkurzív küzdelmek homlokterében álló, de legalábbis vitatott textuális entitásokat érzékel. Az érvelés ilyen részletekbe menő, kifejtett alakzatai esetében tehát számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy megfogalmazójuk éppenséggel a közmegegyezés hiányát érzékelve törekszik egy bizonyos fogalmi definíció vagy érvelésmód érvényesítésére. Az ilyen esetekben tehát sokszor nem pusztán arról van szó, hogy az adott szerző számára nem tűnnek elegendőnek az adott érvrendszert sűrítve megjelenítő toposzos formák, hanem gyakran inkább arról, hogy ezek az általa propagálni kívánt álláspont esetében nem is állnak rendelkezésre. Ebből ugyanakkor nem feltétlenül következik a szóban forgó gondolatmenetek innovatív vagy újszerű mivolta: megfogalmazójuk legtöbbször a diskurzus egy adott, már meglévő érvrendszerének elemeit felhasználva alakít ki ezekből saját kombinációt.

A részletes kifejtés alakzatai tehát gyakran olyan vitahelyzetekben születnek, amelyekben az adott kérdéskör a polémiák keresztttüzében áll. Sőt úgy tűnik, hogy a diszkurzív

⁴²⁷ Mint közismert, az oxfordi régész-filozófus Robin George Collingwood kérdés-válasz kettősségen alapuló megfontolásait Skinner emelte be kanonikus érvennyel (az Austin-féle beszédaktus-elmélettel ötvözve) a laza értelemben vett cambridge-i eszmétörténet „fegyvertárába”. Lásd erről Horkay Hörcher Ferenc itt arra is utal, hogy az „új eszmétörténet” számára főként Collingwood önéletrajzi írása szolgál hivatkozási alapul. Robin George Collingwood: *An Autobiography*. Oxford, Oxford University Press, 1939. (A kérdés-válasz tematikához lásd főleg: 29–43.)

térben zajló küzdelem – amelynek során a versengő ajánlatok konkrét szövegaktusok formájában „csapnak össze” egymással – az ilyen esetekben annál hevesebb, minél inkább kérdésesnek tűnik a résztvevők számára egy adott fogalom definíciója vagy egy bizonyos érvelésmód érvényessége. Ugyanakkor a részletesen kifejtett érveléseket a topozos használatok közhelyszerű fordulataival szembeállító ellentétpár relevanciájának figyelembevétele nyilvánvalóan nem jelentheti a konkrét szövegvalóságok árnyalatokban és átmenetekben gazdag világának egyetlen dichotómiára történő leegyszerűsítését. Fontos tehát szem előtt tartani, hogy egy ilyen megkülönböztetést csak abban az esetben érdemes az interpretáció legitím eszközének tartanunk, ha ennek érvényesítését mindig konkrét nyelvi alakzatoknak a részletek finomságaira és a kontextusokra érzékeny elemzésétől tesszük függővé.

Bár mint korábban már többször felmerült, az ősi törvények és privilégiumok legitimitásának történeti alapon való igazolásáról szóló narratívát egyetlen kifejezésbe sűrítő „alkotmány” fogalma csak a 18. század vége óta kezdett meggyökeresedni,⁴²⁸ maga a régi szabadságokra és törvényekre való hivatkozás a kora újkori magyarországi politikai gondolkodás egyik legvirulensebb politikai érvkésztetének tekinthető.⁴²⁹ Ugyanakkor, mint láttuk, az „alkotmány” fogalma csak lassan terjedt el, és utóbbit még sokáig az Osvald által is használt kulcsszavak köré épített formában⁴³⁰ idézték fel a kortársak.⁴³¹ A beszédmód alapvetően rendi-nemesi (mint az előző fejezetben láttuk, történetileg változó, ám a változás tudatát csak korlátozott mértékben, illetve sajátos, az „ősi” mivolt képzetének

⁴²⁸ Mint az előző fejezetben láttuk, a kifejezés közjogi jelentését a 18. század végétől nyerte el.

⁴²⁹ Sőt a Bocskai-felkelés idején való használatáig visszatekintő elemzése során ennek középkori eredettörténethez kötöttségét mutatta be Zászkaliczky Márton. Lásd Zászkaliczky (2013) i. m. 274–295. Az ősi alkotmányra való hivatkozás érvrendszere vonatkozásában megkerülhetetlenek Péter László szövegei. Lásd főként Péter (1998b) i. m.; Péter (2012a) i. m. 1–11; Péter László: *Language, the Constitution, and the Past in Hungarian Nationalism*. In: Lojkó Miklós (szerk.): *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies*. Leiden–Boston, Brill, 2012d. 191–196. A magyarországi használat történet kontextusában lásd még Takáts (1998) i. m. 670–675, ahol főként a beszédmód 18. század végi – 19. század eleji jelentőségére esik a hangsúly, de mind a Kézaiig visszavezethető középkori előzmények, mind a 19. századi fejlemények irányában kitekintő perspektívában. Debreczeni Attila (Takáts Józseffel vitázva) a republikanizmus politikai nyelvének egy érvelésmódjaként tárgyalja az ősi alkotmányra való hivatkozást. Vesd össze Debreczeni (2001a) i. m. 534, illetve Debreczeni (2009) i. m. 223–225. Debreczeni a republikanizmuson belüli másik két érvelésmódként a dinasztikus heroizmust és a korcsosulás témáját említi.

⁴³⁰ Az ennek eklatáns példái a korábban már említett „régí törvényes, és őseink” vérén épült jussok”, a „Haza gyökeres törvényei”, valamint a „Nemzeti meg gyökerezett fundamentumos, és őseink vérén épült régi szabadságaink” kitételek.

⁴³¹ Számtalan példát idézhethünk a korabeli pamfletek közül, az egyik legjellemzőbb Kenessey György 1791-ben megjelent szövege. A csinosodás jegyében az anyanyelv fejlesztésére vonatkozó érvekben bővelkedő, de emellett a rendi-nemesi motívumok markáns vonulatát is felmutató röpiratban a szerző az utóbbi szegmenst (és ezzel lényegében az ősi alkotmányosság gondolatkörét) a „N[emes] Haza Sz[ent] Törvényi, Arany Szabadsági”, a „Nemessi szabadságok” és más hasonló fordulatok segítségével jeleníti meg. Lásd Kenessey (1791) i. m. 2–3. Érdemes felidézni itt azt is, hogy a Péter László által összeállított, a kora újkor politikai diskurzusainak alapszókincsét (nem a teljesség igényével) reprezentáló „hagyományos szótár” (*traditional vocabulary*) egy fontos csoportját az ősi alkotmányosság kulcsszavai adják. Péter (2012a) i. m. 3.

alárendelt formában felmutató), szimbolikus-identitáskonstituáló tartalmának különböző, toposzos nyelvi alakzatokban történő felidézése a 18. század végének vonatkozásában is jellemző.

Mindezt szem előtt tartva, a következőkben az ősi alkotmányossághoz köthető érv- és motívumrendszer szövegegész vonatkozásában betöltött jelentőségét és az érvelés makrostruktúráján belüli funkcióját kísérel meg meghatározni. Ehhez az ősi alkotmányra való hivatkozás korábbi, toposzos formái mellett az előző fejezet végén idézett szövegrészhez hasonló, a rendi dualizmus intézményes szerkezetére és jelentőségére vonatkozó fejtegetések figyelembevételével nyílik lehetőség. Első lépésként azon kérdést kell tudnunk megválaszolni, hogy ez utóbbi csoportba sorolható érvelésekre is jellemző-e az eddig hangsúlyozott, erősen konvencionális jelleg. Nos, amennyiben a rendi dualizmus szerkezetére és működésére vonatkozó nézetrendszerek szövegbéli felbukkanásait is figyelembe vesszük, azt láthatjuk, hogy Oswald ezekben messze túllép a közhelyszerűen használt, az argumentációs mintázatokba inkább a toposzok szintjén betagozódó motívumok szintjén: a politikai struktúra leírása során tehát immár nem elégzik meg a rendi-nemesi privilégiumokat jelölő fordulatok toposzos formáival, hanem ennek viszonylag részletes, kifejtett bemutatására törekszik.

Az „őrr állói hatalom” szerepe a duális politikai berendezkedésen belül

A királyról szóló fejezet elején a politikai berendezkedés duális struktúrájának elgondolása és részletekbe menő leírása kap helyet, ami részben az előző idézetben foglalt, a törvények modifikációját és semmissé tételét a diéta elé utaló alapelvhez is kapcsolódik. Ennek megfelelően Oswald a törvényhozást a rendi dualizmus „koronára” és „országra” oszló szerkezetének megfelelően ábrázolja, a „végrehajtás” szféráját pedig az előbbi jogkörébe utalja.

„A’ mi közönséges társaságunk alkotmányában a’ Király az a’ különös tagokban el-oszlott hatalomnak, erőnek és méltóságnak egybe foglaltt sommája, ez a’ közönséges dolgoknak hathatós folytatásának közép pontya, tengelye, és a’ törvény tévő hatalomnak rúgó-tolla, mellyek nélkül a’ hatalom, az erő, a’ m[é]ltóság, a’ törvények tsüggedeznek [...]. Ugyan is a’ törvény tévő hatalom [...] a’ jusnak mennyiségére nézve a’ Király és a’ nép között egyenlőképpen meg osztva, a’ gyakorlásra nézve pedig közös lévén hijában valók volnának a’ leg böltsebb törvények is, hanemha egy a’ törvények tökéletes meg tartásokra szüntelen vigyázó őrr állói hatalom nem volna; melly mind arra, hogy minden törvények pontba, mind pedig serényen, és rendes móddal tellyesítesenek, el multhatatlanúl szükséges. Illyeténén betses szükség véghez vivő méltósággal a’ Király vagyon fel ruházva.”⁴³²

⁴³² [Oswald] (1792) i. m. 29–30. Teljesen nyilvánvaló, hogy itt a „nép” a *populus Werböczyánus* értelmében szerepel. Érdemes megjegyezni, hogy ez a korai latin használatnak is megfelel (a római „nemességet” jelentette a korai időkben, lásd Györkösy Alajos: *Latin–magyar kéziszótár*. Budapest, Akadémiai, 1994. 429.), és ennyiben a korban sokszor feltűnő, a magyar nemes – római polgár identifikációjának megfelelő nyelvi

Kétségtelen, hogy az érvelés leginkább figyelemre méltó mozzanata a hatalommegosztás itt kifejtett gondolata. Montesquieu 1790-es évek politikai gondolkodására gyakorolt hatásáról az „alkotmányról” alkotott elképzelések vonatkozásában az előző fejezetben már szót ejtettünk. Érdeemes ezt itt újra felidézni, hiszen a fenti gondolatok ugyanezen a rendi dualizmus rendszerét Montesquieu-től vett konceptuális eszközökkel leíró diskurzusba illeszkednek. A korban használt fogalmi keretek megváltozásának egyik fontos aspektusa, hogy „a hatalom megosztásának új eszméje” *A törvények szelleméről* hatására „itatta át a magyar korona országaiban mindenütt a nemesi gondolkodást”.⁴³³ Összességében úgy látszik, hogy az érvelés szóhasználata többé-kevésbé tükrözi azon tendenciákat, amelyeket Péter László állapított meg az 1790 utáni évek vonatkozásában, miszerint „Montesquieu közvetlen és közvetett hatása nyomán” innentől kezdve a *dietalis tractatus* („viszonyos érintkezés”) paktumos eljárását törvényhozásnak nevezték, és megkülönböztették a végrehajtó hatalomtól, valamint hogy a magyar nemesség (ugyan-csak a francia filozófus hatására) ettől az időszaktól kezdve egyre inkább „egy szabad alkotmány birtokosának” vallotta magát.⁴³⁴ Mint látjuk, a magyarországi diskurzusok vonatkozásában Péter nem említi, hogy azok a francia szerzőnél alapvető bírói hatalom strukturális helyzetét tematizálták volna, és ez láthatóan Osvaldnál sem jelenik meg. Ami ugyanakkor ezt figyelembe véve is alapvető jelentőségűnek tekinthető a korszakban, az a közhatalmi funkciók hatalmi ágak szerinti fogalmi megragadása.⁴³⁵

Az 1790-es évek elejének burjánzó politikai szövegtermésén belül számos példát találhatunk az Osvald által is vázolt azon modell propagálására, amelyben a törvényhozó hatalom a rendek és az uralkodó között oszlik meg, a végrehajtó hatalom pedig az utóbbi-hoz tartozik. Ennek egyik magas színvonalon kifejtett variánsa szerepel a (valószínűleg mások közreműködésével) Skerlecz Miklós által fogalmazott *Genuina constitutionis Hungaricae post adoptatam pragmaticam sanctionem principia* című, kéziratban maradt szövegben.⁴³⁶ Ugyancsak részben a fentieknek megfelelően nézeteket fejtett ki több munkájában Hajnóczy is, aki – a már említett, 1791-ben megjelent, a magyar ország-

használatot jelez. (A „nép” fogalmának jelentésrétegeihez, illetve ezek műben érvényesülő változataihoz összefoglaló jelleggel lásd az *Anyanyelv és karakterdiskurzus* című fejezet vonatkozó részét.)

⁴³³ Péter (1998b) i. m. 344. Montesquieu hatásához lásd még Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, Lucidus, [1924] 2001. 22–29.

⁴³⁴ Péter (1998b) i. m. 345. Eckhardt Sándor megfogalmazásában „[a]z 1790-ben megnyílt rendi országgyűlés gondolkörében az executiv és legislativ hatalom elválasztásának szükségessége már nem probléma, hanem elfogadott közhit, amely csak valami abusus folytán nincs még érvényben”. Eckhardt (2001) i. m. 25.

⁴³⁵ A tan „magyar közjogi felfogás alatti módosulását” és ennek részeként a bírói hatalom „tekinteten kívül maradását” már Concha Győző regisztrálta. Lásd Concha (1892) i. m. 37. Egyes szerzőknél persze az *executiva* és *legislatoria* hatalmi ágai mellett a *judicaria* is megjelenik. Utóbbi előbbiektől való elkülönítésének szempontja alapvető szerepet tölt be például Hajnóczynál. Lásd ehhez Eckhardt (2001) i. m. 25.

⁴³⁶ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 3319. 2–62. A szöveget röviden ismerteti: Marczali Henrik: Alkotmánytervezetek 1790-ben. *Budapesti Szemle*, 34. (1906), 351. 419. Említi még Kosáry (1980) i. m. 336; Pajkossy (1985) i. m. 165–166. A szöveg készítésében (valószínűsíthetően) közreműködők közt Marczali többek közt Vay Józsefet, Pajkossy Forgách Miklóst, Kosáry utóbbit és Podmaniczkyt nevezi meg.

gyűlés szervezetéről és jogköeiről szóló művében – szintén a törvényhozó és a végrehajtó hatalmak elválasztásának szükségességéből indult ki, ennek tételes szabályozását pedig az alaptörvényekben tartotta szükségesnek.⁴³⁷ Emellett az ugyancsak 1791-ben kiadott *Dissertation*ban (mint általában, ezúttal is a jogtörténeti módszerre támaszkodva, vagyis konkrét törvényhelyekre hivatkozva) szintén a törvényhozó hatalom uralkodó és rendek közti megosztott voltát hangsúlyozta: a törvények meghozatalához mindkét fél beleegyezése szükséges.⁴³⁸

Ugyanakkor azt is jelezni kell, hogy az elvont fogalmi distinkciónak a politikai közöség szókincsébe és érvkészletébe való bekerülése természetesen nem jelentette azt, hogy a törvényhozói és végrehajtói hatalmi szférák elválasztásának egyetlen konkrét változata lett volna forgalomban az időszakban: a politikai hatalomgyakorlás területeinek a fentiek-től eltérő felosztásai is megfogalmazódtak a periódusban. Az 1790. évi nemesi mozgalom számára kulcsfontosságú volt és nagy népszerűségnek örvendett a Hétszemélyes Tábla bírāja, ócsai Balogh Péter által 1790 tavaszán kidolgozott tervezet, amely a törvényhozó hatalmat lényegében a nemesi *populus* kezébe tette volna,⁴³⁹ valamint a végrehajtó hatalomból is részt juttatott volna a rendek számára.⁴⁴⁰ A rendek szempontjából kedvező politikai helyzetben egy olyan szerkezetet javasolt tehát, amelyben az országos politikai hatalomgyakorlással kapcsolatos jogkörök a fenti modellhez képest a nemesség, ezen belül pedig főként a vármegyékben is hangadó jómódú köznemesség javára tolódtak volna el.⁴⁴¹ Mint Marczali Henrik megjegyezte, a vármegyei követutatisításokra is nagy hatással bíró elgondolás alapján a diéta *mixta deputatió*jában még 1790 augusztusában is (vagyis nem sokkal *Az igaz hazafi* nyomtatásban való megjelenése előtt, illetve a szöveg

⁴³⁷ Hajnóczy (1958c) i. m. 238; Eckhardt (2001) i. m. 25.

⁴³⁸ Nála a törvények értelmezésének joga is közös. Az uralkodó tehát vissza is utasíthatja a rendek javaslatait (ám a koronázás előtt köteles azokhoz hozzájárulni). Lásd Hajnóczy József: Közjogi értekezés a királyi hatalom korlátairól Magyarországon. In Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Budapest, Akadémiai, 1958b. 105–106. Egy másik tanulmányában a törvényhozással kapcsolatos pozitív jogok tekintetében maga is a rendek elsőbbségét hangsúlyozza. Lásd Hajnóczy József: A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege. In Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Budapest, Akadémiai, 1958a. 57. A *Magyarország országgyűléséről* című munkájában pedig az uralkodói vétót is csupán ideiglenes jellegűnek engedi meg. Vess össze Hajnóczy (1958c) i. m. A fentiekhez lásd még Poór János: *Hajnóczy József*. Budapest, Új Mandátum, 1998. 13–14.

⁴³⁹ „[A] továbbiakban a törvényhozói hatalom mind a rendek, mind az uralkodó előterjesztései tekintetében mindig is a népet illesse, oly módon, hogy az uralkodó megfelelő indokok alapján beleegyezését egyszer megtagadhatta, ám ha a szavazatok kétharmada újból egybehangzó lesz, az uralkodó köteles legyen elfogadni a törvényt.” Pajkossy (2003) i. m. 45.

⁴⁴⁰ Pajkossy (2003) i. m. 45. Ennek legfőbb szerve a nádori hivatal helyébe lépő és a nádori jogköröket átvevő szenátus lett volna. Pajkossy (2003) i. m. 46. A tervezet külön „ellenőrző” hatalmat is számontart, amit ugyancsak a „nép”, illetve a „nemzet” tart kezében, vagyis a rendek.

⁴⁴¹ Fontos különbség Oswald és Balogh elgondolásai között, hogy míg az utóbbi tervezetében a végrehajtó hatalom megoszlik az uralkodó és a rendek között, ennek lehetősége Oswaldnál semmilyen formában nem vetődik fel. Ugyanakkor, mint azt a jelen fejezetben részletesebben is látni fogjuk, Oswald – Baloghhoz hasonlóan – a törvényhozás vonatkozásában a társadalmi szerződésre hivatkozva maga is a rendekre vetített „népfelség” elvét hangsúlyozza akkor, amikor kifejti, hogy azon esetekben, amelyek során az uralkodó „a Népnak repraesentánsaival, személyes követtyeivel nem egygyez meg”, a rendek szavának van nagyobb súlya a királyéval szemben. [Oswald] (1792) i. m. 32.

papírra vetésének vélelmezhető időpontjával nagy valószínűséggel körülbelül egy időben) a nemesi szenátus felállításáról tanácskoztak.⁴⁴² Mindebből azt láthatjuk, hogy bár a hatalommegosztás eszméje egyre inkább teret nyert a 18. század végén, mégsem mondható el, hogy ennek azon változata, amely a Montesquieu-féle elméletben a mérsékelt és egyben a politikai szabadságot biztosító kormányzatnak felel meg, kizárólagos szerepet játszott volna az időszakban.⁴⁴³

Az argumentáció fenti idézetet követő részében Oswald a bevett tételes jogi érvelést alkalmazza. Ennek során az 1791. évi XII. törvénycikkre is hivatkozik, ezután viszont inkább a fenti passzusban is tetten érhető racionális, „társadalomelméleti” jellegű megfontolások dominálnak.⁴⁴⁴ Ez azt mutatja, hogy a „régies típusú” történeti-jogi, artikulusokra hivatkozó érvrendszer már nem tűnt elegendőnek számára az újszerű formában felmerülő fogalmi elhatárolás igazolására. E „társadalomelméleti” megfontolások első pillantásra némileg meghökkentő eleme, hogy az „öröri állói” vagy „véghezvivő méltóságnak” a rendi dualizmus monarchikus pólusához rendelését egy olyan művelettel igyekszik alátámasztani, amelynek során lényegében az isteni legitimitáció gondolatától néhány lépésben egy, a tisztán királyi végrehajtó hatalom létjogosultságának komparatív, kvázi történeti alapozású, illetve észérvekkel dolgozó megokolásáig jut el. Az isteni rendre való hivatkozás és az adott társadalmi struktúra e világi, racionális

⁴⁴² Marczali Henrik: *Az 1790–91. országgyűlés*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907b. II. 211.

⁴⁴³ Ami az ócsai Balogh Péter-féle programot illeti, ez elvi szinten viszonylag konzekvensen képviselte a hatalommegosztás eszméjét, hiszen mind a törvényhozás, mind a végrehajtás területén hatalmat juttatott volna mind az uralkodónak, mind a rendeknek, míg a működő rendi dualizmus korabeli magyarországi változatában a monarchia ellenőrizetlenül gyakorolta az executívát, egyúttal potens tényezőként részt vett a törvények meghozatalában is. Más (és korántsem elhanyagolható) kérdés, hogy Balogh tervezete ténylegesen olyanira leszűkítette volna az uralkodó mozgásterét mindkét területen (de főleg a törvényhozást illetően), hogy ez a berendezkedés *A törvények szelleméről* kategóriarendszere szerint *praktikusan* közel került volna a zsarnoksághoz, hiszen a hatalomnak ha nem is a teljessége, de nagyobb része egyetlen rend kezében összpontosult volna. Ám talán még ezzel együtt is valamivel kiegyensúlyozottabb hatalommegosztásos struktúrát nyújtott volna a fennálló állapotoknál, hiszen ha a rendek javára billenő mérleggel is, de mindkét hatalmi szférában erővel korlátozott volna. Később látni fogjuk, hogy bár Oswald a rendi dualizmus működését elfogadva az executívát teljes mértékben az uralkodónak juttatja modelljében, ám a törvényhozást illetően a rendeknek adna valamivel erősebb jogosítványokat. Ez az általa javasolt rendszerben az uralkodó által gyakorolt korlátlan végrehajtó hatalommal szemben némi ellensúlyt képezett volna. Vessd össze Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Ford. Csécsy Imre – Sebestyén Pál. Budapest, Osiris–Attraktor, 2000. 248–261. (11. könyv, 6. fejezet.)

⁴⁴⁴ [Oswald] (1792) i. m. 29–30. Az argumentáció elején a *legislativa potestas* uralkodó és „nép” közti megosztását Oswald Werbőczyre és konkrét törvényhelyekre hivatkozva is igyekszik alátámasztani („a’ Hármastörvény könyv második része 3-dik tizikkelye, és az 1622 2-dik 1638-dik 1ső 1635-dik 18-dik 1791-dik 12-dik Czikkellyek szerint [...]”). Mint korábban láttuk már, a törvényhozó hatalom uralkodó és rendek közti megosztását az 1791. évi 12. törvénycikk tételesen kimondta, ám oly módon, hogy közben maga is szokásjogi megalapozással élt. Oswaldnál tehát az érvelést alátámasztani hivatott jogi elemek vonatkozásában hasonló kettős tendencia érhető tetten: egyrészt Werbőczyre is hivatkozik (szokásjogi szegmens), de konkrét törvényhelyekre is, ami az „írott törvény” tekintélyét is mutatja. A „nép” itt természetesen a Werbőczy-féle nemesi *populust*, vagyis a rendeket jelenti. Érdemes megemlíteni, hogy az 1791. évi 12. törvénycikk fogalomhasználata maga is az Oswaldnál is kimutatható fentebb részletezett, Montesquieu-re visszavezethető hatásokat mutatja.

megalapozása tehát kéz a kézben járnak.⁴⁴⁵ Oswald, miután kijelenti, hogy a királyok „e’ földön az Istennek képét viselik”, akik „a mindenhatónak helytartói”, és akiknek ennél fogva „az Istennek világos parantsolattya szerént nem tsak félelemből, hanem Lelkünk’ isméréteből is engedelmeskedni tartozunk”, a következő mondatban egy meglehetősen pesszimista antropológiai perspektívából indítva az argumentáció lényegét adó „társadalomelméleti” dimenzió felé fordul. A gondolatmenet a végrehajtó hatalom társadalmi eloszlásának mértéke és a társadalmi stabilitásból következő történelmi sikeresség közt általános érvénnyel felállított törvényszerűség (fordított arányosság) ehhez kapcsolódó leszögezésében teljesedik ki.

„Valamig a’ bűn e’ világon, valamig az indulatoknak zavaros tengere az emberben uralkodik, mind addig szükséges az emberek között az egymástul való függés, és ez mentül erősebb tso-mókra köttetik, annál állandóbb a’ közönséges társóságban a’ belső bátorság, és békesség. – Innét vagy on, hogy azon társóságok, melyeknek kormányát a’ nép vezeti, a’ véghez vivő hatalmat pedig külömbb külömb föle kisebb méltóságú Rendek birják, sokkal inkább ki vagynak tétetve a’ viszátkodásoknak, párt ütéseknek, sőt a’ hanyatlásnak, ’s végső romlásnak, mint azok, melyek a’ néptől ugyan vesznek törvényt, de a’ törvényekhez alkalmaztatott igazgatásra nézve tsak egy Királyi fő méltóságtól fügnek, ’s kormányoztatnak.”⁴⁴⁶

Oswald tehát a köztársaság mint politikai berendezkedés instabilitásából adódó hátrányok hangsúlyozása mellett a részvételi elv rendies változatával továbbra is számol, amennyiben érvelésében a politikai participáció klasszikus republikánus ideája a rendi dualizmus működő kereteinek megfelelően a törvényhozás vonatkozásában érvényesül.⁴⁴⁷ Ez a mozzanat a mű hasonló eszmefuttatásait egyben a vegyes alkotmány előnyeit és konkrét formáit tematizáló tágabb diskurzus hagyományába is beilleszti. Ebben a politikai berendezkedés ezen változata mint a szabadság és a stabilitás összeegyeztetésére alkalmas forma jelenik meg, amely egyaránt alkalmas arra, hogy a szabadság közéleti megvalósulásával egyenértékű politikai részvételtől esetlegesen adódó instabilitást, netán anarchikus tendenciákat, valamint a stabilitást leghatékonyabban fenntartani képes egyeduralkodással járó despotikus veszélyeket oly módon szűrje ki, hogy közben mind a szabadság, mind a stabilitás előnyei megmaradnak.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ [Oswald] (1792) i. m. 29–30. Az uralkodói legitimitáció és szerepkörök rétegeinek műben megjelenő összetettségét érzékeltetendő itt érdemes jelezni, hogy az isteni eredet és a társadalmi funkcionalitás mellett „az uralkodó mint első szolga” gondolata is megjelenik a műben: „A’ Király mint a’ Nemzetnek feje, leg-első szolgálja ennek, és [...] nem a’ Haza vagy on a’ Királyért, hanem a’ Király a’ Hazáért [...]” [Oswald] (1792) i. m. 10.

⁴⁴⁶ [Oswald] (1792) i. m. 30–31.

⁴⁴⁷ Ugyanakkor feltűnő, hogy Oswald sem a politikai berendezkedést taglaló passzusokban, sem másutt nem ejt szót az igazságszolgáltatásról, hiszen a korabeli Magyarországon a bíraskodásban és a helyi-regionális igazgatásban (a nemesi vármegyékben, az úriszékekben, a sedriákban, a felsőbb bíróságban) a rendeknek igen komoly jogosítványaik voltak, sőt szokásosan a felsőbb szintű igazgatásban is fontos pozíciókat töltöttek be (gondoljunk csak a Helytartótanács összetételére).

⁴⁴⁸ Ehhez összefoglaló jelleggel lásd Gelderen–Skinner (2002) i. m. 3–4.

Az értékhierarchia kettőssége megjelenik Osvaldnál abban is, hogy a királyról szóló fejezetben szereplő történetben az Antonius fogságába kerülő Mévius⁴⁴⁹ „Julius Császárhoz” való hűségében maga kéri saját kivégzését.⁴⁵⁰ Míg itt a lojalitás fókuszja az uralkodó (Osvald elbeszélésében a „császár”, személy szerint a valójában a princeps címet viselő Gaius Iulius Caesar Octavianus, vagyis a későbbi Augustus) személye, a korábban tárgyalt, a patrióta önfeláldozást ugyancsak antik példán szemléltető, a karthágói asszonyok és Curtius hősiességét felidéző két másik történetben pedig (mint láttuk) ez a közösség maga. Az igaz hazafiban tehát mindkét lojalitásirány érvényesül, mégpedig nemcsak a politikai elméletalkotás, de a szimbolikus elköteleződés szintjén is. Ugyanakkor egy valamivel későbbi, aprócska kitételből kiderül, hogy az uralkodó nélkülözhetetlenségének tétele nem abszolút érvényű, ugyanis Oswald a király szükségességét egy első pillantásra talán jelentéktelennek tűnő gesztussal (egyébként a korban elterjedt tipológiának megfelelően) a „nagyobb nemzetekre” szűkíti: „Valamint minden nagyobb Nemzetnek kormányozására tellyességgel szükséges a’ Királyi mérséklett erejű hatalom, és méltóság, úgy szintén ennek fenn tartására éppen olyatén szükséges.”⁴⁵¹ Ezzel implicit módon a korabeli köztársaságok létjogosultságát elismerve a *polis*z ideáltipikus képződményének megfelelő kisebb köztársaságok esetében nem érvényesíti a vegyes alkotmány ideáljához tartozó monarchikus pólus szükségességét.⁴⁵²

„A’ Király és a’ nép között a’ mérő serpenyőnek egygyenlő pontya”: a nemesség

A társadalmi stabilitás és harmónia hasonló, „alkotmányos” struktúrákhoz kötött elképzeléseivel találkozunk akkor is, amikor Oswald a fenti gondolatmenetet a „Mágnási és Nemesi Rendet” tárgyaló ötödik fejezetben⁴⁵³ a nemesség rendi dualizmusban betöltött funkciója oldaláról világítja meg, ugyancsak teoretizáló jelleggel. Ami a fogalmazásmódot illeti, ez láthatóan megfelel annak, amit Szijártó István a „18. században kétségkívül általánosan érvényes szóhasználatnak” nevez, amely négy, egymástól elkülönülő rendet tart számon: klérus, mágnások, nemesek és a városok.⁴⁵⁴ A pusztaszóhasználatot

⁴⁴⁹ Osvald írásmódja.

⁴⁵⁰ [Osvald] (1792) i. m. 31–32. „Királyunkhoz való álhotos hűségünkre nézve kövessük Méviust, a’ ki Julius Császár Katonája lévén, midőn az ezzel ellenségeskedő Antóniusnak Katonái által elfogattatott [...], el tőkéllett Romai álhotosassággal, és félelmet nem ismerő vitéz bátor szívvvel azt mondá: minden hallasztás nélkül úgy mond öless meg, mert sem az életnek kényes kívánása, sem a’ haláltól való félelem reá nem viszen engemet, hogy vagy a’ Tsászárhoz való hűségemet meg szegjem, vagy pedig ezt fel-tserélvén a’ te hűségedre esküdjem.” A történet az i. sz. első században élt római író, Valerius Maximus *Facta et Dicta Memorabilia* című munkájának harmadik könyvében (3.8.8.) található meg.

⁴⁵¹ [Osvald] (1792) i. m. 36. (Kiemelés: H. H.)

⁴⁵² Azon korabeli diskurzushoz, hogy a republikánus kormányforma mennyiben (nem) alkalmas a nagy területű területiális monarchiák igazgatására lásd Judith N. Shklar: Montesquieu and the New Republicanism. In Gisella Bock – Quentin Skinner – Maurizio Viroli: *Machiavelli and Republicanism*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 265–279.

⁴⁵³ [Osvald] (1792) i. m. 35–42.

⁴⁵⁴ Szijártó (2005) i. m. 483–484.

azonban Osvaldnál jól láthatóan felülírja a főrendek és köznemesség összetartozásának a korban az *una eademque libertas* elvén alapuló fikciója, hiszen a kifejtés során ezeket egyazon csoport tagjaiként szerepelteti, és a fejezeten belül semmilyen differenciát nem tesz közöttük.

A „Mágnási és Nemesi Renddel” kapcsolatos érvelésekben – a monarchikus pólus legitimációja kapcsán kifejtettekhez hasonlóan – szintén megjelenik az isteni rendre történő hivatkozás motívuma, és egy alkalommal a rendi identitástdiskurzus lokális (magyarországi) változatára jellemző specifikus, „historizáló” legitimációs elemek is feltűnnek bennük.⁴⁵⁵ E mozzanatok ugyanakkor inkább csak mellékszerepet játszanak a „társadalomelméleti” megfontolások ezektől markánsan elkülönülő „szekuláris” irányja mellett, amely immár szinte teljes dominanciára jut a fejezetben. Az isteni rendre történő hivatkozás csak a fejezet végén, afféle *ultima ratió*ként tűnik fel mind a létező társadalmi hierarchia, mind a nemesség mint az ezt őrző „morális felsőbbtség” legitimációját alátámasztandó:

„Adgyuk meg tehát ennek a’ Rendnek is, a’ mivel nem tsak a’ Haza’, hanem az Isten’ törvényne szerént is tartozunk. [...] Ugyan is az Istennek világos akarattya, hogy minden Lélek a’ felsőbb hatalmasságtól függjön; mert ezek az Istennek szolgálai minden embernek javára, ha pediglen valaki gonoszt tselekszik, féljen tőlök; mert nem hijjában viselik kezekben a’ fegyvert.”⁴⁵⁶

A társadalmi függőségek létjogosultságát igazolni hivatott, az első *secessio plebis*hez köthető, Osvaldnál Coriolanushoz kapcsolt, de a római történetírói hagyományban valójában Menenius Agrippa beszédeként ismert, részben már elemzett⁴⁵⁷ parabola igen-csak részletes formában történő ismertetése⁴⁵⁸ ugyanakkor már határozottan a fentebb

⁴⁵⁵ Mindazonáltal a Kézai által nagy hatással megfogalmazott (fiktív) történeti érvelés, miszerint a hadba hívó parancsot teljesítők felemelkedtek, a többiek pedig lesüllyedtek – a nemesség kollektív identitáskonstrukciójában betöltött alapvető szerepének megfelelően –, csak utalásszerűen merül fel, olyan közismert „tényként”, amelyet nem szükséges külön részletezni. Ugyanakkor megfigyelhető a toposz bizonyos fokú relativizálása is, ami valamelyest árnyalja a közhely mögé képzelt társadalmi valóságról alkotott képet: „De egyébb-aránt is, ez a’ Rend az ő tsillámló méltóságát *többynire* vérrel, hivséggel és érdemmel vette.” [Osvald] (1792) i. m. 41. (Kiemelés: H. H.) Közvetlenül ezek után pedig a társadalmi vezető szerephez kapcsolódó kiváltságok relativizálása következik. Osvald a „szolgálat mint teher” motívuma mentén fűzi tovább a gondolatmenetet, amit nemcsak a nemesség, hanem az uralkodó vonatkozásában is érvényesít. Az érvelésben betöltött funkcióját tekintve ez lényegében a társadalmi és politikai vezető szerep legitimációja újabb elemének tekinthető, de már egy olyan logikában, amelyben akár a rendek, akár az uralkodó vonatkozásában immár nem elegendő a kiváltság és az ebből következő vezető szerep történeti jellegű igazolása. Lásd [Osvald] (1792) i. m. 41–42.

⁴⁵⁶ [Osvald] (1792) i. m. 42.

⁴⁵⁷ Lásd a *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell* című fejezetet. A történet Osvald által előadott változatában az egyes „rendek” – mint korábban jeleztük már, ez a mű szóhasználatában lényegében a társadalom egészét felépítő legfontosabb csoportokat jelenti – egymásrataltsága kiváltképp a nemesség és a „köznép” viszonylatában hangsúlyozódik. Miként Osvald a plebejusok kivonulása történetének minuciózus ismertetése után megállapítja, „[t]sak ezen jeles hasonlatosság is elégségesen meg mutattya annak a’ szoros szövetségnek, és függésnek szükséges voltát, mellyel a’ köz nép a’ Mágnási, és nemesi Rendhez kaptoltatik.” [Osvald] (1792) i. m. 41.

⁴⁵⁸ A szerző által a történetnek szánt kiemelt szerepet és ezzel a nemességnek tulajdonított társadalmi jelentőséget mutatja, hogy Osvald csaknem négy oldalon keresztül taglalja a nevezetes epizódot. [Osvald]

„társadalomelméletinek” nevezett irányt támogatja. Hasonlóképpen, a legitimációs érvrendszer eme „racionális” szegmense fontos támpillérének tekinthető a „jogok és kötelességek” motívuma is. Mint már láttuk, Oswald ezt a funkcionális társadalmi modell egészének vonatkozásában, így az összes tárgyalt társadalmi-politikai szereplő és csoport esetében érvényesíti. Ugyanakkor a tárgyalt fejezetben az is nyilvánvalóvá válik, hogy e motívum a nemességhez kapcsolt változatában mutatkozik meg a legerőteljesebb formában: lényegében egyfajta kohéziós társadalmi együtthatóként jelenik meg.⁴⁵⁹ Már a királyról szóló fejezetben láthattuk, hogy a „társadalomelméleti” megfontolások előtérbe helyeződnek az érvelésen belül. Itt hasonló tendenciákat figyelhetünk meg, de még markánsabb formában: a sarkalatos jogoknak a saját (fiktív) történelem narratíváit felidéző (főként a Kézai-féle *lex Sciticára* támaszkodó) vagy jogi (artikulusokra és/vagy a szokásjogra hivatkozó) alapozása helyett elsősorban a „társadalomelméleti” megfontolások kapnak helyet az argumentációban. Bár halványan utóbbiban is megmutatkozik a történeti dimenzió, ebben a komparatív vonal sokkal erősebb, mint a pusztán a „saját múlt” koncentráló hagyományos rendi-nemesi narratívában. Úgy tűnik tehát, a rendi dualizmus ideális szerkezetét leíró fogalmi keretek alátámasztásához a pusztán a régi jó szokásokra és a nemesség történelmi érdemeire való hivatkozás már nem elegendő.⁴⁶⁰

Célszerűnek tűnik tehát, hogy a nemesség társadalmi helyzetét igazoló érvrendszeren belül ezen, főként a tipológiai jellegű, „társadalomelméleti” megfontolásokra koncentráljunk. Nem csupán azon egyszerű oknál fogva érdemes az érvelés e rétegeire összpontosítani, mivel az argumentáció egyértelműen legmarkánsabb vonulatáról van szó,

(1792) i. m. 38–41.

⁴⁵⁹ Főként: [Osvald] (1792) i. m. 11–12, 36–37. Hogy érzékeltessük a jogok és kötelességek itt megjelenő konkrét horizontját: az első szövegrészben például a nemesség uradalmakból nyert jövedelmei kapcsán Oswald külön kiemeli, hogy ezek nem azért „adattattak” számára, hogy azokat „búja pompára, pajkos gögre és negédességre fordítsa”, de nem is avégett, hogy „ezek által az alacsonyabb sorsúakat háborgassa”, hanem inkább „ezek azok a” szoros kötelek; melyek a’ Mágnási s’ Nemesi-Rendet arra kényszerítik, hogy a’ Birodalom kormányozására szükséges tudományokat, s virtusokat telyes igyekezettel tanulja”. Közülük várja ugyanis a különböző vezetőket, tisztviselőket és „leg vitézebb bajnokokat”, a „nemesei neveléstől” pedig a „nemzeti gög, nagy szívűség, és egyéb Hadi s Polgári virtusok” virágzását. A kötelességekhez kapcsolódva fogalmazódik meg a nemességre vonatkozó „kompetitív modell” is, amennyiben a nemesei jogállás társadalmi funkcióként, mint a „virtus ösztönző fullánkja”, a társadalom egészére kiterjedő „vetekedés” ösztönzője jelenik meg: „De egyébb aránt is, mint hogy a’ talentomok, és érdemekre nézve is szükséges, hogy a’ közönséges társaságban a’ Virtus a’ Nemességnek ösztönző fullánkaival gerjesztessék, és jutalmaztassék.” [Osvald] (1792) i. m. 38. Mindez némileg emlékeztet Bessenyei azon elgondolására, amelyben a nemesség mint az ideális társadalmi működés egyfajta „ösztönzője” jelenik meg, azzal a különbséggel persze, hogy Oswald gondolatmenete nem a „fégyver” és „penna” ellentétpárjára hegyeződik ki. (Bessenyei György: A magyar nemzetnek szokásairul, erköltseirul, uralkodásának modjairul, törvényeirul és nevezetesebb viselt dolgairul. In *Bessenyei György összes művei. Társadalombölcseleti írások 1771–1778*. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, Argumentum–Akadémiai, 1992. 91–95.) Bessenyei nemességfelfogásához (a tudományok és az anyanyelv fejlesztésével összefüggésben tárgyalva) lásd Bíró (1997) i. m. 87–88.

⁴⁶⁰ Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Oswald más kontextusban, aktuális beszédszándékának megfelelően ne alkalmazná adott esetben akár nagy hangsúllyal a nemesei eredetnarratíva elemeit is. Ennek eklatáns példájával találkozhatunk a szerző azon érvelésében, ahol a „hazafiúi jussok” vallásváltoztatásból következő elvesztésének lehetőségességét éppen erre támaszkodva igyekezik cáfolni. [Osvald] (1792) i. m. 93.

de az ősi alkotmányosság beszédmódjának a rendi dualizmussal kapcsolatos, a politikai berendezkedést érintő aspektusaira vonatkozó alapvető kérdésfeltevésünk szempontjából is ez tűnik kézenfekvőnek. E passzusok ugyanis a rendi dualizmust a kiegyensúlyozott közösségi működés garanciájaként tételezve egyúttal annak ideálisnak tartott szerkezeti felépítéséről is megnyilatkoznak.

Osvald mindjárt a fejezet elején lefekteti a nemesség társadalmi-politikai pozícióját „funkcionalista” alapon igazolni igyekvő érvelés fundamentumának tekinthető tézist. Ebben lényegében azt a korban szokatlanul egyáltalán nem tekinthető állítást fogalmazza meg, hogy a nemességnek a király és a nép (értsd itt: „köznép”, vagyis a *misera plebs*) közti kiegyensúlyozó szerepe nélkülözhetetlen a társadalmi-politikai test „egészséges” működéséhez, illetve ebben az összefüggésben jelenik meg érvelésében az uralkodó és a nemesség egymásrautaltságának gondolata is. Az először általános érvénnyel hangoztatott tétel több vonatkozásban is azon közbenső, alárendelt és függő hatalmak jelentőségét idézi fel, amelyek Montesquieu monarchikus kormányzatról alkotott elméletében meghatározó szerepet töltenek be. Ez annál is inkább elmondható, mivel Montesquieu maga is a legtermészetesebb ilyen közbenső, alárendelt hatalomként a nemességet nevezte meg.⁴⁶¹ A nemesség ilyen minőségében egyúttal a stabil, kiszámítható társadalmi-politikai működés zálogaként tételezett törvények (vagyis a törvényes állapot) érvényesülésének társadalmi-funkcionális garanciájaként jelenik meg, ilyenként pedig mind a monarchikus pólus despotikus, mind a köznép anarchikus tendenciáit korlátozó szerepet tölt be, amivel nem csupán a privilegizált csoportok, hanem a társadalmi egész számára válik nélkülözhetelenné, egyúttal pedig (ebben a funkciójában) indirekt módon a közjó letéteményesévé.⁴⁶² Az érvelést retorikailag ismét a már szokásosnak mondható testmetaforika támogatja meg.

„A’ Mágnási és Nemesi Rend tehát [...] a’ Haza testének veleje, mellyben valamint a’ testbéli tagoknak a velőben, úgy a’ közönséges társaságnak is ezekben a’ fő ereje helyeztetett; ez a’ törvényeknek védelmező paiza, a’ Királyi Felsőségnek és a népnek tartalék gátya, melly mind a’ magok

⁴⁶¹ Montesquieu (2000) i. m. 64–67. (2. könyv, 4. fejezet) Érdemes felidézni *A törvények szelleméről* közismert helyét: „A legtermészetesebb közbenső alárendelt hatalom a nemesség. Ez bizonyos értelemben a monarchia lényegéhez tartozik, amelynek alapvető életszabálya ez: *ha nincs egyeduralkodó, nincs nemesség; ha nincs nemesség, nincs egyeduralkodó*. Akkor azonban van egy zsarnok. [...] Töröljétek el egy monarchiában a főurat, a papság, a nemesség, a városok előjogait: az eredmény csakhamar egy népi állam lesz vagy egy önkényuralmi állam.” Judit Shklar megjegyzi, hogy Montesquieu nemesi származású „csodálói” körében a francia forradalom alatt főként a mű ezen megállapítását volt szokás idézni. Vess össze Judith N. Shklar: *Montesquieu*. Budapest, Atlantisz, 1994. 153. Ami a magyarországi kontextust illeti, Zászkaliczky Márton kiemeli, hogy a *Tripartitum* egyik legfontosabb hozzájárulása a kora újkori nemesi ideológiához az uralkodó és a nemesség egymásrautaltságának gondolata. Ezt Werbőczyre utalva a következőképp fogalmazza meg: „A legfontosabb hozzájárulása a rendi intézményi struktúra ideológiájához azon elv, mely szerint király nélkül nincs nemesség, és nemesség nélkül nincs király.” Zászkaliczky (2013) i. m. 280. Montesquieu 18. századi recepciója tehát bizonyos értelemben a nemesi önazonosság már meglévő toposzaira „kapcsolódhatott rá”.

⁴⁶² A közjófogalom szemantikai „alkalmazkodóképessége” kapcsán utaltunk már erre a szövegrészre mint a fogalom rendies érvrendszeren belüli használatának eklatáns példájára. Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet.

akarattján járni kívánó Fejedelmeket, mind pedig a' zabolátlan községet, hogy vagy egyik, vagy másik a' maga hatalmával ár víz mondgyára [*sic*] ki ne öntse magát, a' törvényeknek határaiban tartóztatya. – Ez a' Király és a' nép között a' mérő serpenyőnek egygyenlő pontya (aequilibriuma) mely a' Király' Felsőségét, és a' népnek erejét úgy mérsékelyi, hogy egyik is a' másikat el-ne nyomhassa; hanem egymáshoz illendő meg-határozott függéssel viseltetvén mindenkor a' közjónak pontyára intéztessenek. – Valahol tehát a' Királyi méltóság és a' Nemesség találhatik, ezeknek jussaikat a' dolognak természete, és ennek Ura úgy öszve szötte, hogy egyik a' másiknak sérelme nélkül éppen nem bántathattatik. [...] Ez aza' foglaló lántzszem mely a' Királyi méltóságot a' népnek hatalmával egybe tsatollya. Ez az a' tsatorna mellyen a' Királyról a' népre, és a' népről viszszozt a' Királyra számtalan jók áradnak!"⁴⁶³

Teodora Shek Brnardić tanulmányában (Marczali Henrik mellett Péter Lászlóra is támaszkodva) azt emeli ki, hogy a hatalom megosztásának az Oswald által az iménti néhány idézetben kifejtetteknek megfelelő elképzelése az 1790 után kezdődő időszakban a magyar politikai gondolkodás közhelyévé vált. Ugyanakkor ehhez a folyamathoz a hatalommegosztásos struktúrák azon felfogását kapcsolja, amelyben azok a monarchia despotikus hajlamait kordában tartani képes garanciális elemekként tételeződtek.⁴⁶⁴ Úgy tűnik, mindez a fentiek alapján (legalábbis *Az igaz hazafi* esetében) árnyalandó, hiszen a kevert alkotmány elképzelérendszer nemcsak mint az uralkodó önkényuralmi hajlamait, illetve a központi hatalom központosító törekvéseit kiegyensúlyozó elem, de ezzel egyenlő súllyal mint a (köznép értelmében vett) néphez köthető anarchikus, felforgató tendenciákkal szembeni garancia is fontos szerepet játszik Osvaldnál. Való igaz, hogy maga *A törvények szelleméről* (a teoretizálás erőteljes, deskriptív tendenciái figyelembevételével is) egy olyan műként is felfogható, amelyben a „közbenső, alárendelt és függő” hatalmi tényezők által mérsékelt királyság eszménye főként a francia abszolút monarchia mint despotikus hatalom kritikájaként konceptualizálódik, és amelynek megírásával Montesquieu fő célja az volt, hogy „figyelmeztesse honfitársait a zsarnokság veszélyeire”.⁴⁶⁵ Felvethető azonban, hogy a francia forradalom eseményei a recepció egy olyan irányát is felerősíthették, amelyben a mérsékelt monarchia nyújtotta biztosítékok az anarchikus tendenciákat kiegyensúlyozni képes elemekként is hangsúlyosan jöhettek szóba.

Ez is arra utal, hogy a befogadás többnyire erősen szelektív módon ment végbe. Ez *Az igaz hazafi* esetében például abból is jól látszik, ahogyan Oswald a politikai rendszerek Montesquieu által felvázolt tipológiáját alkalmazza. Bár az arisztotelészi osztályozás (monarchia, arisztokrácia, politeia, illetve ezek elfajzott változatai: türannisz, oligarchia, demokrácia) klasszikus formái helyett Montesquieu-nél megjelenő hármas felosztás

⁴⁶³ [Oswald] (1792) i. m. 35–36.

⁴⁶⁴ Brnardić (2010) i. m. 655–656.

⁴⁶⁵ Shklar (1994) i. m. 91. Montesquieu szerint persze a zsarnokság nemcsak monarchiákban, de köztársaságokban is megvalósulhat, amennyiben a hatalom egyetlen rend képviselői kezében összpontosult, aminek legfőbb példájaként az itáliai köztársaságokat, illetve a Velencei Köztársaságot hozza fel. Montesquieu (2000) i. m. 249–250. (11. könyv, 6. fejezet.) Ugyanakkor a mű despotizmussal szembeni kritikájának konkrét-polemikus és legfőbb tárgya a „kifejlett” formában XIV. Lajos alatt kiépült abszolút monarchia volt. Shklar (1990) i. m. 265.

(köztársaság, monarchia, önkényuralom) ha nem is tételesen kifejtett formában, de tetten érhető, a köztársasági típuson belüli, demokrácia és arisztokrácia közti különbségtétel Osvaldnál egyáltalán nem jelenik meg. Mindez nemcsak a fentiekkel, de talán azzal is összefüggésbe hozható, hogy utóbbinál nem a politikai berendezkedés egyes formái és a kormányzati típusok általános érvényű leírása a kinyilvánított cél. Osvald ugyanis explicit módon is a Magyar Királyság társadalmi és politikai berendezkedésének bemutatására vállalkozik, mégpedig erős normatív töltettel. Ebből kifolyólag a köztársaság mint a politikai berendezkedés egy fajtája inkább csak mint veszélyes lehetőség jelenik meg, és a vele szemben felhozott elméleti igényű érvek is inkább a szerzői szándék e gyakorlatias irányát hivatottak megtámogatni.

Azon hatást, amelyet a franciaországi események percepciója gyakorolhatott a monarchia „közbenső, alárendelt és függő” hatalmi tényezők (lényegében a rendek politikai jogosítványai) által mérsékelt változata nyújtotta garanciák értékelésére, jól mutatja az is, ahogyan az idézetben általános jelleggel felállított összefüggések konkrét történeti-komparatív szempontú támogatást kapnak. Osvald nem sokkal később azon „köz-társoságokra, sött Monárkiákra” utal, „mellyekben a’ nemesi Rendnek nintsen betse”. Utóbbira a „Török birodalom”, előbbire „Hollandia” a példa – „’s többek” – „mellyeket leg kisebb véletlen történet, és változásnak szele azonnal zavaródásban szokott hozni”. Azon országok esetében ugyanis, amelyekben a nemesség „oszlopai düledeznek, ingadoznak, avagy meg-tapodtatnak”, a király és a nemesség egymástól való függése kézzelfogható módon nyilvánul meg, ennek pedig legjobb („szomorú”) kortárs példája „Frantzia Ország-nak mostanyi állopottya, a’ hol mihelyt a’ nemesi Rend gyalázatossan meg-tapodtatott, azonnal a’ Királyi méltóság is meg-aláztatván, ’s jussaiból ki vetköztettetvén az egész Országnak öszve illése és mérséklett függése fel zavarodott”.⁴⁶⁶

Bár maga a francia forradalom máshol nem, mint korábban láttuk, a „francia viszonyokra” való utalás egy másik szöveghelyen is fellelhető *Az igaz hazafiban*.⁴⁶⁷ Ezt korábban görcső alá véve már hangsúlyoztuk, hogy annak középpontjában a republikánus ihletésű luxuskritika áll. A „Frantzia Országra” történő e másik utalás pedig a forradalomellenesség „társadalomelméleti” megalapozásaként fogható fel, amelyben a rendi dualizmus mint a revolúció nemkívánatos következményeivel szembeni legfontosabb strukturális biztosíték tételeződik. Ez a francia forradalommal kapcsolatos kortárs percepció veszélyeket tematizáló szegmenséhez, és ezzel az ezt megjelenítő azon „proto-konzervatív” diskurzushoz közelíti Osvald művét, amelyre a bevezetésben már utaltunk, és amelyet Szűcs Zoltán Gábor korábban már említett tanulmányában írt le.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ [Osvald] (1792) i. m. 37. A „mérséklett/szükséges függés” Osvald társadalomképében központi fogalom – [Osvald] (1792) i. m. 8, 51, 52. –, amely a funkcionális társadalmi modell egymást kölcsönösen kiegyensúlyozó-szabályozó elemeinek rendszerére utal.

⁴⁶⁷ [Osvald] (1792) i. m. 28–29. Lásd a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* című fejezetet.

⁴⁶⁸ Szűcs (2009) i. m. A forradalom és a (népi) felvilágosodás kapcsolata felőli közelítésben: Kovács (2012) i. m. 96–101.

*A szerződéses frazeológia feltűnése a műben.
A hatalommegosztásos terminológia jelentősége*

Végezetül egy olyan, a királyról szóló fejezetet lezáró, igen fontos passzust érdemes közelebbről megvizsgálni, amelyben a törvényhozás vonatkozásában, bár némileg óvatoskodó felvezetésbe ágyazva, de végül is a rendek uralkodóval szembeni dominanciájának elgondolása érvényesül. Ezzel végső soron a rendi dualizmus két pólusa közül (a törvényhozáson belüli erőviszonyok elvi meghatározását illetően) a rendek javára billen a mérleg.

„De azomban kérdésbe lehetne még itt azt is venni, hogy, a' mint fellyebb említett, a' Törvény tévő Hatalom a' Király és a' nép között egygyenlő mértékkel lévén fel-osztva, ki térszen tehát azon esetekben törvényt, ha a' Király a' Népek repraesentánsaival, személyes követtyeivel nem egygyez meg? Ez ugyan még addig, a' mennyire tudgyuk nem igen történt meg, de mivel meg történthetik, tsekély vélekedésem ez volna; hogy mivel a' Királynak minden hatalma, méltósága, 's Fényessége a Néptől vette eredetét, a' Nép pedig a' Királynak tsak annyi júst adhatott által, a' mennyi a' közönséges társóság' javának elől mozdittására szükséges, ebben a' pontban pedig az egyenlő mértékű hatalom a' szakadásokra könnyen szolgálhatna alkalmatosságot, azért is talántán illendőbb volna, hogy az illetén esetben, a' népek végső meg-határozása (úgy mint a' mely a' maga fő javának kereséséhez szorossabban kaptolsattik) mintsem a' Királynak kívánsága nyomja-le a' mérték serpenyőt.”⁴⁶⁹

Látható, hogy Oswald szerint a törvényhozáson belül a vitás esetekben a „Népnek” van nagyobb súlya a királlyal szemben, amit a társadalmi szerződés fogalmi kereteinek felhasználásával okol meg, mégpedig a hatalomátruházás szerződéses elképzelésének rendiesített változatában.⁴⁷⁰ Oswald fenti eszmefuttatásával lényegében a politikai berendezkedés azon felfogása mellett tör lándzsát, amelyben a Magyar Királyság mint *monarchia mixta* tételeződött, implicite pedig azon, ezzel vitában álló elképzelésszerrel száll a maga óvatos, megfontolt módján vitába, amelyben az mint *monarchia limitata* értelmeződött.⁴⁷¹ Azzal, hogy a „Népre” hivatkozik, az 1790-es évek elején

⁴⁶⁹ [Osvald] (1792) i. m. 32.

⁴⁷⁰ A szerződéses frazeológia rendi értelmezését a törvényhozás kontextusa mutatja. Ebből világos, hogy Oswald „nép”/„Nép” alatt itt kétségtelenül a rendeket érti. Feltételezhető az is, hogy a hangsúly ezen belül a 18. század végi Magyarországon a diétán már domináns alsótáblára, ennek résztvevőire, főként pedig a köznemességre, illetve az ezt képviselő vármegyei követekre esik.

⁴⁷¹ Ebben az értelemben a kontraktárius elképzeléseknek a rendies, illetve a monarchikus pólus dominanciáját hangsúlyozó értelmezései vitájáról van szó. Oswald itt tehát lényegében ehhez a diskurushoz szól hozzá, illetve e tárgyban nyilvánítja ki véleményét. (Ennek magyarországi, illetve a Habsburg Birodalmon belüli kontextusához lásd főként Péter László: *Ius Resistendi in Hungary*. In Lojkó Miklós (szerk.): *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*. Collected Studies. Leiden–Boston, Brill, 2012c. 125.) Ebben az összefüggésben érdemes kiemelni azt is, hogy a társadalmi szerződés fogalmának korabeli használatai nem szűkíthetők le Rousseau közvetlen hatására. Martini (de mellette több más kora újkori szerző, többek közt Pufendorf, Grotius és Hobbes) hatását kiemelve már Eckhardt Sándor felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi szerződés eszméje egyáltalán nem kizárólag a *Contrat Social* recepciója nyomán terjedt el Magyarországon, sőt arra is utalt, hogy a „jogvégzett emberek” részéről még a 19. század 30-as éveiben sem volt példa nélküli a Martinira

divatos⁴⁷² szerződéses frazeológiát használva kiaknázza a fogalomban rejlő retorikai potenciált, ezt pedig annak rendi átértelmezése szolgálatába állítja. A társadalmi szerződés elképzelésének ilyenfajta játékba hozásával Oswald olyan érvrendszer mozgósít, illetve szóhasználatot alkalmaz, amely a kortárs politikai diskurzus rendies regiszterében meglehetősen széles körben volt használatos a rendi-nemesi (ezen belül is főképp a köznemesi) politikai érdekek alátámasztásának retorikai eszközeként. A fogalomhasználat (a rendek, illetve a köznemesség értelmében vett „Nép” alkalmazása), valamint a társadalmi szerződés rendies értelmű bevetése mellett tartalmi szempontból külön figyelmet érdemel a nemesi *populus* törvényhozáson belüli dominanciájának ezekhez szorosan kapcsolódó gondolata, ez ugyanis szintén hangsúlyosan jelent meg az időkorszakban.

A szerződéses frazeológiát rendi-nemesi érdekek szerint átértelmező korabeli szövegek „prototípusa” ócsai Balogh Péter 1790 tavaszán kidolgozott⁴⁷³ tervezete, amely a köznemesi ellenzék programját fogalmazta meg, és az 1790–1791. évi országgyűlésen számos vármegyei követutasítás alapját képezte. Mint jelen fejezetben már utaltunk rá, a *diaetalis tractatus*nak az uralkodó szempontjából vett egyfajta kiüresítése is megfigyelhető benne. Ez a tendencia (részben előbbi hatására) az 1790. évi nyári hitlevélvitában is tetten érhető a rendi-köznemesi oldalon. A tiszai kerületek hitlevéltervezetében például az szerepel a vonatkozásban, hogy a törvények szentesítését az uralkodó egyszer utasíthatná el, amennyiben azonban a rendek a következő országgyűlésen azt ismét kérnék, másodjára már nem állna rendelkezésére a megtagadás joga.⁴⁷⁴ A dunáninnyi terület

való hivatkozás. Eckhardt e tekintetben utal Concha Győzőre is, aki már öt megelőzően is hangsúlyozta Martini hatását, „ti. hogy a jogi oktatásban Martini tanai terjesztették el a társadalmi szerződés fogalmát”. Eckhardt (2001) i. m. 32–35. Martini hatásához vesd össze még Kosáry (1980) i. m. 279–280, 497, 512. (A Martini-féle természetjog az akadémiai jogi tanfolyamának tananyagában, és az egyetem jogi karán). Ugyanakkor Oswaldnál láthatóan nem a szerződéselméletnek az uralkodói hatalom megalapozására szolgáló azon értelmezését találhatjuk meg, amelyet a főként Pufendorfra és Wolffra támaszkodó Martini tankönyvei (többek között *De lege naturalis positiones* című, az első *Ratio Educationis* óta a jogi akadémiákon és az egyetemen kötelező olvasmányként szereplő munkája) közvetítettek nagy hatással a Habsburg Monarchiában, így Magyarországon is. Vesd össze Pruzsinszky (2001) i. m. 10. E tekintetben fontos arra is utalni, hogy éppen a protestáns szubkultúra vonatkozásában mutatta ki Szűcs Zoltán Gábor, hogy azt a természetjogi tanítások mind a rousseau-i, mind a Wolff–Martini-féle természetjoghoz képest jóval összetettebb hatásrendszeren keresztül érték el. Vesd össze Szűcs (2011b) i. m. 108–109. A recepció kérdéséhez lásd még Eckhardt Sándor: *A Contrat social. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. Minerva*, 2. (1923), 133–161; Benda Kálmán: *Rousseau és Magyarország*. In Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, Gondolat, 1978c. 351–361; Hopp Lajos: *A Contrat social fogadtatása és interpretációja Magyarországon és Kelet-Európában. Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 28. (1981), 4. 379–385; Kókay György: „Olim omnis homo natus est liber”. *A Contrat social* latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből. *Magyar Könyvszemle*, 111. (1995), 2. 176–178.

⁴⁷² Az időkorszak egyik alapvető jelszavaként tárgyalja Marczali a rendies értelemben vett „népfelség” elvét. Marczali (1907a) i. m. 11. A korabeli megnyilatkozásokhoz lásd még Eckhardt (2001) i. m. 35–36.

⁴⁷³ Pajkossy (2003) i. m. 38.

⁴⁷⁴ Marczali (1907b) i. m. 24. Ami az országos ülésektől megkülönböztetendő kerületi üléseket illeti, az ország négy (dunáninnyi, dunántúli, tiszáninnyi és tiszántúli) kerülete szerinti ülésezés szokása végighúzdódik a 18. századon, de csak a század végére alakulnak ki ennek viszonylag szilárd intézményes keretei, főként az e tekintetben mérőföldkönek számító 1790–1791. évi diéta során. Mind a dunai, mind

tervezetében a diétán a rendek által elfogadott törvényekbe való beleegyezés egyenesen mint a király kötelessége tűnik fel,⁴⁷⁵ a dunántúliak pedig csupán „egyszerű felfüggesztő” vétót tartottak volna fenn az uralkodó részére.⁴⁷⁶ Az országgyűlés *mixta deputatio*ja által kidolgozott hitlevéltervezetben az uralkodói vétó „az országot illető ügyekben” a harmadik országgyűlésig terjedne.⁴⁷⁷ Mindennek a rendek (és főként a politizáló köznemesi elit) hatalmi ágakkal kapcsolatos nézetei megítélése vonatkozásában akkor is jelentősége van, ha (mint tudjuk) II. Lipót a rendek tervezetét elutasította, és hitlevelének szövege végül a régi, III. Károly-, illetve Mária Terézia-féle *diploma inauguralé*kon alapult.

A fejezet korábbi elemzéseiből láttuk, hogy a műben a végrehajtó hatalom igazolásakor a „társadalomelméleti” megfontolások mellett az uralkodó isteni legitimációjának motívuma is feltűnik. Ez általános értelemben újfent a szövegek koherenciájára vonatkozó előzetes várákozások felülvizsgálatának szükségességére figyelmeztet, konkrétan pedig azt mutatja meg, hogy a polgári főhatalom isteni eredetére való hivatkozás és ugyanennek rendies irányú szerződéses elgondolása nem tekintendő olyan egymást kizáró mozzanatoknak, amelyek a korban ne tűnhettek volna fel egy adott szövegen belül.⁴⁷⁸ Végző soron pedig ez arra is kiváló példát ad, hogy aprólékos elemzéssel lehetséges az egymásnak első pillantásra ellentmondani látszó elemek szövegbéli relevanciája között valamifajta sorrendiséget felállítani. Bár a szerződéselmélet az isteni legitimációra való rövid utaláshoz képest valamivel markánsabb formában jelenik meg, ha önmagában a kifejtettség fokát nézzük, nem feltétlenül lehet a két szövegrész vonatkozásában éles különbséget tenni. Amennyiben azonban a politikai hatalom eredetére vonatkozó két megnyilatkozást abból a szempontból hasonlítjuk össze egymással, hogy azok milyen viszonyba állíthatók Osvald ideális politikai struktúráról vallott nézeteinek más elemeivel – nos, ebben az esetben előbbi utóbbihoz viszonyított jelentősége már jóval nyilvánvalóbb: a szerződéselmélet rendiesített változata a kevert alkotmány politikai elgondolását inkább támogatni látszik, mint az uralkodói hatalom isteni jellegére tett utalás.⁴⁷⁹

a tiszai kerületek gyakran közösen üléseztek és a négy kerület együttes ülései sem voltak kivételesek. Vö. Szijártó (2005) i. m. 331–348.

⁴⁷⁵ Marczali (1907b) i. m. 36.

⁴⁷⁶ Marczali (1907b) i. m. 38.

⁴⁷⁷ Marczali (1907b) i. m. 71.

⁴⁷⁸ A kettő adott szövegen belüli, párhuzamos használatának egy korabeli példáját említi Eckhardt (2001) i. m. 33. Miközben Marczali Henrik az 1790. évi nemesi mozgalom kontextusában a „népfelség” és az „Isten kegyelméből való királyság” elveinek ellentmondásosságát hangsúlyozza, azt is kiemeli, hogy „az ilyen ellentmondó tanoknak összefűzése, egybeolvasása hozzátartozik minden nagyobb és általánosabb mozgalom jelleméhez”. Marczali (1907a) i. m. 111.

⁴⁷⁹ A kettő egymáshoz viszonyított arányainak ezen értelmezését támasztja alá az is, hogy a politikai hatalom isteni jogalapjának tételes kifejtése nem található meg a műben, és így semmilyen fokon sem érhető tetten az, amit Benda Kálmán a Pufendorf-, Wolff-, illetve Martini–Sonnenfels-féle „társadalmi szerződés” jellegzetességeként kiemelt, tudniillik hogy „a nép minden jogát az uralkodónak adta át, az tehát korlátlan hatalommal uralkodik, s csak Istennek felelős tetteiért”. Lásd Benda Kálmán: *A jozefinizmus és jakobinus-ság kérdései a Habsburg-monarchiában. (Eredmények és feladatok a legújabb kutatások tükrében)*. In Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, Gondolat, 1978a. 236. Osvald azon már említett megfogalmazása, miszerint a királyok „isten képét viselik” – [Osvald] (1792) i. m. 30. – a „társadalmi szerződés” rendiesített elvének fenti leírásához

Végezetül, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Oswald az imént idézett szövegrészben arról beszél, hogy az uralkodó „minden hatalmát a Néptől vette”, vagyis nem csupán a törvényhozó hatalomra vonatkozó megjegyzésről van szó, hanem a monarchikus pólus legitimitációjáról *en bloc*, a rendies szerződéselmélet érvrendszer egészén belüli súlya immár határozott formában rajzolódik ki.

Összegezve jelen fejezet elemzéseit, ezek két tanulságát emelhetjük ki. Egyrészt a rendi dualizmus hatalmi struktúráját teoretizáló igénnyel leíró szövegrészek arra utalnak, hogy a republikánus hagyományra jellemző tematikus kettősség világosan megmutatkozik *Az igaz hazafi*-ban: míg a mű második fejezetének (főként a szokások és erkölcsök tematikájához kapcsolódó) gondolatmeneteit az erénytematika határozza meg, a harmadik fejezettől kezdve már inkább a hatalomról való elmélkedés, a rendi dualizmus hatalommegosztásos szerkezetének leírása dominál a rendies-republikánus érvelésekben.⁴⁸⁰

Másrészt jól látható, hogy a sarkalatos jogok összességét felidézni hivatott, az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjával összefüggésbe hozható közhelyes fordulatokkal ellentétben a politikai berendezkedést illető vonatkozások részletes kifejtést nyernek a szövegben. A rendek duális struktúráján belüli pozíciójára vonatkozó elgondolásoknak a sarkalatos jogok közül történő ilyen kiemelése azt támasztja alá, hogy előbbiekkal mint a korabeli politikai viták kereszttüzében álló tematikus csomópontokkal számolhatunk. A politikai berendezkedés duális szerkezetének ideája természetesen nem a 18. század végének találmánya, ahogyan önmagában az uralkodó és a rendek egymásrautaltságának gondolata sem.⁴⁸¹ Mégis ez az időszak alapvető fontosságú a politikai élet makrostruktúráiról alkotott képzetek alakulása szempontjából. Bár (miként már említettük) a törvények (*decreti*) megalkotásának joga a kora újkor egészében a két politikai „főszereplő” között oszlott meg,⁴⁸² „az uralkodó és a rendek megegyezésének *decretumba* foglalását csak 1790 után tekintették törvényhozásnak”,⁴⁸³ főként a hatalmi ágak megosztása Montesquieu-től vett elgondolásának hatására és a szóhasználat ebből következő átalakulásából adódóan. Részben e folyamattal is összefüggésbe hozható, hogy az 1790–1791. évi diétai viták során a vallásügy kontextusában az országgyűlés szuverenitásának kérdése erőteljes formában került a politikai közérdeklődés homlokterébe.

képet még akkor is kisebb súlyúnak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy Oswald az átruházott hatalom visszavételének lehetőségét nem veti fel, és a „Nép” ehhez kapcsolódó ellenállási jogáról sem ír sem itt, sem másutt a műben.

⁴⁸⁰ Van azért persze kivétel is, hiszen a műben – szórványosan – a második fejezeten kívül is fellelhető az erénytematika. Ilyen például az a jelen fejezetben ismertetett részlet, ahol Oswald a „közönséges társaságon” belüli versengés áldásos hatásait a virtus „nemességet” (részben mint tulajdonságot) ösztönző fogalmán keresztül érzékelteti. [Oswald] (1792) i. m. 38.

⁴⁸¹ Ebben a fejezetben láttuk, hogy ez már Werbőczynél is megjelenik.

⁴⁸² Ha ezt 1791-ig nem is szabályozta konkrét törvény: mint azt az előző fejezetben részletesen bemutat-tuk, az elv szokásjogi alapokon nyugodott. (Sőt maga az ominózus törvényhely is részben a szokásjogra támaszkodott.)

⁴⁸³ Szijártó (2005) i. m. 31.

A vitában elfoglalt különböző pozíciók aszerint is feloszthatók, hogy a megalapozásukul szolgáló argumentációkban – korabeli szóhasználatból élve – a „törvény-tévő hatalomnak” a törvényhozói jogkör tekintetében „abszolút” vagy csak „relatív” potenciált tulajdonítottak a megszólalók: első esetben semmi nem köti a diéta kezét a törvényhozás aktusaiban, második esetben a múlt szokásjogi struktúrái előre meghatározzák mozgásterét a jövőben.⁴⁸⁴ Mindez a törvények megváltoztathatóságának az előző fejezet végén taglalt, Osvaldnál határozott formában megjelenő elvét és az ennek intézményes aspektusaként felfogható törvényhozás politikai rendszeren belüli strukturális pozíciójára vonatkozó megfontolásokat egyaránt a politikai diskurzus alapvető kérdésfeltevéseire adott válaszkísérletekként mutatja. Mielőtt rátérnék annak bemutatására, hogy a törvényhozás szuverenitására vonatkozó e kérdésfeltevések vallásügyi viták kontextusába illeszkedése Osvaldnál is megfogható, sőt a felekezeti téma által körülhatárolt diskurzív mező *Az igaz hazafi* legszélesebb értelemben vett, a közéleti csatározások konkrét tétjeihez szorosan kötődő „vitakörnyezetének” tekinthető, Osvaldnak a „törvények uralma” elképzelésrendszerével kapcsolatos érveléseit vizsgálom meg.

A „törvény” fogalmának használatai: a törvények uralma

Mint korábban láttunk már példákat rá, a különböző érvelés- és beszédmódok, illetve az ezek mögött meghúzódó értékvonatköztatási rendszerek és társadalmi-politikai lojalitásirányok szövegszerűen gyakran egymással összefonódva jelennek meg, sőt ezek egymással való keveredése a tipikus inkább a műben.⁴⁸⁵ Ez természetesen jelenti egyúttal azt is, hogy a rájuk jellemző motívumok gyakran töredékes formákban kapcsolódnak egymáshoz, az összefonódások konkrét módjai pedig a bevetett nyelvi-fogalmi eszköztár, másrészt az adott beszédscél függvényében valósulnak meg. Mindennek eklatáns példáját nyújtja az a hosszabb, a törvény fogalmát tematizáló fejezetben belül elhelyezkedő szövegrész, amelyben a fogalom különböző jelentésrétegei meglehetősen eklektikus formában torlódnak egymásra.⁴⁸⁶ E szemantikai komplexitás feltárásával remélhetőleg a fogalomnak a különböző érvelés- és beszédmódokhoz köthető diskurzív beágyazottsága is megmutatkozik majd. Ennek részletes bemutatásával arra teszek kísérletet, hogy a társadalmi és politikai rend Osvald által vizionált elképzelésrendszerének azon aspektusait, amelyek a törvény fogalmához kapcsolódnak, a maguk teljességében tárjam fel.

⁴⁸⁴ Szijártó (2014) i. m. 12–24. Mint korábban más kontextusban már utaltunk rá, a tanulmány érdeklődésének fókuszában az időszemlélet áll, mégpedig az 1790–1791. évi diétai vallásügyi viták anyagát használva, ezt azonban főként nem közvetlenül, hanem a diéta törvényhozói szuverenitására vonatkozó megnyilatkozásokon keresztül vizsgálja.

⁴⁸⁵ Itt újfent fontos utalni arra a módszertani fejezetben már jelzett momentumra, hogy a „keveredés” metaforikája sokkal inkább az utólagos perspektíva logikájának felel meg, és nem annyira a történeti szövegvalóságot szervező inherens elem.

⁴⁸⁶ [Osvald] (1792) i. m. 54–56.

A törvényes rend és a szabadság összefüggései

Kiindulásképp azt a szöveghelyet érdemes görcső alá venni, ahol olyan, részben már ismerős motívumok fedezhetők fel, amelyek használatával a törvények uralmának elvére⁴⁸⁷ helyeződik a hangsúly.⁴⁸⁸

„Nem tsak pedig a’ Természetnek, hanem még a’ természet Urának is szava ez: Hogy a’ ki tsak a leg-kissebb törvényt is megszegi, az az egész törvényt meg rontotta. Ne válogassunk tehát a’ törvényekben, ne tegyünk azok közt vagy részre hajlásból, vagy irigységb[ő]l vagy magunk törvénytelen haszna kereséséből, kényeztetésből vagy vak bűzgóságból, melly indulatok közül az emberi társóság’ szent köteleinek el szagatására mindenik elégséges, külömbséget. Oh valóban nem szereti Hazáját, nem szereti Nemzetét, nem szereti Királyát, sőt nem szereti Istenét is az olyan a’ ki tsak a’ leg alatsónyabb sorsú Hazafinak javára intézett törvénynek meg-rontását is hideg vérről szemlélheti, annyival is inkább pedig a’ ki munkalódgya! Ugyan is mit reménylhet az az Ország egyebet a’ végső szomorú romlásnál, a’ hol egyik Rendnek javára tzélozó törvény keményen meg tartatik, a’ m[á]siknak pedig bátorságos voltára tartozó törvények minden büntetés és boszú [á] llás nélkül meg rontattatnak, ’s tapodtatnak?”⁴⁸⁹

Azt láthatjuk, hogy Oswald ebben a részben a hazafiság minőségét olyan attitűddel köti össze, amelynek legfőbb jellegzetessége a törvény intézményének a társadalmi vertikum egészére vonatkozó általános érvényességének elismerése. Más szavakkal, a minden rend minden tagjára vonatkozó törvény intézménye a társadalmi érdekközösség absztrakt elve, és ezzel a közösségi kohézió és stabilitás (a „jó rend”) garanciájaként jelenik meg, egyúttal pedig az evilági közösségi lojalitások („Haza”, „Nemzet”, „Király”), illetve a transzcendens szférához („Isten”) való viszonyulás részben fokozódó jelentőségű köreit („sőt”) is magába sűríti.⁴⁹⁰ Mindezekkel összefüggésben az „alacsonyabb sorsú hazafiakra” való utalás egyúttal azokat a passzusokat is felidézi, amelyekben Oswald a társadalmilag kiterjesztő értelemben felfogott „közjóról” értekezik.⁴⁹¹

Az iménti idézetben a széles értelemben vett törvények uralma hagyomány hatását felfedező és a társadalmi érdekközösség elve számára eminens szerepet szánó értelmezési perspektívából kiindulva érdemes ugyanakkor a fentieket tovább árnyalni. Ha közelebről

⁴⁸⁷ Az alábbiakban a törvények uralma terminussal azon gondolatrendszerre utalok, amelynek középpontjában az a tétel áll, hogy a társadalmi rend alapja a törvények betartása és betartatása. Ehhez kapcsolódó elv a következő idézetben is szereplő, a törvények sérthetlenségére utaló megfontolás, miszerint a legkisebb jelentőségű törvénycikk megszegése is a törvényes rend egészét rongálja.

⁴⁸⁸ A most következő két szövegrészlet elemzéséhez elengedhetetlennek tűnik a társadalmilag kiterjesztő értelemben vett közjó és a törvény fogalmait összekapcsoló, korábban elemzett passzus felidézése, hiszen e három szöveghely (eltéréseik mellett is) tartalmilag és az alapjukul szolgáló értékvonakoztatási rendszer lényeges elemeit tekintve szerves egységet alkot. Lásd [Oswald] (1792) i. m. 51–52, illetve a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet.

⁴⁸⁹ [Oswald] (1792) i. m. 55–56.

⁴⁹⁰ Utóbbi relevanciáját erősíti az idézet első mondatában található szentencia újszövetségi eredete (Mt 5,19; Jk 2,10). Mindebből jól látszik, hogy bár Oswald korábban élesen elválasztotta egymástól az isteni és emberi törvény fogalmait, a törvény korabeli fogalmának értelmezéséhez általában véve elengedhetetlen a vallásos, adott esetben pedig a teológiai gondolkodás perspektívájának figyelembevétele.

⁴⁹¹ [Oswald] (1792) i. m. 51–52. Az értelmezést lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetben.

is megvizsgáljuk a szövegrészt, jól látható ugyanis, hogy Oswald az „egyes rendekre vonatkozó törvények” közt egyértelműen különbséget tesz. Bár a gondolatmenet ezen mozzanatát nem teoretizálja, maga a szóhasználat arról árulkodik, hogy Oswald a mindenkire egyaránt vonatkozó törvények elvének érvényesülését a rendi keretek között képzelel el, sőt úgy tűnik, itt az egyes rendekre vonatkozó specifikus törvényekről van szó. Sokatmondó, hogy míg az „egyik rend” esetében annak jogaira utal („egyik Rendnek *javára* tzélozó törvény”), a „másik” vonatkozásában viszont már csak a biztonságról beszél („a’ m[á]siknak bátorságos voltára tartozó törvények”), kevés kétséget hagyva afelől, hogy az első alatt a politikai előjogokkal rendelkező, kiváltságos, míg a második alatt az ezen jogokból kirekesztett csoportokat kell értenünk.⁴⁹² A társadalmi érdekközösség elvont elvének hangsúlyozása tehát nem mond ellent a funkcionális társadalmi modellben is implikált, a művet alapvetően meghatározó rendies szemléletmódnak.⁴⁹³

Egy másik, szorosan az előzőhöz kapcsolódó szövegrészben, amelyet érdemes közelebbről is megvizsgálni, a törvények uralmának szabadsághoz kötött elképzelésével találkozunk. Ez a passzus valamivel korábban helyezkedik el a fejezetben, és az előző idézetben foglaltak egyfajta fogalmi megalapozásaként fogható fel. A két szövegrész értelmezése tehát nem választható el egymástól. A törvények következetes alkalmazásának az elsőként elemzett passzusban megfogalmazott elvéhez itt definíciós kísérlet társul, amelynek során „törvény” és „szabadság” fogalmai szinte tautologikus jelleggel fonódnak egybe. Az előzőekkel szerves összefüggésben Oswald itt is az előbbi fogalmat a társadalmi kohézióval és stabilitással összekapcsoló hagyományon belül mozog, miközben a republikánus tradícióban kiemelt szerepet játszó kulcsfogalmakat úgy tematizálja, hogy a felvilágosult kormányzati politikához kapcsolható értékvonatkoztatási rendszer bizonyos elemei is relevánsak maradnak. A passzus csattanójaként a szabadság fogalmának erőteljes, explicit meghatározását kapjuk.

„A Világi törvények tehát azok a’ külső kaptok, és lántz-szemek, mellyek a’ közönséges tarsóság’ testének alkotmányját egybe foglalják, és az össze omlástól oltalmazzák; ezek határozzák meg ennek a’ testnek tagjai között a’ szükséges függésnek, rendnek, és módnak mértékét; ezek édesgetik

⁴⁹² Igaz, a „leg alacsonyabb sorsú Hazafiak” vonatkozásában „az ő *javukra* intézett törvényekről” is szó esik. (Ugyanakkor itt explicite nem rendekről, hanem egyes személyekről beszél Oswald.)

⁴⁹³ Ez megfelel azoknak a következtetéseknek, amelyeket a társadalmi érdekközösség elvont elve és a rendi keretek evidenciaként való kezelése egyidejű érvényesülésére nézvést a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetben szereplő elemzések alapján megfogalmaztunk. Ezen belül pedig mindez azon ott hangsúlyozott megfigyelésünkhöz is kapcsolódik, miszerint Oswald a „rend(ek)” fogalmát elsősorban nem a „politikai előjogokkal bíró csoport(ok)” értelmében használja, hanem kiterjesztett jelentésben, a műben ugyancsak kettős referenciával alkalmazott (az adott esetben a széles értelemben vett, nem pusztán a politikai előjogokkal bírók közösségét jelölő) „közönséges társaságot” alkotó csoportokra vonatkoztatva. Mint távoli reminiscenciát érdemes megjegyezni, hogy az egyes rendekre vonatkozó speciális törvények elképzelése tipológiailag határozottan emlékeztet a törvények uralma ciceroníanus, a későbbi republikánus hagyományra nagy hatást gyakorló eszméjére. Miként Iseult Honohan Cicero törvényfelfogása kapcsán megállapítja, „[a]bból, hogy mindenki a törvénynek van alávetve, nem következik a törvények előtti tökéletes egyenlőség; a polgárok minden egyes osztályára különböző törvények vonatkoznak”. Honohan (2002) i. m. 35–36.

a' Hazafiakat a' fel-tett jutalmak' reménsége alatt a' Hazának hasznos szolgálattýára, és ugyan ezek rettentik, 's tartóztattýák a gonoszakat a' közjónak és a' magányos hazafiaknak is ártalmára tzéleöz tselekedetekről; ezek a' világi boldogságnak kútfejei, és ezeknek meg-tartásában áll a' valóságos szabadság."⁴⁹⁴

Az olyan, fontosnak tűnő kulcsfogalmak feltűnése, mint a „közjó” vagy a „világi boldogság” joggal kelthet a rendies-republikánus, illetve a felvilágosult kormányzati politikához köthető értékvonatkoztatási rendszerrel kapcsolatos asszociációkat. Pusztán e mozzanatok tekintetbevételével azonban még korántsem teljes a kép. A gondolatmenet belső logikájából adódó összefüggés, miszerint a törvények itt felsorolt társadalmi funkciói csak abban az esetben érvényesülhetnek, ha előbbiek valóban „megtartatnak”, az előző szövegrész figyelembevételével azok mindenkire egyenlő mértékben érvényes voltának hangsúlyozásaként értelmezhető. Emellett az is jól látható, hogy a „törvény” ezen képzete itt is a hazafiság minőségével összekapcsolva jelenik meg. Úgy tűnik tehát, abban az összefüggés- és értékrendszerben, amelyben a szóban forgó, imént idézett két passzus mozog, a „haza” testesíti meg azt az identifikációs csomópontot, amelyben a közösségi lojalitáshálózat vektorai összefutnak, a mindenkire egyenlő mértékben érvényes törvény pedig eme közösségi identifikációs mechanizmus intézményes garanciájaként adódik. A szövegben a „hazafi” minőségében megjelenő imaginárius személy éppenséggel a törvények ezen értelmének interiorizációja által érdemli ki e minősítést, ellentétben azon „gonoszakkal”, akik legjobb esetben is csak a törvények elrettentő mivolta nyomán tartózkodnak a bennük foglaltakkal ellentétes viselkedésmódoktól. Ezen logika szerint tehát a törvények elfogadása és betartása közvetve a fennálló társadalmi rend elfogadásával egyenértékű, a „hazafira” jellemző ilyenfajta konformista attitűd pedig bármilyen evilági közösség kohéziójának és stabilitásának legfontosabb strukturális komponensét képezi.

A fenti passzus bizonyos elemei a mű két másik szövegrészével is rokoníthatónak tűnnek. Az egyik ilyen a közterhek megosztását a köznéppel való szolidaritás jegyében felvető, a társadalmilag kiterjesztő értelmű közjó fogalmát a „jó törvények” koncepciójával összefüggésben tematizáló, korábban vizsgált szövegrész.⁴⁹⁵ A közös pont itt a törvény intézményének a „szükséges függés” és a társadalmi rend biztosítékeként való konceptualizálása, valamint annak a közjó fogalmiságához kapcsolása. Emellett a „hazafiakra” való hivatkozás és az ezáltal felelevenített patrióta dimenzió az imént idézett szövegrészt a jelen fejezetben elemzett első idézetben foglaltakhoz is közelíti. A törvény fogalmának társadalmi jelentőségét taglaló ezen eszmefuttatásokhoz képest azonban elmondható, hogy a most citált gondolatmenetben egy kiemelkedő fontosságú, új elem is feltűnik. Ez a mű eddig vizsgált részeihez képest újdonságnak tekinthető momentum Osvald azon gesztusa, hogy itt a közjót biztosító törvények uralmát a szabadság minőségével köti össze, ami által a törvény fogalmának egy újabb jelentésrétege válik láthatóvá.

⁴⁹⁴ [Osvald] (1792) i. m. 54.

⁴⁹⁵ [Osvald] (1792) i. m. 51–52. Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet. Érdemes feleleveníteni, hogy eme korábbi szövegrész elemzése kapcsán a kameralista-államtudományi diskurzusokban a „közjó” és a „törvény” fogalmi közt tétéleződő összefüggéseket boncolgatva Kontler László tanulmányára támaszkodva Sonnenfels nevét emeltük ki.

Ugyanakkor az előző idézet ilyen értelemben vett újszerűsége nemcsak az említett két szövegrészhez képest mutatható ki, hanem további, a törvény fogalmiságának más aspektusait hangsúlyosan felmutató passzusok viszonylatában is. Két korábban elemzett szövegrész kapcsán láthattuk,⁴⁹⁶ hogy Oswald a törvény fogalmát a közerkölcs tematikus keretei között tárgyalja, ezek közül a másodikban pedig explicit módon is a közösségi erény helyreállítására alkalmas eszközként hivatkozik rá. Mivel a szabadság problematikája e szöveghelyeken nem volt kimutatható, az adott szövegrészek vonatkozásában azt a megállapítást tehattük, hogy azokat főképp a republikánus erénytematika értékvonatkoztatási rendszere határozza meg. A fenti idézet kapcsán ellenben jól látható, hogy Oswald itt a törvények uralmát lényegében mint a szabadságot biztosító állapotot tételezi. A törvény itt tehát mint a szabadság biztosítékaként felfogott kiszámítható intézményes biztonság alapja tételeződik. A szövegben ezzel megnyíló perspektíva nemcsak azon előbb említett passzus viszonylatában mondható újszerűnek, amelyben a köznéppel való szolidaritás elve és a társadalmilag kiterjesztő értelmű közjó fogalma érhető tetten, de a törvényt az erényes közösség rehabilitációjának fő eszközeként tételező szövegrészekhez képest is.

Ami a korabeli magyarországi politikai diskurzust illeti, ebben a szabadság ilyenfajta, a törvények uralmával összefüggésbe hozott meghatározása egyáltalán nem tekinthető egyedülállónak. Szűcs Zoltán Gábor Sz. P. S. már említett, német eredetiből magyarra átültetett munkája kapcsán említi, hogy annak „érvei között [...] olyasmik szerepeltek, mint hogy a törvény uralma teszi a szabadságot, nem a formális jogegyenlőség”.⁴⁹⁷ Kicsit később a mű konkrét szabadsághatározását is idézi: „Tsak az a’ Polgár szabad, a’ kinek a’ maga tselekedeteiben, kereskedésében, házának fenntartásában, a’ maga mulatságaiban semmi más sinór mértéke nintsen hanem a’ böls és a’ Tartománynak ’s annak Lakosainak tulajdonságain fundáltatott Törvény.”⁴⁹⁸ Mindez azon túlmenően, hogy a törvények uralma elgondolásának általános korabeli megítéléséhez szolgál adalékkul, egy olyan mozzanatként értelmezhető, amely Oswald művét – a nemesség és az uralkodó strukturális egymásrautaltságát a francia forradalom fennálló rendet („mérséklett függést”) veszélyeztető hatásának hangsúlyozásával alátámasztó, a revolúciót „társadalomelméleti” szempontból elítélő, az előző fejezetben górcső alá vett fejtegetés mellett⁴⁹⁹ – újfent abban a diszkurzív mezőben pozicionálja, amelyet Szűcs Zoltán Gábor említett tanulmányában „protokonzervatívként” írt le. Ugyanakkor, figyelembe véve *Az igaz hazafi* és az Sz. P. S.-féle fordítás megjelenése között eltelt három évet és a forradalom egyre romló megítélését (amelynek főbb állomásai a királyság eltörlése és a köztársaság kikiáltása 1792 szeptemberében, XVI. Lajos 1793. januári, majd Marie Antoinette októberi halálra ítéltése és kivégzése és a jakobinus terror), ez a jellegzetesség Oswald esetében nem

⁴⁹⁶ [Osvald] (1792) i. m. 17–18, 28–29. Lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés* című fejezetet.

⁴⁹⁷ Szűcs (2009) i. m. 18.

⁴⁹⁸ Sz. P. S. (1795) i. m. 21. Idézi Szűcs (2009) i. m. 24.

⁴⁹⁹ [Osvald] (1792) i. m. 37.

feltétlenül kapcsolható a forradalomellenesség olyan fokához, mint amilyen az említett munka 1795-ben megjelent magyar nyelvű változatára jellemző.

Törvény és szabadság fogalmainak hasonló értelmű összekapcsolására a fentiek-től jelentősen eltérő regiszterben mozgó szövegekben is találunk példát. A névtelenül és a kiadás évének és pontos helyének, valamint a kiadónak feltüntetése nélkül, ugyanakkor (miként Ballagi Conchára hivatkozva kiemeli) 1790-ben vélhetően már forgalomban lévő, Nagyváthy Jánosnak tulajdonított⁵⁰⁰ „szabadkőműves hangszereléssel” megfogalmazott „reformista utópia”⁵⁰¹ egy jellegzetes érvelése alapján például felvethető, hogy a régebbi történeti szakirodalomban a felvilágosult rendiség kategóriája alatt tárgyalt művek esetében is számolhatunk az utóbbi idézetben foglaltakhoz sok tekintetben hasonló megfontolásokkal.⁵⁰²

A felvilágosult monarchikus patriotizmus és Montesquieu jelentősége

Amennyiben a magyarországi lokalitásnál tágabb eszmetörténeti kereteket nézzük, a törvények uralmával kapcsolatos elképzelések bár a kora újkori republikánus gondolkodásban kétségtelenül kiemelt szerepet játszottak,⁵⁰³ ezek egy szélesebb, pusztán a republikanizmusra nem leszűkíthető tradíció részeként is felfoghatók.⁵⁰⁴ Ennek megfelelően a következőkben a törvények uralma eme szélesebb értelemben vett hagyományának azon szegmenseiből fogok kiindulni, amelyek figyelembevétele a fenti szövegrészek politikai diskurzustörténeti tétjeinek megértéséhez hozzájárulhat. Figyelembe véve, hogy a törvények uralmának motívuma egy olyan kontextusban jelenik meg Osvaldnál, amelyben a társadalmi érdekközösség általános eszméje, közvetve pedig a közjó társadalmilag kiterjesztő elgondolása is szerepet játszik, elsőként érdemes talán azt számításba venni, hogy e motívum azon „felvilágosult monarchikus patriotizmus” (*enlightened monarchical patriotism*, máshol: *enlightened monarchism*, vagyis „felvilágosult monarchizmus”)

⁵⁰⁰ Ballagi (2016) i. m. 334.

⁵⁰¹ Vesd össze Kosáry (1980) i. m. 336.

⁵⁰² [Nagyváthy János]: *A' tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm-órái*. A' Nagyszívűségénél. MDCCCC. [H. n.], [n. n.], [1790?]. 9. A borítón található, a „Nagyszívűséghez” pesti szabadkőműves páholyra történő utalás esetleg a kiadás helyére is utalhat.

⁵⁰³ A fenti idézetben megjelenő, a hazafiság minőségét a törvényekhez és a szabadsághoz kapcsoló mintázat e kora újkori republikánus diskurzus forrásvidékének tekinthető antik, leginkább talán ciceroniánusnak mondható patriotizmus hagyományos kereteinek is megfeleltethető. Vesd össze Viroli (1995) i. m. 37. A törvények uralma hagyomány klasszikus republikánus vonatkozásaihoz lásd Luca Baccelli: *Machiavelli, the Republican Tradition, and the Rule of Law*. In Pietro Costa – Danilo Zolo (szerk.): *The Rule of Law. History, Theory and Criticism*. Dordrecht, Springer, 2007. 387–420. A „törvény” fogalmának a republikánus hagyományon belüli fontosságához vesd össze még a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* című fejezetet is.

⁵⁰⁴ E szélesebb értelemben vett törvények uralma hagyományhoz lásd például Pietro Costa: *The Rule of Law: A Historical Introduction*. In Pietro Costa – Danilo Zolo (szerk.): *The Rule of Law. History, Theory and Criticism*. Dordrecht, Springer, 2007. 73–152; Brian Z. Tamanaha: *On the Rule of Law. History, Politics, Theory*. New York, Cambridge University Press, 2004.

diskurzusán belül is kiemelt szerepet játszott, amelynek domináns jelenlétét Teodora Shek Brnardić a hétéves háború utáni Poroszország, illetve a Habsburg Monarchia kontextusában hangsúlyozta.⁵⁰⁵ E diskurzusban a közjó és a magánérdek közti viszonyrendszer a klasszikus republikanizmushoz hasonlóan alapvető kérdésként tematizálódott, mivel azonban az idesorolható textusok kifejezetten a monarchikus pólus apológiájaként születtek, előbbi témát jellemzően a republikánus elmélet különböző változataiban többnyire fontos szerepet játszó részvételi elvet⁵⁰⁶ elhagyva kontextualizálták. Ennek megfelelően a szabadság eszménye itt is a törvények uralmával összefüggésben jutott érvényre, ám oly módon, hogy elsősorban az azokkal kapcsolatos kiszámíthatóság és az általuk nyújtott biztonság, nem pedig a közösség tagjai meghozatalukban való részvételének fontossága hangsúlyozódott. Ebben a kontextusban a közösség egésze iránti lojalitás, valamint a haza mint az egész közösséget felölelő politikai test, illetve az ezt szimbolizáló közjó iránti patrióta elköteleződés – vagyis egyfajta politikai erény – megteremtése a polgárok megfelelő („jó”) törvények által történő érdekeltté tételével látszott lehetségesnek. Mindez bizonyos értelemben a klasszikus republikánus szabadságdiskurzus főfogalmainak „felvilágosult monarchista” irányú átírásaként is felfogható. E politikai erénynek a rendi struktúrán átívelő változata jelenik meg például Thomas Abbtnál:

„Esetleg a monarchiákban szükséges rendek közti megosztottság [*Eintheilung*] némelyike volt az oka annak, hogy a közjóra irányuló törekvések túlságosan elváltak egymástól. Hamar bekövetkezett, hogy mindegyik rend azt hitte, hogy csak egyetlen egy módon járulhat hozzá a közjóhoz. Ha a közjó egységesen valósul meg (és minden társadalomban [*bey allen Gesellschaften*] egyetlen közjó létezik), akkor ez csupán egyetlen politikai erény [*eine einzige politische Tugend*] mellett lehetséges. Ebből a perspektívából nézve a földműves, a polgár, a katona és a nemes közti különbségek eltűnnek. Mindenki egyesül, felsorakozva a polgár [*Bürger*] korábbi, magasztos elnevezése alá. Innentől minden polgár katona, minden katona polgár és minden nemes polgár és katona lesz egyszemélyben, és így tovább.”⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ Brnardić (2010) i. m. 631–661. Szándékosan a Brnardić által használt terminológiához tartom magam, és alkalmazom itt az általa előnyben részesített kifejezések tükörfordításos formáit. Ezt azon megfontolásból teszem, mert e fogalomhasználattal fémjelzett megközelítésmódról elmondható, hogy a „felvilágosult abszolutizmus” terminusához köthető, főként politika- és intézménytörténeti (részben társadalomtörténeti) kérdésfeltevésekből kiinduló megközelítés politikai diskurzustörténeti aspektusból történő újrafogalmazásaként is felfogható. A „felvilágosult monarchikus patriotizmus”, „felvilágosult monarchizmus” terminusok használatával tehát arra a diskurzív mezőre szeretnék utalni, amelynek figyelembevétele a „felvilágosult abszolutizmus” fogalmában implikált, a politikai cselekvés kormányzati perspektívájára szűkített vonatkoztatási rendszerhez képest egy minőségileg különböző értelmezési keret gyanánt szolgál: egyrészt a diskurzivitás kiemelt figyelemben részesítése, másrészt a patriotizmus dimenziójának az interpretáció horizontjába történő beemelése révén. Emellett az előbbi fogalmak használatával egyúttal a „felvilágosult abszolutizmus” terminus létjogosultságával kapcsolatos azon dilemmák megkerülése is célom, amelyekkel kapcsolatos szakirodalmi vitákra Kontler László is utalt Sonnenfelsről írt, már többször említett tanulmányában. Vesd össze Kontler (2012) i. m. 77–78, illetve 233. Utóbbaihoz (a könyvtárnyi szakirodalom kimerítő ismertetése helyett csupán jelzésértékkel) lásd még Karl Otmar Freiherr von Aretin (szerk.): *Der aufgeklärte Absolutismus*. Köln, Kiepenhauer und Witsch, 1974.

⁵⁰⁶ Trencsényi (2007c) i. m. 76–77.

⁵⁰⁷ Thomas Abbt: *Vom Tode für das Vaterland*. Berlin, Friedrich Nicolai, 1761. 16. A fenti sorokat részben idézi Benjamin W. Redekop: Thomas Abbt and the Formation of an Enlightened German “Public”. *Journal*

Az alattvalóknak a közjó fogalma alatt egyesülő érdekközössége és a törvények uralmának ehhez kapcsolódó gondolata a politikai berendezkedés monarchikus pólusa mellett érvelő és egy birodalmi szintű patrióta lojalitáshálózat teoretikus alapvetésének kidolgozásán fáradozó kameralista szerzők munkáiban is gyakran visszatérő elem volt.⁵⁰⁸ Ez azonban nem feltétlenül járt a rendi társadalmi szerveződés megkérdőjelezésével. Eklatáns példa erre Sonnenfels, aki nem általában véve ítélte el az előjogokat és kiváltságokat, hanem ezek közül azokat utasította el, amelyeket az állami érdekekkel ellentétesnek ítélt.⁵⁰⁹ Miként Helmut Reinalter meggyőzően summázta, a bécsi teoretikus államfilozófiai és társadalomelméleti nézetei – a nemesség privilegizált helyzetével szembeni minden fenntartása mellett is – a monarchia társadalmi realitásai és ezzel a rendi keretek megszemenő figyelembevételét mutatják, összességében pedig inkább a hagyományos rendi társadalomkép örökségével való kompromisszumként, semmint az azzal való radikális szakítás lenyomataként értékelhetők.⁵¹⁰ Ebből a perspektívából Brnardić akkor, amikor a jogi uniformitás elvét mint a felvilágosult monarchizmus/felvilágosult monarchikus patriotizmus államilag kitűzött céljaként említi, bár a legfontosabb tendenciákat lényegreterő módon summázza, ebből következően egyúttal le is egyszerűsíti a valójában sokkal differenciáltabb diszkurzív valóságot.⁵¹¹

Összefoglalva az eddigieket, ha a vázolt értelmezési keretből kiindulva *Az igaz hazafiból* vett előző két idézet szélesebb politikai diskurzustörténeti kontextusait keressük, azt mondhatjuk, hogy azok a tág értelemben vett törvények uralma hagyományban helyezhetők el. A fentiek figyelembevételével emellett az is felvethető, hogy ezen belül a „mindenkire érvényes törvény” azon, bizonyos fokig ugyanezen tradíció egyfajta újrafogalmazásának is tekinthető elképzelésére is emlékeztetnek, amelyet Teodora Shek Brnardić a „felvilágosult monarchikus patriotizmus” diskurzusának domináns koncepciójaként tárgyalt. A törvény fogalmának az Osvald-műből vett két utóbbi idézetben megjelenő, a társadalmi érdekközösség absztrakt elvét felidéző, valamint a közjó társadalmilag kiterjesztő jelentésével is korreláló fenti értelme mindezek alapján tehát a felvilágosult kormányzati politikát meghatározó és egyúttal éppen a republikánus tradíció bizonyos patrióta megfontolásait is mozgósító elméleti keretrendszerrel is rokoníthatónak látszik. Ezen belül pedig leginkább a törvény intézményének azon

of the History of Ideas, 58. (1997), 1. 90. Ugyancsak megtalálható: Brnardić (2010) i. m. 639. Abbt patriotizmusához lásd még Hans Erich Bödeker: Thomas Abbt: Patriot, Bürger und bürgerliches Bewußtsein. In Rudolf Vierhaus (szerk.): *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung*. Heidelberg, Verlag Lambert Schneider, 1981. 221–252; Eva Piirimäe: Thomas Abbt's Vom Tode für das Vaterland (1761) and the French Debates on Monarchical Patriotism. *Trames*, 9. (2005) 4. 326–347; Eva Piirimäe: Dying for the Fatherland: Thomas Abbt's Theory of Aesthetic Patriotism. *History of European Ideas*, 35. (2009), 2. 194–208.

⁵⁰⁸ Lásd ehhez részletesebben (főként Sonnenfels kapcsán) a *Közjó, népi felvilágosítás, Polizia* című fejezetet.

⁵⁰⁹ Kökényesi (2013) i. m. 72.

⁵¹⁰ Helmut Reinalter: Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker. In Helmut Reinalter (szerk.): *Joseph von Sonnenfels*. Wien, Verlag der Akademie der Österreichischen Wissenschaften, 1988. 139–146.

⁵¹¹ „A felvilágosult monarchizmus állami politika szintjén jelentkező célja [state-objective] elsősorban a polgári szabadság [civil freedom] megteremtése volt, ami törvényes biztonságot [legal security] jelentett, ehhez pedig jogi uniformitás [legal uniformity] szükségeltetett.” Brnardić (2010) i. m. 660.

sonnenfelsiánus felfogására emlékeztet, amelyben bár a „jó törvények” a birodalmi lojalitás megteremtésének és fenntartásának elsődleges eszközei, ezen funkciójuk a rendi struktúrán belül tételeződik.

Érdemes ugyanakkor már most külön hangsúlyozni, hogy a fentiekkel korántsem áll szándékomban Osvaldot azon szerzők csoportjába sorolni, akiket Brnardić a 18. század második felében virágzó „felvilágosult monarchikus patriotizmus” diskurzusának közép-európai propagálóiaként tárgyal (Thomas Abbt, Karl Heinrich Seibt vagy éppen maga Sonnenfels). Mindezzel egyrészt tipológiai viszonyítás a célom, másrészt annak jelzése, hogy a magasabb absztrakciós szinten mozgó értelmezések során jól elkülöníthetőnek tűnő diskurzusokról nagyobb felbontású elemzések során könnyen kiderülhet, hogy határvonalaiak valójában sokkal nehezebben írhatók le. Osvaldnál politikai értelemben nyilvánvalóan nem mutathatók ki a tiszta monarchikus lojalitás jelei, ezzel együtt mégis hajlamos olyan mozzanatokat is beleszőni érveléseibe, amelyek sok tekintetben a „felvilágosult monarchikus patriotizmus” diskurzusával is rokoníthatók.

Mindez éppenséggel annak visszájára fordításaként is felfogható, amit a republikanizmus 18. századi használatai kapcsán más szerzők mellett maga Brnardić is hangsúlyoz. Arról van szó, hogy a korabeli „felvilágosult” szerzők többsége számára e fogalom vonatkozásában nem feltétlenül az államforma kérdése vagy az elmélet direkt politikai konnotációi voltak a fontosak, hanem a republikánus hagyomány etikai aspektusa, a kormányzás tevékenységének „lelkülete”, maga a republikánus ethosz.⁵¹² A „depolitizált republikanizmus” analógiájából kiindulva, ugyanezt a „felvilágosult monarchikus patriotizmus” diskurzusára alkalmazva azt láthatjuk, hogy nagyon úgy tűnik, ebből is könnyűszerrel ki lehetett válogatni bizonyos elemeket, ezek konkrét politikai implikációinak elvárásaként támasztása nélkül is. *Az igaz hazafi* alapján jól látható például, hogy a „közjó” társadalmilag kiterjesztő értelmű jelentésváltoztatának alkalmazásából egyáltalán nem következik direkt módon az abszolút monarchia felmagasztalása, sőt még az adott fogalomhasználat és az annak megfeleltethető, egyenlősítő társadalmi vízió normatív igényű összekötése sem. Ha mindezt a felvilágosult monarchikus patriotizmus magyarországi politikai diskurzusra gyakorolt lehetséges hatásai szempontjából vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy a fentiekben elemzett idézetek azt mutatják, hogy a patriotizmus sonnenfelsiánus horizontjának recepciója tekintetében nem érdemes alábecsülni az „áthasonító újraértelmezést is magába foglaló”⁵¹³ változatok relevanciáját.

A kiragadott szövegrészletek szűkebb perspektívájától eltávolodva, további passzusok bevonásával ugyanakkor az is kiderül, hogy a „felvilágosult monarchikus patriotizmus” eszmetörténeti horizontja mentén kirajzolódó jelentéstendencia más szemantikai rétegek mellett inkább csak másodlagos jelentőségűnek mondható. Miként már több alkalommal is volt róla szó, a műben megjelenő „társadalmi vízió” minden kétséget

⁵¹² Brnardić (2010) i. m. 631.

⁵¹³ Szilágyi Márton: Szempontok a magyar Sonnenfels-recepció újragondolásához. In Bernád Ágoston Zénó – Csire Márta – Andrea Seidler: *On the Road – Zwischen Kulturen unterwegs*. Wien–Berlin, LIT Verlag, 2009. 37–43.

kizáróan felmutat bizonyos egyenlősítő tendenciákat, ám ezek olyan megfogalmazásokban érhetők tetten, amelyek többnyire a konkrétumokat nélkülöző általános elvek szintjén maradnak meg. A törvények uralma előző idézetben megjelenő elképzeléséhez kapcsolódó, a politikai berendezkedést leíró modellt pedig csak nagy nehézségek árán lehetne központosítónak, avagy „államcentrikusnak” nevezni: miként látni fogjuk, a politikai intézmények strukturális leírására irányuló eddigi eszmefuttatásokkal összhangban a törvények uralmának elgondolásához sem egy egypólusú monarchikus berendezkedés elképzelése társul, hanem éppenséggel a rendi alapozású duális politikai struktúrának a törvény fogalmát középpontba helyező eszményítése, amelyben ráadásul nyilvánvalóan nem a birodalmi keretek jelentik a lojalitás elsődleges referenciapontját, hanem a „magyar haza”.⁵¹⁴

Részben megelőlegezve a későbbi részletesebb elemzéseket tehát azt mondhatjuk, hogy a törvények uralmának motívuma *Az igaz hazafiban* diszkurzív panelként illeszkedik a lokális rendi-nemesi gondolkodás alaprétegeihez, amelyben bár a szabadság fogalma az előbbiben megszokott, a rendi-nemesi privilégiumok rendszereként való értelmezésétől különböző szemantikába írva jelenik meg, ám összességében végül mégiscsak a rendi dualizmus strukturális leírásába ágyazódik bele.⁵¹⁵ Ezzel egybecseng, hogy a „valóságos szabadság” definícióját adó passzusban foglaltak azon Montesquieu szabadságmeghatározásával is párhuzamba állíthatók, akinek a rendi dualizmus szerkezetére vonatkozó megfontolásokra tett hatásáról az előző fejezetben már részletesen szó volt. A törvények uralmának motívuma a francia gondolkodónál Oswald meghatározására nagyban emlékeztető módon a politikai szabadsággal szoros kapcsolatban konceptualizálódik: utóbbi nála lényegében a törvények érvényesülésével egyenértékű. Mivel Montesquieu szabadságdefiníciója kétségtelenül meghatározónak tűnik a legutóbb idézett passzus értelmezése szempontjából, érdemes ezt röviden felidézni.

⁵¹⁴ Mindennek jelzésével ugyanakkor korántsem áll szándékomban az imént kimutatott jelentéstendencia relevanciáját máris cáfolni: adott „eszmék”, elgondolások ugyanis az adott műveket meghatározó elméleti alapvetések esetleges különbözőségeitől függetlenül is átvihetők egyik elméleti rendszerből a másikba. Abból tehát, hogy a lojalitás végső referenciája Oswald esetében nyilvánvalóan nem a Habsburg Birodalom, nem következik, hogy ne alkalmazhatna olyan megfontolásokat, amelyeket esetlegesen olyan munkákat olvasva tett magáévá, amelyek szerzőiről ez elmondható.

⁵¹⁵ E kettősséget jól mutatja maga a nyelvi forma is: a rendies felfogásban inkább szabadságokról szokás beszélni, vagyis főként a kifejezés többes számú használata jellemző. Míg e perspektívában a különböző előjogok értékét az adja meg, hogy a velük rendelkezők számára más csoportokkal szembeni többletként állnak fenn, ezzel szemben az egyes számú alak az univerzális érvényesség igényének nyelvi kifejezője lehet. Bár az egyes számú változat is jelenthet privilégiumokat – lásd Szijártó (2014) i. m. 18. –, jelen esetben a meghatározás tartalmi dimenzióját is figyelembe véve az előző idézetben szereplő egyes számú forma egyértelműen arra mutat, hogy abban nem a privilégiumokat szem előtt tartó szabadságfelfogásról van szó. Ugyanakkor, mint azt már több szövegrész kapcsán és több szempontból is megmutattuk, Oswaldnál a mindenkire vonatkozó törvény intézményével kapcsolatos elképzelések a mű egészét meghatározó funkcionális társadalmi modellnek megfelelően a rendi struktúrában belül érvényesülnek. A jogi uniformitás azon radikális, rendi kereteken átívelő felfogása, amely például Thomas Abbt fentebb hivatkozott eszmefuttatásában tetten érhető, nem mutatható ki *Az igaz hazafiban*.

„Jól elménkbe kell vésni, hogy mi a függetlenség, és mi a szabadság. A szabadság az a jog, hogy mindenki megteheti azt, amit a törvények megengednek; és ha valamely állampolgár megtehetné azt, amit a törvények tiltanak, nem lenne többé szabad, mert erre másoknak is meglenne a lehetősége.”⁵¹⁶

A „függetlenség” említésével Montesquieu a szabadság azon republikánus felfogásától határolja el saját definícióját, amelyben az a bármilyen önkényes hatalomtól való függetlenség állapotaként határozódik meg. A kora újkori republikanizmus elméletében utóbbi alapvetően azzal egyenértékű, amikor nem más, hanem a közösség tagjainak akarata mutatkozik meg a törvényekben, mindennek praktikus biztosítékeként pedig a politikai részvétel gyakorlata tételeződik.⁵¹⁷ Miként Maurice M. Goldsmith aláhúzza, a fogalom Montesquieu-nél tetten érhető (alapvonásaiban bizonyos értelemben hobbesiánusnak tekinthető) meghatározása nélkülözi a republikánus szabadságértelmezésben kiemelt fontosságú részvételi elv hangsúlyozását. A szabadság a törvények által teremtett biztonsággal válik egyenértékűvé, amivel itt a meghozataluk folyamatszerűségére és a szabadság e *folyamat* eredményeképp képződő tényleges tartalmára vonatkozó kérdésfeltevések helyett az alattvaló kiszámíthatóságukból következő biztonságos *állapotának* fontossága és a kölcsönös érvényesség elve kerül előtérbe. Kielezve a fentieket azt mondhatjuk, hogy a szabadság e meghatározásában a participatorikus elv helyett a reciprocitás megfontolása játszik főszerepet.⁵¹⁸ Összességében leszögezhetjük, hogy Montesquieu fenti meghatározása kiemelt jelentőségűnek tűnik Osvald fogalomhasználatának vizsgálata szempontjából, számításba vételétől ezért semmiképp nem tekinthetünk el.

Ugyanakkor (mint ezt korábban megfigyeltük), bár a szabadság fogalmának konceptualizálása nélkül, a törvényhozás vonatkozásában maga a részvételi elv – a rendekre vetített változatban – megjelenik Osvaldnál. Nemsokára azt is részletesen látni fogjuk, hogy a törvények uralmának motívuma utóbbival összeszöve tűnik fel a „valóságos szabadságról” szóló, fent vizsgált szövegrészt közvetlenül követő passzusban. Figyelemmel kell tehát lennünk azokra a különbségekre is, amelyek a törvények uralmának

⁵¹⁶ Montesquieu (2000) i. m. 246. (11. könyv, 3. fejezet). Montesquieu szabadságfogalmához lásd Goldsmith (1994) i. m. 220–225; Honohan (2002) i. m. 82–84.

⁵¹⁷ Gelderen–Skinner (2002) i. m. 4; Quentin Skinner: *Liberty Before Liberalism*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998. 30.

⁵¹⁸ Mindez egyúttal egybecsengeni látszik a francia szerző azon kételyeivel is, amelyeket a köztársaságok, illetve az antik eredetű klasszikus republikánus értékek modern relevanciája iránt táplált. Goldsmith (1994) i. m. 223–225. Sőt Montesquieu Hobbeshoz hasonlóan egyenesen tagadja, hogy a politikai szabadság a köztársaságokra jellemző volna. Montesquieu (2000) i. m. 249. (11. könyv, 6. fejezet.); Thomas Hobbes: *Leviatán*. Ford. Vámosi Pál. Budapest, Magyar Helikon, 1970. 184. A francia gondolkodó republikánus eszmékhez, illetve a republikánus kánonhoz való viszonyáról írja Iseult Honohan: „Bár inkább a republikánus eszmék elemzőjének és nem annyira azok védelmezőjének mondható, a republikánus gondolkodás változatos irányaira volt hatással.” Honohan (2002) i. m. 81. Judith Shklar kiemeli, hogy Montesquieu főművében a köztársaságok modern kori életképtelenségét hangsúlyozza, és azokat „kontrasztként és nem utánozni való mintákként”, a történeti vizsgálódás tárgyaiként mutatja be. (Mindazonáltal *A rómaiak nagysága és hanyatlása* és *A törvények szelleméről* republikanizmusképe vonatkozásában különbséget tesz, és megállapítja, hogy előbbiben inkább hangsúlyozódik a rómaiak harciasságának elítélése, míg utóbbiban a tárgyilagosabb vizsgálódás attitűdje jellemző. Lásd Shklar (1990) i. m. 265–279.

motívumához kötött szabadságdefiníció Montesquieu, illetve Osvald által felvázolt változatai között megfigyelhetők, ezek alapján ragadhatók meg ugyanis a befogadó közegen belül domináns értékvonatkoztatási rendszerek specifikus jellegzetességei. Az érdekes az, hogy az Osvaldnál e tekintetben kimutatható eltérések bizonyos fokig ugyancsak a montesquieu-i elmélethez köthetők: úgy tűnik, a szabadság fenti, az alattvalói biztonság fontosságára és a törvények reciprocitásának elvére koncentráló meghatározása a mérsékelt alkotmány és a nemesség mint közvetítő, kiegyensúlyozó hatalmi tényező elképzelésével, ezzel összefüggésben pedig a részvételi elv rendies hangsúlyú változatával kombinálva érvényesül Osvaldnál. A „törvény” normatív körülhatárolását célul kitűző fejezet analízisének lezárásaként a következőkben e komplex, a fogalomba sűrített viszonyrendszer felfejtésére teszünk kísérletet.

A „valóságos szabadság” és „minden Rendek és birtokosok jussai”

Ami a jelzett problematika vonatkozásában már magában az utolsóként idézett szövegrészben is kiemelt jelentőséggel bír, az a szabadság előtt szereplő „valóságos” jelző. Ennek használata alapján nagyon úgy tűnik, hogy Osvald az itt megjelenített szabadságfogalmat valójában – implicit módon – egy másikkal szeretné ütköztetni. Felvethető, hogy ez a „szabadság” fogalmának a másutt határozottan elítélt „*Libertinizmustól*”, „*Naturalizmustól*”, „*Deizmustól*”, illetve „*Anarchiától*”,⁵¹⁹ netán az ősi alkotmány előjogszerű felfogásától való elhatárolásaként értelmezendő. Ami a felvetés második részét illeti, bár mint azt korábban láttuk, a szövegben markánsan tetten érhető a törvény mindenkire vonatkozó mivoltának hangsúlyozása, ez ugyanakkor egyértelműen a rendi keretek érvényesülése mellett jelenik meg, vagyis nem implikálja sem az egyéni jussok, sem a kollektív, főként politikai jellegű jogosultságok privilégiumszerű felfogásának elutasítását: úgy tűnik, a két perspektíva jól megfér egymással a szövegvalóság szintjén. Ezért bár a szövegrészben tetten érhető fogalmazásmód, a „világi törvényekre” való utalás és főként a „szabadság” itt megjelenő, fentebb taglalt konkrét értelme határozottan nem a rendek, illetve a nemesség privilégiumait és kollektív politikai jogosultságait megjelenítő „arany szabadság” (*Aurea Libertas*) jellegzetes toposz- és érvrendszerének motívumkincsét idézik, a „valóságos” jelző mégsem implikálja a „szabadság” ezen rendies értelmének megkérdőjelezését. (Annál is inkább nem, mivel az ősi alkotmányosság érvényesülésére utaló mozzanatok egy néhány oldallal később következő szövegrészben egyértelműen kimutathatók.)⁵²⁰

Úgy tűnik, ebben az esetben a „valóságos” megszorító jelző alkalmazása gesztusként értelmezendő, amely a szabadság fogalmának más irányokból történő lehatárolását

⁵¹⁹ [Osvald] (1792) i. m. 75, 116.

⁵²⁰ A megszokott, már többször idézett toposzos formák egy változatáról van szó: „Nemzeti meg gyökerezett fundamentumos, és őseink vérén épült régi szabadságaink”. [Osvald] (1792) i. m. 57. Jól láthatóan itt egy egészen más szabadságfogalom érvényesül, mint az iménti idézet egyes számú alakja esetében.

szolgálja. Egyrészt a szabadság túlságosan széles körű, káosszal fenyegető változata vonatkozásában határszabásként fogható fel. Ez a jelentés a fent említett, a műben jóval később következő, a szabadság határaitól (mai kifejezésekkel élve) a szólásszabadság és a véleménynyilvánítás kontextusában elmélkedő azon szövegrész figyelembevételén alapján valószínűsíthető, amely a vallás „bátorságos voltának” a „*Libertinizmus*”, a „*Deizmus*” és a „*Naturalizmus*”, a „közönséges Társaság békességének” biztosítékát pedig a „felső hatalom megtagadását” jelentő „*Anarchia*” elkerülésében látja.⁵²¹

Másrészt főként a „szabadság” normatív igényű definícióját adó, fentebb idézett szövegrészt közvetlenül követő passzus alapján úgy látszik, hogy a „valóságos” jelző használata azt is szolgálja, hogy segítségével Oswald a társadalmi rend törvények uralmával összekötött szövegbéli ajánlatát az önkényesség zsarnoki uralomban testet öltő lehetőségéről mintegy leválassza. A szóban forgó eszmefuttatásban a klasszikus republikánus politikai részvételi elv előzőekből már ismerős, a rendek politikai jogosítványaira alkalmazott változata és a törvény fogalmának ehhez kapcsolódó értelme jelenik meg. A fenti problematika szempontjából vett legfőbb jellegzetessége az, hogy benne a „(valóságos) szabadság” törekeny állapota immár egyértelműen határolódik el mind a „köznép, tömeg” értelmében vett nép anarchiával fenyegető uralma, mind pedig az ezt ellenkező irányból veszélyeztető fejedelmi túlhatalom irányában.

„Valahol a' Nemzet által szabott törvények uralkodnak, szentek ottan minden Rendeknek, és birtokosoknak saját jussaik; valahol ellenben vagy a' Fejedelemnek szabad akarattya, vagy pedig a' Népek zabolátlan indulattya a' törvény, nintsen ottan semmi bátorság, semmi szabadság, következő képpen semmi boldogság is.”⁵²²

Mint korábban részletesebben is láttuk, a nemesség hatalmi kiegyensúlyozó szerepéről Oswald *Az igaz hazafi*-ban többször is viszonylag bőbeszédűen értekezik és mindegyik esetben a Montesquieu által felvázolt, a nemesség és a monarchia szoros összetartozásáról szóló összefüggésnek megfelelően,⁵²³ egyúttal pedig mindig a republikánus diskurzus rendiesített változatához idomítva mondandóját.⁵²⁴ A kollektív politikai jogokra vonat-

⁵²¹ [Oswald] (1792) i. m. 115–116. A részletesebb elemzést lásd később, *A nyilvánosság és határai* című fejezetben.

⁵²² [Oswald] (1792) i. m. 54–55.

⁵²³ [Oswald] (1792) i. m. 35–36, 37–38.

⁵²⁴ Talán magától értetődő, de mégis érdemes külön utalni arra, hogy itt – ahogyan eddig is – a republikánizmusról mint bizonyos érvelésmódok és fogalomhasználatok jellegzetes mintázatait mutató beszédmódról és az ezek mögött meghúzódó értékvonatkoztatási rendszerről van szó, nem pedig az ezzel nem feltétlenül korreláló republikánus államformát propagáló eszmerendszerről. A kettő közti viszonyrendszert Iseult Honohan összefoglaló jellegű munkájában a következőképpen írja le: „A republikánizmus [*civic republicanism*] a szükségszerűen egymástól függő emberi lények szabadságának a problémáját veti fel. [...] Ebben a megközelítésben a szabadság az önkormányzatban való részvétellel [*participation in self-government*] és a közjóval való törődéssel áll összefüggésben. (A republikánizmus politikaelmélete csak lazán kapcsolódik a monarchia megléte vagy hiánya körüli, a republikánizmus fogalmának közkeletű használatát jelentő tematikához.)” Honohan (2002) i. m. 1. A republikánus eszmerendszer monarchikus államformával való összeegyeztethetőségéről lásd például Gelderen–Skinner (2002) i. m. 3–4. Mint már volt róla szó, Teodora Shek Brnardic tanulmánya a 18. századi republikánus patriotizmus monarchikus átér-

kozó indirekt utalással („a Nemzet által szabott törvények”) itt is a participatorikus elv hangsúlyozódik, és ezúttal is a helyi kontextusnak megfelelő, a politikai részvételt a rendek privilégiumaként tételező formában. A rendi nemzet által szabott törvényeknek a „Fejedelemnek szabad akarattya” és a „Népnek zabolátlan indulattya” közti közép-utas, mérséklő tényezőként történő említése pedig a nemesség köztes hatalomként való, Montesquieu elméletének megfelelő konceptualizálásával egyenértékű.

A rendek politikai részvételére utaló és a nemesség hatalmi kiegyensúlyozó szerepét hangsúlyozó korábbi szövegrészekhez képest új mozzanatnak tekinthető ugyanakkor, hogy a két motívum a fenti kitételben a törvények uralma társadalmi rendet megalapozó elméletével összefűzve jelenik meg. Lényegében utóbbi ezen a ponton illeszkedik bele a rendi dualizmus előző fejezetben taglalt rendszerébe: a törvények uralma mint rendszer csak abban az esetben töltheti be a társadalom ideálisnak tartott, harmonikus működésmódját garantáló funkcióját, amennyiben e rendszer alapvető szabályzóinak tekintett törvények olyan intézményes struktúra keretei közt formálódnak meg, amelyben az ugyancsak a kiegyensúlyozott működés garanciájaként felfogott, köztes hatalomként tételezett rendi nemzet alapvető hatalmi jogosítványokkal rendelkezik. E modellben a törvények által biztosított rend társadalmi letéteményese és ezzel a „valóságos szabadság” kívánatosnak tartott állapotának politikai jogokkal felruházott biztosítója nem más, mint a politikai státusszal bíró rendi-nemesi nemzet. A „valóságos szabadság” meghatározását adó első és az imént idézett második, egységben kezelendő passzusok alapvetően ebből a szempontból tekinthetők kiemelt fontosságúnak a mű a törvény fogalmát tárgyaló fejezetén belül. Tekintve, hogy az utóbb citált szövegrész ezen túlmenően is felmutat néhány további, figyelemre méltó mozzanatot, érdemes ezeket még röviden górcső alá venni.

Jól látható, hogy Oswald a rendek törvényhozásban betöltött szerepkörét a kormányzat stabilitásának „racionális” biztosítékaként tételezi, vagyis annak jogosságát az előző fejezetben megfigyeltékhez hasonlóan ezúttal sem történeti alapon, hanem egy általános érvényűként ábrázolt törvényszerűségekre támaszkodva bizonyítja. Itt lényegében tehát egy, a nemesség rendi dualizmuson belüli kiegyensúlyozó funkcióját hangsúlyozó korábbi eszmefuttatásoknak is megfelelő, „társadalomelméleti” okfejtésről van szó, amelynek a hagyományos, a rendek ősi privilégiumaira hivatkozó, explicit történeti érvelésektől való alapvető szemléletbeli eltérése ez esetben is messzemenően fennáll. Ugyanakkor arra sem árt figyelni, hogy a legutóbb idézett, strukturális összefüggésekkel dolgozó gondolatmenethez hasonló eszmefuttatások a történetiség lokális referenciahálóinak felidézésére is alkalmasak. Az igaz hazafi érvkészletét tekintve a hangsúly egyértelműen azon a tendencián van, hogy a történeti jellegű argumentáció immár nem bizonyulván elégségesnek, ennek helyére a „társadalomelméleti” igényű megalapozás lép. Ezzel együtt

telmezését olyan diszkurzív művelet részeként tárgyalja, amely a közép-európai felvilágosult monarchikus államok – elsősorban a Habsburgok országainak – összbirodalmi közösségi kohéziójának megeremtését célozta. Vess össze Brnardić (2010) i. m. 633–648. A 18. századi angol republikánus gondolkodás királyság intézményéhez való viszonyulásáról lásd például Blair Worden: English Republicanism. In J. H. Burns (szerk.): *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*. Cambridge, Cambridge University Press, 1991. 446–448.

azonban azzal is számolni kell, hogy az ehhez hasonló diszkurzív eltolódások alapjául szolgáló szemléletbeli átalakulások nyilvánvalóan hosszabb távon, nem egyik pillanatról a másikra és végképp nem egy irreverzibilisként leírható folyamat keretei között mennek végbe. Ebből adódóan joggal feltételezhető, hogy az ilyen jellegű, formailag ahistorikus argumentációk retorikai potenciálját a korban részben éppen az adta, hogy a rendek ősi privilégiumai univerzumának közvetett – mintegy *pars pro toto* – megjelenítésével egyúttal a Kézaitól Werbőczyig húzódó, jellegzetesen történeti alapú hagyományt is megidézik. Ezt figyelembe véve elmondható, hogy a rendek uralkodóval közösen gyakorolt törvényhozói jogköre, vagyis lényegében a participatorikus elv rendiesített változata, amely a fenti idézetben a törvények uralma kontextusában tűnik fel, egyúttal e „mainstream” narratívában szokás szerint történeti alapon legitimként igazolt kollektív jogok, privilégiumok és mentességek összességének egyik szegmensként fogható fel.

Mivel a törvények uralma megvalósulásának konkrét társadalmi valóságot érintő következményeként a „minden Rendek és birtokosok saját jussainak” biztonsága említődik, érdemes erre a kitételre is egy rövid pillantást vetni. Ennek értelmezéséhez elsőként azt kell tudnunk megállapítani, hogy a „rendek” kifejezés melyik jelentése dominál a szövegrészben. Ehhez két, egymásnak ellentmondani látszó, de valójában egymással korántsem összeegyeztethetetlen momentumot kell figyelembe vennünk, amelyekre eddigi elemzéseink során különböző kontextusokban már eddig is több ízben utaltunk. Ezek közül az első a passzus szűkebb szövegkörnyezetével áll összefüggésben. Mint már említettük, az iménti idézetet a „valóságos szabadság” fogalmát definiáló azon szövegrész előzi meg közvetlenül, amely a „világi törvényeket” mint olyan instrumentumokat írja le, amelyek a „közönséges társaság testének tagjai” közötti „szükséges függésnek, rendnek és módnak mértékét” meghatározzák, és ezzel lényegében a széles értelemben vett társadalmi érdekközösség eszméjét a „törvény” fogalmába sűrítve fogalmazzák meg. Ez alapján, valamint a „föld-mivesek” vonatkozásában is a „rend” kifejezést alkalmazó, a műben tetten érhető szóhasználat⁵²⁵ figyelembevételével megalapozottan lehet érvelni amellett, hogy az imént idézett szövegrészben a „rendek” alatt a funkcionális társadalmi modellt alkotó összes csoport értendő. Ebben a szélesebb értelemben tehát itt a rendi nemzet részvételével hozott törvények intézménye nemcsak a nemesség, de a „közönséges társaság” egésze számára a jogbiztonság forrásaként tételeződik.

Érdemes az egyes rendek „jussainak” szemantikáját a szövegkörnyezet és a pusztá szóhasználat szűkebb perspektívájától elszakadva a mű egészének szélesebb dimenziójában is szemügyre venni. E tekintetben azt szükséges felidézni, hogy a jogok és kötelességek motívuma – amely lényegében a *suum cuique* korábban tárgyalt elvének feleltethető meg – minden egyes (tehát a mű szóhasználatának megfelelően nem csak az előjogokkal rendelkező) rend vonatkozásában határozott formában jelenik meg: ami a „jussokat” illeti, Oswald ezeknek megadására az egyes rendek tárgyalása során gyakorlatilag minden

⁵²⁵ Az egyik példa [Osvald] (1792) i. m. 47. (Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet, illetve a következő idézetet.)

esetben felszólít.⁵²⁶ Eme kollektív „jussok” konkrét tartalma azon kérdés megválaszolása tekintetében lehet iránymutató, hogy a társadalmi érdekközösség általánosságban mozgó fenti elve mely rendek esetében bír megfogható társadalmi vagy politikai referenciával.

Nos, e tekintetben elmondható, hogy konkrét, jól körülírható jogok – miként a rendi dualizmus, ezen belül pedig a nemesség köztes hatalomként való leírását tartalmazó, illetve az uralkodó végrehajtó hatalmát hangsúlyozó eszmefuttatások kapcsán láthatuk – elsősorban a funkcionális modell politikai előjogokkal rendelkező szereplői esetében kerülnek szóba a műben. Ugyanakkor, bár a politikai státusszal nem rendelkező, alsóbb rétegek esetében e „jussok” főként elvi szinten jelennek meg, és többnyire általános, kevésbé megfogható mozzanatok említésében merülnek ki, ezek vonatkozásában is érvényesül a referencialitás egy nagyon is konkrét szintje. Ez legnyilvánvalóbb formában a következő, az Osvald által a „közönséges társaság fundamentomának” nevezett „föld-mivesek” rendjére vonatkozó eszmefuttatásban mutatkozik meg:

„Hogy tehát ez a' betses fundamentom, és ezzel együtt az egész közönséges Társoságnak nagy [é]pülete romlást ne szenvedgyen, egy átallyában szükséges dolog, hogy ez a' Rend, ámbár ez a' leg-szegénnyebb emberek' neméből közönségesen álljon is, de arra a' kimondhatatlan haszonra nézve, melyet minden egyébb Rendre árasitt, minden más Rendek felett leg-betsessebbnek tartassék, és nem tsak az erőszak, és törvénytelenések ellen hathatóssan oltalmaztassék, hanem különös szabadságokkal, és jussokkal, sött még jutalmakkal is gazdagon meg ajándékoztassék.”⁵²⁷

Bár alapvetően e passzus is általános megállapításokat tartalmaz, érdemes figyelembe venni, hogy itt lényegében a jobbágytelek birtoklása háborítatlanságának elvéről van szó. Ettől annak okán lenne hiba eltekinteni, hogy a fentiek végső soron (részben) az 1767. évi úrbérrendezés egyik alapelvét képező megfontolással, az adóalapot jelentő jobbágytelek védelmének fontosságával csengenek egybe.⁵²⁸ Azzal együtt, hogy az itt szereplő „különös szabadságok”, „jussok” és „jutalmak” a későbbiek során sem töltődnek fel ennél konkrétabb tartalommal, az olyan elemek, mint például a földművesek zaklatásától („háborgatásától”) való tartózkodásra történő felszólítás, illetve e rend

⁵²⁶ Az egyes fejezetekben külön-külön tárgyalt csoportok jussai tehát a többi rend vonatkozásában mindig olyan kötelességekként jelennek meg, amelyek teljesítése az „igaz hazafiság” fő kritériuma.

⁵²⁷ [Osvald] (1792) i. m. 47.

⁵²⁸ E tekintetben pedig érdemes arra is emlékeztetni, hogy az 1790–1791. évi országgyűlés során a rendek maguk is foglalkoztak a jobbágytság helyzetének kérdésével. Bár az erre vonatkozó, „a földesuraknak alattvalóikhoz való viszonyáról” szóló 1791. évi XXXV. törvénycikkben részletes szabályozás kidolgozását későbbre halasztották, ennek megtörténteig (ideiglenesen, „a következő 1792. évben tartandó országgyűlésig”) a Mária Terézia-féle úrbéri rendeletet nyilvánították törvényileg is mérvadónak. A törvénycikk az úriszék joghatóságának és a szabad költözés jogának kimondása mellett a rendszeres bizottságok, ezen belül pedig „az urbér kidolgozására kiküldött országos bizottság” feladatává tette a következő diétán megtárgyalandó részletes tervezet megalkotását. Lásd Márkus (1901) i. m. 183–185. Mint tudjuk, erre még évtizedekig nem került sor, és a következő országgyűlések rendre meghosszabbították az eredetileg provizórikusnak szánt törvényt az 1792. évi XII., az 1802. évi VI., az 1805. évi III., az 1807. évi III., az 1808. évi IX., az 1812. évi III., az 1827. évi X. és az 1830. évi XIV. törvénycikkekben. Végül az 1827. évi VIII. törvénycikk rendelkezett az operátumok újratárgyalásáról, az úrbéri bizottság munkálatait az 1832–1836. évi diéta tárgyalta, és ennek eredményeképp születtek meg az úrbéri cikkelyek (1836. évi IV–X. törvénycikkek).

„elnyomásának” elítélése ugyanezen referenciális szint relevanciáját mutatják.⁵²⁹ Mindazonáltal, ha a „föld-mivesek” védelmére vonatkozó ezen néhány, konkrétabb társadalmi vonatkozással bíró megállapítást összevetjük a nemesi nemzet politikai előjogait taglaló, korábban elemzett eszmefuttatásokkal, azt mondhatjuk, hogy utóbbiak előbbiekhöz képest nemcsak terjedelmileg szerepelnek nagyobb súllyal a műben, de jóval részletesebb formában is kifejtettek.

Mindezeket figyelembe véve a „minden Rendek jussai” kitétel vonatkozásában a társadalmi referencia két szintje különíthető el. Az egyik a „rendek” kiterjesztő, a széles értelemben vett társadalmi érdekközösség eszméjével kapcsolatos, bizonyos konkrét társadalmi referenciákkal is bíró, de alapvetően elvi szinten mozgó, általános elgondolásának felel meg. A másik pedig a kifejezés azon jelentésével áll összefüggésben, amely a politikai státusszal bíró csoportok előjogait öleli fel. A „rendek” jelentéstartalmának e két iránya korántsem összeegyeztethetetlen egymással, utóbbi ugyanis – a funkcionális társadalmi modellnek megfelelően – minden további nélkül felfogható az előbbi nagyobb halmazán belüli, de a társadalom szövetében kiemelt szerepet játszó részhalmazként.

Végezetül a vizsgált kitétel jelentésének megállapítása vonatkozásában megkerülhetetlennek tűnő mozzanat az is, hogy az egyes „rendek” mellett a „birtokosokat” megillető „saját jussok” külön említést nyernek. Az utóbbiakra történő utalással a társadalom összességén belül kiemelt szerepet játszó, kollektív politikai jogosultságokkal bíró „rendeket” tekintve a birtokos nemesség, illetve maga a földbirtokos státusz kap megkülönböztetett figyelmet. A rendi nemzet törvényhozói jogköre által biztosított törvények uralma ezzel a társadalom *status quo*-jának olyan megkerülhetetlen intézményeként tételeződik, amely nemcsak a társadalom (a „rendek” széles értelemben vett, kiterjesztő, „társadalmias” fogalmának megfelelő) általános rendje és békéje, valamint a mindenkire kiterjedő vagyon- és jogbiztonság ebből adódó elvárásai tekintetében nyújt garanciát, de ezzel egyidejűleg (a „rendek” szűkebb, jogi fogalmával összefüggésben) a rendi nemzet kollektív politikai jogai, ezen belül pedig főként a földbirtoklással implicit módon összefüggésbe hozott, a nemeseket egyénileg megillető szabadságjogokra nézvést is.⁵³⁰

⁵²⁹ [Osvald] (1792) i. m. 51. Hasonlóképpen, a „kalmárok és kereskedők” javára „tétetett törvényekre, privilégiumokra, szabadságokra” történő utalás során sem tartja Oswald fontosnak ezek mibenlétét részletesebben taglalni. [Osvald] (1792) i. m. 45.

⁵³⁰ A *Tripartitum*-ban szereplő „egy és ugyanazon nemesi szabadság” elve természetesen inkább egy politikai program alapjául szolgáló jogi fikciónak tekinthető. A birtokosok „saját jussok” vonatkozásában való, nemességen belüli kiemelése Péter László azon megállapításának relevanciáját húzza alá, miszerint „valószínűtlen, hogy Werbőczy a *titulus nonust* és az ugyanazon szabadság elvét a birtoktalan, vagyis az adománylevéllel nem rendelkező nemességre is kiterjesztette volna”. Vess össze Péter (2000a) i. m. 248. Ennyiben tehát Oswald „birtokosokat” és nem „nemeseket” emlegető szóhasználata abban a gondolati hagyományban helyezhető el, amelyben az *una eademque libertas* eszménye – amely tehát maga sem a 16. századi társadalmi helyzet leírásaként, de nem is jogi tényként értelmezendő, hanem egyfajta elvként és főleg politikai programként – nem terjedt ki a nemesség földbirtokkal nem rendelkező részére. A *titulus nonust* vagy *primae nonust*, amely „a nemesség négy kiváltságos és sarkalatos szabadságát” határozza meg lásd Werbőczy (1990) i. m. 72–74. (*Tripartitum* I. 9.) Az egy és ugyanazon nemesi szabadság (*una eademque libertas*) elvét lásd Werbőczy (1990) i. m. 62–63. (*Tripartitum* I. 2.)

A jelentésmező eme második szegmensére összpontosítva figyelmünket elmondható, hogy Osvald a „politikai előjogokkal rendelkező csoport” értelmében vett rendek kollektív politikai jogait és a (birtokos) nemeseket egyénileg megillető szabadságjogokat úgy helyezi egy szintre egymással, hogy közben a földbirtokos státusz kiemelt helyen történő említésével azt a motívumot is megidézi, amely a republikánus hagyomány hosszú alakulástörténetének több pillanatában is kiemelt szerepet játszott. A magántulajdon szentsége például a kora újkori republikanizmus szellemi forrásvidéke szempontjából meghatározó jelentőségű római jogi-államelméleti diskurzuson belül gyakran (a klasszikus terminológiában általában a *concordia* társadalmi jelentőségű főfogalmával megnevezett) társadalmi harmónia alapértékének egyik biztosítékaként tételeződött.⁵³¹ Ugyanakkor, bár a társadalmi béke motívuma kiemelt jelentőségű Osvald érvelésében is, jól látható, hogy nála ennek garanciájaként nem közvetlenül a magántulajdon szentsége adódik, hanem a (rendi) nemzet kollektív politikai jogai, előbbi tehát éppenséggel nem az így megalapozott társadalmi béke biztosítékaként, hanem annak megvalósulása egyik biztos jeleként tűnik fel.

A törvényhozás jogkörének a „birtokosok jussainak” kontextusában történő említése az ingatlanvagyon és a politikai függetlenség között tételezett azon összefüggésrendszer is eszünkbe juttathatja, amely a republikánus hagyomány bizonyos rétegeiben ugyancsak alapvetőnek tekinthető. A fordulatszerű utalás a maga igencsak tömör formájában a politikai részvétel és a földbirtoklás egyidejű említésével azt a hagyományt idézi fel, amely szerint csakis a földbirtoklás és az ebből következő anyagi függetlenség képezheti a politikai életben való részvétel szempontjából elengedhetetlennek tartott autonómia alapját.⁵³² Mindazonáltal ebben a vonatkozásában is elmondható, hogy talán hiba volna e szövegelemet a republikánus tradíció ezen momentumával közvetlen módon összekapcsolni. Nemcsak a recepció nyomon követésének lehetetlensége miatt, hanem már csak azért is, mivel úgy tűnik, az ismerős fogalmak ezektől eltérő hangsúlyokkal és elrendezésben ágyazódnak be az adott gondolatmenetbe.⁵³³ A hangsúly Osvaldnál jól láthatóan nem azon van, hogy a földbirtok a szuverén politikai működés biztosítéka lenne, hanem – ezt talán mintegy magától értetődőnek véve – épp fordítva, a rendek

⁵³¹ Az e gondolkör szempontjából meghatározó jelentőségű Cicero, aki a *De officiis* lapjain például a magántulajdon szentsége mellett annak a társadalmi harmónia megőrzésében betöltött alapvető szerepét kiemelve érvel, mégpedig éppenséggel a földosztás kontextusában és az *ager publicus* újraosztását célul tűző agrártörvényeket ellenezve. Lásd ehhez Nelson (2006) i. m. 195–197.

⁵³² Kissé leegyszerűsítve az arisztotelészi *oikosz* kora újkori republikánus olvasatáról, illetve értelmezéséről van szó. Az angol eszmétörténeti vonatkozásokhoz, közelebbről a Harrington és a neoharringtoniánusok által kidolgozott elmélethez lásd Pocock (1985a) i. m. 106–107. A magyarországi kontextusban Takáts József is utal a politikai jogok összességét megjelenítő „alkotmány” és a „birtokok” ősiségének összefüggésére. Vessd össze Takáts (1998) i. m. 673.

⁵³³ Hangsúlyozni szeretném, hogy a republikanizmus lokális kontextusához képest „idegen” elemekkel való összevetéssel szigorúan tipológiai érvényű megállapításokra szorítkozom. Nem konkrét hatástörténeti mozzanatok kimutatása a célom tehát. Annál is inkább nem az, mivel ez utóbbira csak a szerző intellektuális horizontjára, olvasottságára vonatkozó konkrétabb ismeretek birtokában lenne lehetőség. (Nem is annyira az antik auktorok különböző szintű ismerete vonatkozásában, hiszen ezt nagy általánosságban alapadottságnak vehetjük a korban, hanem főként a kora újkori republikánus áramlatok recepciója tekintetében.)

politikai döntéshozatalban való részvételi joga adódik az ingatlanvagyon garanciájaként. A fordulat ilyen használatával a hangsúly tehát nem a birtokos nemesség politikai autonómiájának „társadalomszerkezeti” biztosítékaira helyeződik, hanem egyrészt a rendek kollektív „jussainak” összességére, másrészt pedig a birtokosokat egyénileg megillető előjogokra. Amellett, hogy a kétféle logika persze egymást erősíti, ami eme aprócska szövegmozzanat vonatkozásában a beszédmódok módszertani kategóriái felől nézve elsősorban jelentőséggel bírhat, az mindenekelőtt az, hogy az egyes szövegelemeknek a „globális” diskurzustörténeti tétjeit – amennyiben konkrét hatástörténeti mozzanatok nem érhetők tetten – sok esetben inkább csak a tipológiai jellegű összehasonlításra szorítkozva érdemes feszegetni.

Summázva a fentieket, jól látható, hogy a „minden rendek” szintagma kapcsán kimutatható referenciális kettősség maga is a mű egészét (ezen belül pedig a törvény fogalmát konceptualizáló, most vizsgált fejezetet) meghatározó értékvonatkoztatási rendszer heterogenitásának fogalmi lenyomata. A fenti vizsgálódásokat figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a rendi nemzet hatalmi jogosítványainak a „törvény” fogalmiságába íródása nem eliminálja a terminus azon értelmét, amelyet korábban a közjó társadalmilag kiterjesztő felfogása kapcsán és a törvények mindenkire azonos mértékben való érvényességének hangsúlyozása alapján a felvilágosult kormányzati politika bizonyos fontos alapelveivel hoztunk kapcsolatba. Ugyanez mondható el a „törvény” azon jelentésrétegről is, amelyet jelen fejezetben – a haza mint alapvető orientációs pont ezen összefüggérendszerbe való beemelését, valamint a „valóságos szabadság” nem privilégiumokon alapuló meghatározását figyelembe véve – a „felvilágosult monarchikus patriotizmus” diskurzusához közel állóként jellemeztünk. Az érdekes az, ahogyan ezen, a törvények uralmának elképzelésrendszerébe belesűrített mozzanatok a törvény szemantikájának másik rétegét képező rendi-nemesi irányú jelentésréteggel összeilleszkednek. Ez utóbbiban, mint láttuk, az ősi alkotmányosság werbőczyánus, a *plebsszel* szembeállított *populus* kiváltságait és politikai hatalmát megalapozó előfeltevés-rendszer a Montesquieu-féle mérsékelt alkotmánynak és a nemesség ezen belül betöltött, strukturális jelentőségű szerepkörének megfelelő „társadalomelméleti” átértelmezésben nyeri el a helyét.

A „törvény” fogalmát tematizáló hosszabb szövegrész részletes elemzését célzó előző fejezetek azt példázzák, hogy mennyire összetett lehet egy-egy társadalmi-politikai főfogalom köré szerveződő jelentésháló, konkrétan pedig az a többszörösen rétegzett szemantikai struktúra is, amely magát a „törvény” fogalmát jellemzi. Az utólagos perspektívából ambivalensnek tűnő összefonódások talán leglátványosabbnak mondható példája az, hogy a társadalmilag kiterjesztő értelmű közjófogalom vagy a törvények betartásának mindenkire vonatkozó elvárása külön hangsúlyozásából egyáltalán nem következik a privilégiumokon alapuló társadalmi rend elutasítása.⁵³⁴ Mindebből jól látszik, hogy

⁵³⁴ Mint láttuk, a törvények uralmára vonatkozó elgondolás a műben a rendi társadalmi szerveződésnek megfelelően érvényesül, ez tehát korántsem a törvények univerzális, mindenkire egyenlő mértékben kiterjedő érvényességét implikálja, hanem azt jelenti, hogy a törvényes rend egészén belül mindenkinek a rá vonatkozó rendelkezéseket kell betartania.

a szélesebb értelemben vett törvények uralma hagyomány érvényesülésével, illetve a felvilágosult kormányzati politika bizonyos alapelveivel és elgondolásaival is rokonítható mozzanatok jól megférnek a rendi alkotmányhoz kapcsolódó megfontolások mellett.

Ha a korábbi fejezetek tanulságait is figyelembe véve a törvény fogalmában sűrűsödő eddig feltárt összefüggéseket újfent a különböző beszédmodok heurisztikus egységei segítségével kíséreljük meg leírni, a következő megállapításokat tehetjük. Az elemzések alapján egyértelművé vált, hogy a rendi-nemesi önazonosság szimbolikus együttesét felidéző elemek mellett a felvilágosult kormányzati politika alapelveire emlékeztető megfontolások is megjelennek, méghozzá úgy, hogy közben a rendi dualizmus előbbieknek megfelelő struktúrája nem kérdőjeleződik meg. Mint láttuk, a fogalom instrumentális, a törvények uralma hagyományhoz is kapcsolódó aspektusaiban a törvények funkcionalitásának két, egymást kiegészítő dimenziója érhető tetten. Ezek egyike annak a főként a felvilágosult kormányzati politikához kapcsolható teoretikus jelentésrétegnek a derivátuma, amelyben egy alapjában véve haszonelvű értékrenden belül a társadalmi rend és kohézió megteremtésének és fenntartásának fontossága és célszerűsége dominál. A másik pedig azon a republikánus erénydiskurzus kontextusába illeszkedő elgondolásokból adódik, amelyekben a közösségi erkölcs „felülről” történő rehabilitációja a központi motívum. Ugyanakkor a társadalmi kohézió megteremtésére alkalmas eszközként tételezett, illetve a különböző, károsnak minősített társadalmi folyamatokkal szemben hatékony instrumentumként konceptualizált, a modifikálhatóság elvét implikáló ezen törvényfogalom a politikai részvétel elvének a magyar rendiség valóságára alkalmazott változatában nyeri el konkrét politikai „értelmét”.⁵³⁵ Ha egy mondatban szeretnénk az előző néhány fejezet hosszadalmas vizsgálódásaiból leszűrhető legfontosabb tanulságot összegezni, azt mondhatjuk, hogy a törvény jelentőségét taglaló érvelésekben a fogalomnak a republikánus erénydiskurzusból és a felvilágosult kormányzati politika társadalmi kohéziót célzó, illetve „társadalomjobbító” szegmenseiből összeálló instrumentális jelentéaspektusa fonódik össze az ősi alkotmányosság rendi dualizmussal, vagyis a részvételi elv rendiségre vetített változatával kapcsolatos vonatkozásaival.

⁵³⁵ A participatorikus polgárság víziójához mint a „republikánus elméletek egyik közös nevezőjéhez” lásd Trencsényi (2007c) i. m. 77. Magyar vonatkozásban természetesen inkább egyfajta participatorikus rendiség vízióról lehetne beszélni.

Vákát

A felekezeti kérdés

A felekezeti viták 1790–1791-ben. A protestáns egyenjogúság tételének megalapozása a műben

Mint már többször is jeleztük, *Az igaz hazafi* konkrét közéleti tétekkel bíró egyik legfontosabb rétege a közvetlenül a felekezeti kérdés diskurzusához kapcsolódó érvelések együttese. Mindaz, amit Osvald elméleti szinten a funkcionális társadalmi modell ideálisnak tartott működésmódja kapcsán alapvetően normatív alapállásból művében kifejt, sok szálon kapcsolódik ahhoz az aktuális, konkrét beszédszándékához is, amely a protestáns vallásszabadság teoretikus igényű, de praktikus szempontok által vezérelt alátámasztására irányul. Vagyis nem másra, mint a reformátusokra és az evangélikusokra vonatkozó felekezeti és politikai egyenjogúság tételének elméleti igazolására és az ezek biztosítékául szolgáló intézményes keretekre vonatkozó ajánlat felvázolására. Eme nagyon is gyakorlatias céltételezés explicit érvényesülését a könyv második felében érhetjük tetten, ahol a felekezeti kérdés az érvelések központi szervező elemévé lép elő. Ugyanakkor a törvény jelentőségét taglaló, az előző fejezetben elemzett, alapvetően elméleti jellegű eszmefuttatásokat közvetve maguk is szoros szálak fűzik a felekezeti kérdés bizonyos aspektusaihoz. Ezt az is mutatja, hogy a felekezeti problematika a műben először a törvény fogalmát taglaló hosszabb szövegrészen belül vetődik fel. Annak érdekében, hogy megérthessük, hogy a 18. század végi felekezeti viták során milyen tétek forogtak kockán, *Az igaz hazafi* vonatkozó érvrendszerének elemzése előtt érdemes a szélesebb politikai és diskurzustörténeti kontextus fontosabb aspektusait is felvázolni.

A vallási kérdés és a diétai viták

Mint azt Szijártó István kutatásaiból tudjuk, a diétákon a vallási kérdés a 18. század első harmada után fokozatosan háttérbe szorult, és egyre inkább a rendi dualizmust meghatározó alapvető antagonizmusnak, a rendiség és az uralkodó közti szembenállásnak adta át a helyét.⁵³⁶ Ennek következtében az országgyűléseken főként más témák kerültek előtérbe, mindenekelőtt a nemesi adómentesség és a hadiadó mértékének kérdései.⁵³⁷ A hosszú távú folyamat nagy általánosságban a konfesszionális rendiségből az alkotmányos rendiségbe

⁵³⁶ Megfigyelése szerint „[a]z 1728–29. évi diéta után az országgyűléseken már nem domináltak a vallási viták”. Szijártó (2005) i. m. 277. A diéták történetének kiemelt figyelemben való részesítésével természetesen nem azt szeretném sugallni, hogy a korabeli politikai diskurzus kimerült volna az országgyűléseken zajló polémiákban. Azt azonban igen, hogy az országos politizálás legfontosabb fórumának tekinthető diétán megfigyelhető tendenciák a politikai viszonyokban és a politikai beszédben zajló változások faktoraként és indikátoraként egyaránt alapvető jelentőséggel bírnak.

⁵³⁷ Szijártó (2005) i. m. 269–280. (Különösen: 280.)

történő átalakulásként írható le.⁵³⁸ Ugyanakkor ez alapvetően nem a vallási kérdéssel kapcsolatos ellentétek tényleges elsimulásából adódott. Lényegében a század folyamán „más kérdések jelentősége növekedett meg, így a vallási problematika anélkül válhatott másodlagossá, hogy a benne összecsapó ellentétek hevessége teljesen eltűnt volna”.⁵³⁹

Ezzel párhuzamosan pedig – a század első harmadának országgyűlésein zajló felekezeti összecsapások hevességére hivatkozva –, „a király magához vonta, magához tudta vonni a döntés jogát az annyira fontos felekezeti kérdésben”.⁵⁴⁰ Így a vallásügy 1715 után gyakorlatilag kikerült a diéta tárgyai közül, és végül rendeleti úton rendezték.⁵⁴¹ A viszonyok bonyolultságát mutatja ugyanakkor, hogy azon átfogó folyamat részeként, amelynek során a felekezeti kérdés a rendi politizálás egészén belül fokozatosan visszaszorult, egy olyan kísérőjelenség is megfigyelhető, amely a fő tendenciával ellentétes irányú volt. A vallásügy uralkodóhoz kerülése és a protestáns vallásgyakorlatot rendeleti úton korlátozó intézkedések ugyanis – szaporítván a protestánsok sérelmeit – éppenséggel a felekezeti kérdésben rejlő feszültség újabb forrásaivá váltak.⁵⁴²

Hogy a mélyben a törésvonalak korántsem tűntek el – a felekezeti problematika jelentőségének főként a század utolsó harmadában végbement csökkenése mellett sem⁵⁴³ –, jól mutatja az 1790. évi nyári hitlevélvita, amelyet a vallási kérdés körüli heves összecsapások gyakorlatilag megbénítottak.⁵⁴⁴ Az Osvald felekezeti kérdéssel kapcsolatos érvrend-

⁵³⁸ Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle*, 54. (2012), 1; Szijártó (2017) i. m. (Főként: 32–33, 122, 439–457.)

⁵³⁹ Szijártó (2005) i. m. 280.

⁵⁴⁰ Szijártó (2005) i. m. 280.

⁵⁴¹ Az 1712–1715. évi országgyűlésen a „harcias katolikus többség és az Okolicsányi Pál, Ráday Pál, Vay László vezette protestáns kisebbség között oly éles összecsapás zajlott le”, hogy az 1715. évi XXX. törvénycikk „megtiltotta a vallási sérelmek tárgyalását az országgyűlésen”. Ugyanezen törvénycikk egyúttal vallásügyi bizottságot küldött ki a kérdéses sérelmes ügyek tárgyalására. Lásd Kosáry (1980) i. m. 79; Ember Győző: Az országgyűlések. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, Akadémiai, 1989. 400. A gróf Koháry István országbíró elnökletével 1721 tavaszától megszakításokkal ülésező úgynevezett pesti *commissio* azonban hosszas működése alatt a felekezeti ellentétek miatt nem jutott dülőre, ami megint csak hozzájárult ahhoz, hogy a vallási kérdésben az uralkodó kezébe kerüljön a döntés joga. III. Károly ezt végül az 1728–1729. évi diéta botrányos vallásügyi vitái után, az 1731. március 21-én kiadott, a protestánsok vallásgyakorlatát erőteljesen akadályozó első, majd a református és evangélikus egyház számára 4-4 szuperintendencia felállítását engedélyező, 1734. október 20-án kibocsátott második *Carolina Resolutió*ban érvényesítette. Mindehhez lásd Szijártó (2005) i. m. 276; Kosáry (1980) i. m. 81–83.

⁵⁴² Utóbbi mozzanat Osvald érvrendszerében is megfogható, hiszen mint nemsokára látni fogjuk, ő maga is utal bizonyos, a protestánsok szempontjából sérelmes „Királyi rendelkezésekre”, amelyeket ugyanakkor a bécsi és linzi békék értelmében érvénytelennek tart. [Osvald] (1792) i. m. 56.

⁵⁴³ Lásd ehhez Szijártó István megjegyzését, aki Marczalival egyetértve fogadja el a változások súlypontját a század utolsó harmadára helyező periodizációt. Szijártó (2005) i. m. 280; Marczali (1907b) i. m. 221.

⁵⁴⁴ Szijártó (2014) i. m. 14. Marczali alapján idézi gróf Esterházy Ferenc 1790. július 6-án kelt levelét, miszerint „[e]zt a diétát teljesen vallásos diétának lehetne nevezni. Mert a vallás ügye lelassítja annyira eljárásunkat, jobban mondvá egy részt a protestánsok mértéktelen követelése, másrészt a klérus makacssága, mely azt is megtagadja, mi azon követelésekben igazságos. [...] Oly nagy az ellentét, hogy minduntalan attól kell félni, hogy hajba kapnak.” Lásd még Marczali (1907b) i. m. 239. Esterháznak e megjegyzése papírra vetésekor persze nem lehetett rálátása a diéta egészére. Ha az 1790–1791. évi diéta történetének

szerében megnyilvánuló szubjektív problémaérzékenység tágabb kontextusaként tehát egy viszonylag virulensnek mondható diszkurzív környezetet vehetünk adottnak, még akkor is, ha e virulencia foka összességében nem mérhető a század első harmadában zajló vallási viták hevesességéhez.

Ennek megfelelően pedig a felekezeti kérdés különböző aspektusait tematizáló diskurzust – Kovács Ákos András és Szűcs Zoltán Gábor terminológiájával élve: a tolerancia diskurzusát – mint az 1790-es évek eleje tágabban vett politikai nyilvánosságának egyik fontos problémagócát vehetjük figyelembe.⁵⁴⁵ Ennek konkrét politikai kontextusát illetően alapvető fontosságú tényező a vallási kérdés visszakerülése az országgyűlés tárgyai közé 1790-ben.⁵⁴⁶ Ami a felekezeti kérdés diskurzusához kapcsolható nézetek tartalmi vonatkozásait illeti, nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy protestáns oldalról a bécsi és linzi békék szelleméhez való visszatérésnek, sőt ennek a protestánsok teljes egyenjogúsítása irányában történő továbbfejlesztésének szándékával találkozhatunk, katolikus részről pedig (adott esetben a protestánsoknak tett különböző szintű engedmények mellett) lényegében a katolicizmus „uralkodó vallás” mivoltának megtartására irányuló törekvésekkel számolhatunk. A megnyilvánulások főbb fórumait, illetve hordozó felületeit az országgyűlési vitákban, valamint a vallási-felekezeti tárgyú politikai irodalomban láthatjuk, a protestánsok helyzetét immár törvényi szinten rendező 1791. évi XXVI. törvénycikk pedig mint a felekezeti kérdés jogilag is kiemelkedő jelentőségű lenyomata veendő tekintetbe.

Ami az országgyűlési vitákhoz kapcsolódó, illetve magán a diétán zajló polémiákat illeti, a felekezeti ügyek vonatkozásában és konkrétan a protestánsok vallásgyakorlata és jogállása tekintetében elfoglalt pozíciók igen széles skálán mozogtak, nagy általánosságban pedig – Benda Kálmán megfogalmazásával élve – az egyenjogúsítás kérdése körül forogtak.⁵⁴⁷ A kerületi ülések során a „politikailag hangadó protestánsok a teljes

egészét nézzük, „nyilvánvaló, hogy a felekezeti kérdés nem uralta ezt az országgyűlést”. Szijártó (2005) i. m. 280.

⁵⁴⁵ Kovács–Szűcs (2009) i. m. 159. A kifejezésre való utalással természetesen nem kívánom az eme diskurzushoz való hozzászólásokként értelmezendő szövegek körét kizárólag a tolerancia gondolatkörében mozgó megnyilvánulásokra szűkíteni. Ha jól értem, az idézett tanulmányban sem a „megtúrt”, „tolerált”, „befogadott”, „bevett” stb. kategóriák közti árnyalt viszonyrendszerben elfoglalt helye alapján rajzolódik ki a terminus értelme (és így a jelölni kívánt diskurzus határai sem ennek megfelelően körvonalazhatók), hanem a felekezeti kérdés egészének diszkurzív aspektusai megnevezésére szolgál, konkrét politikai kontextusát pedig (legalábbis 1790–1791-ben) a protestánsok jogállásának a toleranciáról szóló pátenszt felváltó törvényi rendezése körüli viták jelentik.

⁵⁴⁶ Szijártó (2005) i. m. 279–280. Az 1790–1791. évi országgyűlés a vallási kérdésben – az 1712–1715-ös diétához hasonlóan – végül az uralkodó döntőbíráskodására szorult. Vesd össze Marczali (1907b) i. m. 262; Szijártó (2005) i. m. 280.

⁵⁴⁷ Benda (1980) i. m. 93. Az időszak vallási-felekezeti tárgyú politikai irodalmához általában véve lásd Concha (2005) i. m. 57–67; Ballagi (2016) i. m. 169–199, 616–754; Eckhardt (2001) i. m. 63–99, 163–193; Bíró Sándor – Szilágyi Zoltán (szerk.): *A magyar református egyház története*. Budapest, Kossuth, 1949. 265–267; Benda (1980) i. m. 95–96; Pruzsinszky (2001) i. m. 99. A kerületi üléseken és az országgyűlésen zajló vitákhoz elsősorban lásd Marczali (1907b) i. m. 221–296; Benda (1980) i. m. 93–96; Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, Gondolat, 1985. 174–176; Forgó (2017) i. m. 198–209.

egyenjogúsítás mellett szálltak síkra”⁵⁴⁸ (mint részletesen látni fogjuk, Osvald maga is emellett állt ki), míg a két dunai, katolikus többségű kerület június 27-i válaszában a katolikus vallás államvallás jellegének fenntartása mellett tette le a garast, aminek értelmében az „akolikus felekezetek nem egyenjogúak, csak bevett religiók” lettek volna.⁵⁴⁹ Az augusztus 12-étől működő *mixta deputatio* ülésein a leghevesebb vitákat az áttérés, a protestáns konzisztóriumok joghatósága és a vegyes házasságban született gyermekek vallásának szabályozása körüli kérdések váltották ki. A bizottságban nem sikerült kompromisszumra jutni, és a polémiák szeptember elejétől a diétán folytatódtak.⁵⁵⁰ Ebben nagy szerepet játszott, hogy a katolikus klérus „merev tagadást” képviselő része a világi katolikusok engedményeit is sokallta.⁵⁵¹ Végül hosszasan húzódó viták után a katolikus klérus javaslatára a rendek II. Lipót elé terjesztették a kérdést, aki 1790. november 7-én kelt leiratában a protestánsok számára kedvező ítéletet hozott. Ennek a katolikus klérus és a világi katolikusok egy része a november 11-i ülésen „ünnepélyesen ellenállt”, majd külön feliratot fogalmazott meg.⁵⁵² Végül egy új leiratban a protestánsok hátrányára betoldott változtatásokra is sor került, az ennek alapján létrejött rendelkezést az országgyűlés 1791. február 8-án iktatta törvénybe.⁵⁵³

Tudatlanság és vakbuzgóság, józan bölcsesség és politika

Az igaz hazafi felekezeti kérdéssel kapcsolatos érvrendszerére általában véve is igaz, hogy ennek egyik kulcsszava a „vakbuzgóság”. A kifejezéssel az alább következő érvelésben is találkozunk, mégpedig olyan ellenfogalomként, amellyel szemben aztán Osvald a pozitív értékfogalmak egész kis univerzumát építi fel. A konceptuális ellen-

⁵⁴⁸ A tiszai kerületek előterjesztésére 1790. június 22-én került sor. Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. Budapest, Akadémiai, 1982. 602.

⁵⁴⁹ Benda (1980) i. m. 93–94.

⁵⁵⁰ Forgó (2017) i. m. 201.

⁵⁵¹ Benda (1980) i. m. 94.

⁵⁵² A klérus tagjai és az őket támogató világi katolikusok november 30-án gyűltek össze, és fogalmazták meg 84 pontos feliratukat. Mivel ezt az országgyűlés többségének tudta nélkül tették, óriási felháborodást váltottak ki az ellentábor sorai között. Forgó (2017) i. m. 204.

⁵⁵³ Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. Budapest, Akadémiai, 1980. 1233–1234. Ami a hosszabb távú folyamatokat illeti, a katolikus klérus merev ellenállása részben abból is adódott, hogy a 18. század folyamán már jóval korábban ellenzéki pozícióba kormányozta magát az udvarral szemben, főként annak a korábbi időszakokhoz képest egyre toleránsabb felvilágosult katolicizmusa és felekezetiileg semleges államrezont követő egyházpolitikája okán. Ugyanakkor az a tény, hogy ellenzékiiségében 1790–1791-ben a vallásügy kérdésében gyakorlatilag egyedül maradt, a felekezeti rendiség végső „lehanyaglását” jelzi az alkotmányos rendiség javára: azzal párhuzamosan, hogy a rendek és az uralkodó közti törésvonalak az alkotmányos kérdésekben erősödtek, a felekezeti kérdés immár nem képviselt olyan „gravitációs erőt”, hogy annak mentén a klérus a maga oldalára állíthatta volna legalább a rendek egy részét az uralkodóval szemben. Lényegében a klérus ezen helyzetét írja le Szijártó István 1790–1791. évi vallásügyi vitákra vonatkozó következő megállapítása: „Noha még nagyon sokan voltak, akik számára a felekezeti szempontok, sőt a felekezet alapú megosztottság maradt a legfontosabb, már nem tudták érvényre juttatni akaratukat: a rendiség egészében végül is kisebbségbe szorultak.” Szijártó (2017) i. m. 395.

póluson olyan értékvonatköztatási rendszer rajzolódik ki, amely két, az adott érvelésen belül egymással szerves kapcsolatba hozott, ugyanakkor jól elkülöníthető szegmensből áll össze. Ezek egyike a felvilágosodás fénymetaforikájával összekapcsolva érvényre juttatott, a „józan bölcsesség” fogalmába sűrítve megjelenített praktikus tudásesszményből és a „Politika” ehhez kapcsolódó fogalmiságából összeálló konglomerátum, az ezt kiegészítő másik elem pedig a törvények sérthetetlenségét hangsúlyozó, a törvények uralma tradíciójához köthető érv. A felekezeti koordináta-rendszerben felvázolt modell általános „történettípológiai” igazolását a belső széthúzásból és az önérdeteket a közérdek elé helyező korrupcióból törvényszerűen következő hanyatlás klasszikus republikánus toposzának a „közös múlta” vetítése látja el, emocionális feltöltésére pedig az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjának fordulatszerű hívószavakba kódolt bevetése szolgál.⁵⁵⁴

„Fájdalommal kell említenem, hogy voltak hajdan é mi drága Hazánkban is ollyas boldogtalan gondolatú érzékenytelen Hazafiak, kik azon homályos időkben mellyben az értelemnek szemlélményét (horizontát) a’ tudatlanságnak, és ennek leányának, a’ vak búzgóságnak sűrű köde annyira el-nyomta, hogy a’ józan böltsességnek, és Politikának sugári azon által nem hathattak; azt vélték ezek, hogy bizvást lehet a’ köz törvénynek valamely tzikkelyét a’ nélkül meg rontani, hogy ez az egész törvények meg sértésére ne szolgáljon. Ugyan is kezdték azok az úgy nevezett Protestáns Hazafiaknak javára, és egyenlő szabadságára, és en[n]ek meg erősítésére tartozó 1606-ban és 1645-ben kötött fundamentomos szövetségeket magányos sugallások által szerzett utóbbi törvényekkel, ’s Királyi rendelésekkel erőtteleníteni; de bezzeg meg adtuk minnyájan ezen durva principiumnak árát, ’s keserű is volt, mert nem tsak hogy kedves Hazánk attól az időtől fogva, mind a’ külső, mind a’ belső hatalom ellen vissza vonásoknak lelke által erőtlenebbé, sőt mint egy guta ütött tag éppen tehetetlenné tétetett, de még ebből az irigy és a’ Király ’s a’ Birodalom javának ürügye alatt a’ magok hasznát és ditsősségét vadászó, ez Ország boldogságának, és belső békességének fundamentomit pedig valójában áskáló irigy sziveiket Nemzetünk veszedelmén hizláló álnak tanács adók is himet varván Nemzeti meg gyökerezett fundamentomos, és őseink vérén épült régi szabadságainkat már éppen a’ végső veszedelem örvényének széleire vezették!”⁵⁵⁵

Osvald itt „józan böltsesség” és „(józan) Politika” vallási rajongással való szembeállításával lényegében ismét azon értékmezőn belül mozog, és fordítja azt a protestáns egyenjogúság alátámasztását célzó érvrendszere javára, amely a Pocock által konzervatív felvilágosodásként aposztrofált pozícióval mutat szoros rokonságot.⁵⁵⁶ Megfigyelhető az is, hogy a vakbúzgósággal szembeállított értékmező első, a „Politika” és a „józan bölcsesség” kulcsfogalmai által fémjelzett szegmense határozottan korrelálni látszik a *Politzia* azon előfordulásaival, ahol az a „Politika” itt bevetett fogalmához hasonlóan

⁵⁵⁴ Az utóbbit felidéző konkrét szóhasználat kapcsán elmondhatjuk, hogy maga a „törvény” kifejezés *expressis verbis* még képzett formában sem tűnik fel itt, a „törvényes szabadságok” helyett – vesd össze [Osvald] (1792) i. m. 22. – az azzal csereszabatos „fundamentomos szabadságok” szerepel, és egyértelműen ugyanazt az értékvonatköztatási rendszert hivatott megjeleníteni.

⁵⁵⁵ [Osvald] (1792) i. m. 56–57.

⁵⁵⁶ Arra, hogy Osvald ezen érvelése is a pococki elgondolás relevanciáját mutatja, Szűcs Zoltán Gábor hívta fel a figyelmemet, köszönet érte.

ugyancsak a praktikus tudásezsménnyel összeszöve jelent meg: ott az értékhierarchia ellenpólusán a népi felvilágosítás kontextusában feltűnő „tudatlanság” helyezkedett el, itt ugyanezt a szerepet a felekezeti tematika keretein belül megjelenített „vakbuzgóság” tölti be.⁵⁵⁷ Mindebből egyúttal az utóbbi két fogalom „összetartása” is láthatóvá válik, sőt közvetetten (a „vakbuzgósághoz” való kapcsolódásával) a törvények lerontása is az értékpozíció eme „negatív” pólusára helyeződik, amivel viszont a törvények sérthetlenségének motívuma a „józan böltesség” és a *Politzia* „Politika” fogalmaiban testet öltő pozitív értékajánlat részévé válik.

Ennek annál is inkább jelentőséget kell tulajdonítanunk, mert a politika fogalmához egy másik, negatív konnotációkkal bíró jelentés is társulhatott a korban. Miként Szűcs Zoltán Gábornak a 18. és 19. század fordulója „polit-szótárát” vizsgáló tanulmányából kiderül, a „Politika” (más alakban: *Politica*) fogalmának egyes jelentésaspektusai szorosban kapcsolódtak a kor politikai gondolkodásában a *prudencia* gyakorlati bölcsességet előtérbe helyező szókincséhez.⁵⁵⁸ Ennek eklatáns példáját láthatjuk a fenti idézet „józan böltességre” utaló kitételében. Ugyanakkor éppen a politika ezen gyakorlatias felfogásával függött össze, hogy ezen politika-fogalom egy olyan morális szempontból elítélt értelmet is hordozhatott, amely nagyjából a (köznap értelemben vett) „machiavellizmus”, „manipulatív mesterkedés” jelentéseknek feleltethető meg. Szűcs több ilyen példát is felhoz a Kazinczy-levelezés anyagából,⁵⁵⁹ ugyanakkor érdemes azt is kiemelni, hogy ennek hasonló eseteivel találkozhatunk a kor nyomtatásban megjelent politikai irodalmában is. A kifejezés ilyen alkalmazását találjuk meg például az „A’ mikor minden tag edgyetért a’ fővel” kezdetű, I. Ferenc koronázására írt, korábban más összefüggésben már elemzett alkalmi költeményben:

„A’ mi Szerető Királyné Aszszonyunknak ezen nyájas és a’ mi örök bletsületünkre szolgáló mondását magam ugyan nem Felséges szájából, de tsak ugyan igen hitelesen hallottam, hogy ezt mondotta volna felöllünk: »Soha nem láttam én olyan Nemes Nemzetet, mint a’ Magyar, és a’ ki ez után felölle Én előttem rosszszat mond, magam fogom öszve-kontzólni: (massacriren) ezt pedig nem Politikából, hanem igaz Szívemből mondom és kív[á]nom, hogy Gróf F – tégye közönségessé.«”⁵⁶⁰

Szűcs továbbá a fogalom speciális alakváltozatát is említi, amelyben szintén a praktikus jelentésaspektus hangsúlyos. A Kazinczy-levelezésre vonatkozó megfogalmazása szerint „a [...] bizonyos cél elérésére irányuló tudatos cselekvés jelentését a levelekben főként [a] valaki politikája szerkezet fejezi ki”.⁵⁶¹ Ez a változat szintén megjelenik a nyomtatott anyagban. Ismét csupán egyetlen példára szorítkozva, ugyanezt a szerkezetet találjuk

⁵⁵⁷ Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet.

⁵⁵⁸ Szűcs (2010b) i. m. 23–24, 26. A *Politzia* fogalmának *Az igaz hazafi*-ban kimutatható jelentésaspektusainak kérdését a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetben érintettük.

⁵⁵⁹ Szűcs (2010b) i. m. 26–28.

⁵⁶⁰ *A’ mikor minden tag edgyetért a’ fővel* (1792) i. m. 5.

⁵⁶¹ Szűcs (2010b) i. m. 21. Szűcs kiemeli, hogy korábban (a 17. század óta) a „céltudatos cselekvés” jelentést a *Politzia* fogalma hordozta, és később ezt vette át a „valaki politikája” szerkezet.

egy, az 1796. évi országgyűlés alkalmával, vagyis az első koalíciós háború (1792–1797) idején megjelent, az időszakban jellemző „hazafias franciaellenesség” húrjain játszó, a felsőbbség és a fennálló társadalmi rend tiszteletére felszólító, felvilágosodásellenes politikai költeményben. Úgy tűnik, nagyjából a „machiavelliánus mesterkedés” és a „színlelt politika” azon jelentéseit találjuk itt, amelyet Szűcs a „politica mint cselekvés” jelentéskör kapcsán említ.⁵⁶²

„Felelj, most mirígyes, / Fene, vad, és mirges, / Gyilkos szabad Lelkűség, / Hát ez Barátidhoz, / Emberi Társidhoz / Esküdt szeretet, 's készség? / Ezek szem fényei, / Illyek Reményei, / Titkultt Politikádnak? / Óh be mély Örvényi, / Tsuf, férges Gyümölsi / Nyüves gyökerű fádnak. / Szollj most te meg-rögzött, / Frantz vérbe költözött / Isten', 's Király' tagadó? / Mért félsz a' menykötől [sic] / Tüz', szélvész, tengertől / Miért nem vagy állandó!?”⁵⁶³

Egyértelmű, hogy Osvald nem a „Politika” ezen negatív asszociációkat keltő jelentésrétegét aktiválja érvelésében. Inkább úgy tűnik, hogy az általa használt pozitív értéktöltetű bíráló jelentésváltozat a terminusnak azon *politique* fogalomhoz kapcsolható, a kora újkorban elterjedt másik értelmét idézi fel, amelyben a felekezetek felettiség programja mint az államérdek aspektusa jelenik meg.⁵⁶⁴ Végül, ami a törvények sérthetetlenségének gondolatát illeti, az előző fejezet elemzéseiből már kiderült, hogy ez a törvény fogalmiságát körüljáró szövegrészekben kiemelt szerepet tölt be, és hogy a törvények uralmával kapcsolatos, a mű több helyén kimutatott nézetrendszer integráns elemének tekinthető. Mindehhez képest a fenti passzusban az is felsejlik, hogy az ehhez kapcsolódó, eddig inkább elméleti szinten mozgó érvelések valódi tétje a tolerancia diskurzusán belül elfoglalt pozíciójuk fényében mérhető csak fel. Ám a kérdés, hogy a törvények sérthetetlenségének itt megjelenő, a műben máshol is visszatérő motívuma (rajta keresztül pedig a törvények uralmának átfogó értékrendszere) ezen belül pontosan milyen retorikaiszisztem funkcióit tölt be, részleteiben csak egy később elemzendő szövegrész alapján lesz megválaszolható.⁵⁶⁵

⁵⁶² Szűcs (2010b) i. m. 26–28.

⁵⁶³ Gubernáth Antal: *Buzdító versezet, melyet M.D.C.C.X C V I. Sz. András Havának VI. napján, szabad Királyi Pozsony Városában tartatott Ország Gyűlése' alkalmatosságával Hazánk' Uri Statussai' és Rendjeinek alázatossággal bé-ajánlott, 's igaz alázatossággal készített Gubernáth Antal A' Pozsonyi Királyi Akadémiában a' magyar nyelv' és Nemzeti Literaturának Profeszsza. Pozsony, Wéber Simon Péter betűivel, 1796. 15–16.*

⁵⁶⁴ Trencsényi Balázs: Államrezon – állam nélkül. In Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2007b. 156–157. Szűcs Zoltán Gábor ennek korabeli magyarországi előfordulásait is kimutatta, mégpedig Kis János evangélikus szuperintendensnek és Dessewffy Józsefnek az 1810-es és 1820-as évekből származó megnyilatkozásai alapján. Lásd Szűcs (2007) i. m. 27–28.

⁵⁶⁵ [Osvald] (1792) i. m. 96., ennek részletes elemzésére a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* című fejezetben kerül sor.

*A protestánsok egyenjogúságát alátámasztó érvrendszer múltbéli rendezésre
hivatkozó, történeti-jogi szegmense*

A fentiekén túlmenően az is jól látszik, hogy a „régí magyar szabadság” szélesebb vonatkozású jelentésváltozata⁵⁶⁶ *Az igaz hazafiból* idézett fenti szöveghelyen *expressis verbis* mutatkozik meg, mégpedig egészen egyértelmű formában. Oswald az „1606-ban és 1645-ben kötött fundamentomos szövetségek” (a bécsi és a linzi békék) protestánsokra nézve kedvező pontjait közvetlenül az „egygyenlő szabadság” kontextusában említi, majd (indirekt módon) az „őseink vérén épült régi szabadságokkal” is összefüggésbe hozza. Vagyis az előbbieket egyértelműen az utóbbiak részeként kezeli,⁵⁶⁷ ami lényegében a protestáns vallásszabadságot szabályozó bécsi és linzi békékben foglalt irányelvek protestánsok szempontjából vett vívmányaihoz való visszatérés szorgalmazásaként értelmezhető. (Amennyiben arra gondolunk, hogy maga az 1791. évi XXVI. törvénycikk bevezetése tétélesen az említett törvényhelyekre hivatkozik,⁵⁶⁸ valamint figyelembe vesszük, hogy *Az igaz hazafi* eme törvénycikk 1791. február 8-i törvénybe iktatása után, 1792-ben jelent meg, inkább úgy kellene fogalmaznunk, hogy Oswald fenti érvelése praktikusán ezen vívmányok további megtartásának követelésével egyenértékű. Nem tudhatjuk persze, hogy Oswald a fenti sorokat mikor vetette papírra.)

A „régí magyar szabadság” szélesebb értelmű jelentésváltozata alkalmazásának funkciója a konkrét érvelésen belül az, hogy Oswald ezzel jogtalan aktusként mutathassa be a protestánsokra nézve kedvező egyezmények mint „fundamentumos szabadságok” későbbiek során történt figyelmen kívül hagyását, illetve megszegését. Megjegyzendő, hogy a bécsi és a linzi békék rendelkezéseinek a „régí szabadságok” (avagy a tömegesen a 19. században elterjedő kifejezéssel élve: az „ősi alkotmány”) részeként való emlegetése a korban megszokottnak tekinthető motívum. Pest megye 1790. évi követutasításában a *constitutio* helyreállításának szükségessége melletti érvelésből kiderül, hogy a „teljes constitutio” fogalmába (IV. Ferdinánd és I. Lipót hitlevele, a szatmári béke és az 1741. évi

⁵⁶⁶ Tevesz (2013) i. m. 139.

⁵⁶⁷ Szövegszerűen, a megfogalmazás lehető legkonkrétabb formájában mutatja ezt többek közt az a szöveghely is, ahol Oswald a protestánsok jogainak alátámasztására hivatkozott bécsi és linzi békék kontextusában a „jeles és viszontagos Frigyekekről ’s örökös egyezésekről” általános érvénnyel is értekezve, ez utóbbiak vonatkozásában a következő zárójeles megjegyzést teszi: „[...] melyeken külömben-is a’ Hazának közönséges szabadságai állanak.” [Oswald] (1792) i. m. 95.

⁵⁶⁸ A bécsi és a linzi békék pontjait törvénybe foglaló 1608. és 1647. évi törvények megfelelő cikkelyeire hivatkozó helyen a következő megfogalmazást találjuk: „[A] karok és rendek [...] igazságosnak ismerték el, hogy Magyarország határain belül a vallás ügye egyedül az 1608. és 1647. évi törvények alapjára helyeztessek vissza, és hogy következésképpen úgy az ágostai, mint a helvét hitvallást követő evangélikus honlakosok örökre visszaállított szabad vallásgyakorlatának alapjául és szegletkövéül az idézett 1608. évi koronázás előtti 1. cikkelybe foglalt és a törvénykönyvbe beiktatott bécsi békének, valamint az 1645:5. cikkelybe iktatott linzi békének tartalma fogadtassék el és újíttassék meg.” 1791. évi XXVI. törvénycikk. In Márkus (1901) i. m. 169. Az 1791. évi vallásügyi törvény rövid tartalmi ismertetését lásd Benda (1980) i. m. 99–100; Bucsay (1985) i. m. 175–176.

VIII. törvénycikk mellett) a bécsi és linzi „szerződések”, valamint az 1608. és 1647. évi törvények is beleértendőek.⁵⁶⁹

Érdemes felfigyelni a nagyon is tudatosnak tűnő szóhasználat mögött rejlő terminológiai differenciálásra. Oswald – ezen a szöveghelyen legalábbis – nem a bécsi és a linzi békék nyomán elfogadott törvényekről beszél, hanem magukról a „szövetségkötésekről”. Bár ez önmagában korántsem szokatlan jelenség (sem a korban, sem azóta), a „szövetségkötések” emlegetése az adott kontextusban egy nagyon is tudatos érvelési stratégia részének tűnik.⁵⁷⁰ Oswald ezzel ugyanis elkerüli, hogy a törvények semmissé tételének lehetőségességét és azok megváltoztathatóságát propagáló érveléseiben megfogalmazottakkal ellentmondásba kerüljön. Fontos mozzanat, hogy a „szövetségkötéseket és frigyeket” nem a műben hangoztatott azon kitételnek megfelelően kezeli, miszerint a törvények eltörlésének és módosításának jogköre a diéta illetékességébe tartozik. Ez azt jelenti, hogy a „szövetségkötésekben és frigyekben” foglaltak utólagos felülírásának jogosága nem a korábban a törvények megváltoztathatóságáról mondtak alapján ítéendő meg, hiszen ez alól „a’ viszontagos szövetségek, és frigyek ki-fogást szenvednek, úgy mint mellyek tsupán tsak a’ szövetkezett feleknek meg egyezésekből változtatnak”.⁵⁷¹ Ez az argumentáció egyébiránt szintén nem tekinthető a szerző invenciójának. A bécsi és linzi békékre mint „változhatatlan érvényű, kétoldali szerződésre” való hivatkozás, „amelyeknek határozatait sem királyi rendeletek, de még országgyűlési többség alkotta egyoldalú törvények sem változtathatják meg”, protestáns érvelések bevett fordulata a 18. század végén.⁵⁷²

Ily módon lehetővé válik Oswald számára az, hogy a múltbéli rendezésre hivatkozó történeti jellegű érvelést, valamint ezt megtámogatandó a törvények uralmának elvét úgy alkalmazza, hogy közben a törvények megváltoztathatóságának elgondolásával és a diéta ehhez kapcsolt törvényhozói jogkörére irányuló megállapításaival sem kerül ellentmondásba. Ezzel pedig e ponton még akkor is az 1790–1791. évi vallásügyi vitákban protestáns részről hangoztatott, a bécsi és linzi békéken nyugvó törvényes rendezés megváltoztathatatlanságát alapul vevő, múltra orientált érvekhez hasonlóan argumentál, ha tudjuk, hogy egyébként más kontextusban a törvények megváltoztathatóságának, vagyis lényegében a diéta mint törvényhozó szerv szuverenitásának elvét hangsúlyozza, ami ugyenezen vitákban egyébként éppen katolikus oldalon jelent meg.⁵⁷³ Később látni fogjuk, hogy az Oswald vallásüggyel kapcsolatos eszmefuttatásaiban tetten érhető érvrendszer összességében egy ennél jóval komplexebb képet mutat, és más elemei egyáltalán nem állnak ellentmondásban a diéta szuverenítésára vonatkozó alaptétellel. A felekezeti egyenjogúság melletti argumentációk ilyen, a múltbéli törvényes rendezésre való hivatkozásokon túlmutató eleme lesz a „természetes jussokat” emlegető érvelésmód,

⁵⁶⁹ Marczali (1907b) i. m. 178.

⁵⁷⁰ Ezt erősíti, hogy (miként láttuk) Oswald más szöveghelyeken magukra a törvényekre is hangsúlyosan utal.

⁵⁷¹ [Oswald] (1792) i. m. 58.

⁵⁷² Bíró–Szilágyi (1949) i. m. 264.

⁵⁷³ Szijártó (2014) i. m. 7–24, különösen: 14–17.

illetve a törvények (sőt a sarkalatos törvények) megváltoztathatóságának előbbivel első pillantásra ellentmondásban lévő gondolata is.⁵⁷⁴

Az idézet ezen jelentésrétegeinek felfejtésén túlmenően talán nem haszontalan azon „utóbbi törvények” és „Királyi rendeletek” beazonosítása sem, amelyekre Oswald mint a bécsi és linzi békék aláírását célzó rendelkezésekre a fenti idézetben utal. Egy későbbi, a protestánsok „jussait” konkrét jogi érveléssel, a bécsi és a linzi békékre ezúttal is hivatkozó, ezenfelül pedig az „ezeken épültt”, főként a 17. század első feléből származó törvények és törvénycikkek hosszas sorolásával alátámasztani igyekvő érvelésből⁵⁷⁵ az is kiderül, hogy a bécsi és a linzi békéket „erőtlenítettő” „magányos sugallások által szerzett utóbbi törvények” alatt „az 1681, 1687, és 1715-dik esztendőben némelly irigy Hazafiak sugallásai által erőszakosan hozott törvényeket” érti. Megtudhatjuk, hogy ezek „az Evangélikusok romlásán kívánván a magok nagyságokat, ’s tekinteteket építeni, némelly ki-fejezésekben az említett bé-vett, ’s meg-is erősítettett szövetségeknek és frigy-kötéseknek a fundamentomit áskálni igyekeztek.”⁵⁷⁶ Ezenkívül Oswald arra is utal, hogy az előbbi három törvényen „épültt ama’ Protestánsokat nagy sérelemmel nyomorgató utóbbi Öszvemény (*Systema*)” is.⁵⁷⁷ Ami a „Királyi rendeleteket” illeti, bár ezekre vonatkozóan a fentínél konkrétabb utalást nem tesz, nyilvánvaló, hogy ezek alatt mindenekelőtt az 1691-ben kibocsátott uralkodói törvényt magyarázat, az *Explanatio Leopoldina*, illetve az 1731. évi első *Carolina Reso-*

⁵⁷⁴ A felekezeti kérdéssel kapcsolatos érvrendszer e két rétegről a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* című fejezetben lesz szó.

⁵⁷⁵ [Osvald] (1792) i. m. 93–95. A felsorolás időrendben első tételezen megnevezett eleme „az 1606-dik Esztendőbeli Bétsi frigy”, utolsó tagja pedig „az 1659-dik Esztendőbeli törvénynek első tikkelye”. Bár Oswald még „több következett Hazai törvényeket” is emleget, „melyek által az Evangélikusok (értsd: protestánsok) jussaikkal ellenkező régiebb törvények mind eltöröltettek”, a fenti évszámokkal határolt időkeret megegyezik azzal, amely gróf Teleki József névtelenül megjelent tanulmányában (*Subditi et servi Evangelici Augustanae et Helveticae Confessioni in Hungariae addicti*) a protestáns egyenjogúságot alátámasztó törvények és pactumok kapcsán is feltűnik. Lásd ehhez Szijártó (2014) i. m. 17; Marczali (1907b) i. m. 263–264.

⁵⁷⁶ Evangélikusok a kor szóhasználatában a kálvinistákat és a lutheránusokat összefoglalóan jelentette.

⁵⁷⁷ *Systema* alatt a Csáky Imre kalocsai érsek elnöklété alatt működő bizottság által az 1712–1715. évi diéta első napjaiban (Ember Győző szerint a magyar *Einrichtungswerk* mintájára) elkészített vázlatos reformjavaslatokat („hatnapos” *systema*), illetve az országgyűlés után kiküldött, a részletes kidolgozáson jóval később, érdemben 1722-ben munkálkodó, az 1723. évi törvényeket előkészítő rendszeres bizottságok által kidolgozott részletes tervezetet (*Systema oeconomico-politico-militare*) érthetjük. Vesd össze Ember (1989) i. m. 394–396, 401–404; Szijártó (2005) i. m. 86–87. Mindazonáltal a vallásüggyel ezek a bizottságok nem foglalkoztak, arra külön *commissiót* küldött ki az országgyűlés (ez volt a korábban már említett, gróf Koháry István országbíró elnöklétével működő úgynevezett pesti *commissio*), amelynek feladata az 1715. évi XXX. törvénycikk által megerősített 1681. és 1687. évi vallásügyi törvények végrehajtása során felmerült viták eldöntése volt. (Mint fentebb említettük, ennek tevékenysége a felekezeti ellentétek miatt gyakorlatilag kudarcba fulladt, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a rendek végül kénytelenek voltak a döntés jogát átengedni az uralkodónak, amit III. Károly később a két *Carolina Resolutió*-ban foganatosított). Úgy tűnik tehát, hogy a *Systema* kifejezés alatt itt tárgyszerűen a pesti *commissio* tevékenységét kell értenünk, illetve az általa kibocsátott előterjesztést, amely III. Károly 1723. június 12-i döntvényének az alapját képezte. A szóhasználat persze nem feltétlenül értelmezendő „tévedésként”, hanem esetleg úgy is felfogható, hogy a *Systema* mint az 1712–1715. évi diéta által kiküldött bizottságok tevékenységét összefogó, jelképes gyűjtőfogalom jelenik meg Oswald érvelésében.

lutio rendelkezéseit kell érteni, az „erőszakosan hozott törvények” esetében pedig az 1681. évi XXV–XXVI. és az 1687. évi XXI. törvényekről, valamint az ezek további érvényességét „ideiglenes jelleggel” és „a királyi magyarázatoknak megfelelő” értelmezésben kinyilvánító, egyúttal a vallási kérdést az országgyűlés hatásköréből kiemelő 1715. évi XXX. törvényekről van szó.⁵⁷⁸

Összességében tehát a mű különböző pontjain elszórva megtalálható, de tematikailag szorosan összetartozó szövegrészeket figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a bécsi és linzi békék protestánsok javára szóló cikkelyeit megrontó törvények és rendelkezések érvénytelenségét alátámasztani igyekvő argumentáció eddig vizsgált szövegrészekben megmutatkozó, főleg történeti-jogi szempontokat hangsúlyozó szegmense⁵⁷⁹ három fő pilléren nyugszik: 1. A „szövetségekötések és frigyek” (a bécsi és linzi békék) kivétele a törvények semmissé tételét és megváltoztatását a diéta jogkörébe utaló elv hatálya alól. 2. Különböző, erősen retorikus elemek, amelyek a protestánsok jogait csorbító, kritizált rendelkezések konszenzusos közakarral ellentétes mivoltának kidomborítására szolgálnak („magányos”, illetve „némely irigy Hazafiak sugallásai”, ezenkívül pedig „erőszakosan hozott” törvények, valamint „Királyi rendelkezések” – értsd nem a *diaetalis tractatus* keretei között, az uralkodó és a rendek megegyezéseként született rendelkezések.) 3. Egy eddig nem említett érv, miszerint abból adódóan, hogy az 1681., 1687. és 1715. évi törvények maguk is megerősítették a bécsi és linzi békéket, „még csak meg gondolni sem lehet, hogy hogy lehetett volna ezeknek erejét holmi kétséges értelmű toldalékokkal meg gyengíteni”, hiszen „az ollyas toldalékokat bé-fejezéseket (Clausulákat) mellyek a’ dolognak fundamentomos értelmét el fordítyák, a józan Cretikának regulája szerint [...], mint ott sem lévőket, és hijában valókat kell tartani”.⁵⁸⁰

E három elem közül az elsőről némileg bővebben szólva, ennek explicit kifejtését találjuk azon a helyen, ahol Osvald saját, retorikus funkcióval bíró kérdését megválaszolva a következőképp érvel:

⁵⁷⁸ Az 1681. évi XXV. törvény cikk bár biztosította a vallásszabadságot, de „a földesúr jogának fenntartásával”, ami gyakorlatilag a jobbágyosság számára a linzi békében biztosított szabad vallásgyakorlatot lehetetlenítette el. A soproni országgyűlésen hozott XXVI. törvény cikk az elvett templomok fejében új templomok építése céljából a protestánsok rendelkezésére bocsátandó szabad telkekről rendelkezett, felsorolva ezen „artikulárisnak” nevezett helyeket. Az egy évtizeddel később kibocsátott, a vallás nyilvános és magángyakorlatának megkülönböztetését bevezető uralkodói törvényt magyarázat, az *Explanatio Leopoldina* e törvényekre hivatkozva korlátozta ezen artikuláris helyekre a vallás nyilvános gyakorlását a protestánsok számára, amit aztán az első *Carolina Resolutio* is megerősített. Végül az 1687. évi XXI. törvény cikk megerősítette az 1681. évi törvény vallásügyi rendelkezéseit, ugyanakkor azzal a kitételrel, hogy ezek érvényét az uralkodó mintegy kegyből tartja fenn „még egy ideig”. Érdemes arra is emlékeztetni, hogy a bécsi és linzi békék, valamint az ezeket becikkelyező 1608. és 1647. évi törvények vonatkozó rendelkezései után keletkezett ezen „későbbi törvényeket, cikkelyeket, valamint kiváltságokat, leiratokat és utasításokat” (ezeket „figyelembe nem vévén”) az 1791. évi XXVI. törvény cikk első paragrafusa tulajdonképpen hatályon kívül helyezte. Lásd Márkus (1901) i. m. 169.

⁵⁷⁹ Mint látni fogjuk, a meghatározott korlátok között intézményesített vallási türelem melletti érvrendszer összességében a jogias megközelítést meghaladó, jóval szélesebb gondolati körből merít.

⁵⁸⁰ [Osvald] (1792) i. m. 95.

”[L]ehet-e’ a’ Király és a’ Nemzet; a’ Nemzetnek egyik része és másik része között jeles és viszonytagos Frigyekeket, ’s örökös egyezéseket (mellyeken különben-is a’ Hazának közönséges szabadságai állanak) valamellyik szövöttező félnek meg-egyezése nélkül, sótt ellenmo[n]dása ellen utóbbi törv[é]nyek által fel-bontani? A’ józan okosságban fundált természet törvénnének a’ Haza törvénnyeivel meg-egygyező szava ez: hogy a’ Frigyekek, Szövetségek, Contractusok, és egygyezések, a’ vagy Transactiok tsak azon móddal bontathassanak-fel, mellyel egybe szerköztett, tudni-illik a’ két szövöttező félnek meg egygyezése által.”⁵⁸¹

Egyrészt érdemes figyelni a természetjogi érvelés, a praktikus észre való hivatkozás és az ősi alkotmányosság argumentáción belüli, egymást erősítő összefonódására. Másrészt az is felvethető, hogy a „szövetségkötések” diéta fennhatósága alól történő kivételével Oswald eszmefuttatása végső soron (nem kifejtett formában, de közvetett módon) azzal az elvvel is egybevágh, hogy a külpolitika az uralkodó számára fenntartott felségjogok egyike. Ez tehát megfelel a *communicata* és *reservata* szokásos értelmezésének.⁵⁸² Végül figyelmet érdemel az is, hogy Oswald itt „a’ Király és a’ Nemzet”, illetve „a’ Nemzetnek egyik része és másik része” közti szerződésekről beszél. Amire ezzel utalni akar, az vélhetően nem más, mint az az ellentmondásos helyzet, hogy bár a bécsi és a linzi békék esetében olyan megegyezésekről van szó, amelyeket jogilag két különálló államalakulat uralkodója kötött egymással, eme formális, jogi dimenzió mellett nem hanyagolhatók el e két államalakulat politikai közösségei közti (a valós, politikai és történeti összefüggésekből adódó) átfedések sem. Ez a bécsi béke esetében például konkrétan abban fogható meg, hogy azt a magyar rendeknek legalábbis egy részét reprezentáló államalakulatot vezető erdélyi fejedelem a királyi Magyarország – nem csak protestáns – rendjeinek „érdekképviselőjére” is felhasználta. Ugyanez az összefüggés érvényesült a linzi béke esetében is azzal, hogy az a protestáns vallásgyakorlatot a magyarországi jobbágyság vonatkozásában biztosította.

A felekezeti kérdés tétjei

Már az eddig szemügyre vett, a protestáns egyenjogúságot jogi-történeti szempontból alátámasztani hivatott eszmefuttatások is egyértelműen mutatják, hogy *Az igaz hazafi* megírásának és kiadásának konkrét és közvetlen közéleti tétjei a felekezeti kérdés kontextusának figyelmen kívül hagyásával még csak fel sem mérhetők. Emellett pedig az is jól látszik, hogy Oswald érvelései ezen belül abba a gondolati hagyományba is szervesen illeszkednek, amelyben a sarkalatos szabadságok a verbőczyánus szabadságfogalomhoz képest szélesebb kört ölelnek fel, és amelyben többek közt éppenséggel a bécsi és linzi békékre való hivatkozással volt szokás a „szabadságok” eme tágabban értett felfogását megalapozni. Ennek hatástörténeti vonatkozásai tekintetében és egyúttal az eddigiekkel szoros összefüggésben pedig utalni kell az 1790-es, ócsai Balogh Péter nevével fém-

⁵⁸¹ [Osvald] (1792) i. m. 95–96.

⁵⁸² Sziijártó (2005) i. m. 33; Péter (2000a) i. m. 249–250, 259.

jelezhető⁵⁸³ köznemesi programra,⁵⁸⁴ ehhez kapcsolódóan a kerületi és országgyűlési vitákra, illetve (újfent) az 1791. évi XXVI. törvénycikk bécsi és linzi békéket emlegető szövegére. Mindezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a bécsi és linzi békékre történő hivatkozás megfelel egy szokásosnak mondható, az egyenjogúsítással kapcsolatos elgondolásokat alátámasztó, a korban jellemzően éppen protestáns részről alkalmazott érvelési mintázatnak. Mi sem mutatja jobban azt, hogy Oswald e protestáns sérelmi retorika konvencionális elemeit alkalmazza, mint az, hogy érvelésének lényegében minden fontosabb eleme megtalálható abban az előterjesztésben, amelyet „a két felekezeti, országgyűlésileg összegyűlt evangélikus rendek” 1790. június 22-én terjesztettek elő a tiszai kerületek egyesült ülésén.⁵⁸⁵

Érdemes ugyanakkor azon is elgondolkodni, vajon mi lehet az oka annak, hogy a vallási kérdés 1791. évi, kimondottan a bécsi és linzi békékre, valamint az ezek pontjait becikkelyező 1608. és 1647. évi törvényekre alapozó rendezése után megjelent műben ilyen hangsúlyos és terjedelmes formában találkozunk a protestáns vallási egyenjogúság melletti érvrendszerrel.⁵⁸⁶ Azt bizonyosnak vehetjük, hogy Oswald ismerte az 1791. évi törvényeket, hiszen mint korábban láttuk, a törvényhozás uralkodó és rendek közti megosztott volta mellett érvelve az 1791. évi XII. törvénycikket explicit formában is említi.⁵⁸⁷ Ami igazán talányos ugyanakkor, az az, hogy magára „A vallás ügyéről” szóló XXVI. törvénycikkre – a vallási tematika markáns jelenléte ellenére – az egész műben egyetlen utalást sem tesz. Tudjuk, hogy II. Lipót vallásügyi döntését az országgyűlés 1791. február 8-án iktatta törvénybe, magukat az 1791. évi törvényeket pedig március 11-én terjesztette az uralkodó elé, aki pedig másnap, március 12-én szentesítette azokat.⁵⁸⁸ Mivel az ominózus törvényhelyre való utalást vélhetőleg nem jegyezhetette be a jelzett időpontokat megelőzően, annyit valószínűsíthetünk, hogy Oswald 1791 tavasza előtt valószínűleg még nem fejezte be a munkát, a szöveg keletkezésének végpontját illetően pedig a mű 1792-es megjelenése az irányadó (az ezen belüli pontosabb időpontot illetően sajnos nem rendelkezünk támponttal).

⁵⁸³ Nála egyfajta „érdekegyesítő” szándékkal ugyancsak kimutatható a „régí szabadságok” kiterjesztett felfogása, valamint konkrétan a bécsi és linzi békék említése is. Lásd Pajkossy (2003) i. m. 39.

⁵⁸⁴ A köznemesi program azon három eleme, amelyet a követutasítások egységesen tartalmaztak: a *filum successionis interruptum est* elve, Magyarország szuverenitásának kimondása, valamint „hogy a vallásügy a bécsi és a linzi béke rendelkezésének megfelelően a hitlevélben rendezendő”. Szijjártó (2005) i. m. 386–387. Marczali a harmadik mozzanat vonatkozásában „a megyék nagy többségéről” beszél. Marczali (1907b) i. m. 8.

⁵⁸⁵ Irinyi József: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linzi békék alapján.* Pest, Kilián György Egyet. Könyvtár Bizománya, 1857. 28–36, különösen: 30–31. Marczali kiemeli, hogy a protestánsok kívánságait tartalmazó ezen dokumentum előterjesztésével kerül a hangsúly a vallásügyre, és lassul le a rendi érdekek uralkodóval szembeni érvényesítésének folyamata a diétán. Lásd Marczali (1907b) i. m. 14.

⁵⁸⁶ A felekezeti tematikában mozgó passzusok jelentőségét az is mutatja, hogy terjedelmileg csaknem a mű felét teszik ki. [Oswald] (1792) i. m. 59–111.

⁵⁸⁷ [Oswald] (1792) i. m. 29. Lásd az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetet.

⁵⁸⁸ Vörös (1980) i. m. 1234.

Mindezek figyelembevételével több lehetőséggel számolhatunk. Egyrészt kézenfekvő feltételezni, hogy Osvald műve vallásüggyel foglalkozó részeit (és akár más fejezeteit is) esetleg korábban, még a törvények szentesítése előtt, a kerületi és a diétai vitákkal párhuzamosan, illetve (esetleg) már azokat megelőzően írta, és rajtuk érdemben később sem változtatott. E lehetőséget is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a mű felekezeti kérdéssel kapcsolatos, közvetlen közéleti jelentőséggel bíró vonulatát kitevő fejezeteit (az 1791. évi XXVI. törvénycikk rendelkezései „ellenére” és az 1792-es megjelenés mellett is) az 1790–1791-es vitákra, illetve (akár) az azokat megelőző helyzetre reflektáló passzusokként érdemes vizsgálni.

Ugyanakkor Osvald vallásügyben kifejtett nézetei és a protestáns egyenjogúságról szóló ajánlata annak dacára sem nevezhető irrelevánsnak a felekezeti diskurzus törvényalkotás utáni időszaka szempontjából, hogy az 1791. évi dekrétum vallásügyi rendelkezéseire nem történik utalás a műben. Hogy a vallási kérdés a törvényi rendezés ellenére sem rendeződött minden tekintetben megnyugtatóan a protestánsok szempontjából, azt többek közt az 1791. évi XXVI. törvénycikk negyedik paragrafusában foglaltak figyelembevételével láthatjuk be. Ez kimondja, hogy az uralkodó „az őt megillető legfőbb felügyeleti hatalomnál fogva” mind a reformátusokra, mind az evangélikusokra nézvést fenntartotta magának az egyházkormányzati rendezés jogát. Mégpedig oly módon, hogy „mind a két hitvallású evangélikusokat meg fogja ezután hallgatni, s egyúttal gondoskodni fog, hogy ezen dologban bizonyos és az ő vallásuk elveihez alkalmazott rend állapíttassék meg”. Egyben addig is a korábbi zsinatok által hozott kánonok „sem kormányszéki parancsok, sem királyi határozatok által megváltoztathatók ne legyenek”. Végül a törvényhely engedélyezi, hogy e két felekezet egyházai bizonyos feltételek mellett „mindenféle gyűléseket” és „zsinatokat” tartsanak.⁵⁸⁹ Mint tudjuk, utóbbiakra sor is került. Ami a reformátusokat illeti, 1791. szeptember 14. és október 13. között tartották zsinatukat Budán,⁵⁹⁰ ahol a világi elem dominanciájával az egyházkormányzás, az egyházi fegyelem, az iskolai szervezet kérdéseit, valamint a házasság- és a vagyonügyet rendező, 155 cikkből álló törvénykönyv született.⁵⁹¹ A vallási kérdéssel kapcsolatos diskurzusok 1791. évi törvények utáni története szempontjából tehát a reformátusok (és mellettük az evangélikusok) belső egyházkormányzati-szervezeti vitái nem hagyhatók figyelmen kívül, de emellett az a tény sem, hogy az uralkodó a zsinatok rendelkezéseit végül nem szentesítette.⁵⁹²

⁵⁸⁹ Márkus (1901) i. m. 171–173.

⁵⁹⁰ Az evangélikusok szeptember 12. és október 14. között megtartott pesti zsinatával párhuzamosan. Lásd Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977. 470.

⁵⁹¹ Az új egyházalkotmány ugyanakkor nem emelkedett törvényerőre, királyi szentesítés híján. Zoványi (1977) i. m. 100–101.

⁵⁹² Szatmári Judit: A magyarországi protestáns egyházak az önkényuralom éveiben. Az egyházi autonómia visszaszerzéséért vívott harc, 1850–1860. In Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999. 149–159. Ehhez lásd még Varga Zoltán: Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában. In Péter Zoltán (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium Tanárképző-Intézetének Dolgozatai. Értekezések az 1940-ik évről*.

Mindez azt jelentette, hogy a felekezeti diskurzus a belső viszonyokra irányuló polémiaiak tekintetében is lezáratlan maradt.

A bizonytalanság érzetét fokozhatta protestáns részről továbbá II. Lipót 1792. március elsején bekövetkezett halála is. Ferenc a diétát május 20-ára hirdette meg Budára, június 26-án pedig már szentesítette is a törvényeket. A vallással foglalkozó fejezetek (és közvetve az egész mű) megírását tehát akár az 1792. évi országgyűlésre való argumentációs felkészülés, az esetleges vitás kérdések előzetes felvetése, illetve a későbbi vitapartnerek „preventív megoldozása” is motiválhatta.⁵⁹³ E tekintetben az is megfontolandó, hogy (bár erre történő utalást a műben nem találunk) az 1790–1791. évi diéta által kiküldött bizottságok ténykedését Osvald maga is figyelemmel kísérhette, hiszen ezek azt a feladatot kapták, hogy az uralkodói előterjesztésben szereplő reformjavaslatokat a következő országgyűlésre kidolgozzák.⁵⁹⁴

Végezetül a szöveg kortárs diszkurzív mezőben való pozicionálását célzó latolgatások kapcsán azt sem érdemes figyelmen kívül hagyni, hogy *Az igaz hazafi* erőteljes teoretizáló tendenciákat mutató textusként bizonyos értelemben kiemelkedik az adott pillanatnak szóló pamfletirodalom nagy tömege közül. Abban az értelemben legalábbis mindenképp, hogy az aktuális közéleti vitakérdések tárgyalásai mögé felépített elméleti

Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1940. 106–141. A zsinatokhoz vesd össze Zoványi (1977) i. m. 100–101, 470. A budai zsinathoz Bíró–Szilágyi (1949) i. m. 288–295.

⁵⁹³ Hogy az 1791. évi XXVI. törvénycikk protestánsok szempontjából vett eredményeinek feltétele nem csak elméletileg jöhet szóba, azt jól mutatja Pest-Pilis-Solt vármegye 1792. évi országgyűlésre szóló követutastása. Nagy János kutatása alapján tudjuk, hogy a követek (Szily József és Pongrácz Boldizsár) utasításában többek között szerepelt „a protestánsok számára kedvező, az előző diétán megállapított vallásügyi rendelkezések újratárgyalásának tilalma”. Vesd össze Nagy János: Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követei. In Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Budapest, ELTE Eötvös, 2012. 109. Figyelemre méltó e tekintetben Góbi Imrénének egy bizonyos Zsitkovszky ágens naplójában található, a diéta berekesztését követő napra keltezett bejegyzésre történő hivatkozása: „1792. június 28. Rövid ismertetése a klérus azon törekvésének, hogy az új vallásügyi törvény (1790-91./26. tc.) kijátszassék. A két prot. egyház e tárgyban való felterjesztése a felséghez.” Lásd Góbi Imre: *Az Archivum Generalis Ecclesiae jegyzéke, III.* (1791–1867). Kézirat. 1. Nyilván arról a Zsitkovszky Istvánról van szó, akit (Zitkovszky néven) mint az evangélikusok 1791-től működő kancelláriai ágensét említi Zoványi Jenő, és aki az 1792. évi országgyűlésen „távollévők követe” minőségben jelent meg. Vesd össze Zoványi (1977) i. m. 16; *Naponként-való jegyzései az 1792. esztendőben felséges Ferentz magyar és cseh országi király által [...] Budára [...] rendelt, 's ugyan ott azon esztendőben [...] bé-fejezett magyar ország gyűlésének [...]*. Buda, 1792. XXII; Diaeta-adatbázis: <http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html>. Nyilvánvaló, hogy az utalás nem vonatkozhat a 18. század első felének több országgyűlésén is ugyancsak a távollévők követeként részt vett, 1726 és 1758 között az evangélikus felekezet pozsonyi ágenseként működő Zsitkovszky Istvánra, aki 1764-ben hunyt el. Róla lásd Szijártó (2017) i. m. 306–307. Arról, hogy az 1791. évi vallásügyi törvény rendelkezéseinek végrehajtását a Helytartótanács miképp igyekezett akadályozni: Bucsay (1985) i. m. 177–178.

⁵⁹⁴ 1790/91. évi LXVII. törvénycikk. („A közpolitikai és bírósági ügyeknek s más tárgyaknak, melyek az országgyűlésen nem voltak bevégezhetők, rendszeres kidolgozására bizottságok rendeltetnek és megbízottak neveztetnek ki.”) A 8. számú egyházi bizottság számára a törvényben kijelölt feladatkörök a következők voltak: „A szerzetes rendek kérelmezett visszaállításának; valamint más kegyes alapítványoknak ügye; továbbá a mindkét szertartásu katolikus egyházak sürgős szabályozásának és javadalmaszásának kérdése, a nélkül, hogy ebből a kincstárra s a földesurakra és az adózókra akarunk ellen újabb teher hárulna.”

keretrendszer „építőköveit” bár sokszor a korabeli közhelyek képezik, a kombinálás módjait tekintve olykor invenciózus megoldások érhetők tetten benne. Eme teoretizáló-normatív tendencia figyelembevételével a mű valóságos tétjeinek megértéséhez is közelebb kerülhetünk: úgy tűnik, Osvald érvrendszerének felépítésében központi motívum volt, hogy az ne csupán az aktuális helyzetben felvetődő kérdésekre adjon választ, hanem ezekből kiindulva olyan átfogó keretrendszert vázoljon fel, amely a társadalmi együttélés megértésére alkalmas eszközként képes maradhat arra, hogy a strukturális folyamatok modellezésével az optimális működés hosszú távú feltételeit leírja. Egy ilyen elméleti keretrendszer felállításának a protestáns egyenjogúság hosszú távú igazolása szempontjából pedig a vallásügy törvényi rendezésének megtörténte után is lehetett a funkciója. A fentieket összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy Osvald – a protestánsok helyzetének több szempontból továbbra is bizonytalan állását érzékelve – joggal tarthatta az 1791. évi XXVI. törvénycikk szentesítése után is relevánsnak és ezért kiadásra érdemesnek *Az igaz hazafi* lapjain a protestáns egyenjogúság tárgyában kifejtett álláspontját.

Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság

A felekezeti kérdéssel és annak politikai vetületeivel kapcsolatos eszmefuttatások összesen négy fejezetben kapnak helyet a műben, és tematikailag két részre oszthatók. A 10. fejezetben Osvald a lelkiismereti és vallásszabadság elvi, elméleti szintű megalapozására törekszik,⁵⁹⁵ majd a következő háromban ennek az adott magyarországi kontextussal kapcsolatos aspektusaira koncentrálnak. Utóbbiak közül a speciálisan a protestánsokra vonatkozó érvelés a legrészletesebb és legterjedelmesebb szövegrész (12. fejezet),⁵⁹⁶ míg a jóval rövidebbre szabott 11. és 13. fejezetek a „Katholica vallás jussaira”,⁵⁹⁷ valamint a „Görög[ek], Zsidó és más egyéb meg szenvedett Vallásokra”⁵⁹⁸ vonatkozó megfontolásokat tartalmazzák.⁵⁹⁹ A következőkben előbb utóbbiak kapcsán térek ki röviden egy-egy fontosabb mozzanatra, majd a 10. fejezetet veszem alaposabban górcső alá. Ennek során azt igyekszem majd láthatóvá tenni, hogy Osvald a lelkiismereti szabadság milyen elméleti alapvetését vázolja fel, hogy aztán a speciálisan a protestáns felekezetek egyenjogúsága mellett elősorolt érveit a masszív politikai argumentációként értelmezhető 12. fejezetben minél meggyőzőbben sorakoztathassa fel.

⁵⁹⁵ [Osvald] (1792) i. m. 59–86.

⁵⁹⁶ [Osvald] (1792) i. m. 88–111.

⁵⁹⁷ [Osvald] (1792) i. m. 86–88.

⁵⁹⁸ [Osvald] (1792) i. m. 111.

⁵⁹⁹ A szóhasználat alapján jól látszik az az Osvald által következetesen érvényesített terminológiai megkülönböztetés, amelyben a jussokkal rendelkező felekezetek a „megszendvedett” vallásokkal állnak szemben. Ez nagy vonalakban a „bevett”/„megtűrt” kategorizációnak feleltethető meg.

*A fő ellenfél és a mellékszereplők:
a katolicizmus és a „meg szenvedett Vallások” jussai*

A katolikusokra vonatkozó mintegy másfél oldal terjedelmű szövegrész láthatóan nem véletlenül kapott helyet közvetlenül az elméleti-megalapozó rész után annak ellenére, hogy a vallási kérdésről szóló fejezetek középpontjában teljesen egyértelműen a két legnagyobb protestáns felekezet helyzetével és jogaival foglalkozó rész áll. A szövetségsszervezés ilyen módjának valószínűsíthető – főként retorikai – funkciója az, hogy a szerző a katolikusok alapvető „jussainak” és vezető pozíciójának egyértelműsítésével még a protestáns felekezeti egyenjogúság melletti vehemens érvelést megelőzően olyan regiszterben pozicionálja a felekezeti érvelés egészét, amelynek alkalmazásával elébe mehet a szöveget esetlegesen felforgatóként értelmező olvasatoknak, és ezek ellenérveit előre kivédheti.⁶⁰⁰ A fejezet inkább formális, mint tartalmi-szubsztanciális szerepét az elhelyezkedésen túl a mű egészen belüli jelentősége is jól mutatja. E tekintetben azt érdemes figyelembe venni, hogy a lelkiismereti szabadsággal és a protestáns egyenjogúsággal foglalkozó fejezetek állításai az itt megfogalmazottakat sok tekintetben módosítják majd: mint a következő fejezetben látni fogjuk, a katolicizmus állam- és egyházalapításból fakadó kiemelt helyzetének vonatkozásában érvényesített történeti legitimáció a későbbi, a protestánsokra vonatkozó felekezeti egyenlőséget részben ugyancsak történeti alapon, de részben „természeti jussokra” is hivatkozva megkövetelő érvelések során erőteljesen relativizálódik majd. Részben megelőlegezve a későbbi elemzéseket már most érdemes kiemelni, hogy a katolikus vallás történeti jogokból fakadó elsőbbségének elismerése mindenekelőtt annak a konszolidált és konszenzuális alapállásnak a megjelenítését célozza a rövidke fejezetben, amely a felekezeti kérdéssel kapcsolatos érvelés egészét és azon belül első-sorban a protestáns egyenjogúság alátámasztását célzó későbbi argumentációt hivatott legitimálni. Ez ugyanakkor mindenekelőtt retorikai funkciót hordoz, és éppenséggel azt célozza, hogy Oswald protestánsok egyenjogúságára vonatkozó ajánlata (legalább a mérsékelt) katolikusok számára is elfogadható érvelésként legyen pozicionálható.

Ami a „Görög[ek], Zsidó és más egyéb meg szenvedett Vallásokról” szóló, mindösszesen egy oldal hosszúságú fejezetet illeti, feltűnő, hogy Oswald ezen belül egyáltalán nem differenciál a különböző vallási csoportok között. Azon kötelességek alapját, amellyel a „Haza” e „tagokkal” szemben tartozik, itt is „a’ természet és a’ természet Urának Szent törvényei” képezik. E kötelességek egyrészt velük mint „emberekkel”, másrészt pedig mint „hasznos lakosokkal” szemben áll fenn. A rövidke fejezetet ez utóbbi, haszonelvű szempontrendszer uralja: Oswald szinte teljes mértékben populacionisztikai-hasznossági szempontok alapján támasztja alá ezen, „Hazánkban született hazafiúi jussal” nem bíró

⁶⁰⁰ A rövidke fejezetből megtudhatjuk, hogy a katolicizmus mint „Szent István ditső emlékezetű Apostoli Királyunk” által „majd 800 esztendeje fundáltt gyökeres vallás”, méltó módon bír „e’ mi Magyar Hazánkban a’ véle együtt született Hazafiúi Polgári és Vallásbéli jussain kívül első születtségnek jussával”, „különös tisztelettel”, valamint „rendbéli elsőséggel”, amelyre „magát mások felett sok érdemei által méltóvá tette”. [Osvald] (1792) i. m. 86–88.

felekezetek híveinek országba való befogadásának létjogosultságát.⁶⁰¹ Emellett szembe-
tűnő, hogy nem utal sem a magyarországi görög nem egyesült felekezet, sem a zsidóság
helyzetének korabeli szabályozására. Az 1791. évi XXVII. törvénycikk a görögkeleti
egyház számára „szinte minden lényeges kérdésben egyenjogúságot biztosító”,⁶⁰² tag-
jainak szabad vallásgyakorlatáról és hivatalviselési jogáról szóló rendelkezései figye-
lembevételével legalábbis feltűnő, hogy az érvelés a görög nem egyesült vallásúakat
is minden differenciálás nélkül a hazafiúi jussokkal nem rendelkező „megszenvedett”
(vagyis „megtűrt”) vallások közt emlegeti. Tovább növeli Oswald érvelésének külö-
nösségét, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a politikai képvisellel kapcsolatos jogok
tekintetében már a következő, 1792. évi országgyűlés során előrelépés történt, hiszen
az 1792. évi X. törvénycikk kimondta az ortodox püspökök diétai ülés- és szavazati
jogát.⁶⁰³ Ahogyan a felekezeti kérdést tárgyaló részek egészét tekintve, e passzusokat
olvasva is felmerül tehát, hogy Oswald a mű bizonyos részeit (sőt talán nagy részét) még
valamikor az 1791. évi törvények szentesítését megelőzően vethette papírra, és a meg-
jelenés előtt már nem volt módja arra, hogy szövegén a megváltozott viszonyoknak
megfelelő módosításokat végrehajtsa.

Ami a zsidóság helyzetét illeti, ez II. József rendeleteivel és főképp az 1783. évi *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* kibocsátásával sokat javult a korábbiakhoz képest.
Ezek révén ugyanis (számos korlátozó elem megmaradásával) a szabad nem nemesek
jogállásának egy része kiterjedt e csoport tagjaira. Mint Markó Richárd felhívta rá
a figyelmet, az intézkedést azonban elsősorban nem lelkiismereti okok, hanem a hasz-
nosság birodalmi perspektívájú szempontrendszere motiválta.⁶⁰⁴ Az uralkodó halála után
és a jozefinizmus bukásával ugyanakkor sok város igyekezett megvonni a zsidóknak
az ottani lakhatásukra és kereskedésükre adott engedélyeket. Az 1790–1791. évi diéta
során ezért a rendek foglalkoztak a kérdéssel, és ennek eredményeképp született meg
az 1791. évi XXXVIII. törvénycikk, amely kijelentette, hogy „a Magyarország és kapcsolt
részei határain belül élő zsidók az összes szabad királyi városokban és más helységek-

⁶⁰¹ „Ezek azok, kik a’ sok háborúk, vér-ontások, és idegen Orsz[á]gokra lett siralmas ki rablások által meg-
pusztultt drága Hazánkat népesittik, kereskedéseik, mesterségeik, és szorgalmatosságaik által gazdagit-
tyák, és ezt még az idegenek, sőt ellenségeink előtt is vélünk együtt tekintetessé, ’s rettenetessé teszik.
[...] Igaz dolog ugyan, hogy ezen Vallások Hazánkban született hazafiúi jussal nem birnak, hanem tsak
jövevények, de ha már egyszer őket szárnyaink alá fogadtuk, úgy láttzik, hogy valamig tsak ezek polgári
kötelességeiket tellyesittik, az az törvényeinket meg tartják, a’ Birodalom és a’ Vallás fundamentomit
nem áskállyák, sőt inkább a’ Hazának javát vélünk együtt tellyes erővel munkalódgják, mind addig a’
közönséges társaság’ javára nézve illendő, sőt meg kell őket a’ Hazában tartani.” [Oswald] (1792) i. m. 111.

⁶⁰² Benda (1980) i. m. 99.

⁶⁰³ Bár ennek ekkor még inkább elvi jelentősége volt, hiszen az országgyűlés végül részleteiben nem ren-
dezte a kérdést, hanem azt a bizottsági munkálatok körébe utalta. Így ortodox püspökök (az 1805. évi diéta
kivételével) sem személyesen nem jelentek meg, sem követek útján nem képviseltették magukat a következő
országgyűléseken. Ennek oka az volt, hogy az 1791. évi LXVII. törvénycikk értelmében kiküldött, 1791 és
1795 között működő bizottságok munkálatait az uralkodó egészen 1825-ig nem tűzte a diéta napirendjére.
(A nem egyesült püspökök ülésjogának kérdését a közpolitikai ügyekkel foglalkozó bizottság tárgyalta.)
A fentiekhez lásd Forgó (2017) i. m. 302–303.

⁶⁰⁴ Markó Richárd: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez rendi ország-
gyűléseink tükrében 1790–1830. (I.) *Századok*, 148. (2014), 3. 625–664, 626.

ben (ide nem értvén a királyi bányavárosokat) azon állapotban, melyben az 1790. évi január elsőjén voltak, megtartassanak és ha abból netalán kizavartattak volna, visszahelyeztessenek”. Emellett pedig arról is rendelkezett a törvénycikk, hogy a zsidóság helyzetéről országos bizottság tegyen jelentést a következő országgyűlésen.⁶⁰⁵ Ezzel összhangban a Sándor Lipót vezette közpolitikai bizottság is napirendre vette a kérdést, ahol 1792. november 5-én Haller József adta elő a zsidók helyzetének ügyét, majd november 12-én az ezzel kapcsolatos (mint tudjuk, végül *ad acta* tett) törvényjavaslat-tervezetet.⁶⁰⁶

Összességében azt mondhatjuk, hogy Oswald érvelése sok közös vonást mutat a zsidóság helyzetének azon alapvetően haszonelvű szemléletével, amely a II. József-féle szabályozást meghatározta, valamint amely részben a Haller-féle tervezetben is kimutatható.⁶⁰⁷ A felekezeti-egyházi szempontrendszernek a populacionisztikai-haszonelvű aspektusokkal való keveredése a „Görög vallás” vonatkozásában is érvényesül, hiszen mint láttuk, Oswald nem differenciál a „Görög[g], Zsidó és más egyéb meg szenvedett Vallások” között.⁶⁰⁸ Emellett az is szembeűnő, hogy a rövidke passzusból teljességgel hiányoznak azon érvrendszer legfontosabb elemei, amelyek a későbbiek során elemzendő, a protestáns felekezetek lelkiismereti szabadsággal és vallásgyakorlattal kapcsolatos jogosultságait, valamint „hazafiúi jussait” megalapozó részekben fontos szerepet játszanak.⁶⁰⁹ Mindazonáltal az is nyilvánvaló, hogy az ezek helyett itt hangsúlyos haszonelvű-populacionisztikai szempontrendszer teljességgel megfelel a korlátozott felekezeti heterogenitás azon társadalmilag szabályozott, a „józan *Politzia*” által meghatározott normatív modelljének, amellyel már találkoztunk a műben.⁶¹⁰ Ilyeténképpen pedig, ha tematikailag nem is teljesen, de a mű ezen rövidke fejezete tartalmilag valójában nagyrészt inkább oda kapcsolódik.

A lelkiismereti szabadság és a külső erőszak hatástalanságával kapcsolatos érvek

Rátérve a lelkiismereti és vallásszabadság általános elvét megalapozó tizedik fejezetre elmondhatjuk, hogy Oswald ebben igencsak változatos argumentációs fegyvertárat vonultat fel, az eklektikus érvelésmód pedig lineárisnak semmiképp sem mondható, „logikai

⁶⁰⁵ Márkus (1901) i. m. 187.

⁶⁰⁶ Markó (2014) i. m. 634. Markó maga is említi *Az igaz hazafit*, mégpedig Nagyváthy János munkája (Nagyváthy [1790?] i. m.) mellett olyan műként, amely ugyancsak igyekezett enyhíteni a zsidóság ellen szokásosan felhozott vádakát. Markó (2014) i. m. 632.

⁶⁰⁷ Jelentős különbség persze, hogy Oswald érvelései (és Haller tervezete) esetében ez nem birodalmi, hanem Magyarországra vonatkozó perspektívában jelenik meg.

⁶⁰⁸ Forgó András nyomán ennek fontos vonatkozásaként említhetjük azt is, hogy az ortodox egyház helyzetének megítélése nemcsak a történetírásban fonódott össze a magyarországi szerbek státuszának kérdésével, vagyis lényegében a „nemzetiségi” problematikával, de ugyanez már a kortársak percepcióját is nagyban meghatározta. Forgó (2017) i. m. 288.

⁶⁰⁹ Előrebocsáthatjuk, ezek fő szegmensei (kvázi-) teológiai, erkölcsi, jogi-történeti elemeket mutatnak fel, illetve a „természetes jussokra” hivatkozó érveléseket tartalmaznak.

⁶¹⁰ Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet.

bakugrásokkal” megtűzdelt elrendezéssel párosul. A következőkben ezen érvrendszer elemeit és az elemek közti belső összefüggések rendszerét mutatom be a lehető legrészletesebb formában.

Az érvrendszer magvát a lelkiismereti ügyekben gyakorolt instrumentális kényszer hatástalanságának elmélete adja, amely részben az emberi psziché természetes működés-módjával kapcsolatos megfontolásokon, részben pedig ezzel összefüggő episztemológiai kételyeken alapszik.⁶¹¹ A lelkiismeretet az értelemhez, a vallásgyakorlatot az akarathoz kapcsoló elgondolás⁶¹² kiinduló tétele szerint az értelmet külső kényszerrel nem lehet befolyásolni.

„Az értelem tsupán okok, és józan erősségek által indittatik, a’ külső erőltetésnek pedig éppen nintsen alája vetve, mivel semmi kinzások azt véghez nem vihetik, hogy azt valaki igaznak állítsa, és ismérje a’ mit nem igaznak lenni tud, vagy képzel magának. [...] Nintsen ugyanis olly erőszak, melly el hitethesse valakivel, hogy háromszor három nem kilentz, hanem tsak hét légyen, sőt még maga az ember is a maga értelmét, ha leg-jobban akarná is, erre nem kinszeritheti, minthogy nintsenek hatalmába gondolati, és sokszor ollyokat gondol, mellyeket gondolni nem akarna, és ellenben a’ mellyeket akarna gondolni, gyakran azokat gondolni nintsen tehettségében, és pedig el-annyira, hogy még emlékeztét sem újithattya meg elmejében azoknak.”⁶¹³

Jelezni kell, hogy Oswald ezzel korántsem a racionális belátás szférájának teljes autonómiáját állítja, hiszen mindezek mellett azt is megfogalmazza az érvelésben, hogy az értelmet „egyedül a’ Mindenható Isteni Lélek igazgathattya, és hajtogathattya”.⁶¹⁴ Ugyanakkor a „mindenható Isteni felségnek” „az emberi elme” fölötti hatalma sem korlátlan. Ez ugyanis az általa „az emberbe öntött”, „mindenkor az értelem vezérlését

⁶¹¹ Locke vallási türelemmel kapcsolatos nézeteinek kontextusában a „kényszer hatókörének episztemológiai korlátait” részletesebben tárgyalja Kontler László, aki az angol szerző vonatkozó elgondolásainak különböző variációit az életmű egészen belüli pozíciójuknak megfelelően mutatja be. Az elemzésből kiderül, hogy Locke az „instrumentális észszerűtlenségre alapozott”, illetve „ismeretelméleti/ismeretelméletben gyökerező érv” alkalmazásával alapvetően nem morális kategóriák mentén utasította el a lelkiismereti kényszert, hanem annak irracionalitása alapján. Lásd Kontler László: Locke és a lelkiismereti szabadság, avagy az óvatos ember intellektuális bátorsága. Bevezető tanulmány. In John Locke: *A vallási türelemről*. Budapest, Stencil Kulturális Alapítvány, 2003. 22–23. Oswaldnál tipológiailag nagyon hasonló érveléssel találkozunk.

⁶¹² „A’ Lelki-isméret’ és a’ Vallásnak Summája ebben áll: Hogy az ember az Istentől és az Isteni dolgokról szabados értelembe lehessen, és hogy az Istent tiszta szívvel ’s lélekkel tisztelhesse. Amaz az értelemre, ez pedig az akaratra tartozik.” [Oswald] (1792) i. m. 60.

⁶¹³ [Oswald] (1792) i. m. 60–61. Az ismeretelméleti érvelés mellett a szóhasználat szintjén már itt felsejlik, hogy Oswald a lelkiismereti és vallásszabadság gondolatkörét nemcsak a fenti szempontok alapján szemléli, hanem a „természetes jussokat” feltételező alapállásból is: „Nintsen is tehát nagyobb kéntelenség, mint valakit az értelembéli hibáért, mellyet igasság gyanánt tart, és ismér, kárhoztatni, büntetni, Hazafiúi ’s Vallásbéli természetes jussaitól erőszakossan meg fosztani.” [Oswald] (1792) i. m. 60. A kérdés bővebb kifejtését, illetve hogy utóbbiak alatt mit kell érteni, lásd később, főként a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* című fejezetben.

⁶¹⁴ [Oswald] (1792) i. m. 61. Mind e megállapítás tartalmát illetően, mind a megfogalmazást tekintve joggal juthat eszünkbe a katolikusok, reformátusok, evangélikusok és unitáriusok számára vallásszabadságot biztosító 1568. évi tordai országgyűlés rendelkezése, amelynek nevezetes kitétele szerint „a hit Isten ajándéka”.

követő” akarat szabadságát „soha az embertől el-nem ragadgya”, hanem azt a meggyőzős providenciális eszközeivel igyekszik formálni.⁶¹⁵ A hitbéli meggyőződés és a vallásgyakorlat külső formáival kapcsolatos nézetek erőszakos megváltoztatására irányuló aktusok tehát már csak azért is eleve kudarcra vannak ítélve, mert előbbiek belső kiformálódásának folyamata csakis olyan modellben értelmezhető, amelynek középpontjában az isteni gondviselés és a szabad akarat harmonikus együttesének összjátéka áll.⁶¹⁶

A külső erőszak instrumentális hatástalanságát és irracionalitását hangsúlyozó kitételek mellé ugyanakkor egy olyan érv is társul, amelyben Oswald a lelkiismereti és vallási ügyekben gyakorolt kényszert annak kontraproduktív volta alapján is elutasítja. Mivel a hit külső erővel történő megváltoztatása nem lehetséges, az erőszak alkalmazása ilyen esetekben képmutatást szülhet, ami viszont veszélyeket rejt magában az erőszakot alkalmazó egyházra nézve is:

„[A] tettetett otsmány hazug kép-mutatás [...] veszedelmes az Ecclesiának, mivel az ilyen kép-mutató ennek olly titkos ellensége, a’ kit mint mérges kigyót a’ maga kebelében melegitt, és ápolgat; ugyan az illyen az Ecclesiát, melyet ő mostoha Annyának tart, valóban gyűlöli, és ennek veszedelmét, kárát, gyalázottját nem tsak óhajtya, hanem munkálódgya is.”⁶¹⁷

A külső erőszak emellett káros és ugyancsak veszedelmes magára a csak látszólag áttért személyre is, végül (és főképp) a legfőbb kérdés, utóbbi üdvössége szempontjából is kockázatos, amit Oswald bibliai reminiscenciával húz alá:

„[M]aga magának pedig káros, mivel ő nékie ezen kép-mutatás örökös veszedelmet okoz. Bizonyára az Isten a’ szánt-szándékos gonosztévőket sem utálja jobban, mint a’ kép-mutatókat, a’ kik, kettős szívek lévén, két felé sántikálnak mindenkor, és sokkal kedvesebb előtte a tevelgyő egyenes szívűség a’ tettetett vallás tételnél.”⁶¹⁸

Közvetlenül ezek után mindazonáltal az is kiderül, hogy az eszmefuttatásban foglaltak valós tétjei messze nem kizárólag a lelkiismereti vagy a szűken vett vallási kérdések dimenziójában helyezhetők el, hanem a tágabb értelemben vett társadalmi-politikai térben is jelentőséggel bírnak Oswald számára.

„Már pedig a’ vallásbéli erőszak tsak illetén vad gyümölsöket terem, és így könnyű által látn[i], hogy-a’ Lelki-isméretnek, és a’ vallásnak semmi veszedelmesebb nintsen az erőszaknál. Sőt Nemzeti Szabadságával is híjában kérkedik az, a’ kinek lelki-ismérete valamelly valláshoz olly szorossan le-vagyon lántzolva, mint a’ rab-szolgáknak tagjaik a’ tengeri gallyákhoz, mert a’ melly

⁶¹⁵ „Igaz ugyan, hogy a’ Mindenható Isteni felségnek az emberi elmén szabados birodalma vagyon, de még az Isten is ezen birodalmát úgy gyakorolja mindenkor, hogy az akaratnak szabadságát, melyet már akkor az emberbe öntött, midőn azt a’ maga hasonlatosságára teremtette; soha az embertől el nem ragadgya, sőt inkább valamikor ötet ez vagy amaz részre hajtani kívánnya, mindenkor vagy rendes vagy ren[d]kívül való eszközök [sic] által, de ugyantsak a’ dolognak igasságáról, és hasznos voltáról meg-győzi, és nem mint valamelly törsököt, hanem mint szabad valóságot igazgattya.” [Osvald] (1792) i. m. 61.

⁶¹⁶ [Osvald] (1792) i. m. 60–61.

⁶¹⁷ [Osvald] (1792) i. m. 63.

⁶¹⁸ [Osvald] (1792) i. m. 63.

embernek nemessebb részére bilints vettetett, rab-az, még polgári állapottyára nézve is, mivel az értelem fogságban lévén nem vezetheti arra az akaratot, a' merre nékie jónak láttatik, és így a' kép-mutatás által szabad akarattyától is meg-fosztatik.”⁶¹⁹

Jól látszik, hogy Osvald a kényszerítéssel kapcsolatban megfogalmazottakat nem csupán a vallási mezőben tartja érvényesnek, hanem a kényszerítés irracionalitásának állítását a rendi szabadságok diskurzusába is beleilleszti. Ezzel az ilyenfajta kényszerű képmutatás következményeit voltaképp a polgári állapot egészére kiterjeszti, amivel pedig egyúttal magán a felekezeti tematikán belüli relevanciáját is elmélyíti. A felekezeti és a politikai aspektusok összekapcsolásával lényegében azon később kifejtett argumentációját alapozza meg, amelyben a protestánsok „hazafiúi jussok” tekintetében elszenvedett hátrányos megkülönböztetését és a politikai participációt jelentő jogokból való kirekesztését támadja. Ami az érvelés konkrét referenciáit illeti, e tekintetben az előző fejezetre kell visszautalnunk. Ebben láthattuk, hogy a felekezeti érvelés jogi-történeti szegmensének fontos eleme bizonyos, a bécsi és linzi békéket, valamint azok becikkelyezését követően „magányos sugallások által utóbb szerzett törvények, 's Királyi rendelések” jogtalanságának és ezért semmisségének a hangsúlyozása. Utóbbiak vonatkozásában felvetettük, hogy alattuk vélhetően többek közt az első *Carolina Resolutio* rendelkezéseit kell érteni. Ezt figyelembe véve tehát az erőszak hatására vállalt képmutatás kárhozzátását, főként pedig a lelkiismereti kényszer és a „nemzeti szabadság” elvesztése közti ok-okozati viszony felállítását olyan mozzanatokként is értelmezhetjük, amelyek egyik konkrét referenciális vonatkozásaként a protestánsok hivatalviselését gyakorlatilag ellehetetlenítő dekretális esküt, illetve annak kritikáját is sejthetjük.⁶²⁰

A fentiekén túlmenően érdemes arra is kitérni, hogy a lelkiismereti kényszer hatástalanságát és kontraproduktivitását taglaló szövegrészekben az eddig taglalt instrumentális-racionális, illetve „kvázi teológiai” argumentációs elemek mellett a történeti dimenzióra apelláló mozzanatokat is találunk. Osvald ugyanis érvelését „tapasztalati” alapon is igyekszik alátámasztani, amennyiben a keresztény történelem tanulságait felidézve „a' számtala[n] Martiroknak példájokra” hivatkozik, kik „a' keresztény Vallásnak tsetsemő korában semmi némű kinok; 's büntetések által a' meg ismért igazságnak, nem hogy szívvel, de tsak szájjal lezendő meg tagadására is nem kinszerítettethvén, a' vad búzgóságnak, és tigrissi dühösségnek [á]ldozati lettenek”.⁶²¹ Emellett a vértanúság konkrét példái a keresztény szövegtradíció felől is megerősítést nyernek, részben a szélesebb értelemben vett keresztény hagyományhoz sorolható, részben világi szerzőktől, illetve politikai aktoroktól vett, a vallási ügyekben gyakorolt erőszak hatástalanságát és jogtalanságát alátámasztó idézetek és parafrázisok formájában.⁶²² A citátumok sorát

⁶¹⁹ [Osvald] (1792) i. m. 64.

⁶²⁰ A szentekre és Szűz Máriára való hivatkozást is tartalmazó úgynevezett dekretális esküt az 1731-ben kibocsátott első *Carolina Resolutio* tette kötelezővé a királyi, vármegyei és városi tisztviselőknek.

⁶²¹ [Osvald] (1792) i. m. 61–62.

⁶²² [Osvald] (1792) i. m. 62–84. A protestáns egyenjogúságot alátámasztani hivatott érveléseket tartalmazó fejezetekben a hivatkozások igen kiterjedt körét találjuk, a kora keresztény egyházatyáktól kezdve (Athanasziosz, Lactantius, Tertullianus) uralkodókon, államférfiakon és más történelmi jelentőségű személyisége-

pedig azok (kvázi) kortárs megfelelőjeként, Mária Terézia 1753. évi, a térítés erőszakos eszközeit elutasító és a nem katolikus alattvalók személyes biztonságát kimondó (ugyanakkor a „Materiálisták” és „Indifferentisták” istentelenségét is elítélő)⁶²³ nyilatkozatára való hivatkozás, az eredeti latin szövegből vett terjedelmes (mintegy másfél oldalas) idézet és annak magyar fordítása egészíti ki.⁶²⁴ A vallási ügyekben gyakorolt erőszakot elutasító, a térítés békés eszközeinek használatára felszólító szöveg Osvald társadalmi rendre koncentrálnó érvkészlete szempontjából legfontosabb kitétele a következő:

„Senki a’ mi Jobbágyaink közül, még azokat-sem vévén-ki, kik az idvességes oktatásokat legvakmerőbben is megvetik, személylében avagy javaiban nem-fog h[á]lborgattatni, valamig magát a’ jobbágyi kötelesség határaiban fogja tartóztatni, és azokat tellesíteni, mellyeket a’ törvényes felsőséghez tartozó engedelmesség és függés tőle kívánnak.”⁶²⁵

A jozefinista egyházpolitika perspektívájának teljes mellőzése és helyette (a valójában a józsefi évtizednél jóval kevésbé toleráns) terézianus időszak idealizáló felmagasztalása egyetlen rendelet alapján mindenképp figyelemre méltó tény, amely leginkább retorikai elemként tűnik értelmezhetőnek. Mögötte azon megfontolás feltételezhető, hogy a protestáns felekezeti egyenjogúság melletti érvelés véletlenül se mutasson olyan elemeket, amelyek akár a legkisebb mértékben is a népszerűtlen józsefi rendszer apológiájaként lennének értelmezhetők. Bár Osvald birodalmi rendekhez intézett nyilatkozatról beszél, maga a szöveg pedig az örökös tartományokat említi, az idézett *declaratio* esetleg összefüggésbe hozható azzal az 1753. augusztus 30-án kiadott rendelettel, amelyben az uralkodónő felszólította a magyarországi „katolikus megyéspüspököket, hogy igehirdetéssel és oktatással, ne pedig erőszakos eszközökkel térítsék katolikus hitre a protestánsokat”.⁶²⁶ Megjegyzendő, hogy Bod Péter sokáig kéziratban maradt és nyomtatásban csak

ken keresztül Thomas Browne 17. századi angol orvos *Religio Medici* című művére való utalással bezárólag. Ilyen autoritásként hivatkozik Osvald például Thuanusra (vagyis Jacques-Auguste de Thou-ra, a nantes-i ediktum kidolgozásában részt vevő, a vallásbéke ügyében fellépő katolikus történetíróra és államférfira), Báthory Istvánra, II. Miksa császárra, illetve Nicolas Trigault/Trigautius jezsuita szerzetesre (Trigutius Miklósként). Összességében azt mondhatjuk, hogy ez nem egy „modern” hivatkozási kör, vagyis ami az explicité tett vonatkoztatási pontokat illeti, Osvald alapvetően nem a kortárs szellemi áramlatokra épít, illetve egyértelműen túlsúlyban vannak a katolikus, és látványosan kis számban szerepelnek a protestáns szellemi hagyományra történő hivatkozások. Ez retorikailag logikusnak tűnik, hiszen a protestáns tradícióra való támaszkodás egy zártabb érvelési struktúrát jelentene, ami kevésbé hatékony eszköze a másik fél meggyőzésének. Ezzel szemben a fenti megoldással lehetőség nyílik arra, hogy a történelem, illetve a kereszténység egészére, konkrétan pedig számos katolikus szerzőre/politikai aktorra hivatkozva jelentősen megnőjön a felsorakoztatott autoritásokból összeálló „példatár” retorikus ereje, áttételesen pedig az érvelés egészének elfogadhatósága.

⁶²³ Mégpedig attól függetlenül, hogy ez „melly ál-ortzát ennek, vagy amannak a’ Vallásnak külső szinétől költsönözzön is magának.” [Osvald] (1792) i. m. 66.

⁶²⁴ „Arany betűkre, és márvány táblákra méltó felséges szavát olvassuk ama’ nagy emlékeztető Felséges Király-Aszszonyunknak Mária Theresiának is egy bizonyos *declaratio*jában, mellyet 1753-dik esztendőben a’ Romai Birodalom Rendeihez botsátott volt.” [Osvald] (1792) i. m. 65.

⁶²⁵ [Osvald] (1792) i. m. 67.

⁶²⁶ Ember–Heckenast (1989) i. m. 1248. Említi még Pócsi Katalin: Az állam és az egyház viszonyának értelmezése Lázár János Voltaire-fordítása tükrében. *Magyar Könyvszemle*, 116. (2000), 2. 163–164.

1888-tól kezdve Leidenben kiadott *Historia Hungarorum Ecclesiasticája* is idézi ugyanezt a szöveget.⁶²⁷ Sőt Osvaldnak a *declaratio*hoz fűzött kommentárja néhány apró eltéréstől eltekintve gyakorlatilag Bod latin nyelvű kísérszövegének a fordítása. Vagyis Oswald közvetve vagy közvetlenül ismerte Bod művének szóban forgó részét.

Végül az érvelés ezen szegmensét mintegy kikerekítve, nem sokkal később immár maga a teremtett világ isteni tervezettsége szolgálat hivatkozási alapot a hittételek és a vallásgyakorlat homogenizálására irányuló bármilyen szándék elvi tarthatatlanságának, illetve ezek ebből adódó jogtalanságának megállapítására:

„Hogy ha az Isten, kitől a' különböző gondolatok, 's következőképpen a' Vallások is fügnek, majd már 6000 esztendőktől fogva meg-engedte, hogy az embereknek nem tsak szivekben, hanem még nyilvánosságosan is különböző Vallás tételek légyen, ugyan hogy-hogy találkozhatnak olly teremtések, kik a' Vallást tsak a' szívbe akarnák bézárni, és annak külső ki-jelentését akarnák akadályosztatni.”⁶²⁸

A felekezeti béke intézményes alapja: a vallási sokszínűség

Jogos kérdés persze, hogy a lelkiismereti és vallási ügyekben gyakorolt kényszer elutasításának illetően elvi megalapozásához a megvalósítás milyen működőképes, gyakorlati formái rendelkeznek hozzá. Oswald válasza erre az, hogy a felekezeti erőszak elkerülésének a legbiztosabb módja, ha a különböző felekezetek és egyházaik egy olyan rendszerben működnek, amelyben azok szervezetenként más felekezetek egyházaival semmilyen téren nem állnak függő viszonyban. Ez a megoldás olyan intézményes garanciákat jelenthet, amelyek megakadályozzák, hogy a nagyobb hatalmi potenciállal rendelkező egyházak a gyengébbek integritását csökkentsék. Az egyes felekezetek közti bármilyen függőségi viszonyból adódó veszélyek egy olyan általános érvényű, részben az emberi természet

⁶²⁷ Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. Edidit L. W. E. Rauwenhoff. Adjuvante Car. Szalay. Lugduni Batavorum apud E. J. Brill Socios. 1889. III. 300–301.

⁶²⁸ [Osvald] (1792) i. m. 69–70. Akik a „szívbeli Vallásnak ki-jelentését ellenzik”, valójában a „Pogányokhoz hasonló hitbeli sorsuak”, hiszen „azok is erőszakkal akarták az Evangyéliomnak Világát el-nyomni,” arra hivatkozva, hogy „ez a' Világi társaságokat meg zavarja, sőt fel-forgattyá, és így nem lehet ennek kinteltetését [*sic*] meg engedni”. Ezzel szemben „nem a' keresztényi Vallás h[á]borította meg e' Világi tsendességet, hanem az ezt erőszakosan el-nyomni akaróknak rendkívül való dühössége”. Implicit módon az a később is több változatban tetten érhető gondolat jelenik meg itt, miszerint a vallási konfliktusok és így a „világi társaságok felforgatásának” oka nem a világi közösség stabilitása szempontjából észszerűnek tűnő megfontolásokkal összeegyeztethető vallási nézetek heterogenitása, hanem épp ellenkezőleg, a más valláson lévők erőszakos áttérítésének a szándéka és gyakorlata. E gondolat természetesen nem Oswald „találmánya”. Érdeemes megemlíteni, hogy Locke már 1667-ben keletkezett *Tanulmány a vallási türelemről*, illetve az 1680-as évek közepén született *Levél a vallási türelemről* című műveiben a keresztény világban tapasztalható polgári békétlenség okaként a vallási homogenitás erőltetését tettelezte. Locke tehát e műveiben elutasítja azt a (korábbi munkáiban általa is vallott) nézetet, miszerint a konfliktusok oka a vallási sokszínűség: ez ugyanis a nézetek heterogenitáshoz hasonlóan elkerülhetetlen alapadottság. Lásd ehhez Kontler (2003) i. m. 47–48. (Más kérdés persze, hogy ezzel együtt is a lelkiismereti szabadság korlátozott modelljéről van szó, hiszen Locke nem foglalkozik a nem keresztényekkel szembeni tolerancia kérdésével, az ateisták és a katolikusok vonatkozásában pedig kifejezetten ellenzi a türelmet.)

gyarlóságának állandójával kapcsolatos elképzelésekből építkező, részben a vallás institutionális működését alapul vevő, rendszerszintű modell összefüggéseiből adódnak, amelyben bármely egyház többi feletti dominanciája óhatatlanul erőszakos térítéshez és vallási üldözéshez vezet. Az argumentáció ezen részében központi szerepet játszó gondolat, miszerint a felekezeti béke szempontjából semmiképp nem tanácsos egyes egyházakat más egyházak felügyelete alá helyezni, nem csupán elméleti relevanciával bír. Ami a konkrét referenciális vonatkozásait illeti, nyilvánvalóan az *Explanatio Leopoldina*, valamint az első *Carolina Resolutio* bizonyos rendelkezéseire történő utalásként, illetve azok elutasításaként kell értelmeznünk.

„[A]z emberi gyarl[ó]ságtól éppen nem lehet azt várni, hogy a’ Papi Rend nehéz szívvel ne nézze azt, hogy a’ Hazafiaknak egy része nintsen az ő Lelkipásztorsága alatt, az ő tanítására nem figyelmez, sőt azzal ellenkezik, néki szolgálatot, vagy fizetést nem téssen, vagy ha erőszakkal valamely fizetésre kinszerített is, de nem tselekszik annyit mint a’ maga nyája béliek tselekszenek. Az illetén gondolatok, ’s képzelődések szükséges-képpen irigységet, ’s gyűlölséget szülnék a’ Papi Rendben, ezek pedig természet szerint nemzik az üldözést, és sanyargattatást, következendőképpen egyik Vallást a’ másiknak, egyik Papi Rendet a’ másinak urasága alá vetni nem más, hanem a’ bárányt a’ farkasra bízni; mert valamint a’ farkas a’ bárányhoz irgalmas szívvel nem viseltetik, úgy a’ Papi Rend is nintsen valóságos szívbéli hajlandósággal az ellenkező Vallásbéliekhez, mihelyt ezeknek meg-térésekhez már többé reménsége nem lehet.”⁶²⁹

Az 1731-ben kibocsátott első *Carolina Resolutio* azon pontjaira utalhat itt Oswald elsősorban, amelyek a házassági pereket a katolikus egyházi törvényszék, a vegyes házasságok megkötését pedig a katolikus pap illetékessége alá utalták, illetve amelyek a katolikus főespereseknek a protestáns lelkészek felett gyakorolt dogmatikai felügyeleti jogát mondták ki. Előbbiek főként a házassági reverzális kikényszerítése formájában jelentettek súlyos beavatkozást a protestánsok életébe, utóbbiak pedig a protestáns parókiák római katolikus vizitációi útján, amelyek során a vizitátorok főképp a keresztesítés „helyes” módját igyekeztek „ellenőrizni” és a protestáns lelkészeket ellehetetleníteni. Végül az erőszakkal történő fizetésre kényszerítés említésével Oswald nyilvánvalóan a stólapénz katolikus plébános részére való megfizetésének kötelezettségét utasítja el, amit már az 1691-ben kibocsátott *Explanatio Leopoldina* kimondott.⁶³⁰

A fenti érvelés további elméleti támasztékként Oswald egy olyan, az „uralkodó Vallás” koncepciójára vonatkozó fogalmi lehatárolást is elvégez, amely egyértelműen

⁶²⁹ [Osvald] (1792) i. m. 71.

⁶³⁰ E tekintetben érdemes megjegyezni, hogy az 1791. évi vallásügyi törvény maga is tartalmaz a katolikus egyház számára nyújtott szolgáltatásokra vonatkozó szabályozást. Az 1791. évi XXVI. törvénycikk 6. paragrafusa rendelkezett „a papi bérnek avagy ágybérnek eddig az evangélikusok [értsd: protestánsok] által a katolikus lelkészek és mesterek vagy más egyházi szolgák részére [...] teljesített fizetése” megszüntetéséről. Márkus (1901) i. m. 175. A világi hatalom ellenőrző funkciójának tulajdonított jelentőséget közvetetten az is mutatja, hogy mint korábban láttuk, Oswald a lelkiismereti ügyekben gyakorolható befolyásolás legitim eszközrendszerének határait is egy (Mária Teréziától származó) uralkodói *declaratio* alapján írta körül. [Osvald] (1792) i. m. 67–68.

a katolicizmus államvallási minőségének⁶³¹ relativizálását célozza. Az „uralkodó vallás” jelentésének szűkítésével Oswald ahhoz a terminushoz jut, amelyet később a kálvinista és lutheránus felekezetek egyenjogúsága alátámasztását célzó argumentáció fogalmi apparátusának egyik központi elemeként alkalmazhat. Mivel „egyik Vallásnak a’ másikon való uralkodása a’ lelki isméreten való uralkodás nélkül éppen nem lehetséges”, valamint abból kifolyólag „hogya egyik Vallás a másiktól vagy lelki, vagy Világi jussaiban függjön sem a’ józan okosságnak, sem az Isteni jelentésnek kút-fejeiből ki-nem lehet hozni”, a fejezet eddig tárgyalt megállapításaira is alapozva kijelenti, hogy „egyik Vallás a másikon semmi jussal nem uralkodhat”. Mindez azzal egyenértékű, hogy az „uralkodó Vallás nevezete” semmiféleképpen nem jelentheti a más felekezeteken való uralkodás jogát, hanem csupán „az Uralkodó fejedelemnek Vallását”, avagy „ez vagy amaz Vallásnak első-születői jussát, méltóságát és gyökeres voltát”.⁶³²

Mindazonáltal ennek praktikus vetületeit a saját egyházkormányzattal rendelkező (és így az autonómia óhajának elvben megfelelő) felekezetek esetében itt még külön nem taglalja,⁶³³ de a „született hazafiúi jussal nem rendelkező vallások” vonatkozásában egy speciális szervezeti modell ajánlatát vázolja fel.⁶³⁴ Eszerint a „józan Politika” megfontolásaiból és az isteni jelentés fundamentumiból” kifolyólag, bizonyos pallérozott, bölcs nemzetek (Anglia, Hollandia és Poroszország)⁶³⁵ követendő példái alapján is egy olyan struktúra preferálandó, amelyben „a hazafiúi jussal bíró” befogadott felekezetekhez hasonlóan a „született Hazafiúság jussával nem bíró Vallásak” sem az „uralkodó vallás”, hanem közvetlenül a világi előljáró rendelkezési hatóköre alá esnek.

Miután Oswald a felekezeti béke elvi alapvetését és a „született hazafiúi jussal nem rendelkező vallások” működésére is vonatkozó intézményes garanciák fenti modelljét felvázolta, a fejezet második felében (még mindig az általános törvényszerűségek

⁶³¹ A gyakorlatilag a protestáns felekezetek egyenjogúsításával felérő rendelkezései mellett is, az 1791. évi XXVI. törvénycikk fenntartotta „a katolikus egyház államegyház jellegét”. Benda (1980) i. m. 101.

⁶³² [Osvald] (1792) i. m. 70.

⁶³³ Ez önmagában persze az 1791. évi XXVI. törvénycikk rendelkezései fényében nem is annyira meglepő. Amellett, hogy ennek 4. paragrafusa kimondja, hogy a „két hitvallású evangélikusok” (vagyis a kálvinisták és a lutheránusok) „egyedül vallásuk felsősegeitől függenek”, fenntartja az uralkodó egyházkormányzatok feletti legfőbb felügyeleti jogát. (Mindezt „a vallás szabadságának érintése nélkül”). Lásd Márkus (1901) i. m. 171–173.

⁶³⁴ Vagyis előbbieket is „egyenest a’ Világi külső hatalomtól függenek”. Korábban megfigyelhettük, hogy a „Hazánkban született hazafiúi jussal nem bíró vallások” alatt Oswald a „Görög, Zsidó, és más egyéb meg szenvedett vallásokat” érti. A következő fejezetben pedig azt is látni fogjuk, hogy ennek megfelelően a protestáns egyenjogúság mellett érvrendszer egyik központi eleme éppen az, hogy mind a református, mind az evangélikus egyház „valóságos Hazafiúi jussal” bír, valamint hogy sem az ágostai, sem a helvét hitvallásra áttérők nem vesztették el „született hazafiúi jussukat”. [Osvald] (1792) i. m. 91–93. Oswald a hazafiúi jussokkal nem bíró felekezetek vonatkozásában arra is kitér, hogy amennyiben „néhány szabadságokért valamely fizetéseket, a’ vagy szolgálatokat tennie is szükségesnek ítéltetik, ezeket nem a’ Papi Rendnek, hanem a’ közönséges társaság Világi tiszt-viselőinek tegyék.” [Osvald] (1792) i. m. 71–72.

⁶³⁵ Vegyük észre, hogy a „józan Politika” ugyanazon vonatkoztatási keretrendszer mozgósítja, mint amit az „okos/józan Politika” kapcsán megfigyelhettünk, valamint hogy ez itt is a csinosodás civilizatorikus értékrendjével összefüggve, illetve az ahhoz kapcsolódó, már többször említett komparatív mezőbe ágyazva tűnik fel.

normatív keretei között maradván) rátér a lelkiismereti és vallásszabadság határainak problematikájára.⁶³⁶ Ennek során továbbra is a megkezdett nyomvonalon halad, vagyis a felekezeti heterogenitás biztosítása fontosságának hangsúlyozásából adódó, a vallási sokszínűség által felvetett szabályozási kérdéseket a közösségi rend alapjaira vonatkozó, társadalomszervezési (vagyis: „világi”) szempontrendszer perspektívájából tárgyalja.⁶³⁷ Kiderül, hogy a világi előjáró fentiekben kívánatosnak ítélt ellenőrzési jogköre elsősorban arra szolgál, hogy ennek keretei között megállapítást nyerjen, mely vallások társadalmi működése kívánatos vagy legalábbis megengedhető/elfogadható. (Más szavakkal: mely vallásokat, illetve felekezeteket lehetséges a „bevett”, illetve legmelyeket ajánlatos inkább a „megtűrt” kategóriákba sorolni, illetve melyek működése nem tolerálható.) Ennek kritériumrendszere pedig nem állhat össze másból, mint a „közönséges társaság” stabilitásának, biztonságának és kohéziójának szempontjai által meghatározott értékegyüttesből:

„[M]ind Hazafiúi just engedni, mind pedig meg szenvedni csak olyas Vallásokat lehet, mellyek a' közönséges társaságnak fundamentomit nem áskállják, külső 's belső bátorságos voltát nem háboríttják, hanem inkább az emberi társaságnak kötelességeit szorossabb tsomóra kötik és így azt a' véget, mellyre a' Vallás az Istentől adattatott, tökéletesen teljesittik.”⁶³⁸

Mindennek ellenpontját azok a tanok képezik, amelyek a közjával és a „közönséges társaság” fenn állásával” ellentétesnek bizonyulnak: az ilyeneket ugyanis „nem lehet [...] a' jól rendeltt közönséges társaságokban semmi módon meg szenvedni”. Minden kétséget kizáróan idesorolandók azon radikális elképzelések, amelyek szerint „nintsen és nem is szükséges semmi Vallás”. Emellett minden olyan, a törvények igazságosságát, a politikai berendezkedést, a feljebbvaló iránti engedelmisséget tagadó, lázító vallásos nézet is idetartozik, amely a fennálló társadalmi rendet megkérdőjelezi.⁶³⁹ Érdemes felfigyelni arra is, hogy Osvald egy, az adott kontextusban leginkább a katolikusok ellen irányuló megjegyzésként értelmezhető kitétel is belefüz a felsorolásba, hiszen az előzőekkel egy halmazban itt mindazokat is megemlíti, akik azt tanítják, hogy „a' különböző Vallást követőkkel tett egyezéseket nem kell meg tartani”.⁶⁴⁰ Ez egyrészt a szokásosan a római katolikusok „tanításaként” emlegetett szentenciára emlékeztetni hivatott megjegyzés

⁶³⁶ Ezt két fő kérdésfeltevés köré rendezi: „Imo Minémű Vallásoknak lehet egy okos társaságban Hazafiúi jussal bírni, és minéműeket lehet és illő meg szenvedni? 2do Meddig terjedhet ennek vagy amannak a' Vallásnak a' jussa, a' vagy meg szenvedtetése?” [Osvald] (1792) i. m. 72.

⁶³⁷ Mindez egyúttal megfelel annak, amit a *Politzia* fogalmához kötődő, közjával kapcsolatos elképzelései kapcsán korábban már láthattunk. (Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet.)

⁶³⁸ [Osvald] (1792) i. m. 72. A társadalomszervezés „világi” szempontrendszerének elsődlegessége Osvald ezen megjegyzéséből tűnik ki talán leginkább, hiszen eszerint magának a vallásnak a funkciója sem áll másban, mint a fent említett világi-társadalmi szempontok biztosításában.

⁶³⁹ [Osvald] (1792) i. m. 72–73.

⁶⁴⁰ Ezt ugyanakkor nyilvánvalóan nem érdemes szó szerint, vagyis olyan utalásként értelmezni, amely kizárná a katolikusokat a társadalmi renddel összeegyeztethető vallások köréből. Bár maga a kitétel tartalmi szempontból az ígéretek be nem tartását igazoló, „eretnekekre” vonatkozó szentencia tarthatatlanságát mondja ki, a katolikusokra vonatkoztathatósága mindenekelőtt retorikai funkciót szolgál.

gyanánt értelmezhető, amely szerint „az eretnekeknek adott szó semmire sem kötelez”⁶⁴¹, másrészt felfogható – ennek konkrét vetületeként – a bécsi és linzi békéket később felülíró, korábban említett törvényekre és uralkodói rendeletekre történő konkrét utalásként is. Oswald ezzel, bár bújtatott formában, de erőteljes retorikai elemet vet be, amelynek segítségével – áttételesen – a bécsi és linzi békék megszégését a katolikusok által vallott (elítélendő) nézetből levezethető „rendszerszintű” mozzanatként utasíthatja el.

A szerző arról sem feledkezik meg, hogy a fenti modell megvalósításának „technikai” vonatkozásairól szót ejtsen. Ahogyan azt korábban, más aspektusból részben már láttuk,⁶⁴² ennek lényege a vallási dogmatikák világi hatóságok és így a közösség irányában történő transzparenssé tétele.

„Hogy pedig a' Haza a' benne lévő külömbb külömbb féle Vallásoknak sarkalatos [á]llatásai felől bizonyos, és így ez, vagy amaz Vallásnak követő[i]hez is bizodalommal lehessen szükségesnek tartanám, hogy valamint a' keresztény valláson lévők, úgy az egyébb Vallásokat követők-is a' magok Vallásaiknak rövid sommáját egy bizonyos Symbolicus, avagy Czim-könyvbe foglalva a' Nemzetnek, és a' Királynak bé adnák, hogy így meg lehetne vizgálni, ha nem tartanak e' azok valamely olyas veszedelmes állatásokat, mell[y]ekből vagy egyenessen, vagy pedig helyes következesek által a' közönséges társaságra veszély, és romlás származhatna. – Mert ámbár vagynak ugyan minden féle Vallásoknak Vallást tanító könyveik, de minthogy valamint az öltözetbéli módok, úgy a' Vallások is, (Kivált mellyeknek egy fő sinór mértékjek, és próba kövök nintsen) időről időre változásokat szenvedhetnek; valóban szükséges tehát, hogy a' Haza minden Vallásoknak principiumit tökéletessen tudhassa; és így ez, vagy amaz Vallásnak megsejvedése eránt ezekből helyes ítéletet tehessen.”⁶⁴³

Osvald láthatóan nagy figyelmet fordít arra, hogy a felekezeti sokszínűség ajánlatának a társadalmi stabilitás aspektusából támadható, problematikus pontjaira reflektáljon.

⁶⁴¹ A római katolikusokra vonatkozó ezen heterosztereotípa általános, illetve 17. századi angliai jelentőségéről lásd Kontler (2003) i. m. 32. Az elv amorális, machiavellianus tanításként való protestáns olvasatához a németalföldi republikanizmus kontextusában vesd össze Eco Haitsma Mulier: *A Controversial Republican. Dutch Views of Machiavelli in the 17th and 18th Centuries*. In Gisella Bock – Quentin Skinner – Maurizio Viroli: *Machiavelli and Republicanism*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 248–249. Hogy az ígéretek be nem tartására való hajlandóságot mint a katolikusokra jellemző attitűdöt tételező felfogással a korabeli Magyarország vonatkozásában is számolhatunk, azt jól mutatja a Keresztesi József Bihar megyei református lelkész egykorú, 1779 és 1809 között vezetett naplójában szereplő, az 1790–1791. évi országgyűlési vallási viták leírása kapcsán tett következő megállapítás: „A római clerus mindjárt eleinte kimutatta, hogy lehetetlen neki az ő szerecsen bőrét megváltoztatni és akármit ígértek legyen is hajlandóságukat, kiáltozván hogy: »Fratres sumus, ejusdem regni concives,« de mindenkor bennök marad a vallásbéli gyűlölség; úgy hogy nincs igazabb közmondás ennél: »ne hidj neki, mert pápista.«” Lásd Keresztesi József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*. Sajtó alá rendezte S. Hofer Endre. Pest, Ráth Mór, 1868. 206. A *Haereticis non est servanda fides* elvéről Oswald később, a protestánsok vallási egyenjogúságát alátámasztó argumentáció utolsó lapjain egyébiránt ennél egyértelműbb formában, mégpedig a legteljesebb elítélés hangján szól, amikor magát az elvet is idézve azt „az Országokat, sőt világot pusztító, 's mindent az elsőbb zavarodásra vissza vivő gonosz principium okfőnek” nevezi, amely „a' józan okosságnak és az igaz kegyességnek törvény széke által már régen számkivetésbe küldetett”. [Osvald] (1792) i. m. 109.

⁶⁴² Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet.

⁶⁴³ [Osvald] (1792) i. m. 73.

Ezzel kapcsolatos elgondolásait igyekszik elhatárolni bizonyos, a korban a „jó rend” felforgatásával egyenértékűnek tartott nézetektől. Ezzel összefüggésben pedig megpróbálja nézeteit retorikailag is védhetővé tenni azon elgondolással szemben, amelyben a felekezeti homogenizáció éppenséggel a társadalmi együttélés békéjének mindent felülíró szempontja alapján tűnhetett kívánatosnak.

A fentiekhez kapcsolódóan ezt szolgálja az érvrendszer azon szegmense is, amelyben az a megfontolás játszik központi szerepet, hogy maga a keresztény vallás – abban a formájában is, amelyet a társadalmi kontroll alatt tartott felekezeti heterogenitás jelent – a közösségi kohézió és a társadalmi rend megteremtésének és fenntartásának egyik legbiztosabb eszköze. A nemkívánatos ellenpontot azok a társadalmak képezik, ahol „a’ *Libertinismus*, a’ *Naturalismus*, és *Deismus* el hatalmazik”.⁶⁴⁴ Mint megtudjuk, ezekben a közösségi kohézió és rend faktoraiként a mintaadás és értékátvitel racionalizált módozatai, a közösségi érdek észérveken alapuló belátása, valamint az ösztönzés és elrettentés eszközei funkcionálnak.⁶⁴⁵ Lényegében instrumentális társadalomszervezési megoldásokról van tehát szó, amelyek azonban a (keresztény) vallás tanításain alapuló interiorizált, vagyis minőségileg jóval erősebb, elementárisabb lelki köteleihez képest külsődleges és így kevésbé hatékony megoldásoknak bizonyulnak.

Sőt a keresztény hiten alapuló értékrend a stabilitás és béke univerzális zálogaként is megjelenik. Ezt egy általános érvényűként ábrázolt, másrészt kvázi komparatív elemekkel is megtámogatott, a „természeti ösztönök” hedonizmusát a keresztény hiten alapuló erkölcsiséggel szembeállító modell támasztja alá. Oswald „a’ keresztény Vallásnak leg ellenségessebb gunyolóiról” beszél, akik

„[...] ámbár magok a’ testnek kényvén kívánván járni a’ természeti ösztönöket egyedül tartották Vallásoknak, még-is a’ keresztény Vallást a’ magok birodalmaikban hathatóssan védelmezték, és éppen nem szerették volna, ha az egész Népség ő vélek egy Valláson lett volna. [...] [A]z említett természet Papjainak [...] minden tselekedeteik e’ két kút főből úgy mint a’ Világi gyönyörűségből, és a’ haszonból folynak, és ugyan ezekre is térnek vissza. Jaj pedig az olyan Országnak, mellynek ezeknél nintsen erősebb ’s tartóssabb kötelező lántzai; Ezek fordították fel mais nagyobb részént a’ szövetségeknek szentségét, a’ Nemzeteknek tsendességét, ’s Országoknak boldogságát; mivel olly pogány Istenek ezek, hogy mindennek mindent a’ mi tettzik, és lehet minden tartózkodás, és hátráltatás nélkül meg engednek.”⁶⁴⁶

A keresztény etika kohéziós erejét a fentieket kiegészítő historizáló perspektíva is igazolni hivatott. Eszerint a régmúlt vallásos erkölce által szabályozott történelmi múlt

⁶⁴⁴ [Osvald] (1792) i. m. 75.

⁶⁴⁵ Ezekről szólva Oswald a következőképp fogalmaz: „Az ezen épült Társóságokat egyedül a’ Nevelésnek módgya, a’ köz jónak meg gondolása, a’ jutalomnak reménsége, és a’ büntető törvényektől való félelem köti egybe.” Ezek azonban nem hatnak „a’ lelki isméretnek kútfejére, hanem tsak a’ betsület, a’ haszon és félelem által szoríttatnak; a’ keresztény Vallás ellenben a’ tsontoknak és velőnek el oszlásáig bé hatván az értelemben, az akaratot, sőt még a’ leg-kisebb mottzanását is az embernek meg-kötözi, és a’ köz jóhoz kaptolván, annak boldogíttására vezérli.” [Osvald] (1792) i. m. 75.

⁶⁴⁶ [Osvald] (1792) i. m. 75–76.

ellenpólusán a (már-már) istentelenségében magára maradt, és ezért a „természetes”, gyarló emberi ösztönök erőinek prédájául vetett kortárs jelen áll:

„Addig voltak szentek a’ frigyek és szövetségek, addig voltak az Országok és Tartományok boldogok, még a Vallás betsben tartott; de már ma’ a’ természeti ösztönök foglalván el a’ Vallásnak oltárait a’ mindenható a’ magok bűneikkel Ostorozza a’ fejedelmeket, ezek pedig önként hívják Országokra a’ hadat, éhséget, és a’ csoportos nyomorúságot.”⁶⁴⁷

Osvald ezen, a vallásháborúk történeti perspektíváját nagyvonalúan mellőző megjegyzése persze leginkább a vallás társadalmi kohéziót alapvetően erősítő minőségét célzó érvelés szolgálatába állított retorikai elemként értékelhető. Ugyanakkor a fejezet egy másik pontján nem marad el az azzal kapcsolatos reflexió sem, hogy mindennek ellenére vajon mi az oka annak, hogy éppen a vallás adott „okot, alkalmatosságot, a’ vagy ürügyöt a’ leg-dühösebb üldözésekre?”. Erre azt a választ kapjuk, hogy a vallásháborúk valós okai a vallás hitbéli dimenzióin kívül keresendők: „a’ Vallás palástya alatt származott üldözések” tényleges mozgatórugója „azoknak a’ Világi Méltóságoknak hasznoknak, jussoknak, és szabadságoknak féltése” volt, „mellyek az vagy amaz Valláshoz inkább vagynak kaptsolva”.⁶⁴⁸

Egy idetartozó, sajátos érv, hogy a társadalom különböző vallású csoportjai „zenebonáskodás és párt-ütés dolgában nem egy könnyen juthatnak egy értelemre”⁶⁴⁹ (értsd: az egyes felekezetek egymással is versengve nehezen egyesítik erőiket akár a közös ellenséggel szemben is). Ezt Osvald a közelmúlt történéseinek tapasztalatára hivatkozva „az egy Vallást követő nyakos Belgák és a’ Frantziák” ellenpéldáján szemlélteti, akik „könnyen egy értelemre hajlottanak légyen a párt-ütésben”.⁶⁵⁰ Mindjárt le is vonja a következtetést, miszerint „[n]intsen tehát a’ Vallásoknak külömbbsége a’ közönséges Társaságoknak semmi valóságos ártalmakra is, sőt talán nem hibázunk, ha azt állítjuk, hogy ez a’ közjónak hasznára, ’s bátorságos voltára sokat szolgál”.⁶⁵¹ Ez egy különösen figyelemre méltó argumentum, főként, ha figyelembe vesszük, hogy Osvald itt kortárs perspektívából azt a logikai összefüggést látszik regisztrálni, amely más aspektusban a szakirodalomban is megfogalmazást nyert. Arról a korábban már említett, a 18. századi felekezeti viták vonatkozásában megállapított jelenségről van szó, hogy miután

⁶⁴⁷ [Osvald] (1792) i. m. 77.

⁶⁴⁸ [Osvald] (1792) i. m. 81.

⁶⁴⁹ A kitételben szereplő „zenebonáskodás” kifejezés a „zenebona” főnév alakváltozata, amelynek jelentése nagyjából a mai „felfordulás”, „lázadás” szavakéval ekvivalens. Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárának több mint 80 évvel később megjelent hatodik kötetében ez mint „[l]ázongás, zajgó háborgás, forrongás, zavaró perpatvar, pártoskodók viszálykodása” szerepel, ami határozottan elkülönül a „forradalom” fogalmától. („Nagyobbyszerűsége által különbözik tőle forradalom.”) A kifejezés „régiségét” egy Báthory Istvántól vett, 1578-ból származó idézettel érzékelteti a szócikk. A főneves alaknál található meghatározásnak megfelelően a „zenebonás” melléknévi változatnál a következők szerepelnek: „Zenebonát indító; a törvényes rend, és felsőség ellen zajosan lázongó, háborgó; a köz csend zavarója.” Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, Athenaeum, 1874. VI. 1209–1210.

⁶⁵⁰ [Osvald] (1792) i. m. 82.

⁶⁵¹ [Osvald] (1792) i. m. 82.

a vallásügy az uralkodó (III. Károly) döntési jogköre alá került, a rendek és az uralkodó közötti szembenállás nagyobb teret kaphatott a dietai vitákban.⁶⁵²

Látható tehát, hogy Oswald milyen változatos érvrendszert vet be azt alátámasztandó, hogy a felekezeti sokszínűség egyenesen hasznos a társadalmi stabilitás és a közjó szempontjából. A vallások közti (államilag szabályozott) vetélkedés pedig a vallási-dogmatikai ajánlatok kompetitív megmérettetését eredményezi, amiből kifolyólag ezeknek nem hatalmi erőviszonyok mentén, hanem „minőségi” alapon történő megítélése várható.⁶⁵³ Mindennek megtámogatására Oswald a problematika kortárs komparatív mezőbe helyezésének más kontextusban már többször alkalmazott eszközét is beveti, amennyiben olyan konkrét országok vallásügyi gyakorlatára is hivatkozik, amelyekben a felekezeti együttélés a sokszínűség ellenére tűnik számára zökkenőmentesnek. Az e tekintetben mintaadó országokban,

„[...] Angliában, Hollandiában, Helvetziában, Borussiában, Török országban és más tartományokban is több vallások, mégpedig olyanok is vagynak együtt, melyek közül némelyek a' Társóság fundamentomát is áskálni láttatnak, mégis alig tapasztaltatik valaha a' Vallásból származott egyenetlenségnek tsak leg-kissebb nyoma is.”⁶⁵⁴

A konfliktusmentes működés garanciájaként ebben a viszonylatban is az erőszakmentesség adódik, amelynek megtámogatásaként az „erőszak erőszakot szül” általános törvényszerűsége, valamint ennek a speciálisan a „Nemzeti gyűlölség” jelenségkörére alkalmazott analógiája hangsúlyozódik.

„Valljon mi tartya tehát fenn az illetén Statusokban a' belső tsendességet? Valóban nem egyéb, hanem tsak az a' kemény törvény, melly szerént egyik Vallásnak a' másikat nagy büntetés alatt sem titkon, sem nyilván haborgatni nem szabad. Tsak a' különböző Vallásoknak viszontagságos üldözése irtatassék ki, azonnal vége szakad a' vallásbéli gyűlölségnek, mivel ezt semmi egyéb nem tartya fenn, hanem tsupán annak emlékezete, hogy egyik vallás, melly sok károkat okozott hajdan a' másiknak! Ugyan ebben gyökereztetik a' Nemzeti gyűlölségnek fő oka is, mert nyilván tapasztalhattuk, hogy a' melly Nemzetek közül egyik a' másiknak igen keveset, vagy soha semmit sem vétett, nintsen is azok között a' Nemzeti gyűlölségnek, még tsak hire is.”⁶⁵⁵

Végezetül az eddig vázolt komplex érvkészlethez még egy elem elem társul, amely a mű legszélesebb értelemben vett elméleti alapvetésével áll összefüggésben. Az univerzum

⁶⁵² Szijártó (2005) i. m. 280.

⁶⁵³ Oswald itt ténylegesen a szabályozott kereskedelmi verseny hasonlatával él, amennyiben a hittételek versengését a „piaci portékák” versenyéhez hasonlítja. [Oswald] (1792) i. m. 83. Emlékezhetünk, a vetélkedés társadalmi hasznossága a nemesség társadalmi szerepvállalása és funkciói kapcsán került még hangsúlyosan szóba. Lásd *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezet.

⁶⁵⁴ [Oswald] (1792) i. m. 79. A bemutatásmód meglehetősen szélsőséges egyoldalúsága nyilvánvalóan az érvelés alátámasztására szolgáló retorikus eszköznek tekinthető. Az itt szereplő országok némelyikének ismételt, esetleg többszöri előfordulása(i) alapján érdemes figyelni a hozzájuk kapcsolódó konnotációk változatos, kontextusfüggő jellegére. Lásd ehhez például a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* című fejezetet.

⁶⁵⁵ [Oswald] (1792) i. m. 79–80.

és az emberi test alkotórészeinek harmonikus összeállítására és együttműködésére vonatkozó, a műben rendszeresen felbukkanó kozmológiai és korporális modellek analógiája⁶⁵⁶ a felekezeti heterogenitást alátámasztandó is bevetésre kerül. A hitbéli kérdések és a vallási élet (alapvetően a keresztény felekezetekre vonatkozó) pluralista modellje a világ természetes rendjének felel meg.

„Valamint tehát a' Világnak és az emberi testnek alkotmányában a' különböző valóságok, hogy ha egyik test a' vagy Tag a' m[á]sikát a' rendes munkájában nem akadál[y]oztattya, hanem a' meny-nyire csak szükséges, és lehetséges segíti, semmi öszve-zavarodást nem okoznak, hanem inkább a' Világnak, és a' Testnek harmoniáját egy tzélra való hasznos munkásságát nagyon segítik, úgy vagyon a' dolog a' különböző Vallásoknak állapottyokban is.”⁶⁵⁷

Osvald szerint tehát a világi hatóságok által szabályozott felekezeti sokszínűség társadalmi hasznai egyértelműek. Az érvelésben láthatóan nagy hangsúly helyeződik arra, hogy a felekezetek egymás mellett élésének létjogosultságát (mint a protestáns egyenjogúság bizonyítására irányuló későbbi argumentáció kiindulási pontját) a vallási ellentétek meghatározó történelmi tapasztalatából adódó megfontolásokkal szemben igazolja. Az érvelés e tekintetben legfontosabb állítása, hogy a viszályok nem önmagában a heterogenitásból fakadnak, hanem éppenséggel abból, ha a térítés erőszakos módozatainak teret engedve adott közösség nem korlátozza a kényszerítő eszközök alkalmazását.⁶⁵⁸ Mint azt a korábbi eszmefuttatások, főként pedig az „uralkodó vallás” fogalmának szűkítő jellegű meghatározása alapján láthattuk, a felekezeti heterogenitás lelkiismereti szabadságra vonatkozó megfontolásokon alapuló eme erőszakellenes teóriájának másik alapvető belátása, hogy a rendszer, amelyben egy adott vallás, illetve felekezet a többi felett főhatalmat gyakorol, ugyancsak a felekezeti konfliktusok melegágya lehet. Vagyis a felekezeti béke alapfeltétele a társadalmi rendet nem bolygató vallások egyenjogúsága.

Az ezt igazoló argumentációs elemek legfontosabbikának az eddig vizsgált szövegrészekben legfeljebb sporadikus formában tetten érhető mozzanat tekinthető, amelynek lényege a vallási egyenjogúság visszavezetése a természetes jogokra. Ezt egy, a későbbi érvelés szempontjából alapvető fontosságú szövegrészben fejti ki a szerző, ahol gyakorlatilag a különböző felekezetekhez tartozó „hazafiak” eredendő egyenjogúságának elvét fogalmazza meg. Osvald itt a más vallásra áttértek természetes jussairól beszél, miköz-

⁶⁵⁶ Ehhez lásd elsősorban a *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell* című fejezet.

⁶⁵⁷ [Osvald] (1792) i. m. 85.

⁶⁵⁸ Ez utóbbiak közül Osvald a már említett Mária Terézia-féle *declaratio* kapcsán (vagyis nyilvánvalóan az állam, illetve a katolikus államegyház „szokásos”, illetve potenciálisan bevezethető eszköztárának kontextusában) jó néhányat egészen konkrétan is felsorol, mégpedig éppenséggel a meggyőzésen alapuló, „békés” (és így elfogadható) módszerekkel szembeállítva: „A' különböző értelműeket meggyőző eszközök a' szelid oktatás, engedelmes szívűség, békességes tűrés, jó példa-adás, 's szeretetnek munkái, adakozás s. t. Kárhoztatnak 's tiltatnak itten mind azok a' módok, mellyek ezekkel ellenkeznek; nem csak pedig a' keményebb eszközök, úgymint a' javaktól, élettől, életnek módgyától, betsülettől, hivatalaktól való erőszakos meg-fosztás, tömlöztözés, halálos vagy más egyébb mulandó büntetések, de még a' pénzbeli birságok, háborgattatások, 's akár melly-némű igazságtalan alkalmatlankodások; egy szóval minden, valami csak erőltetést foglal magában.” [Osvald] (1792) i. m. 67–68.

ben bár továbbra is elméleti-általános keretek közt marad, ugyanakkor az argumentáció eddigi teoretikus, illetve komparatív-történeti dimenziók közt mozgó hangsúlyait immár látványosan a konkrét politikai tétek felé mozdítja el.

„A jövevényekre nézve Világos dolog, hogy politice szólván nem kinszerittethetik a' Nemzet arra, hogy valamely személyeket idegen Vallásokkal együtt Hazájába bé-fogadgyon; de ellenben az is igaz ám, hogy ha valamely tartományban magok a' született Hazafiak térnek más Vallásra, és ezen Vallás a' már elől-számlált természet jussain épültt Haza Törvényyeibe meg nem ütközik, vagy pedig ha ezen idegen Vallásra tért Hazafiak semmi hűségtelenségbe sem esvén a' közönséges társaság bátorságos volta ellen semmiképpen nem vétkeznek, már ekkor a' természet törvénye, és a' józan Okasság sugallása szerint Vallások' változtatása által semmi némü vélek született, és előbb birt Hazafiui jussaikat el-nem veszthetik, következésképpen valamint polgári úgy lelki jussaikban, avagy Vallásoknak szabad gyakorlásában-is leg kisebb tsorbulást sem szenvedhetnek, hanem a' gyökeres Valláson lévőkkel minden frigyek, szövetségek, és törvények nélkül is mindenekben hasonló jussokkal kell bírniok; mivel ennek vagy ama' Vallásnak gyökeres volta, vagy elsőse senkinek arra just nem adhat, hogy az újabb Vallásbéliek tőle tsak leg kevessebben-is függjenek, a' vagy alább valók legyenek. Nintsen ezen természeti örökös jussok ellen az *Ususnak Praescriptionak*, az az a' sok idei gyakorlásnak semmi helye, mivel a' természet' törvényén, 's a' józan okosságon épültt Hazafiság, Vallás, és Lelki-isméret jussai ellen mind azoknak semmi erejek nem lehet.”⁶⁵⁹

Az érvrendszer korábban már elemzett jogi-történeti (konkrétan a bécsi és linzi békékre, illetve „az ezeken épültt törvényekre” hivatkozó) szegmense mellett itt egy új, a „természetes jussokra” hivatkozó szál jelenik meg. Az idézet leginkább feltűnő eleme, hogy benne a „szokás” és az „előírás” intézményei erejüket tekintve *expressis verbis* is a „természetes jussok” dimenziója mögé sorolódnak, ami áttételesen utóbbiaknak a jogi-történeti alapú argumentációt felülmúló relevanciáját jelzi. Az eszmefuttatás kiindulópontja a „jövevények” és a „született hazafiak” közti határozott különbségtétel, illetve annak megállapítása, hogy bár a más vallású idegeneket semmilyen közösség nem köteles befogadni és bárminemű jogokkal felruházni, a második csoportba tartozók vonatkozásában a vallásváltoztatás (abban az esetben, ha ez az adott vallás a hittételek világi kontrollja korábban lefektetett elvének megfelel, vagyis a „közönséges társaság” törvényekben manifesztálódó rendjére, biztonságára és fennállására nézve nem jelent veszélyt) semmilyen „lelki”, „vallásgyakorlatot illető” vagy „polgári juss” megvonását nem vonhatja maga után, hiszen veleszületett, természetes „hazafiúi jussokról” van szó, amelyek csakis a „közönséges társasággal” szembeni „hűségtelenség” esetén veszíthetők el.

Jól látszik tehát, hogy Oswald itt bizonyos értelemben túllép az 1790–1791. évi diéta vallásügyi vitáiban a protestánsok által használt azon érvelésmódon, amely a vallásszabadságot a sarkalatos törvények nevében, illetve a törvényekre hivatkozó jogi érvelést alkalmazva követelte.⁶⁶⁰ Összességében ugyanakkor nem arról van szó, hogy a „természetes jussokra” történő hivatkozás felülírná a történeti-jogi szegmenst, hanem sokkal inkább az látszik, hogy Oswald eklektikus argumentációs stratégiát követ, amelyben

⁶⁵⁹ [Oswald] (1792) i. m. 78. (Lásd az előző fejezetet is.)

⁶⁶⁰ Szijártó (2012) i. m. 51; Szijártó (2014) i. m. 14–22.

az érvelés mindkét rétege releváns marad. Hogy pontosan mit ért „természetes jussok” alatt, illetve ezek a speciálisan a protestáns egyenjogúságot támogató eszmefuttatásai során miképpen illeszkednek az argumentáció történeti-jogi rétegeihez, a következő fejezet feladata megmutatni.

Protestáns jussok és sarkalatos törvények

Az eddigi elemzések figyelembevételével megállapítható, hogy Oswald a vallási együttélésnek azt a modelljét preferálja, amelyben a felekezetek közti erőviszonyok kiegyenlítésének feladatát a világi hatalom látja el. Ezen ellenőrző funkció konkrét valláspolitikai vonatkozásai tekintetében mindenekelőtt a világi előjáró vallási ügyekben való illetékességének többszöri hangsúlyozását tekinthetjük kiemelkedő jelentőségű mozzanatnak. Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy a szerző azt a bizalmat, amelyet a katolikus egyháztól a történelmi tapasztalatok alapján megvon, a világi hatóságok irányában nyilvánítja ki.

A speciálisan a protestánsok jogállását tárgyaló 12. fejezet középpontjában a szabályozott lelkiismereti és vallásszabadság általános-elméleti modelljének olyan vonatkozásai állnak, amelyek a társadalmi együttélés felekezeti megosztottsággal kapcsolatos kérdéseit a korábbiakhoz képest is direkter módon feszegetik. Az argumentáció finomszerkezetének átvilágítása segítségével a következőkben azt fogom megvizsgálni, hogy a valláspolitikai szabályozás előző fejezetben megfogalmazott alapelveihez Oswald milyen, speciálisan a protestáns felekezeti és „hazafiúi” egyenlőség alátámasztására szolgáló érvrendszert rendel hozzá. Ehhez kapcsolódva azt is igyekszem majd kimutatni, hogy milyen (meglehetősen hosszadalmas) eszmefuttatások során jut el oda, hogy a protestánsok jogállása vonatkozásában konkrétan is érvényesítse azokat az előző fejezet végén bemutatott általános megfontolásait, amelyek a „természetes jussok” „szokást és előírást” felülíró mivoltát mondják ki. Végül mindennek hozadéaként a szöveg két alapvető szerepet játszó főfogalma, a „közjó” és a „törvény” vonatkozásában olyan jelentésspektusok is láthatóvá válnak majd, amelyek e két fogalomnak a mű érveléseiben betöltött központi szerepére a konkrét politikai tétek dimenziójában adnak magyarázatot.

A fennálló renddel való kompatibilitás mint a protestáns egyenjogúság egyik alapja

A fejezet elején Oswald elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy a vallások tolerálhatóságának előzőleg lefektetett legfontosabb alapelvét, a hittételek fennálló társadalmi renddel való kompatibilitásának kritériumát az „Evangelika, vagy úgy nevezett Agostai és Helvetziai Vallás” vonatkozásában kimutassa.⁶⁶¹ Mindazonáltal az igazolás alapvetően a politikai érvelés szintjén marad, és a hittételekre történő általános utalások hivatottak megtámogatni, anélkül azonban, hogy a dogmatika jól beazonosítható konkrét eleme-

⁶⁶¹ [Oswald] (1792) i. m. 88–91.

ivel találkozni. Az érvelés célja annak bemutatása, hogy a protestánsok „erköltsi tudománya” a kiszámítható társadalmi működéssel, a biztonság és a stabilitás követelményeivel messzemenően összeegyeztethető, és hogy ez a társadalmi alá- és fölérendeltségi viszonyokat nem veszélyezteti. Mindennek a politikai renddel kapcsolatos, konkrét vonatkozásait Oswald a rendi dualizmus modelljével összhangban hangsúlyozza. A két legnagyobb protestáns felekezet dogmatikai alaptételeinek a világi rendet érintő legfontosabb aspektusaiaként azt emeli ki, hogy azok összeegyeztethetők mind a közösségi szerveződés eredetének és a politikai társadalom működésének rendiesített változatú szerződéses felfogásával, mind pedig az isteni eredetű királyi hatalom ehhez sajátos módon hozzákapcsolt elgondolásával.⁶⁶²

„Minden közönséges társaság’ egybe-kelésének a’ vagy egy testbe lett öszve szerközésének fő tzélja a’ külső és belső bátorságos meg-maradás. Ezen fő tzállal az Evangyelikusok Vallása annyira egy-geyz, hogy lehetetlen abban tsak egy tzikkelyt is mutatni, melly a’ közönséges társaságnak köteleit tsak-legkissebben is meg sértené. Sőt inkább ennek minden fundamentomos ágazati minden lelket a’ közönséges társaságnak, a’ jó rendnek, és felső hatalomnak minden ki-fogás nélkül alája vetnek. [...] Meg elégszik ez minden Vallásbéli válogatás nélkül azzal a’ fejedelemmel, mellyet valamelly Országának az Isteni gondviselés adott. [...] Jól tudván azt, hogy a’ Koronás fejedelmek e’ földön hely-tartói az Istennek, az ő hatalmával uralkodnak, nem ismér semmi hatalmat, vagy ürügyöt, melly vagy ezeknek szentséges jussainak sérelmére szolgálna, vagy pedig azoknak a’ Nemzethez tartozó meg-sérthetetlen köteleiségeiket valami módon fel-oldozná.”⁶⁶³

Külön figyelmet érdemel, hogy Oswald nemcsak a dogmatikai dimenzióra hivatkozik, hanem a vallásgyakorlat külső módozataira vonatkozó formai aspektusokat is bevon érvelésébe. A protestánsok pompát kerülő, egyszerűsége törekvő praxisát – implicit módon nyilván a katolikus ellenpéldával szembeállítva – azon megfontolás figyelembevételével ítéli a közjó szempontjából üdvösnek, hogy általa az adózó nép terhei csökkennek.

„De ha a’ Protenstánsok [*sic*], vagy Evangyelikusok Vallások’ gyakorlásának külső módgyát’ tekintyük is, melly együgyű, melly kevés költségben tellő, s’ erre nézve melly hasznos légyen ez a’ közjónak, kiki könnyen által láttya. Ugyan is sem templomaikban pompás fénnyességet, hanem tsupán tsak illendőséget, és alkalmatosságot, sem Lelki Pásztoraikban függetlenséget, uralkodást, gazdagságot, a’ vagy gögös pompát, melly többnyire az adózó Népek terhével vagyon egybe kötve, hanem tsak a’ felső hatalomtól való függést, alázatosságot, takarékos és tsekély fizetésekkel meg elégedő életnek módgyát, ’s minden világi dolgoknak kerülését kívánnya.”⁶⁶⁴

A közjóra való hivatkozással az eddigi érvelések olyan haszonelvű szállal gazdagodnak, amelynek segítségével a két legnagyobb protestáns felekezet és egyház társadalmi hasznosságának anyagi dimenziói is aláhúzhatók. Emellett ugyanakkor az is jól látszik, hogy a fogalom játékba hozása indirekt módon egyben a *misera plebs contribuens*szel való

⁶⁶² Az isteni legitimitáció és a szerződéses felfogás egyidejű érvényesülésének példáival korábban is találkoztunk a műben. Lásd ehhez az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetet.

⁶⁶³ [Osvald] (1792) i. m. 88–89.

⁶⁶⁴ [Osvald] (1792) i. m. 89–90.

szolidaritás elvi szintű kifejezésének retorikai eszközeként is szolgál. A protestantizmus társadalmi kohéziót támogató jellegét alátámasztani hivatott, a rendi határvonalakon átívelő szolidaritás elvét felidéző szövegmozzanat egyben a mű azon, már több helyen kimutatott diszkurzív rétegéhez is kapcsolódik, amelynek meghatározó vonásaként korábban a közjó társadalmilag kiterjesztő értelmű felfogását azonosítottuk be.⁶⁶⁵

A fogalom feltűnése ugyanakkor abból a szempontból sem tűnik véletlennek, hogy a katolikus fényűzés rejtett kritikájaként is felfogható (ennyiben tehát masszív polemikus tendenciát is felmutató) érvelés közvetetten a luxust kárhozható diskurzushoz is kapcsolódik. Mint korábban láttuk, ennek központi motívuma a magánérdek követésének pellengerre állítása és a közjó szolgálatának mint az értékhierarchia egyik legfontosabb vonatkoztatási pontjának a propagálása. Ennek republikánus reminiscenciáit az is jól mutatja, hogy Oswald a protestáns tanok stabil társadalmi működés szempontjából is megbízható mivoltára vonatkozó, korábban is hangoztatott állítását azzal az érveléssel támogatja meg, hogy azok mentesek minden „visszavonástól”. A vallási széthúzást eredményező visszasságok ugyanis sosem az ilyesmi kiváltására önmagukban alkalmatlan protestáns hittételekből következtek, hanem mögöttük mindig valamilyen magánérdek húzódott meg.⁶⁶⁶ Oswald mindezeket követően – a fennálló világi renddel való kompatibilitás sokszor hangoztatott alapelvét röviden ismét felidézve – máris sietve leszögezi, hogy a protestánsok „hazafiúi és polgári jussa” semmiképp nem kérdőjelezhető meg.⁶⁶⁷ Jól látható, hogy az érvelés súlypontja itt a két legnagyobb protestáns egyház „vallásbéli jussainak” alátámasztásáról azok tagjai „hazafiúi ’s polgári jussainak” igazolására helyeződik át.

„[Ö]rökkön örökké a’ lészen a’ Vallás igazságának egyik fő próba köve, ha minden némű józan közönséges Társaságok’, és birodalmok’ fundamentomos jussaival, és törvényyeivel meg egyezendő. Annak okáért, mivel a’ Protestánsok Vallása nem tsak a’ polgári társaságoknak tsendességét, békességét, bátorságát nem h[á]borit[t]ya, sőt ezeket inkább még szorossabb tsomóra köti, nyilván következik, hogy az illetén tsendesség ’s békesség szerető Vallásnak minden okos Birodalomban Hazafiúi, ’s polgári just méltán lehet engedni.”⁶⁶⁸

Az eddig vizsgált passzusokat figyelembe véve jól látható, hogy Oswald a „hazafiúi jussok” bírhatásának alapját felekezeti szinten mindenekelőtt a hittételeknek a fennálló

⁶⁶⁵ Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet. Ehhez kapcsolódóan érdemes azon korábban tett megállapításunkra is visszautalni, miszerint a „közjó” mint a kor egyik legfontosabb politikai-társadalmi főfogalma a legkülönbözőbb kontextusokban lehetett hatékony eszköze annak, hogy adott gondolatmenetek érvényességének retorikus alátámasztását biztosítsa. A fogalom eme jellegzetessége a fenti szövegrészben is egyértelműen megfogható.

⁶⁶⁶ „Ugy annyira vagy on ezen Vallás minden vissza vonásoktól, hogy minden gonoszok, mellyek valaha a’ Vallásoknak külömbiségekből szármoztatnak, vagy leg alább sz[á]rmoztatnak lenni mondatnak, azok éppen nem ezen Vallásnak állatásiból, ’s kút-fejeiből, hanem némelly Hazafi nevet viselőknak a’ Vallás palástya alatt el rejtett magános javokra, és betsületekre tzélozó tekinteteiből, és a Vallás egységének szertelen munkálkodásából szármoztanak.” [Oswald] (1792) i. m. 90.

⁶⁶⁷ Mivel a szerző az esetek túlnyomó többségében pusztán „hazafiúi jussokról” beszél, a továbbiakban magam is ezt a rövidebb alakot használom.

⁶⁶⁸ [Oswald] (1792) i. m. 91.

renddel való kompatibilitásában jelöli ki. Ezen általános alaptételt ugyanakkor konkrétabb tartalommal is feltölti, amikor azokat az individuális szinten lényeges feltételeket részletezi, amelyek szerint a „hazafiúi jussok” fundamentumát képezik. Ez tulajdonképpen a fogalom meghatározására irányuló indirekt definíciós kísérletként értelmezhető, és mint ilyen nemcsak a protestáns egyenjogúságot alátámasztani hivatott érvrendszer, hanem a mű azon alapvető kérdésfeltevése szempontjából is releváns, amely az „igaz hazafiság” általában vett kritériumainak normatív meghatározására irányul. Oswald e tekintetben egy némileg ellentmondásos, két pilléren nyugvó elgondolást vázol. Egyrészt veleszületett, „természetes” jogokat emleget, amelyek vonatkozásában a „nemzetbéli származás” és „születés” tényezői kapnak szerepet. Másrészt a közösség ügyeiben való tevékeny, felelősségteljes részvétel követelményét is hangsúlyozza, ehhez kapcsolódóan pedig a (nyilvánvalóan a rendi hovatartozásnak megfelelően kiosztott) feladatok és kötelességek teljesítésének szempontját,⁶⁶⁹ vagyis lényegében a közboldogság érdekében való mindennapos ügyködés fontosságát emeli ki. Mivel az érvelés alapvetően arra irányul, hogy a protestánsok jogi és politikai egyenrangúságát alátámassza, nem meglepő, hogy Oswald a „hazafiúi jussok” feltételei közül éppen a vallást zárja ki, amikor a „protestánsok vallásáról” szól. E kitételek alapvetően azt célozzák, hogy segítségükkel a szerző a vallásváltoztatásból következő bármilyen jogvesztés lehetőségét elvi alapon zárhassa ki.

„De vagyon is ennek a’ mi Hazánkban valóságos Hazafiúi jussa [...], mert a protestánsok tagadhatatlan született hazafiak lévén egy józan értelemmel még tsak meg-sem lehet gondolni, hogy hogy vesztették volna-el Vallásoknak bé-vételével vélek együtt született természetes jussaikat? Mert ugyan is a’ Hazafiúi juss tsupán a’ Nemzetbéli származáson, születésen, és a’ Haza terheinek egy arányos viseletén, ’s javainak, boldogságának munkállódásán fundáltatik, valamint tehát semmi sem nyerhet Hazafiúi juss az ő Vallásáért, úgy szintén született Hazafi lévén Vallásának megváltoztatásáért Hazafiúi jussait el-nem vesztheti; mivel minden jussok melly módon szeresztenek, tsak azokkal ellenkezők által vesztethetnek is el.”⁶⁷⁰

Vérrel szerzett közös haza: az érvrendszer eredetközösségi rétege

Az egész fejezet egyik leginvenciózusabb, idekapcsolódó része az a passzus, amelyben Oswald a „nemzetbéli származás” aspektusát kibontva a „hazafiúi jussok” vallásváltoztatásból következő elidegeníthetőségének elvével szemben a *lex Scitica* kontinuos történeti-jogi érvényét hangsúlyozza.⁶⁷¹ A nemesség előjogait fiktív történeti alapon igazoló, a Kézai által lefektetett formában kanonizált elképzelésrészerről korábban már többször is szó esett. E tekintetben korábban utaltunk arra, hogy Oswald a nemességnek a rendi dualizmus struktúráján belül biztosítandó politikai előjogai igazolása során

⁶⁶⁹ A „jogok és kötelességek” motívumához lásd az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus*, illetve *A törvény fogalmának használatai: a törvények uralma* című fejezeteket. A nemesség kötelességeihez lásd [Osvald] (1792) i. m. 36–37.

⁶⁷⁰ [Osvald] (1792) i. m. 91–92.

⁶⁷¹ A *Lex Scitica*hoz vesd össze Szücs (1984c) i. m. 427–444, főként: 434–444, ill. (elsősorban a korabeli „tudományos” diskurzust illetően) Kontler (2011) i. m. 134–136.

a (fiktív) történeti narratívára épülő érvrendszerrel nem megelégedve „társadalomelméleti” alapon (is) argumentál.⁶⁷² Érdemes felidézni azt is, hogy Oswald egy eszmefuttatása kapcsán a Szkítia-motívum negatív konnotációjú használatával is találkozunk, amely a csinosodás jövőorientált szemléletmódjának megfelelő „átírásként” értelmezhető.⁶⁷³ A társadalmi egyenlőtlenségek Kézai-féle magyarázatával kompatibilis, implicit módon arra utaló fenti idézet és a felidézett példák összevetése a nemesi eredetnarratíva és az ahhoz kapcsolódó motívumok széles körű, akár egymásnak ellentmondó retorikus használati lehetőségeit mutatja.

Ráadásul a békebeli tevékenykedés közboldogságra nézve hasznos, az előző paszuszusban hangsúlyozott általánosabb aspektusai után a közösség irányában fennálló kötelességek vonatkozásában az eredettörténeti narratívából adódó nemzetkarakterológiai jelentőségű harcias mozzanatok is feltűnnek.⁶⁷⁴ Mivel azt feltételezni, hogy az Attila és a honfoglaló pogány ősök szerezte jogok a kereszténység felvételével semmissé váltak volna, a nemesség identitásnarratívájának megfelelően nem csupán elvileg abszurd, de a „történeti” valóságnak sem felel meg, a helvét vagy ágostai hitvallásokra való áttérésből következő jogvesztés elmélete sem tartható, érvel Oswald:

„Az Evangelikusok ugyan azon közös ősektől származván ezen Magyar Hazát mind közös eleikben vérrel szerzették, mind pedig Vallások’ változtatása után is vérrel oltalmazták, és ennek védelmétől, haszna keresésétől sem javaikat, sem életeket soha nem sajnálták, vagy kémellették. [...] Valóban a’ ki ezeket a’ született természetes jussaiktól meg-akarja fosztani, tartozik azt is erőssíteni, hogy valaki a’ testvér atyafiak közül idegen Vallásra tér, [ő]si örökségét is azonnal el-veszti, ennél mindazonáltal durvább állatást még tsak álmodni sem lehet; mivel e’ szerint Attilának, Bendegáznak, Almusnak, Árpádnak, és más régi pogány eleinknek örökségeibe, kik e’ Hazát fegyverrel ’s vérrel szerzették mi sem succedálhattunk volna.”⁶⁷⁵

Mint látható, Oswald a jogok történeti igazolásának logikáján belül mozog, amikor a honfoglalást állítja középpontba, és a haza vérrel való megszerzésének, valamint megtartásának motívumára épít. Ez ugyanakkor korántsem jelenti azt, hogy ne ejtene szót az államalapítás e tekintetben kardinális jelentőségű eseményéről, és ne foglalna állást abban a katolikus és protestáns szerzők közt régóta folyó vitában, amelynek középpontjában

⁶⁷² Lásd ehhez mindenekelőtt az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetet.

⁶⁷³ Erről a *Csinosodás, kereskedelem, kameralizmus* című fejezetben volt szó.

⁶⁷⁴ Ez azon korábban kimutatott tendenciának is megfeleltethető, hogy Oswald a közösségi kötelességek vonatkozásában a republikánus-patrióta nyelvhasználatnak a *pro patria mori* motívumához kapcsolódó „militáns” aspektusait „haszonelvű” irányban egészítette ki. Lásd ehhez a *Patriotizmus, republikanizmus, közjó* című fejezet elemzéseit.

⁶⁷⁵ [Oswald] (1792) i. m. 92–93. Oswald az örökletes, veleszületett jussok elvi alátámasztására egyébként két explicit jogi utalást is tesz: előbb a *Tripartitum* első részének 53. címére hivatkozik („a hármas Törvény könyvnek első Része, és 53-dik fejezeti szerint a’ szülék a’ természet’ törvényre szerint mindeneket gyermekeiknek szereznek”), majd ehhez kapcsolódva a római jogból vett maximát idéz („a’ vérségnek jussa semmi polgári törvény által fel-nem-bontathatik”). Vessd össze Werbőczy (1990) i. m. 154. (I. 53. 10. §: „[m]ivel természeti jog szerint az atya fiát, s viszont a fiú atyját mindazon vagyonban és javakban, melyeket szerezni tudott, kötelezve van részesíteni”), illetve *Digesta* 50, 17, 8. („Iura sanguinis nullo iure civili dirimi possunt.”).

a Szent István-i mű értelmezése állt, és amelynek legfőbb tétje mindkét részről a valláspolitikai törekvések történeti igazolása volt.⁶⁷⁶ Ennek jelei részben már megmutatkoznak azon a szöveghelyen, ahol Oswald a protestáns egyenjogúság felekezeti (a lelkiismereti és a vallásgyakorlati szabadsággal kapcsolatos) aspektusain túllépve, valamint annak jogi és politikai („hazafiúi jussokat” érintő) vonatkozásait is maga mögött hagyva *par excellence* valláspolitikai vizekre evez, és az öröklés magánjogi párhuzamából kiindulva a „közös szerzeményekre” jelenti be a protestánsok igényét.

„Ugyan is a’ Magyar Nemzet Scythiából ki-jövéen valamint az egész Országot, úgy a’ Romai Katolikus Ren[de]knek Uradalmait is egyenlő erővel, és munkával szerzette; ezekért Valamint a’ Romai Katholikus hazafiaknak, úgy az Evangelikusoknak régi eleik is véreket egyformán ontották, életüket fel-áldozták, és ezeket mind e’ mai napig is mind a’ két részről hasonlóképpen oltalmazták; az igazsággal tehát meg-egygyezőnek láttzadik, hogy a’ mi régenten a’ Papi Rendnek a’ közös szerzeményekből ajánd[é]koztatott, abból mindenféle született Hazafiaknak Papi Rendeik egy formán részt vegyenek.”⁶⁷⁷

Látható, hogy Oswald itt a „közös” honfoglalás és a „vérrel szerzés” tételét továbbra is napirenden tartva egyben az államalapítással kapcsolatos katolikus narratívával is szembeáll. Az államalapítás elbeszélésének a 18. század végén már nagy múltra visszatekintő katolikus verziója egyik fő tézise szerint ugyanis „az ország alapítása, a korona elnyerése, a keresztény hitre térés, István jámborsága mind a katolikus egyházhoz kötődik, tehát a protestánsok nem részesei ennek az örökségnek”.⁶⁷⁸ Nyilvánvaló, hogy Oswald fenti érvelésével e nézetrendszerrel száll szembe. Hogy ez ugyanakkor milyen konkrét követeléseket implicál, nem dönthető el egyértelműen. De talán megkockáztatható, hogy egy olyan érvelést láthatunk benne, amely a protestánsok „templomainak, iskoláinak, lelkész-lakjainak és alapítványainak megtartásáról” rendelkező, e tekintetben pedig a „jelenlegi birtokállapotot zsinórmértékül” vevő 1791. évi XXVI. törvénycikk 12. paragrafusában foglaltakkal is rezonál.⁶⁷⁹ Ez azt jelentené, hogy Oswald kevesli az egyes felekezetek kezén lévő javak *status quo* alapján történő megoszlását.⁶⁸⁰

⁶⁷⁶ Tóth (2016) i. m. 6.

⁶⁷⁷ [Oswald] (1792) i. m. 100.

⁶⁷⁸ Tóth (2016) i. m. 35.

⁶⁷⁹ Márkus (1901) i. m. 177. Mint korábban már utaltunk rá, Oswald művében tételelesen említi az 1791. évi XII. törvénycikket, joggal feltételezhetjük tehát, hogy a vallásügyi törvényt is ismerte. De ha kritikája nem is feltétlenül közvetlenül az utóbbira irányul, ettől függetlenül is nyilvánvaló, hogy a javak megosztásának fennálló viszonyok alapján történő rendezését támadja.

⁶⁸⁰ A Kosáry Domokos által közölt adatok szerint a protestánsok, miután a 17. század közepétől számítva mintegy 900 templomot elvesztettek, 1681-ben (Erdély nélkül) 1302 templommal rendelkeztek Magyarországon, a szatmári béke idején pedig (a Rákóczi-kor „felfutásának” köszönhetően) 1660 templom volt a kezükön. Az 1711 és 1781 között elszenvedett újabb veszteségek után, de a türelmi rendelet eredményeképpen a 18. század végére mintegy 1300 református és 440 evangélikus egyházközség működött az országban. Lásd Kosáry (1980) i. m. 79, 83, 391. Meg kell jegyezni, hogy a Kosáry által jelzett két másik adat figyelembevételével az egyébiránt Schwartner Márton *Statistik des Königreichs Ungern* című munkája alapján közölt 1740-es számnál jóval magasabb végösszeget kapunk: az 1711. évi kiindulási állapothoz képest (1660 templom) az 1711 és 1781 közti időszak vonatkozásában említett 443 templomot kitevő vesz-

Az ezután következő rész az egész mű talán leginkább polemikusnak nevezhető néhány oldala. Itt Oswald a közös eredet és a „vérrel szerzés” motívumát, valamint az argumentáció „természetes jussokra” hivatkozó szegmensét egymással összekapcsolva, egyszersmind ezeket szinte abszolutizálva, illetve a protestáns hazafiaknak a honfoglalás és a Szent István-i állam- és egyházalapítás örökségére való jogosultságát hangoztatva már-már arra is hajlamosnak látszik, hogy a római katolikus egyház eddig elismert „elsősülöttségéből” fakadó előjogait is megkérdőjelezze.⁶⁸¹ Ami a fenti idézetben foglaltak konkrét valláspolitikai tétjeit illeti, Oswald e hosszabb szövegrészen belül az imént idézett felvetésével összefüggő konkrét, praktikus következtetéseket is megfogalmaz.

„Annak okáért mivel a’ Vallás által valamint semminémű jussokat senki-is magának nem szerezhet, úgy szintén ennek változtatásával semmi-némű előbbeni Ősi jussait el-nem vesztheti; szükségképpen követ[k]ezik, hogy ha az Evangelikusokra nézve a’ Bétsi és Lintzi szövetségek fel bontatnak, azoknak a’ Romai Katolikus Hazafiakkal *mindennémű Papi méltóságokban Uradalmakban és jussokban egyenlő képpen kelletik succedálni*. Nem lehet itten semmi Majorátust, avagy első szülöttség’ jussát hántorgatni, mert ennek a’ Nemzeteknek, a’ természetnek, és a’ józan okosságnak törvényében semmi nyoma nintsen, tsak némelly polgári törvényekben fundáltatik ez, és ennek ezekben is tsak a’ szerzeményekre nézve vagyon helye, bizonyos dolog tehát, hogy valamint a’ Romai Birodalomban a’ Vesztfáliei békesség által az előbb is közös Papi méltóságok, és Uradalmak a’ Protestánsokkal utóbb is közössök maradtak, úgy itt is közössökké kell lenni, mihelyest a’ Bétsi és Lintzi szövetségek félre tétetnek, és az Evangelikusok természetes Nemzeti jussokra vissza térnek.”⁶⁸²

Oswald iménti két érvelésében magánjogi fogalmakat alkalmaz, ám meg kell jegyezni, hogy ezek eltérő jogi helyzetekre vonatkoztak a korban. Az előbbi idézetben szereplő „közös szerzeményekre” történő hivatkozás a házastársak közszerzeményének (*coacquis-*

teség [Kosáry (1980) i. m. 83.], illetve az 1781 és 1784 közti rövid periódust illetően feltüntetett 1015 új alapítású protestáns anya- és leányegyház [Kosáry (1980) i. m. 391.] figyelembevételével a 18. század végén a protestánsok által birtokolt templomok száma összesen 2232. A két adat közti eltérés mögött ugyanakkor nem feltétlenül áll ellentmondás: a különbség esetleg abból adódhat, hogy míg a Kosáry által említett utóbbi adat a filiákat is magában foglalja, Schwartner kifejezetten az anyaegyházakról („Mutter-Gemeinde”) beszél. Utóbbi egyébiránt maga is csupán annyit árul el adatainak provenienciájáról (ezt is csak a református egyházközségeket tartalmazó lista vonatkozásában), hogy azokat megbízható forrásból szerezte („[...] die ich von sehr guter Hand erhalten habe”). Schwartner (1798) i. m. 124.

⁶⁸¹ [Oswald] (1792) i. m. 100–103.

⁶⁸² [Oswald] (1792) i. m. 101–102. (Kiemelés: H. H.) Mint korábban már említettük, evangélikusok alatt a kor szóhasználat a protestánsokat, azaz a kálvinistákat és a lutheránusokat összefoglalóan értette. Nem teljesen világos, hogy a „Vesztfáliei békességre” való utalással a béke pontosan mely rendelkezésére céloz Oswald, de leginkább talán az osnabrücki békeszerződés 5. cikkelyének 23. paragrafusával hozható összefüggésbe az a megjegyzése, miszerint a „kevert püspökségekben” az egyházi javadalmak az 1624. január 1-jének megfelelő állapotoknak megfelelően oszthatók meg a katolikusok és az ágostai hitvallásúak között. Lásd Arno Buschmann: *Kaiser und Reich. Verfassungsgeschichte des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation vom Beginn des 12. Jahrhunderts bis zum Jahre 1806 in Dokumenten*, I. Baden-Baden, Nomos Verlag, 1994. Ami pedig a passzusban alkalmazott szóhasználatot illeti, Oswald „méltóságokról, uradalmakról és jussokról” beszélve nyilvánvalóan az egyházi hivatalokra, tisztségekre és az ezekhez társuló javadalmakra, valamint az ezekhez kapcsolt bevételekre kíván utalni.

tica coniugum) intézményére utal. Bár nemesek esetében a házasság során szerzett vagyon alapvetően nem számított közszerzeménynek, vagyis a feleség özvegységre jutva ezekből nem részesült,⁶⁸³ új birtok megvétele esetén a szerzésre vonatkozó okiratban lehetőség volt a feleség szerzőként való feltüntetésére. Ilyen esetekben a szerzemény közösnek számított, és a férj halála esetén ennek fele a feleséget illette.⁶⁸⁴ Az elsőszülöttség és a majorátus terminusai ezzel szemben a hitbizományi öröklés (*fideicommissum*) vonatkozásában releváns terminusok, ennek során ugyanis a hagyatékban lehetőség volt elsőszülöttségi öröklésre (*primogenitura*), illetve úgynevezett ízöröklésre (*majoratus*): előbbi során az elsőszülött, valamint annak ugyancsak elsőszülött utódai örökölték az összes többi férfi rokont kizárva, utóbbi esetén pedig az utolsó hitbizományi birtokos legközelebbi rokona.⁶⁸⁵ Miként Osvald maga is utal rá, hitbizományt csak szerzett vagyonnal lehetett alapítani: az érvelés ez utóbbi elemei tehát nyilvánvalóan arra irányulnak, hogy a korábban említett „közös szerzemények” vonatkozásában a végrendelet hiányában életbe lépő úgynevezett törvényes öröklés (*successio legalis*) mintája legyen mérvadóként ábrázolható, aminek e tekintetben releváns eleme az, hogy ennek során a lemenők fejenként (*per capita*) egyenlő részben örökölték.⁶⁸⁶ Meg kell jegyezni ugyanakkor azt is, hogy az érvelés ezen eleme és a „közös szerzemények” fogalmának alkalmazása nem pusztán abból a szempontból állnak feszültségben egymással, hogy eltérő jogi helyzetekre vonatkoznak, hanem abban a vonatkozásban is, hogy a házastársak közszerzeményének szintén csak a szerzett vagyon elemei minősülhettek, vagyis az intézmény a hitbizományhoz hasonlóan nem vonatkozhatott az ősi (vér szerint örökölt) vagyonra.⁶⁸⁷

A protestáns egyenjogúság mint „természetes juss”

Mindezekon túlmenően az utolsóként idézett szövegrész kapcsán érdemes még felfigyelni a „természetes nemzeti jussok” kitételeire is. Egy, az előbbi néhány passzushoz szorosan kapcsolódó, hasonló elemekből felépülő szövegrészből világossá válik, hogy Osvald az általa gyakran emlegetett és az iménti érvelésében is használt „természetes jussok” dimenziójának játékba hozásával és következetes alkalmazásával a békékre és törvényekre alapozó jogi argumentációt úgy írja felül, hogy közben ezzel az utóbbi érvényességét sem ássa alá. Eleinte még a békekötésekre hivatkozó jogi érvelés keretei között mozog, amikor egy ponton elvi szinten felveti a bécsi és linzi békék elvetésének

⁶⁸³ Az özvegyet haszonélvezet illette következő házasságáig (*ius viduale*). Csizmadia Andor (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1996. Nemzeti Tankönyvkiadó. 233.

⁶⁸⁴ Csizmadia (1996) i. m. 231. Közös szerzeményben a házastárs az oldalág és a felmenők előtt örökölt. Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris, 2004. 108.

⁶⁸⁵ Mezey (2004) i. m. 112; Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2000. 139–140. A harmadik eshetőség az úgynevezett koröröklés (*senioratus*) volt, amelynek során a hitbizomány alapítója családjának legidősebb férfi tagja örökölt.

⁶⁸⁶ Mezey (2004) i. m. 111; Csizmadia (1996) i. m. 232; Béli (2000) i. m. 133.

⁶⁸⁷ Az öröklés szabályozása persze a fentieknél lényegesen bonyolultabb volt, itt most csak az Osvald érvelése szempontjából számottevő mozzanatokat emeltük ki.

lehetőségét is. Mint láttuk, ez a gondolat az előzőleg idézett gondolatmenetben is feltűnik. Amiért mégis érdemes erre a momentumra most külön kitérni, az az a többlet, amely a szóban forgó szövegrészben az előzőhöz képest megjelenik. Ebben az esetben ugyanis Oswald tételesen kifejti, hogy a békék figyelmen kívül hagyásával a „természetes állapotnak” megfelelő viszonyok térnének vissza, ami a szövetségkötésekben és az azokon alapuló törvényekben manifesztálódó jogi dimenziót megelőző „természeti egyenlőség” korlátlan érvényesülésével lenne egyenértékű.

„De azt mondhatná mind ezekre valaki; ha így vagyon a dolog, és a' Protestánsok, a' vagy Evangelikusok a' Katholikusokkal egyenlőkké tettettek, miben áll tehát az uralkodó Katholika Vallásnak méltósága? [...] A' mi Hazánkban [...] a' Katholika Vallásnak Uralkodása tsak abban áll, a' mi az említett Bétsi, és Lintzi szövetségek' értelmével nem ellenkezik, és ezeken kívül marad. Már pedig a' Rendbéli elsősen, Papi méltóságokon és Uradalmakon kívül nem találunk semmit, a' mi a' Katholika Vallásnak Uralkodására fenn maradna. Önként következik tehát, hogy ezeken kívül a' Katholikus Papi, és Világi Rendnek méltóságára nézve semmi-sem-is tartozik. Hogy ha pedig az említett[?] szövetségek akár mely okokból félre tételnének tehát a' természet' törvényének is örök sinor mértéke szerént az Evangelikusoknak ama' szövetséget meg előző természeti egyenlőségre kell vissza lépni, mely minden született Hazafiat minden Vallásra való tekintet nélkül mindenekben egymáshoz hasonlóvá téssen.”⁶⁸⁸

Ha a bécsi és linzi békék figyelmen kívül hagyásának lehetőségét felvető iménti két érvelés alkalmazásának taktikai motivációit keressük, azt mondhatjuk, hogy mindez azt szolgálja, hogy a protestánsok egyenjogúságának tétele ne kizárólag a jogi-történeti dimenzióban kerüljön megalapozásra: Oswald itt érvrendszerét lényegében a békékre és törvényekre hivatkozó argumentáció esetleges elégtelenné válása, az annak alapját képező bécsi és linzi békék „kiesése” esetére igyekszik bebiztosítani. Ez nyilvánvalóan a katolikus tábor egy része (mindenekelőtt a klérus) által elfoglalt álláspont mögött meghúzódó, az 1790–1791. évi vallásügyi vitákban is megjelenő érvelés lefegyverzésére irányul, amelynek hangoztatói nem tekintették mérvadónak a bécsi és linzi békéket mint a vallásügy rendezésének alapját képező jogi aktusokat.⁶⁸⁹ Fenti két gondolatmenetében Oswald lényegében e vitapartnereit figyelmezteti arra, hogy a vallásügy ezen álláspontjuk alapján történő rendezése a protestánsok számára a jogi-történeti érvrendszer nyújtotta pozíciónál is előnyösebb helyzetet teremtené. Vagyis mindez a szövegszervezés taktikai-retorikai szintjét tekintve a bécsi és linzi békéket figyelmen kívül hagyó álláspontok lefegyverzésére irányuló gesztusként értékelhető.

⁶⁸⁸ [Osvald] (1792) i. m. 97–98.

⁶⁸⁹ 1790–1791. vonatkozásában ilyenként említhető azon álláspont, amely egyedül a bécsi és linzi békékről hallgató, az 1681. és 1687. évi vallásügyi törvényeket ideiglenes jelleggel megerősítő 1715. évi XXX. törvénycikket tartotta a rendezés alapjaként elfogadhatónak. Forgó (2017) i. m. 201. A bécsi békét becikkelyező 1608. évi országgyűlés és a későbbi diéták vallásszabadsággal kapcsolatos törvénycikkeit semmisnek tekintő katolikus érvelés ugyanakkor jóval korábbi eredetű. Eklatáns példája ennek Bársony György 1672-ben megjelent *Veritas toti mundo declarata* című munkája, amelyben a váradi püspök utóbbiakat érvénytelennek nyilvánította, mégpedig azon tételből kiindulva, miszerint „nem követ el senkivel szemben jogtalanságot az, aki saját jogával él: és az egyházak irányításának eme pápai jogával rendelkezik Magyarország apostoli királya”. Idézi Tóth (2016) i. m. 39.

Másrészt (ugyanakkor ezzel szoros összefüggésben) tartalmi szempontból a fenti érvelések több elemükben is egyértelműen az „uralkodó Vallás” jelentésének leszűkítését célzó, korábban megfigyelt manőverhez kapcsolhatók, amelynek során Oswald a fogalomnak olyan értelmet tulajdonított, amely (nyilvánvalóan a katolicizmus ellen irányuló élel) kizárja egy adott vallás más felekezeteiken való uralkodásának jogát.⁶⁹⁰ Ezt a definíciót Oswald itt tovább pontosítja, ehhez kapcsolódóan pedig a fent említett taktikai megfontolás érvényesítésével tartalmilag ahhoz az érveléshez jut, amelyben a protestáns egyenjogúságot a szövetségkötésekre és törvényekre alapozva igazoló érvkészlet relevanciája a „természetes állapothoz” képest bizonyos fokig mégiscsak relativizálódik. Hogy itt a taktikai elemen túlmenően a tartalmi összefüggések is relevánsak, ezt az is mutatja, hogy mindez összhangban áll az előző fejezet végén idézett azon kitételrel, miszerint az „*Usus Praescriptio*, az az a’ sok idei gyakorlás” és a „természeti örökös jussok” konfliktusa esetén utóbbi élvez elsőbbséget az előbbivel szemben.⁶⁹¹

Ha mármost az eddigi elemzések alapján szeretnénk kísérletet tenni arra, hogy a felekezeti egyenjogúság alátámasztására irányuló argumentáció egészében kulcsszerepet betöltő „természetes jussok” kitétel műben érvényesülő jelentéstartalmát körülírjuk, a következő megállapításokat tehetjük. Mint azt néhány oldallal fentebb már röviden jeleztük, a hazafiúi jussok birtoklását „a’ Nemzetbéli származáson, születésen, és a’ Haza terheinek egy arányos viseletén, ’s javainak, boldogságának munkállódásán fundáltatott” jogállapotként értelmező, valamint az „Attilának, Bendegáznak, Almusnak, Árpádnak, és más régi pogány eleinknek örökségére” hivatkozó passzusok arra engednek következtetni, hogy a protestánsok „hazafiúi jussai” kapcsán több helyen „természetes jussokat” emlegető szóhasználat tartalmilag azt az elgondolást takarja, amelynek alappillére a fiktív etnikai és az ehhez kapcsolódó rendies-eredettörténeti dimenziók képezik, amelyeket (másodlagos fontossággal) a közösségi áldozatvállalás motívuma egészít ki.

Tagadhatatlan, hogy emellett Oswald érvelésében feltűnnek olyan megfogalmazások is, amelyek univerzális, elidegeníthetetlen jogosultságok képzetét hordozzák magukban.⁶⁹² Ezek alapja ugyanakkor nem egy következetesen végigvitt, tételes természetjogi érvelés, hanem a kényszer lelkiismereti ügyekben történő alkalmazását elutasító, korábban bemutatott érvrendszer. Másrészt azt sem árt figyelembe venni, hogy bár Oswald a „hazafiúi jussok” kapcsán gyakran használja a „természetes” jelzőt, ez korántsem jelenti azt, hogy ezek alatt elidegeníthetetlen jogokat ért: mint korábban is láthattuk,⁶⁹³ ezek ugyanis – a „közöséges társasággal” szembeni „hüségtelenség” esetén – mint

⁶⁹⁰ Emlékezhetünk, hogy e definíció szerint az „uralkodó vallás nevezete” alatt „az Uralkodó fejedelemnek Vallása” vagy „ez vagy amaz Vallásnak első-szülötti jussa, méltósága és gyökeres volta” értendő. Lásd ehhez a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság* című fejezetet.

⁶⁹¹ [Oswald] (1792) i. m. 78.

⁶⁹² „Már meg vagyon mondvá, hogy a’ Vallás józan értelem szerént szölván a’ Valláson nem uralkodhatik, mivel az ezen való uralkodás a’ lelki isméreten való uralkodást is magában foglalja; a’ Lelki isméretnek pedig természetes szabadsága, és a’ Vallásnak ennek vezérlése után való szabad választása minden embernek természetes jussaiban fundáltatik.” [Oswald] (1792) i. m. 97.

⁶⁹³ Lásd a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság* című fejezet végén található idézetet. Ennek helye a műben: [Oswald] (1792) i. m. 78.

elveszíthető jogok értelmeződnek.⁶⁹⁴ Ebben az értelemben tehát a szövetségkötések által meghatározott jogállapotból a „természetes állapotba” való visszatérés elvi felvetése nem minden esetben mint az eredeti és ezért ahistorikus természetes egyenlőség mindent felülíró érvényére történő hivatkozásként fogható fel, hanem más esetekben a történetiség egy olyan, szintén a „természetes jussok” minőségével fémjelzett alaprétegére való utalásként értelmezendő, amely a rendi értelemben vett „nemzeti történelemnek” a lehető legősibb (és ezért még a történetiség paktumokban megjelenített perspektívájánál is autentikusabb) igazodási pontját jelenti.

A fentiekén túlmenően röviden érdemes még kitérni a katolikus államalapítás-narratívával szembeni érvelés egy további, eddig még nem említett elemére. Ez lényegében egyfajta definíciós kísérlet, amelynek során Oswald a „katolikus nevezet” olyan értelmezését javasolja, amely szerint ebbe a protestánsok is beleértendők. Oswald itt a görög *katholikosz* eredeti jelentését („egyetemes”) és a keresztény egyház reformáció előtti önelnevezését érvényesíti a reformáció után elterjedt jelzős szerkezet („római katolikus”) jelentéstartalmával szemben. Szent István első törvénykönyvének szóhasználatára hivatkozva⁶⁹⁵ azt a megállapítást teszi, hogy ennek „első fejezetében” az egyházi javadalmak nem a „Római Katholika, hanem csak a’ Katholika Vallás” részére utaltattak ki, amibe a protestánsok ősei is beleértendők. Ebből következően ezekre a protestánsok is jogot formálhatnak, mindez pedig kizárólag a sokat emlegetett „szövetségek” rendelkezései nyomán nem realizálódik a valóságban.⁶⁹⁶ A „római” jelző hiányára való utalás egy 11. századi törvény kapcsán ugyanakkor természetesen mindenekelőtt retorikai célokat szolgál, hiszen ezt a reformációt követően a protestánsok kezdték a „pápisták” megnevezésére használni, ami később ennek hatásaként jelent meg a katolikusok önelnevezésében is.⁶⁹⁷

⁶⁹⁴ Mégpedig lényegében bizonyos felforgató, „államellenes” tevékenységek következményeképp: „Az Evangélikusok vélek született hazafiúi örökös jussaikról vértagadás nélkül soha meg-nem fosztathatnak, hanem ha ellenek hűségtelenség, vagy veszedelmes és pártos tudomány, és igyekezet meg bizonyíttatik. [...] Már pedig ezek a’ Hazafiúi jussok olly el-válthatatlánul követik a’ született Hazafiakat, mint az Árnyék a’ testet; és ezeket önnön magok meg-egyezések, a’ vagy a’ Haza ellen el-követett tetemes vétkek nélkül senki azoktól meg nem foszthattya.” [Osvald] (1792) i. m. 93.

⁶⁹⁵ Oswald az *Ecclesia Catholica* megnevezésre utal érvelésében. Szent István I. törvénykönyvének első fejezete valóban „Az egyházi javak állapotáról” szól. *Szent István törvényei*. In Bertényi Iván (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Budapest, Osiris, 2000. 224.

⁶⁹⁶ „De az sem állhat meg továbbá; hogy a’ Papi méltóságok és Jóságok a’ Római Katholikus Hazafiaknak hagyattak az első fundátorok által, és így az Evangélikusoknak azokhoz semmi jussok nintsen, mivel Szent István király első könyve, s’ első fejezete szerint a’ Magyar hazában a’ gyökeres első Vallás nem a’ Római Katholika, hanem csak a’ Katholika Vallás; ennek adattattak minden Fundátziók, Legátumok ’s Hagyományok; annakokáért mivel a’ Szent Király értelme szerint az Evangélikusok is szintén úgy magoknak tulajdoníthattyák a’ Katholikus nevezetet, mint a’ mostani Római Katholikusok, tehát nyilván vagyon, hogy ha a’ szövetségek ellent nem állának mind azokban a’ fundátziókban is részesülhetnének, valamelyek a’ mostani Római Katholikusok számára egyedül rendeltettek.” [Osvald] (1792) i. m. 102.

⁶⁹⁷ Bár Oswald érvelése szempontjából ennek közvetlenül nincs jelentősége, érdemes azt is megjegyezni, hogy ez egy másik jelentésben a katolikus egyházon belül a latin és a keleti rítusú egyházak megkülönböztetésére is szolgál.

A „fundamentomos törvények” megváltoztathatósága

Végezetül a protestánsok egyenjogúságát megalapozni hivatott érvrendszeren belül kiemelt fontosságú azon elgondolásra is utalnunk kell, amelyet Oswald a sarkalatos törvények megváltoztathatósága kapcsán fejt ki. Ahogyan azt korábban részletesen bemutattuk, Oswald vallásüggyel kapcsolatos érvrendszerének masszív tartóoszlopát képezi egy olyan jogi hivatkozásrendszer, amelyben a szerző a bécsi és linzi békék mellett különböző, főként a 17. század első feléből származó törvényhelyeket ad meg a protestáns egyenjogúság legális bázisaként, illetve minősít jogtalannak 17. század végi és 18. századi, a protestánsokra nézve hátrányos rendelkezéseket. Ennek legfontosabb elemeit korábban már részletesen elemeztük. Az argumentáció eme jogi szegmensének van azonban egy olyan mozzanata is, amelyet az eddigiek során még nem tárgyaltunk, és amely az érvelés egésze, főként pedig a „törvény” fogalmisága tekintetében kiemelkedő jelentőséggel bír. Oswald a törvények megváltoztathatóságának előbb általános érvennyel megfogalmazott elvét a felekezeti egyenjogúság jogi megalapozása során konkrétan is alkalmazza, amikor a protestánsok egyenlő jogállását alátámasztó, főként a 17. század első feléből származó békéket és törvényeket olyanokként írja le, „mellyek által az Evangelikusok jussaikkal ellenkező régiebb törvények mind el-töröltettek”.⁶⁹⁸ A most vizsgálandó ominózus eszmefuttatás a törvények módosíthatóságának és hatályon kívül helyezhetőségének ezen elvét a törvényhozás „alapszintű” működésén túlra is kiterjeszti, és a sarkalatos törvények vonatkozásában is érvényesíti.

Arról van szó, hogy Oswald a katolikus egyház előjogainak támadását célzó érvelése során a törvények változó körülményekhez való alkalmazását kimondó elv alapján a „fundamentomos törvények” megváltoztathatóságát jelenti ki. Ezt pedig egy olyan érvelés keretei között teszi, amelyben elvi szinten a „fundamentumos törvények” legitimitásának határait feszegető kérdések is felvetődnek. Az esetleges modifikáció szükségessége ugyanis Oswald szerint elsősorban a többségi elv függvényében mérlegelendő: a fő kérdés, hogy ezen alapvető törvények a „Nép” egészének vagy csak egy kisebbségnek az érdekeit fogalmazzák meg. Amennyiben az utóbbi eset forog fenn (és nem kétséges, hogy Oswald a katolikus egyház előjogai kapcsán mit gondol erről), káros privilégiumokról van szó, amelyeket a közjó érdekében el kell törölni. Emellett a szokásos, a „természet örökös törvényére” és a „józan okosságra” történő hivatkozások sem maradnak el az érvelés során. Oswald, a műben egyébként igen gyakran használt technikát alkalmazva, képzelt vitapartnere szájába adott érveket cáfolva vezeti fel mondandóját:

„Azt mondgyák ugyan erre közönségessen, hogy tsak a’ Romai Katholika Vallás egyedül a’ fundamentomos törvényekben gyökerezett, ’s az Országgal együtt született Vallás, nem lehet tehát

⁶⁹⁸ [Oswald] (1792) i. m. 94. Ugyanakkor korábban azt is láthattuk, milyen változatos érvrendszert vet be annak érdekében, hogy meggyőzően mutathassa be, hogy az eme protestánsok számára kedvező, főként a 17. század első feléből származó békéket és törvényeket megrontó későbbi rendelkezések vonatkozásában a törvények megváltoztathatóságának ugyanezen elve nem alkalmazható, vagyis utóbbiak jogszerűtlenül változtatták meg a protestánsok számára kedvező korábbi intézkedéseket.

semmiképpen, hogy a' több utóbbi Vallások hasonló méltósággal, jussal, és uradalmakkal birjanak mint ez; De erre tsak az a' felelet: Hogy valamint más törvények tsak addig lehetnek [á]llandók, még nem az utóbbi környül állásokhoz képest a' Hazának java vagy más törvényeket, vagy a régiekben változást nem kíván; úgy szintén a fundamentomos törvények is tsak addig állhatnak változhatatlanúl, még azok az országnak minden Rendeire, a' Rendek' jussainak külömbségéhez képest egygyeránt ki-terjednek; hogy ha pedig az időknek, és az utóbbi környüállásoknak mivóltok miatt a' fundamentomos Törvények a' Népek már tsak harmad, negyed, vagy ötöd részének javára szorúltanak, már ekkor a' természetnek örökös törvénn[y]e, és a' józan okosság sugallásai szerint, tsak olly formán gondoltathatnak ezek, mint a' köz jóval ellenkező ártalmas privilegiumok, és így fundamentomos, meg gyöközött törvénynek nem is lehet többé tartatni.⁶⁹⁹

Az argumentáció második felében a „fundamentomos törvények” megváltoztathatóságára vonatkozó elgondolás a „normál” dekrétumokhoz hasonlóan a változó történeti körülmények mindenkor esetlegessége alapján is igazolást nyer. A problematika általános történeti-komparatív mezőbe helyezése mellett ugyanakkor a „saját” múlt és a kortárs jelen dimenziói is fontos szerepet kapnak. Oswald a történeti folyamat dinamikáját az ősi alkotmányosság konglomerátumát megjelenítő „fundamentomos törvényekre” vetíti rá, amivel voltaképp a rendek (elsősorban a nemesség) politikai önazonosságát meghatározó jogi keretek történeti idő alá vetettségét hangsúlyozza. Mindezt láthatóan annak érdekében teszi, hogy ebből kiindulva a protestáns felekezeti és jogi-politikai egyenjogúság megalapozását célzó érvelését egy újabb, történeti-jogi szempontból igazán ütőképes elemmel támogassa meg.

„Hogy a' fundamentomos törvények a' Nemzetnek akarattjából az időknek viszontagságihoz képest gyakran változást szenvedtenek, bizonyíttják ezt e' Világon lévő minden birodalmok, de bizonyítt[y]ák világossan e' mi Magyar Hazánknek törvénnyei is. Más volt a' mi fundamentomos törvényünk a' hét fejedelmek alatt, más Szent István Király alatt, más Második András Király alatt, és ismét más ez e' mái időben is; a' midőn már ma szabad Király választásunkról le mondottunk, sőt az Asszonyi Nemet is a' Koronára botsátottuk, és helyhez tettük, arra állván, hogy már ma a' Királyi Felség' Hatalmának erőszakos móddal ellent-állani nem szabad. Ha tehát annak előtte is lehetett fundamentomos törvényeket a' Nemzet köz akarattjával a' jelenvaló szüks[é]ghez, avagy hasznos környül állásokra nézve változtatni, ugyan miért nem lehetne, sőt kellene azokat minden született Hazafiakra a' már fenn álló Rendbéli külömbbség szerint ki-terjesztetni is, éppen nem láthatni nyomós okát.”⁷⁰⁰

Hogy mindennek a korabeli kontextus viszonylatában vett jelentőségét fel tudjuk mérni, érdemes felidézni, hogy ócsai Balogh Péternek az 1790–1791. évi országgyűlés megyei követutasításaira és így a diétai vitákra is nagy hatást gyakorló tervezetében amellet, hogy „megdönthetetlen alapelvként” utal arra, hogy „az országnak évszázadok gyakorlata által kipróbált alkotmánya egyetlen részében se másíttassék meg”, maga is számol az alkotmány megváltoztatásának lehetőségével, mégpedig abban a kivételes esetben, „ha maga az alkotmány biztonsága és szélesebb körű megszilárdítása követel ilyenfajta

⁶⁹⁹ [Oswald] (1792) i. m. 98.

⁷⁰⁰ [Oswald] (1792) i. m. 98–99.

változtatást”.⁷⁰¹ A tervezet ezen kitétele azt figyelembe véve jelentős *Az igaz hazafiban* található argumentáció vonatkozásában, hogy bizonyos értelemben utóbbi is értelmezhető olyan érvelésként, amely megfelel ennek a kritériumnak. Oswald gondolatmenete tehát – közvetve – akár az 1790-ben megfogalmazott köznemesi program felekezeti problematikán belüli alkalmazásaként is felfogható. Az 1790-es évek elején radikálisabb reformtervekkel fellépő szerzők talán legjelentősebbje, Hajnóczy József is számol az alaptörvények megváltoztatásának lehetőségével, ennek feltételül pedig azt szabja, hogy „azoknak megváltoztathatóságáról nem lehet másként határozni az országgyűlésen, csak ha a képviselők arra vonatkozóan megbízóiktól előbb utasítást kapnak”.⁷⁰² A diéta szervezetről és jogköréről írt, 1791 májusában sajtó alá került⁷⁰³ ezen tanulmányának egy másik helyén pedig azon tant, amely szerint „valamely államnak adatott alkotmányt az utódok nem változtathatják meg”, a „végzetes” jelzővel illeti.⁷⁰⁴

Ami pedig a törvények és az alkotmány megváltoztathatósága körüli polémia hosszabb távú dimenzióit illeti, tipológiai és nem hatástörténeti hangsúllyal érdemes jelezni, hogy mint már korábban is utaltunk rá, ez még a 19. század első felében is alapvető vitakérdés volt.⁷⁰⁵ Ezt az 1832–1836. évi országgyűlés e tárgyban zajló már említett polémiai mellett az is jól mutatja, hogy „az alaptörvényeknek érvényben való megtartásának” szempontja a reformkori törvényekben is megjelenik.⁷⁰⁶ Ami pedig a szakirodalmi reflexiókat illeti, Concha Győző megjegyzését érdemes e vonatkozásban tekintetbe venni, aki éppenséggel azt kiemelve igyekszik bizonyítani *Az igaz hazafiban* egyszerre érvényesülő „haladási

⁷⁰¹ Pajkossy (2003) i. m. 41.

⁷⁰² Hajnóczy (1958c) i. m. 238–239. Amint arra *A törvény fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?* című fejezetben röviden kitértünk, Hajnóczynál a „normál” törvények megváltoztathatóságának gondolata is hangsúlyosan jelenik meg: „Más törvényekről azonban, mint olyanokról, melyeket az előbbiek [értsd: az alaptörvények] következményeinek lehet tekinteni, a körülményekhez képest úgy határozhatnak, amint azt a nemzet képviselői jónak látják.” Hajnóczy (1958c) i. m. 239.

⁷⁰³ Csizmadia Andor: Bevezetés. In Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Budapest, Akadémiai, 1958. 12.

⁷⁰⁴ Hajnóczy (1958c) i. m. 258. Hajnóczy „ősi alkotmányhoz” való viszonyulásának kérdéséhez, az „alkotmány” reformjával és a törvények megváltoztathatóságával kapcsolatos nézeteihez lásd Bónis György: *Hajnóczy József*. Budapest, Akadémiai, 1954. 287–293; Poór (1998) i. m. 15–16.

⁷⁰⁵ Lásd ehhez *A törvény fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?* című fejezet vonatkozó részét.

⁷⁰⁶ Ennek eklatáns példája az 1827. évi III. törvénycikk, amely éppenséggel a Magyarország és a hozzákapcsolt részek függetlenségét kimondó 1791. évi X., valamint a törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlását szabályozó XII., illetve a segedelmekről és adózásról szóló XIX. törvénycikkek megtartásának fontossága kapcsán beszél „az ország törvényes rendszerének századok gyakorlata által megszilárdított szerkezetéről”: „Azon aggodalom megszüntetése végett, melyet a karok és rendek az alaptörvényeknek a maguk érvényében való megtartására nézve az elmult eseményekből, melyeknek hatása különben immár kegyelmesen el van hárítva, merítettek, Ő szent felsége teljesen meggyőződve a felől, hogy a király és az ország boldogsága a törvények pontos tiszteletben tartásán és sértetlenségén nyugszik, és hogy ha akár a királynak, akár az ország karainak jogaiból valami elvétetik, a törvényeknek és az ország törvényes rendszerének századok gyakorlata által megszilárdított szerkezete romba dől, kegyesen kijelenteni méltóztatott, hogy az országnak a fölvatási esküvel megerősített alkotmányát minden időben védelmezni és föntartani kiváló gondjai közé sorozza, s azért az 1790/1:10., 12. és 19. czikkelyeit mind Ő maga állhatatosan megtartandja, mind mások által megtartatja. A mely Ő szent felségének a törvények tiszteletben tartása iránti gyöngéd buzgalmból eredő biztosítást a karok és rendek alattvalói hódolatuk és hálás lelkek érzelmeivel fogadják.” Márkus (1901) i. m. 435.

és föntartási irányok” egyensúlyát, hogy „az amilyen éber védője a meglévőnek, ép oly távol áll az alaptörvények megváltoztathatatlanságának tanától, mely még e század [értsd a 19. század] tizes éveiben sem vesztette el egészen tekintélyét hazánkban”.⁷⁰⁷

Concha észrevételével egybecsengően megállapítható, hogy a sarkalatos törvények megváltoztathatósága kapcsán felvetett, a felekezeti jogkiterjesztés intézményének elvi és historikus megalapozását célzó megfontolások valóban nem jelentik az ősi alkotmányra való hivatkozás mögött meghúzódó értékvonatkoztatási rendszer általában vett, teljes megkérdőjelezését a műben. Sokkal inkább utóbbiaknak azon aktuális beszéd-szándéknak alárendelt alkalmazásával és részleges átértelmezésével egyenértékűek, amely az „uralkodó” katolikus egyház előjogai relativizálására irányul. Emellett azt is érdemes a műből vett iménti idézetek tanulságaként megjegyezni, hogy Oswald komplex érvrendszere nem igazán érthető meg leegyszerűsítő jellegű bináris opozíciók mentén. Bár a sarkalatos jogok módosíthatóságának a megváltoztatható törvényfogalommal analóg elmélete az ősi alkotmányosságot megjelenítő, a műben több alkalommal használt bizonyos fordulatokkal feszültségben áll,⁷⁰⁸ valamint a fentiekhez hasonló érvelések gyakran megalapozottan sorolhatók a „monarchista” elkötelezettségű argumentációk közé,⁷⁰⁹ Oswald esetében az ősi alkotmányhoz való viszonyulás fenti, rugalmas elképzelése nem a mű rendies, részben a sarkalatos jogokra is hivatkozó alaprétégeivel való feloldhatatlan ellentmondást takar.

Épp ellenkezőleg: egyrészt minden további nélkül belátható, hogy a szöveg azon részeit figyelembe véve, amelyek a rendek uralkodóval megosztott törvényhozói jogköréről értekeznek,⁷¹⁰ a fentiek éppenséggel a rendi dualizmus politikai szerkezetével kapcsolatban kifejtett nézeteknek is megfelelnek, hiszen lényegében a törvényhozásnak még a sarkalatos törvények megváltoztatására is kiterjedő szuverenitása mellett tesz le a garast. Másrészt pedig, hogy ténylegesen nem az ősi alkotmányosságra vonatkozó elképzeléseket a maguk teljes mivoltában támadó elgondolással állunk szemben, hanem sokkal inkább előbbieknél az aktuális beszéd-szándéknak alárendelt, az állandóság

⁷⁰⁷ Concha (2005) i. m. 115.

⁷⁰⁸ Ezekhez lásd főként az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetet. Hogy például Oswald maga is úgy gondolja, hogy a „hazafiak” „papi rend” irányában fennálló kötelességei részben a „Haza gyökeres törvénnyében helyeztetnek”, lásd [Oswald] (1792) i. m. 33.

⁷⁰⁹ Az 1764. évi országgyűlést kísérő heves viták során például Baltazar Adam Krčelić zágrábi kanonok *De sublimium duarum in mundo potestatum fundamento et concordia adeoque de legislationis etiam ecclesiae potestate atque juris ecclesiastici fundamento* című művében érvelt a magyar alkotmány és a sarkalatos törvények megváltoztathatatlanságának elképzelése ellen. Utóbbiakat nézete szerint az államrezon érdekében a történeti körülmények változásaiból adódóan szükségszerűen időről időre módosítani kell. Teodora Shek Brnardić a „monarchista tábor” nézeteinek szemléltetése végett említi a szöveget, amelynek ezen mozzanata jól láthatóan gyakorlatilag megfelel *Az igaz hazafiból* vett iménti idézetben foglaltaknak. Vesd össze Brnardić (2010) i. m. 659. Ebből önmagában véve ugyanakkor egyáltalán nem következik Oswald művének olyan értelmezése, amelyben az mint „monarchista szöveg” tételeződné, hiszen mind a két beszéd-szándék, mind a két beszéd-szituáció, ebből adódóan pedig a két mű érvrendszerének egésze között jelentős különbségek mutatkoznak. Krčelićhez lásd még John V. A. Fine Jr.: *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2006. 532–536.

⁷¹⁰ Lásd *Exkursus: Ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezet.

„fundamentumos törvényekkel” kapcsolatos képzele kritikáján alapuló interpretációjáról van szó, az is mutatja, hogy Oswald nem sokkal később, a fejezet legvégén a fentiekhez egészen hasonló megfontolásokat éppenséggel a *Tripartitum*ra hivatkozva, illetve az *una eademque libertas* elvét felidézve támaszt alá.

„Mert nem lehetett volna arra senkinek is, sem az Isten, sem a’ természet’ sem pedig a’ Haza törvényeiből jussa, hogy született Hazafitársát, sőt gyakran vérét Vallásának külömbségéért üldözzé, a’ vagy hatalma alá vesse. Ellenkezik ez a’ Hazának a’ Hármias Törvény könyv’ első Részének 9-dik fejezetében, és másutt is le-tett fundamentomos törvényeivel, mellyek szerént a’ Hazafiaknak a’ magok Rendjéhez képest egyenlő szabadságaik és jussaik vagynak.”⁷¹¹

A retorikus találékonyság fordított irányban is működik. Amikor Oswald a bécsi és linzi békékben foglalt, a protestánsokra nézve kedvező rendelkezésekkel szembemenő, másutt is emlegetett „utóbbi törvények” semmisségét nemcsak a már bemutatott, a „szövevények” megváltoztathatóságának „bilaterális kritériumára” utalva mondja ki (vagyis hogy ezeket csak mindkét fél beleegyezésével lehet felbontani), de emellett az 1741. évi VIII. törvénycikkre is hivatkozva, gyakorlatilag a „fundamentomos törvények” megváltoztathatóságának imént idézett passzusokban hangoztatott elvének mond ellent. Ezzel ugyanis éppenséggel azt ismeri el, hogy mégiscsak volnának olyan sarkalatos törvények, amelyek kiesnek a módosíthatóság elve alól, hiszen az ebbe a kategóriába eső törvényi rendelkezéseket az említett törvényhely alapján még csak nem is tárgyalhatja az országgyűlés:

„[H]ogy hogy lehetett volna tehát az ollyas frigyeket az egyik félnek voksán épült törvények által semmivé tenni, sőt tsak meg-is erőltetni, mellyek valamint a’ Protestánsoknak, úgy a’ Haza boldogságának örökös oszlopai, és a’ mellyek az 1741-dik Esztendőbeli 8-dik tzikkellynek valóságos értelme szerént mint a’ Hazának fundamentomos törvényei, még az Ország gyűlésének magyarázattya alól is kivagnak vétetve.”⁷¹²

Summázva az eddigieket azt mondhatjuk, hogy a törvények megváltoztathatóságának elvét a sarkalatos törvények univerzumára kiterjesztő manőver közvetlen célja, hogy a katolikus egyház előjogait azok „régiségére” hivatkozva alátámasztani igyekvő álláspontot alapjaiban ássa alá. Ezzel Oswald indirekt módon érvrendszerének a „természetes jussokra” hivatkozó, fentebb részben már vázolt szegmensét erősíti tovább egy új elemmel.

⁷¹¹ [Oswald] (1792) i. m. 110. Az Oswald által említett rész a négy legfőbb nemesi szabadságjogot összefoglaló híres *primae nonus* (*Tripartitum*, I. 9.), amelynek 7. paragrafusa ugyan említi az *una eademque libertas* elvét, ám ezt legnagyobb hangsúllyal a *Tripartitum* I. könyvének 2. címe fogalmazza meg. (*Tripartitum*, I. 2.). Az említett helyeket lásd Werbőczy (1990) i. m. 72–74, 62–63. Az „egy és ugyanazon nemesi szabadság” elvéhez lásd például Péter (2000a) i. m. 247–248.

⁷¹² [Oswald] (1792) i. m. 96. Külön pikantériája Oswald érvelésének, hogy az említett törvényhely, bár az ország karainak és rendjeinek sarkalatos jogairól és szabadságairól beszél, ezek kapcsán konkrétan az adómentességet erősíti meg. Lényegében tehát Oswald a bécsi és linzi békék azon korabeli értelmezését vetíti itt bele az 1741. évi VIII. törvénycikkbe, amely azokat sarkalatos törvényeknek tekintette.

Amennyiben – a megelőző elméleti részeket is beleértve – a protestáns egyenjogúság megalapozását célzó argumentáció egészét nézzük, elmondható, hogy ezek a bécsi és linzi békékben megtestesülő eredmények biztosítása és megőrzése mellett a szerzői szándék azon tendenciájával is összeköthetők, amely a protestánsoknak a szerződésekben és törvényekben foglaltakon túlmutató „jussainak” igazolására irányul. Ami a mű egészének megítélése szempontjából igazán fontosnak tűnik, az a vallási tematikát tárgyaló és az azt megelőző korábbi fejezetek érvrendszerei közti viszony kérdése. Úgy tűnik, a funkcionális társadalmi modellel kapcsolatos megfontolások, főként pedig az egyes alkotóelemek közti kölcsönös függőségi viszonyokat leíró elgondolásoknak konkrét közéleti-politikai tétjei a felekezeti kérdés kontextusában voltak a legnagyobb jelentőségűek Oswald számára. Vagyis ha azt szeretnénk megtudni, melyek azok a kérdések és konkrét közéleti kihívások, amelyekre a mű válaszolni szeretne, illetve amelyeket ha csak elméleti szinten is, de igyekszik megoldani, a felekezeti kérdéssel foglalkozó fejezeteket érdemes fokozott figyelemben részesíteni. Emellett pedig természetesen azt a politikai-közéleti helyzetet is, amelyben az 1791. évi törvények protestáns szemszögből vett eredményeinek a megtartása, illetve az azokon való esetleges túllépés lehetősége egy viszonylag komplex és terjedelmes érvrendszer tárgyaiként mint a diszkurzív politikai tér fajsúlyos kérdései merülhettek fel.

Az érvkészlet e pragmatikus dimenziójának két legfontosabb vetülete a törvények megváltoztathatóságára vonatkozó elv, illetve a „természetes jussok” fogalmának alkalmazása. Ami az előbbit illeti, mint láttuk, Oswald ezt a sarkalatos törvények kategóriájára alkalmazva állítja a protestáns egyenjogúságot alátámasztani hivatott argumentáció középpontjába. Mindez az 1790–1791. évi diéta vallásügyi vitáiban elhangzottak fényében meglehetősen sajátosnak tűnik, hiszen ebben „a protestáns álláspontokat a múltra orientált történeti érvelés kizárólagossága jellemezte. [A protestánsok] csak a múlt felé fordulva, a bécsi és linzi béke megváltoztathatatlanságára apelláltak.”⁷¹³ Oswald ezzel szemben a tisztán a békékre és artikulusokra hivatkozó jogias-történeti érvelést is bevetve, de azon egyben túl is lépve jól láthatóan egy ennél jóval komplexebb struktúrát állít a protestáns felekezeti egyenjogúság megalapozását célzó argumentáció szolgálatába.

Ennek fontos eleme, hogy a jellegzetes protestáns érvkészlet mellé a törvények megváltoztathatóságának a mű korábbi részeiben más kontextusban hangoztatott elvére építve a sarkalatos törvények modifikálhatóságát is felveti. Ami érvelésének ezen pontját kiemelkedő jelentőséggel ruházza fel, az nem más, mint hogy ez lényegében az országgyűlés szuverenitása azon elvének felel meg, amely a diétai vitákban főként a katolikus oldalon volt tetten érhető. Ugyanakkor e viták során éppenséggel katolikus részről hangzott el az is, hogy „az ágostai és helvét hitvallás követői soha, semmi ok vagy ürügy alatt ne kérhessenek ezeknél [ti. a bécsi és linzi békékben foglaltaknál] nagyobb kedvezéseket és jótéteményeket, sem a diaetán, sem kívül.”⁷¹⁴ Ebből a perspektívából úgy tűnik tehát,

⁷¹³ Szijártó (2014) i. m. 21.

⁷¹⁴ „Mert a bécsi és linzi békekötések lévén mindkét rész által mindenkorra elfogadva a vallásügy alapjául, egyik résznek sem szabad ettől elállni.” Szijártó (2014) i. m. 21. 21.

megalapozottan lehet érvelni amellett, hogy Oswald (a befogadó közeg protestáns része számára jól ismert és ezért nyilván elhagyhatatlan) „mainstream” protestáns érvelés mellé abból a megfontolásból helyezhette oda egyenlő érvénnyel a törvények megváltoztathatóságának elvét, hogy egyúttal éppenséggel ezen, a bécsi és linzi rendezés „örökérvényűségét” kimondó katolikus argumentációval szemben tegye rezisztenssé gondolatmenetét.

Ami pedig az érvelés természetes jogokra hivatkozó szegmensét illeti, érdemes ezt is a maga jelentőségének megfelelően kezelni. Bár e tekintetben egyrészt azt tapasztalhattuk, hogy Oswald a „természetes jussok” fogalmának rendszeres alkalmazásával elsősorban a nemesség eredettörténeti narratívájából adódó retorikai potenciált igyekszik kiaknázni, emellett az is nyilvánvalóvá vált, hogy e szintagmával bizonyos esetekben az általános-emberi jogok jelentésköre kapcsolódik össze. Mint láttuk, a „lelki isméretnek természetes szabadsága”, valamint „a’ Vallásnak ennek vezérlése után való szabad választás” mint „minden embernek természetes jussai” tételeződnek az egyik érvelésben. Ez utóbbi mozzanat, illetve önmagában a „természetes jussokat” emlegető szóhasználat, valamint az a tény, hogy Oswald a protestáns hitvallások közjével összeegyeztethető, sőt azt támogató mivoltára is hivatkozik, összességében ugyanakkor azt is mutatják, hogy a protestánsok szokásos jogi-történeti érvelésén messze túllép. Ezt lényegében azáltal teszi, hogy a diétai viták harmadik hangjaként beazonosított, az államhatalom képviselőiből és néhány felvilágosult arisztokratából álló szegmense vonatkozásában releváns mozzanatokhoz kapcsolható elemeket⁷¹⁵ is alkalmaz művében. Hogy a „természetes jussokra” történő hivatkozásokat ugyanakkor nem csupán a lelkiismereti szabadság vonatkozásában találunk a műben, hanem ezek érvénye jóval szélesebb körre terjed ki Oswald szerint, ezt a következő fejezetben mutatjuk meg.

⁷¹⁵ Szijártó (2014) i. m. 21. 17.

Vákát

A nyilvánosság szüksége és határai

Mint az köztudott, Jürgen Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című munkájában a modern politikai nyilvánosság kialakulását nem közvetlenül a politika szférájából vezette le, hanem olyan, a különböző művészeti ágakra vonatkozó diskurzusokból, amelyeknek eredetüket tekintve semmi közük nem volt a felsőbbség kritikájához, sem pedig azokhoz a dolgokhoz, amelyeket ma „közéleti ügyeknek” szokás nevezni.⁷¹⁶ Eszerint a modern értelemben vett, kritikai funkciót betöltő „közönség” kialakulása Nyugat-Európában nem a politika szférájához kapcsolódott, hanem elsősorban azon folyamathoz, amelynek során a különböző művészeti tevékenységek (irodalom, zene, színjátszás, festészet) az abszolút állam reprezentatív nyilvánosság funkciója alól (országunként és művészeti áganként más-más ütemben) fokozatosan felszabadulva és a kialakuló laikus közönség (nem hivatásos kritikusokról van szó) fórumai előtt egyre inkább tisztán esztétikai minőségükben megjelenve nyilvános vita tárgyául szolgáltak. Ennek a vitának, az *amateurs éclairés* (tájékozott műértők) közösségi jellegű és nyilvános okoskodásának a konkrét terepe eleinte a kávéház (Anglia), a szalon (Franciaország) és a különböző tudós asztaltársaságok (német területek) voltak.

Ezzel párhuzamosan, illetve később ezekből kinőve a kézírásos magánlevelezés és a művészeti tárgyú pamfletok, a morális hetilapok, végül a különböző, nyomtatott művészet- és kultúrkritikai folyóiratok játszottak fontos szerepet. Természetes, hogy ez a nyilvánosság (*Öffentlichkeit*, vesd össze a német *offen*, „nyitott” szóval) ugyanakkor korántsem volt abszolút jellegű. A nyilvános okoskodásban, a kritikai vitákban való *tényleges* részvételnek voltak bizonyos kritériumai, illetve korlátai („ízlés”, „műveltség”, „tájékozottság”, illetőleg praktikusán bizonyos anyagi tehetőség). A fogalom metaforikájában pedig (a német kifejezést tekintve legalábbis, amelynek szemantikája a nyitottság képzetéből táplálkozik) az állam árkanumgyakorlatával,⁷¹⁷ a közhivatalok tekintélyével, a gazdasági függőségekkel és általában véve minden „eleve adott” autoritással az *érv tekintélye* alapján történő szembeszegülés *elvi* igénye érhető tetten.⁷¹⁸ Ideológiai fikcióról van tehát szó, amely Habermas elméletében a gazdaságilag emancipálódó polgársághoz kötődik, és amelynek középpontjában az egyetemes hozzáférhetőség és nyitottság képzei állnak: éppen ez lesz döntő hatással a nyilvánosságról alkotott koncepciók későbbi fejlődésére. Miután a különböző művészeti tevékenységeket tematizáló kritikai diskurzusok működése során a közönség mint az általános „ítélet” és az „ízlés” hordozója kialakult, egyúttal megképződött az a „hely” is, amely később a maga konkrét megnyilvánulási formáival, a nyomtatott szöveg mint olyan különböző változataival együtt (pontosabban talán: ezeken keresztül) potenciálisan a politikai felsőbbség és a politika szférája vonatkozásában

⁷¹⁶ Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat, 1971. (A következő rövid összefoglalóban főként *A nyilvánosság társadalmi struktúrái* című fejezetre koncentrálok.)

⁷¹⁷ Az *arcana imperii* ókori eredetű fogalma a kormányzás és a politika titkosságát és egyben titokzatoságát jelöli.

⁷¹⁸ Habermas (1971) i. m. 56–57.

is a véleményformálás *locus*ává válhatott. Ez az a képződmény, amelyet Habermas szerint a „politikai-közéleti nyilvánosság” fogalma a maga általánosságában megragad.

A Habermaséhoz hasonlóan nagy hatású munkák esetében kérdésként merülhet fel azok különböző kontextusokra történő alkalmazhatóságának kérdése. Ami a Magyar Királyság 18. század végi viszonyait illeti, úgy tűnik, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* esetében ez több szempontból is problémás volna. Elsősorban nem arról van szó, hogy ezt az elmélet bizonyos pontjait ért kritikák nehezítik.⁷¹⁹ Mindenekelőtt bizonyos strukturális különbségek intenek óvatosságra. Miként Szijártó István megjegyzi, „a 18. században Magyarországon a politizálásnak direkt fórumai is voltak, a tipikus német vagy (1789-ig) francia helyzettel szemben”.⁷²⁰ E tekintetben a legfontosabb tényező a diétának mint a rendi politizálás alapintézményének bár hosszabb-rövidebb hiátusokkal taglalt, de a század egészen végighúzódó működése, amely a magyarországi nyilvánosság felépítését és jellegét alapvetően határozta meg. Ez a parlamenti politizálás lehetőségét egy európai viszonylatban szélesnek mondható réteg számára tartotta fenn, a participáció mértéke pedig a 18. században a jómódú (*bene possessionatus*) közne messég politikai-társadalmi súlyának növekedésével tovább nőtt.⁷²¹

A rendi-nemesi nyilvánosságmodell és a diétai viták

Ha a nyugat-európai fejlődés alapján kidolgozott modellek kelet-közép-európai viszonyokra való alkalmazásával ajánlatos is csínján bánni, a korabeli analógiák, összehasonlítások mint a történeti szereplők és közösségek önképét alakító tényezők, elsőrendű figyelmet érdemelnek. A komparatív szempontok a hazai nyilvánosságról alkotott, 18. század végi koncepciókban is szerepet kaptak, mindenekelőtt az angol nyilvánosság vonatkozásában. Rákai Orsolya a korszak egyik vezető magyar nyelvű lapja, a bécsi *Magyar Kurir* számaint elemezve azonosította be azt a nyilvánosságfelfogást, amelyben az angol

⁷¹⁹ John Keane szerint például Habermas könyve „bizonyos nosztalgiát ápol a korai modern kor közsfé-rájának hősi ideáljával kapcsolatban”, illetve érvelése „túl szorosan tapad a közélet korai védelmezőinek önmagukról alkotott képéhez”. John Keane: *Média és demokrácia*. Budapest, Helikon, 1999. 34, 145. Ennek kapcsán érdemes jelezni, hogy Habermas magát a strukturális változást (*Strukturwandel*) a reprezentatív és a polgári nyilvánosság ideáltípusainak fogalmi elkülönítésében fogta meg. A szöveget annak idején többek között amiatt is heves kritikák érték, hogy az elsősorban az új, művelt és tehetős polgárság által érvényesített nyilvánosságfogalomra koncentrált. Ez pedig a közönséges néptől (*peuple, Volk*) – ennek tagjai közé az adott fogalomhasználatától függően a falusi lakosság nagy része, a városi szegények és az alsóbb rétegek egyéb csoportjai mellett a régi városi polgárság bizonyos elemei is besorolhatók – éppen a korban kezd mind markánsabban megkülönböztethetővé válni. Meg kell jegyezni, hogy bár a kritika összességében jogosnak tűnik, nem kétséges, hogy Habermasnak afelől nincs illúziója, hogy ebben a nyilvánosságban a tényleges viszonyokat tekintve *sui generis* nincs benne a *plebs*, mivel az írástudatlan és szegény. Vess össze Habermas (1971) i. m. 60. A kritikákat tömören összefoglalja Keane (1999) i. m. 145. Részletesebb betekintést nyújt a vitákba Craig Calhoun (szerk.): *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge–Massachusetts–London, MIT Press, 1996.

⁷²⁰ Szijártó (2017) i. m. 442.

⁷²¹ Szijártó (2017) i. m. 358. A megyei birtokos nemesség nagybirtokos arisztokráciától való emancipálódásának, majd politikai térnyerésének folyamatához lásd Szijártó (2005) i. m. 374–380.

nyilvánosság modellje követendő, mintaadó példaként szerepelt: olyanként, amelyben „a nyilvános véleménymondás, okoskodás szabad”, és amelyben ez „a fejlődés egyik legfőbb előfeltételeként” jelent meg. Itt egyrészt a korban igen elterjedt, a csinosodás programjához kapcsolható értelmezési keret jelentőségét kell kiemelni, amelyben a(z ekkor még főként rendi-nemesi értelemben felfogott) nemzet pallérozódásának szükségessége volt hangsúlyos. Ez gyakran azon jellegzetes, már többször említett összehasonlító perspektíva alkalmazásával járt együtt, amelyben rendre a fejlettnak tekintett (a korban gyakran használt metaforával élve „magasabb polcon lévő”) nemzetekhez való felzárkózás igénye fogalmazódott meg.⁷²²

A nyilvánosságról alkotott korabeli nézetek „mainstream” áramlatában azonban nem a pallérozódás, hanem a politikai diskurzusban általában véve is domináns rendi-nemesi érdekvédelem képzetrendszere játszotta a főszerepet. Ebben a *publicum*nak a „nemesi nemzet megalapozta sajátos felfogása” volt meghatározó, amely mint egyfajta „juss” tételződött, vagyis lényegében a nemesi szabadságdiskurzusba beleíródó jogvédelemként nyert értelmet.⁷²³ Az angliai nyilvánosságról alkotott ideáltipikus kép maga is a 18. század végi Magyar Királyság társadalmi-politikai viszonyai kontextusában kapott sajátos jelentést, egyrészt a csinosodás komparatív dimenziójához illeszkedve, másrészt az ezzel számos korabeli érvelésben jellegzetes módon összefonódó rendi-nemesi értékrend szélesebb kereteibe ágyazódva.⁷²⁴ A kontextuális jelentések eltérő történeti-társadalmi viszonyrendszerekből következő különbségei mellett ugyanakkor egy tipológiai egyezést is érdemes tekintetbe venni: a nyilvánosság *viszonylagosságát*. Azt, hogy a nyitottság, hozzáférhetőség és átláthatóság képzeiteinek ideologikus hangoztatása mellett a korabeli nyilvánosságmodellek egyben a *kizárások* rendszereit is implikálták, legyen ezek aktora a „gazdaságilag emancipálódó polgárság” (Anglia esetében) vagy a „nemesi nemzet” nevében fellépő jómódú köznemesség (a korabeli Magyar Királyságban). Végül azt is meg kell említeni, hogy az angliai nyilvánossággal való példálózás az angol és a magyar alkotmány- és jogfejlődés hasonlóságairól alkotott korabeli nézetekkel is korrelatív viszonyban áll. Utóbbiakban ugyanis a szigetország alkotmányos berendezkedésének

⁷²² Takáts (2007) i. m. 19–20; Takáts (2013) i. m.

⁷²³ Rákai (2008) i. m. 139. Bár Rákai Orsolya a *Magyar Kurirt* ebben az időben szerkesztő és a legtöbb híradást író Szacsavay Sándor kapcsán arra is utal, hogy éppen nála ez nem feltétlenül jelentette kizárólag a nemesi nemzettel való azonosulást. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni Kókay György megjegyzését is, miszerint Szacsavay – „jozefinista felvilágosultsága” és a nemesi mozgalommal szemben megfogalmazott kritikái mellett is és nem mellékesen a „jozefinista értelmiség” számos képviselőjéhez hasonlóan – az országgyűlés időszakában csatlakozott a „patrióta nemességhez”. A Szacsavay kapcsán felmerülő dilemma egyik aspektusaként érdemes jelezni azon hosszabb távon érvényesülő folyamat relevanciáját is, amelynek lényege, hogy a honorációrok gyakran azonosultak a rendi nemzettel, illetve különböző privilégiumok biztosításával az is megnyitotta előttük kapuit. Vagyis a „kettős lojalitás” Szacsavay és mások esetében kimutatható jelensége nem hogy nem mond ellent annak, hogy a korszakban a nyilvánosság rendi nemzet meghatározta képzele tekinthető dominánsnak, hanem éppenséggel maga is ezt a tételt erősíti.

⁷²⁴ A másodikként említett elemet illetően hasonló eredményre jutott Vaderna Gábor a 19. század első évtizedeinek nyilvánosságról szóló vitáinak elemzése során. Lásd Vaderna Gábor: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Desseffy József életművében*. Budapest, Ráció, 2013. 245.

és politikai működés módjának bizonyos elemei szintén a rendi-nemesi önértelmezés perspektívájának megfelelően értelmeződtek át.⁷²⁵

Lévén, hogy a rendi-nemesi jogvédelemben illeszkedő elgondolásról van szó, nem túlságosan meglepő, hogy a publicitást mint rendi-nemesi előjogot értelmező felfogás az 1790–1791. évi országgyűlésen nagy súllyal jelent meg, főként a magyar hivatalos nyelvként történő bevezetésével kapcsolatos viták során. Az 1790 júniusában összeülő alsótábla első ülésnapjain a hivatalos nyelvhasználat tágabb kérdésköre kiemelt figyelmet kapott, ezen belül pedig a diétai napló nyelve volt az egyik vitapont.⁷²⁶ Már az alsótábla első, június 10-i országos ülésén terítékre került az országgyűlési napló nyelvének kérdése, amelyet a rendek a következő két nap ülésein is tárgyaltak, majd a június 15-i negyedik ülésnapon fogalmazták meg végzésüket.⁷²⁷ A korábbi országgyűlések hivatalos naplói latin nyelvűek voltak, mint minden, az országgyűlések működése során keletkezett irat.⁷²⁸ Ez 1790-ben megváltozott: ettől fogva a naplót magyar nyelven vezették (ez számított autentikus változatnak), és ezt fordították latinra. A nyelv kérdéséhez kapcsolódóan mint a diéta működését és nyilvánosságát érintő ügy a diárium kinyomtatásának kérdése is nagy port kavart. A rendek a napló kinyomtatása mellett döntöttek, ami a szokásos gyakorlat megváltoztatását jelentette, hiszen a korábbi országgyűlések naplóit nem nyomtatták ki.⁷²⁹

A kinyomtatás kérdése körüli polémia abból adódott, hogy a főrendek ellenezték az alsótábla azon javaslatát, amely a napló publikálására irányult. Az ugyanis megítélésük szerint egyrészt azon régi gyakorlat megszűnésének veszélyével fenyegetett, amelynek során a szegényebb ifjúság a „külömbféle Követek mellett, a naponként való Jegyzésnek írása által” szerezhetett politikai tapasztalatot, és leshette el a politizálás csínját-bínját.⁷³⁰ Emellett pedig azon aggályuknak adtak hangot az alsótábla június 11-i üzenetére adott válaszukban, hogy a „köz-végezéseket, és tanácskozásokat a Világ-színe eleiben terjeszteni” már csak azért sem volna tanácsos, mert ez a fajta átláthatóság

⁷²⁵ Aranka György: *Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*. Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1790; Bónis (1954) i. m. 183–184.

⁷²⁶ Fontos külön jelezni, hogy az alsótábla naplójáról van szó, mivel a felsőtábla üléseiről nem vezettek naplót. (A főrendi napló vezetéséről csak jóval később, 1839-ben születik döntés. Lásd Dobszay Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Budapest, Országgház Könyvkiadó, 2019. 290.) Bár az elhangzottakat nem szó szerinti lejegyzésben, hanem azokat a legtöbb esetben tartalmi összefoglaló formájában közlő dokumentumról van szó, a szakirodalomban bevettnek mondható szóhasználatnak megfelelően itt és a továbbiakban a napló/diárium terminust használom. A vázlatosabb jegyzőkönyvi formától a vita menetét pontosabban rögzítő részletes napló felé vezető fejlődés történetéhez lásd mindenekelőtt: Dobszay (2019) i. m. 286–288.

⁷²⁷ *Naponként-való* (1791) i. m. 11–12, 20–24, 30–35, 37–39.

⁷²⁸ Szijártó (2005) i. m. 132.

⁷²⁹ Kivételt képez az 1681. évi soproni diéta, melynek aktáit *Acta Comititalia Soproniensia* címen adták ki nyomtatásban. Szijártó (2005) i. m. 27.

⁷³⁰ Az úgynevezett *dictatura*, vagyis a hivatalos iratok és a napló diktálás útján történő sokszorosítása az alsótáblán a kiskövetek (a követek mellett az országgyűlésre küldött ifjak) feladata volt. Lásd Szijártó (2005) i. m. 124–125; Dobszay (2019) i. m. 281–283. Szijártó István arra is felhívja a figyelmet, hogy a felsőházban is volt diktálás, több jel utal ugyanis arra, hogy a 18. század folyamán a főrendek is alkalmaztak írnokokat. Vesd össze Szijártó (2005) i. m. 125.

illetéktelen szemeknek engedne betekintést a diétai politika mindennapi működésébe, láthatóvá téve az ellentéteket és a folyamatosan változó viszonyokat, illetve azt, hogy maguk a döntések is gyakran módosulnak az ügymenet során. A főrendek szerint féltő, hogy ez azt a látszatot keltené, hogy a „Nemzet” ingadozik döntéseiben, ami nem vetne jó fényt az országra, és lényegében a nemzet megítélését rontaná a külföldiek előtt.⁷³¹

Ezt a pontot az alsótábla arra az érvelésre támaszkodva utasította el, amelyben egyrészt a közösségi szempontoknak az egyéni érdekek feletti primátusa, másrészt a nyilvánosság rendi-nemesi szabadságfogalommal való szoros kapcsolata hangsúlyozódott. A felsőtáblának a kiskövetekre vonatkozó érvével azt az elvet szegezték szembe, hogy ha a „Haza dólgainak elő-menetelével ellenkezésbe jön a’ különös Személyek tekintete”, akkor a haza javának (vagyis jelen esetben a napló kinyomtatásának) szempontja kell, hogy nagyobb súllyal essen latba. A főrendeknek a nyilvánosság korlátozását célzó megfontolásaival pedig annak aláhúzásával szálltak szembe, hogy a politikai viták számára biztosított nyilvánosság éppenséggel a „Nemzettséges Szabadság” fő támasztéka.⁷³²

„[H]a magok a’ Kül-földiek Hazájoknak böldogítására elébbeni Végezeseket ujjonnan eleikbe tűnt Okokból változtatni nem tartózkodnak, azt, ezen Nemzetnek sem tulajdoníthatják álhatatlanságnak; Mivel tehát a’ Nemzettséges Szabadságnak, a Nyilván-valóság volna élesztője, az elébbeni, ’s fenttebb ki-tett okok által meg-lévén a’ Statusok, és Rendek, a naponként való Jegyzések ki-nyomtatásának Haszna ’s szüksége eránt győzöttetve, ezeránt elébbeni Végezesek mellett továbbá-is meg-állottak.”⁷³³

Az alsótábla részéről megfogalmazott koncepciónak a nyilvánosság témája szempontjából vett legfontosabb eleme, hogy benne a szabadság érvényesülését elősegítő tényezőként a nyilvánosság tételeződik. A naplóban rögzített érvelés értelmezéséhez érdemes felidézni a *Magyar Kurir* országgyűlési eseményekről szóló azon tudósítását, amely szerint ócsai Balogh Péternek az alsótábla június 12-i ülésén a napló magyar nyelven történő nyilvánosságra hozása mellett mondott beszéde után a hallgatóság soraiból érkező következő (kollektív) felkiáltás hangzott el: „Éljen ezen Anyai nyelv oszlopa! [n]yomtatassék magyarul a’ *Deárium*; mert a’ szabadságnak a’ *publicitás*, a’ dolgoknak közön-ségessé való tételek, az első jele!”⁷³⁴ Az idézet adott formájában nyilvánvalóan fiktív,

⁷³¹ Ez az alsótáblának küldött június 12-i válaszüzenetük negyedik pontjában szerepelt. Az első két pont a felsőtáblának a diéta és a táblák közt váltott üzenetek magyarnyelvűségére, valamint a napló magyarul és latinul történő vezetésére vonatkozó alsótáblai javaslatokkal való egyetértését fejezte ki azzal, hogy az országgyűlés nem magyar anyanyelvű résztvevői latinul is szólhassanak. Ezeket az alsótábla minden további nélkül elfogadta. A harmadik pont a táblák között zajló üzenetváltásra vonatkozott, amennyiben a felsőtábla kifogásolta azt az alsótáblai javaslatot, hogy a félreértések elkerülése végett az addigi gyakorlat szóbeli jellegétől eltérve ezentúl minden üzenet írásban legyen megfogalmazva. E tekintetben végül kompromisszumos megoldás született, az üzenet kisebb jelentőségű elemei szóban történő közlésének engedélyezésével és azzal, hogy ezt a szószóló követársai korrigálhatják. *Naponként-való* (1791) i. m. 31–34.

⁷³² *Naponként-való* (1791) i. m. 34.

⁷³³ *Naponként-való* (1791) i. m. 34.

⁷³⁴ *Magyar Kurir*, 1790. június 22. 711. Részben idézi Kókay György: Hírlap- és folyóirat-irodalmunk a 18. században. In Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest, Akadémiai, 1979. 144.

hiszen nehezen elképzelhető, hogy a résztvevők egy csoportja spontán módon, előzetes egyeztetés nélkül ugyanazokat a szavakat használva reagált volna a nógrádi követ beszédére. Ha a szerkesztő Szacsвай Sándor tehát vélhetően némileg dramatizálva közölte is az epizódot, mintegy a saját véleményét is artikulálva a beszámoló adott formáján keresztül, ez tartalmilag több szempontból is illeszkedik a napló vonatkozó passzusaihoz. Összevetve őket egymással látható, hogy az újság által közölt mondatok és az alsótáblai üzenetben megfogalmazott nyilvánosságkonceptió középpontjában egyaránt a szabadság és a nyilvánosság összekapcsolása áll, a lényegét illetően tehát megfelelnek egymásnak. Ugyancsak közös vonás, hogy mind a naplóban, mind a *Magyar Kurir* beszámolójában található idézetben a szabadság mint magától értetődő, megkérdőjelezhetetlen alapérték tűnik fel a nyilvánosság szükségességének igazolása során.

Ugyanakkor két különbség is figyelmet érdemel. Ezek közül kisebb jelentőséggel bír, hogy míg a diétai naplóból vett részletben a nyilvánosság mint a szabadságot előidéző tényező tűnik fel (faktor), a *Magyar Kurir*-ban idézett felkiáltás előbbi utóbbi érvényesülésének jeleként tételezi (indikátor). Ez az eltérés abból a szempontból nem tekinthető szubsztanciális jellegűnek, hogy egyik megfogalmazásban sem gyengíti a nyilvánosság és a szabadság közti esszenciális kapcsolat tételét. Egy másik különbség ugyanakkor a diáriumból vett részletben megjelenő koncepció egy alapvető fontossággal bíró vonására világít rá. A „szabadság” aktuális jelentésének a „nemzetiséges” jelző alkalmazásával történő lehatárolása, amely a napló fogalomhasználatát meghatározza, hiányzik az újságban található idézetből. Ennek nem annyira az utóbbi megítélését illetően van jelentősége, hiszen önmagában a jelző nélküli használat alapján nem érdemes valamiféle korlátlan szabadságfogalom érvényesülésére következtetni,⁷³⁵ hanem sokkal inkább a „nemzetiséges” jelző vonatkozásában.

Ez a kifejezés, bár benne közvetlenül a szűkebb értelemben vett leszármazás képzele dominál, a *natio* szélesebb fogalomkörét is felidézi, az adott kontextusban tehát a (rendi-nemesi értelemben vett) „nemzeti” megfelelőjeként értelmezhető. Érdemes e tekintetben felidézni, hogy Marczali Henrik a dunáninnyi kerületek diplomatervezete kapcsán szintén azt hangsúlyozta, hogy a „censura oltalma alá állított sajtószabadságra” való hivatkozás valójában a rendi-nemesi érdekek biztosításának igényével volt egyenértékű. Hogy a fenti nyilvánosságkonceptió ténylegesen a rendi előjogok és szabadságok közé illeszkedett, gyakorlati szempontból mutatja, hogy éppen a *Magyar Kurir*-t erőteljesen támadták az országgyűlésen, amiért híreket közölt az ülésekről.⁷³⁶ Ez arra utal, hogy olyan esetekben, amikor a rendek politikai nyilvánosságot ellenőrző funkciója közvetlenül nem érvényesülhetett, ennek korlátozása részükről komolyan merült fel.⁷³⁷ Szemben a diétai

⁷³⁵ Annál is inkább nem, mert ennek vonatkozásában az is felvetődik, hogy az eredetileg elhangzottakat esetleg mennyiben formálhatta át saját nézetrendszerének megfelelően a tudósító, akár egy jelző elhagyásával is.

⁷³⁶ Marczali (1907b) i. m. 12–13.

⁷³⁷ E felfogás jelentőségét mutatja, hogy lényegileg változatlan formában hosszú távon is jelen volt a nyilvánosságról szóló politikai vitákban. Ezt bizonyítja Vaderna Gábor elemzése, aki a vármegyék részéről egy igen hasonló érvrendszer elemeit detektálta abban a vitában, amely Dessewffy Józsefnek az 1825–1827. évi országgyűlésen a cenzúra ügyében készített törvénytervezethez csatolt különvéleménye körül bontakozott ki. Lásd Vaderna (2013) i. m. 245.

naplóval, amelynek szövegét az országgyűlés által meghatározott procedúra szerint állították össze és szerkesztették, azon országgyűlési tudósítások, amelyeket Szacs vay küldött Budáról Bécsbe lapjának, mindenképpen ilyennek tekinthetők.⁷³⁸

A főrendek az alsótábla imént idézett megfontolásait június 12-én küldött válaszüzenetükben korábbi érvelésükkel összhangban elutasították,⁷³⁹ amire az alsótábla a következő, június 15-i országos ülésen megfogalmazott végzésben válaszolt. Ebben részben a rendeknek az üzenetváltás során már elhangzott korábbi argumentációja ismétlődött meg, de új elemekkel kiegészítve. Az érvelés első fele a felsőtábla gondolatmenetét visszajára fordítva a diétai politizálás „titkosságát” arra utalva utasította el, hogy az éppenséggel a „Magyar Nemzetet” sújtó balvélekedéseknek ad táptalajt. A napló kinyomtatásából következő átláthatóság viszont, épp ellenkezőleg, a nemzet „egyenességét, a’ köz-Jóhoz vonzó igaz Készségét, és fundamentomos szerződés által meghatározott Fejedelmi, ’s Nemzeti Jussoknak fenn-tartására egy-aránt vigyázó gondoskodását, de egyszersmind annak sok rövidségeit, és mély Sebeit” mutathatja fel a „külső Országok” számára.⁷⁴⁰ Az érvelés hivatkozik a pallérozott nemzetek példájára, melyek vitáikat nyilvánosan folytatják le, végül a napló kinyomtatását annak említésével ajánlja a főrendek figyelmébe, hogy az az „elnyomtatott magyar nyelv” terjedését is elősegítheti.

Összegzésképp leszögezhetjük, hogy a napló kinyomtatása körüli vitában a fenti argumentációk alapján a nyilvánosság két, egymástól egészen eltérő elképzelése regisztrálható. Az alsótábla üzeneteiben megfogalmazódó koncepció a politikai viták átláthatóságát a rendi szabadságok részeként, ám a magyar nyelv fejlesztésének és terjesztésének szempontjaival is kiegészítve propagálta, szemben a főrendek klasszikus, elsősorban az exkluzivitás szempontját szem előtt tartó, a politika árkánumpfelfogásán⁷⁴¹ alapuló elképzelésével. Miközben a rendek naplóban rögzített felfogása a főrendi álláspontnál jóval szélesebb körű politikai nyilvánosságot implikál, más irányban („lefelé”) maga is szűkítő jellegű, hiszen benne a politikai nyilvánosságban való részvétel végső soron mint egyfajta privilégium tételeződött, és a politikailag meghatározó rendi-nemesi rétegek által történő ellenőrzés igényét hordozta magában.

⁷³⁸ Sőt a Szacs vay által elért nyilvánosság méretét is érdemes számításba venni, a *Magyar Kurir* előfizetőinek száma ugyanis az 1790-es évek elején 1000 fölé ugrott fel, ami a korabeli viszonyokat tekintve igen magasnak számít. Vesd össze Kókay (1979) i. m. 140. Ez tehát csak fokozhatta az ellenőrzés igényét. Persze nemcsak rendi, hanem kormányzati oldalon is, miként azt Szacs vay Sándornak a szerkesztői pozícióból való, 1793. év elején bekövetkező eltávolítása is mutatja. Vesd össze Rákai (2008) i. m. 137–139; Kókay (1979) i. m. 150–151. Az újságokra vonatkozó reformkori korlátozásokhoz lásd Dobszay (2019) i. m. 298.

⁷³⁹ *Naponként-való* (1791) i. m. 36.

⁷⁴⁰ *Naponként-való* (1791) i. m. 38–39.

⁷⁴¹ Az árkánum fogalmát itt nem a szorosan vett, az államhoz kapcsolt értelmében használom (*arcana imperii*), hanem (a főrendeknek a szóban forgó vitában érvényesített politikafelfogására vonatkoztatva) kiterjesztett jelentésben, amely a politika és a politikai gyakorlat általában vett exkluzivitására (és ezért egyben annak „rejtelmes”, „titokzatos” mivoltára is) utal. A fogalom jelentésének kiterjesztését tekintve tehát Reinhart Kosellecket is követem, aki *Kritika és válság* című művében a kifejezést a szabadkőműves páholyok működés módjára alkalmazta, és úgy fogalmazott, hogy „a páholytitok az egyház misztériumai és az államok árkánumpolitikája mellett foglal helyet”. Reinhart Koselleck: *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről*. Budapest, Atlantisz, 2016. 78.

A nyilvánosság társadalmi jelentőségének megalapozása *Az igaz hazafiban*

Mint azt a *Magyar Kurir* példáján láthattuk, a politikai nyilvánosságot a nemesi szabadságok körébe utaló felfogás jelenléte nem korlátozódott a diétai vitákra. E tendenciába illeszthetők *Az igaz hazafi* azon okfejtései is, amelyekben Oswald – modern kifejezésekkel élve – gondolat- és szólásszabadsággal kapcsolatos nézetei kapnak helyet.⁷⁴² Miközben ezek az eszmefuttatások a szabadság fogalmának korábban elemzett jelentésrétegeit újabakkal egészítik ki, egyúttal több ponton is kapcsolódnak a mű érvkészletének korábban vizsgált elemeihez. Az utóbbi mozzanat két vonatkozásban érdemel kitüntetett figyelmet. A szóban forgó két fejezetben lefektetett elvek egyrészt szoros összefüggést mutatnak a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságáról és annak határaitól kifejtett elgondolásokkal, másrészt a „tudomány” társadalmi funkcióinak egy olyan leírását adják, amelyben a csinosodás programjával kapcsolatba hozható, a szöveg különböző helyein elszórta feltűnő és korábban már többször tárgyalt megfontolások egységes teoretikus keretbe rendezve tűnnek fel.

Az „elmének, nyelvnek, írásnak, Tudományoknak, és Tud[ó]soknak jussaival” kapcsolatos szempontok⁷⁴³ a közösségi szerveződés ideálisként ábrázolt komplex rendszerén belül az „elme, nyelv és írás szabadságáról” és a „tudományokról”, valamint „a’ tudós férfiaknak betséről” szóló fejezetekben kapnak helyet.⁷⁴⁴ Oswald a két szóban forgó, a műben tartalmilag egységben kezelt fejezetet – szokásához híven – egy rövid elméleti alapvetéssel vezeti fel. Ebben a „testet”, a „lelkiismeretet” és az „elmét” hasonlítja össze abból a szempontból, hogy ezek normálisnak tekintett működéséhez milyen sajátos okokból kifolyólag elengedhetetlen a „szabadság” állapota. Az érvelés központi mozzanataként alkalmazott hasonlata segítségével az „elmére” vonatkozó elvont szabadságigény a „test” mozgásszükséglete alapján válik igazolhatóvá. Az egész argumentáció tehát a mozgás nélkülözhetetlenségének tételéből indul ki, amelyet Oswald elsőként közvetlenül a „test” fizikai valóságára vonatkoztatva érvényesít (mozgás nélkül az emberi test is elveszti eleveenségét és életerejét), majd az „elme” és a „gondolkodás” dimenziójára visz át, amelyben a „mozgás” szükségessége a „fejlesztés” szempontjaként jelenik meg, közvetlenül a kollektivitás (a „nép”) szintjére is alkalmazva.

„Az elmének ereje hasonló tulajdonsággal bír, mint a’ test[é], a különb-külömb féle szabados, serény, és nyomós gyakorlások, a’ kézi munka, az úzás, fegyver forgatás, küszködés, tántázolás,

⁷⁴² Az elemzések során nemcsak Oswald terminusait, hanem a gondolat-, szólás- és sajtószabadság fogalmait is használom. Utóbbiak azonban minden esetben a modern asszociációktól élesen elhatárolt, a 18. század végi koncepcionális keretekre vonatkozó jelentésváltozatban értendők.

⁷⁴³ [Osvald] (1792) i. m. 8–9. Amint azt a funkcionális társadalmi modell kapcsán már láttuk, ebben a törvények és a különböző vallások „jussai” mellett az „elmének, nyelvnek, írásnak, Tudományoknak, és Tud[ó]soknak jussai” is a tagokat és részeket összekapcsoló „boldogító fő tárgyak” közé sorolódnak. Ami a „tudomány” fogalmát illeti, mint korábban már említettük, Oswald ezt „az írott dolgok összességére” kiterjedő értelemben használja művében.

⁷⁴⁴ A mű 14. és 15. fejezeteiről van szó. [Osvald] (1792) i. m. 112–119.

futás, és több e' félék adnak a' testnek gömbölyűséget, keménységet, elevenséget, virgantzóságot és izmosságot; a' peshett nyugodalomban ellenben ha a' test mindenkor csak egy forma erőltetett mozgásokhoz köttetik bádgyott és beteges lészen: ha azért valamely Nép azt kívánja, hogy elméjének ereje tsir[á]jából ki-fejtődjék, 's idővel virágozzék, szükséges, hogy ennek is a' szabados gyakorlás meg-engedtesék; a' szabad gondolkodás az elmére nézve azt a' hasznót teszi, mellyet téssen a' mozgás a' testre nézve, és a' természet ellen való gyűlöletes erőszak valamint a' testet, úgy az elmét is merevedté, és tompává teszi.”⁷⁴⁵

A fentiek ugyanakkor nemcsak a mozgás analógiája, de a mű egyik központi, a lelkiismereti szabadságra vonatkozó tétele⁷⁴⁶ alapján is megerősítést nyernek. Utóbbinak a „természet törvénye” és a „józan okosság” alapján belátható jogossága is alapot szolgáltat arra, hogy a „szabadság” érvényesülése a gondolkodás vonatkozásában mint alapkövetelmény tételződjön. Ebből következően pedig ugyanez ennek médiumai, a „nyelv” és az „írás” tekintetében is érvényesítendő elvként tűnik fel.

„Az elme vagy is ennek meg fogó, találó, és ítélő tehetségei a' magok munkáit elő beszéd, avagy nyelv, és írás által adgyák elől. Ezeknek pedig a' természet és a' józan okosság törvénnyel szerént az a' jussok vagyon, a' mi a' Lelki ismételtnak, mivel hogy a' Lelki ismételtné is ezekből veszi eredetét. [...] [V]alamint a testnek fenn-tartására a' szabados mozgás; a' Lelki-ismételtné szabadságára pedig a' szabad vizsgálás, ítélet, 's választás szükségképpen, 'el-kerülhetetlenül kívántatik, szintén úgy szükséges lészenn az elmének is a' szabados gondolkodás, hogyha pedig ennek a' jónak és a' gonoszának megismérete körül vizsgálódnai szabados dolog, minden bizonynyal szabad lészen ennek minden más féle igazságok körül is szorgalmatossan, 's minden erőltetés nélkül gondossan forgo-lódnai; sőt szabad lészen elmélkedésével tett találmányait a' nyelvnek és az írásnak tolmátsága által is világosságra hozni, Hazafiúval a' köz jónak elől mozdítottá, 's gyarapítottá végett közleni, mivel ez is az elmének természeti jussaiban gyökereztetik, és az egyébb Hazafiúi jussoknál annyival nagyobb, a' mennyivel az elme mindenkor nemesebb a' testnél.”⁷⁴⁷

Az eddig tárgyalt fejtegetéseiben Oswald tehát egy olyan elképzelésrendszert vázol fel, amelyben a „nyilvános okoskodás” a közösségi együttélés elengedhetetlen funkciójaként jelenik meg. Ez egyrészt a „hazafiúi jussok” közé sorolódik, másrészt alapjaként az ezek erejét felülmúló „természeti jussok” adódnak, legfőbb hozadékaként pedig a „közjó” előmozdítása tételződik.

Itt tehát Oswald nem pusztán a lelkiismereti szabadság analógiáját alkalmazza a nyilvános okoskodás modelljére, de ugyanazt a kettős, „hazafiúi” és „természetes jussokra” egyaránt hivatkozó alapozást is beveti, mint amelyet a lelkiismereti szabadság és az ebből kiindulva megindokolt protestáns egyenjogúság melletti érvelések kapcsán az előző fejezetekben láthattunk. Ami a fenti gondolatmenetet e tekintetben különös jelentőséggel ruházza fel, az Oswald azon gesztusa, hogy a szólásszabadsággal kapcsolatos jogköröket a „természetes jussokra” vezeti vissza, valamint hogy ezeknek a korabeli értelemben vett „állampolgári” jogokként értelmezhető „hazafiúi jussok” közötti elsőbbségét is kijelenti.

⁷⁴⁵ [Oswald] (1792) i. m. 112.

⁷⁴⁶ [Oswald] (1792) i. m. 59–111.

⁷⁴⁷ [Oswald] (1792) i. m. 112–113.

Egy nem sokkal később következő szövegrészben e második elemet bontja ki részletesebben, amennyiben a lelkiismereti és vallásszabadsághoz hasonlóan⁷⁴⁸ a szólásszabadságot is a „nemzeti” és „polgári szabadság” minőségével kapcsolja össze.

„Ha szabad a Nemzet, szabad az elme is, szabad a nyelv, szabad a könyv-írás is. De ki-is gondolhat nagyobb, és illetlenebb képtelenséget, mint a' hol a' szabad Nemzetnek elméjére, nyelvére és pennájára bilints vettetik, hogy külső állapotjára nézve természeti tagadhatatlan szabadságát szabad gondolkodásával, szólásával, és írásával ki ne nyilatkoztathassa, meg ne bizonyíthassa, másokkal ne közölhesse. Akár mint kérkedgyenek az illetén Nemzetek az ő Nemzeti, vagy polgári szabadságokkal is, merő álom, és csak árnyék az ő szabadságok, és annak valóságától annyira vagynak, mint a' Világosság a' setétségtől. Mert valamint az emberi test ha a' szemlátásától meg fosztattatik, majd minden emberi kötelességekre alkalmatlanná tétetik, úgy a' közönséges társaság is, melyben az elmének, ennek az élet-szövétnekének, és ennek talmátsainak, a' nyelvnek, és az írásnak szabadságok meg-köttetik, s' ugyan-ezen okból minden dolgaiban vakoskodik.”⁷⁴⁹

A szövegrész kapcsán két fontos mozzanatra érdemes felhívni a figyelmet. Ezek a „nyilvános okoskodás” fejezetben felvázolt modelljét alátámasztó érvrendszer fő irányait oly módon mutatják meg, hogy közben az Oswald által „belakott” szellemi-diszkurzív táj fontos elemeire is fényt vetnek. Egyrészt érdemes kiemelni, hogy a fenti argumentáción belül hangsúlyos formában jelenik meg a felvilágosodás gondolkörét konkrét nyelvi formában is kifejező fénymetaforika. Ennek eddig két előfordulását emeltük ki a műben: az egyik a fenti idézetet néhány oldallal később követő, a „tudományok” anyanyelven történő terjesztésének a csinosodás programjával rokon elemeket mutató és a népi felvilágosítás diskurzusába illeszkedő gondolata,⁷⁵⁰ a másikkal a protestáns felekezeti egyenjogúság alátámasztásaképp és a „vakbuzgósággal” szemben bevetett érvek kapcsán találkozhatunk.⁷⁵¹ Végül azt is érdemes ennek kapcsán megemlíteni, hogy a „szóllás, és írásbéli betses természeti szabadságnak eleven eszközeiként” aposztrofált „tudós férfiak” általános jellemzésekor is a „fény” motívumának alkalmazását figyelhetjük meg.⁷⁵²

A másik kiemelendő momentum, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság korábbi példájához hasonlóan Oswald itt is a szabadság referenciájának különböző regisztereit

⁷⁴⁸ [Osvald] (1792) i. m. 64. Lásd a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság* című fejezetet.

⁷⁴⁹ [Osvald] (1792) i. m. 115.

⁷⁵⁰ [Osvald] (1792) i. m. 118. Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetet. Itt, mint láttuk, a felvilágosodás fénymetaforikája a tudományok terjesztésének szükségességét megjelenítő nyelvi eszközként funkcionál, mégpedig egy olyan érvelésen belül, amelyben a magyar nyelv propagálása a tudós hazafiság és a csinosodás programjához köthető elemekhez kapcsolva jelenik meg.

⁷⁵¹ [Osvald] (1792) i. m. 56–57. Lásd a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság* című fejezetet. Emlékeztetünk, a fényvel kapcsolatos szimbolika mindkét alkalommal a józan *Politzia*/Politika fogalmiságával szoros összefonódottságban jelenik meg.

⁷⁵² „Ezek azok, kik ösvényeinket elméjeknek 's bölts írásaiknak szövétnekével világossítyák, hogy az értelemnek homályos köde, és az akaratsnak tétovázó tántorgásai miatt lábainkat a' tudatlanságnak, és komor botrányozásnak köveibe meg ne üssük. Ha tehát csak a' természeti setétségekben is nagy hálát adatósággal tartozunk azoknak, kik a' mi lábaink ösvényének égő lámpást tartanak, mennyivel nagyobb tisztelettel, és jó indulattal tartozunk azoknak, a' kik elméinknek szövétneket tartanak, és mint egy vezérlő Angyalok e' setétségek völgyén által vezetnek bennünket az életnek minden inségei között mind e' Világi boldogságnak, mind pedig a' jövőendő örökké valóságnak ohajtott rév partyára.” [Osvald] (1792) i. m. 119.

kapcsolja össze. Ezt ezúttal is azon a gondolatmeneten belül hajtja végre, amelyben a szabadság éppen problematizált speciális típusa (jelen esetben a szólásszabadság, korábban a felekezeti szabadság) és a „nemzeti”, illetve „polgári” szabadság minősége kölcsönösen meghatározzák egymást. Bár az utóbbi jelző a szóhasználat szintjén jelzésértékű lehet, mégsem következik belőle, hogy ne a szabadság szűkebb értelemben vett rendi (azon belül is elsősorban a nemességre vonatkoztatott) értelmét lássuk bele a két szöveghelybe. Úgy tűnik, mind a lelkiismereti és vallásszabadság, mind a szólásszabadság esetében a rendi-nemesi irányú szabadságfogalomnak alárendelődő használat az, amelyik biztosra vehető, és ezt az értelmezést a „római polgár” szabadságát rendiesített változatban felidézni képes „polgári szabadság” (illetve a lelkiismereti és vallásszabadság esetében „polgári állapot”) szintagma inkább erősíti, mint gyengíti.⁷⁵³ A nyilvánosság és ehhez kapcsolódóan a „nemzet” ennél szélesebb, nagy közösségi jelentésváltozatának érvényesülése erre utaló szövegmozzanatok hiányában e passzus kapcsán tehát még másodlagos referenciaként sem vethető fel.

Ennek fényében alapvető fontosságú kérdésként vetődik fel, hogy vajon a „nép” fogalmának azon használata esetében, amelyet a jelen fejezetben elsőként citált passzusban figyelhetünk meg, illetve a „közjó” azon előfordulása vonatkozásában, amelyre a második idézet kapcsán felhívtuk a figyelmet, mennyiben tekinthetjük magától értetődőnek a szűkebb rendi-nemesi vonatkoztatási keretek érvényesülését, illetve milyen fokon feltételezhetjük esetleg a mű fontos alapfogalmai esetében korábban kimutatott szélesebb, társadalmilag kiterjesztő jelentésváltozatot. E tekintetben érdemes újfent felidézni, hogy Oswald a szólásszabadság szélesebb témáját tárgyaló fejezeten belül, az imént idézett szövegrész után nem sokkal a népi felvilágosítás diskurzusába illeszkedő elemeket vet be, mégpedig a „tudományok” és az anyanyelv terjesztésének fontossága kontextusában.

A korábban már idézett eszmefuttatásában a „tudományokra” utalva arra buzdít, hogy „betsüllyük meg [...] az Isteni jósnak ezt a’ meg betsülhetetlen ajándékát, és ennek jól tévő sugárait Nemzeti nyelvünknek segedelme által, minden Rendre, és Sorsra ki terjesztvén vessük meg Nemzetünk közönséges boldogságának fundamentomit”.⁷⁵⁴ Mint azt a részletes elemzés során is jeleztük, ez a megfogalmazás minden kétséget kizáróan a nemzeti közösség és a („közjó” szinonimájaként használt) „közboldogság” kiterjesztett értelmét implikálja, vagyis Oswald itt egyértelműen kilép a nyilvánosság szűkebb, rendi-nemesi felfogásának keretei közül. Bár önmagában a felvilágosodás fénymetaforikájának fentebb ugyancsak említett hangsúlyos alkalmazása ezt még nem feltétlenül

⁷⁵³ A szóhasználat diszkurzív kontextusát érzékeltető érdemes egy korabeli példát felidézni. A „polgár” jellegzetes, az anyanyelv használata melletti érvelésbe ágyazott, de rendi jelentéstartalmat hordozó használatát találhatjuk meg Vedres István röpiratában: „Mert olvassuk azt, hogy a Német Nyelvnek sokkal nagyobb hasonlatossága légyen a Görög, mintsem a Deák nyelvhez; és valóban mit ábrázol a Kerületekre felosztot Német Ország egyebet, mint Görög Ország Városainak különkülön való Birodalmait. A’ Nemzeti Magyar Nyelv pedig sokkal hasonlóbb a’ Deák, mintsem a’ Görög, vagy másféle Nemzet Nyelvéhez, kevés különbsége is vagyon egy Magyar Szabadsággal élő Nemes Embernek a’ hajdani Rómának Polgárjától.” Vedres István: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiui elmélkedés*. Kassa, Ellinger János, 1807 [1790]. 16–17.

⁷⁵⁴ [Osvald] (1792) i. m. 118. A gondolatmenet egészét és az ahhoz kapcsolódó elemzést lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* című fejezetben.

vonná magával, ezen a ponton kiderül, hogy a nyilvánosság műben felvázolt modellje egy olyan vonatkoztatási szintet is felmutat, amelynek tekintetében nem a „rendek” szűkebb, a politikai előjogokkal bíró csoportokra vonatkoztatott értelme, hanem a fogalom azon szélesebb jelentésváltozata releváns, amely a műben vázolt közösségeszmény szerkezeti képletét adó funkcionális társadalmi modell egészére, vagyis az utóbbi által megjelenített „nemzeti nagy közösség” minden csoportjára referál.

Ebből kiindulva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Oswald a nyilvánosság problematikája tekintetében (egyébként a műben tárgyalt több más kérdéskörhöz hasonlóan) kettős regiszterben mozog. Míg az „elmének, a’ nyelvnek, és az írásnak szabadsága” vonatkozásában a szűkebb értelemben vett rendi (vagyis lényegében: nemesi) referenciális szint a domináns, a fejezet utolsó néhány lapján tárgyalt „tudományok” tekintetében ennél jóval szélesebb közösségfelfogás mutatható ki. Összességében azt a konklúziót fogalmazhatjuk meg, hogy a „nyilvánosság” Oswald által felvázolt modelljében tetten érhetjük azt a társadalmilag inkluzív jelentéstendenciát is, amelybe nem csak a szűkebb értelemben vett politikai közösség tagjai érthetők bele, ez azonban korlátozott érvényességű, és kifejezetten a „tudományok” terjesztésének projektjére vonatkozik. Ami a nyilvánosság politikai implikációit, illetve a „nemzeti/polgári szabadsághoz” kapcsolódó, politikailag is motivált jelentéstulajdonítást illeti, e tekintetben egyértelműen a rendi-nemesi vonatkoztatási keretek meghatározóak.⁷⁵⁵ Ugyanakkor mindezt jelentősen árnyalja az a tény, hogy Oswald a két regiszter egymáshoz való viszonyát problematizálva a nyilvánosság közéleti-politikai, illetve a „tudományok” felőli aspektusait *expressis verbis* is összekapcsolja egymással, amikor a fejezetnek a nyilvánosság e két körét tárgyaló első és második részét összekötő megállapításában a tudományokat az „elme, nyelv és írásbéli szabadságnak fáklyáinak” nevezi.⁷⁵⁶ Vagyis a nyilvánosság e két dimenziója nem véletlenszerűen, hanem tudatosan végiggondolt szerzői stratégiából következően szerepel egyazon fejezetben.

Oswald nyilvánossággal kapcsolatos nézeteinek közéleti-politikai, tehát rendi-nemesi irányú hangsúlyai érvényesülnek azon érvelésben, amelyben a szerző azokra a veszélyes

⁷⁵⁵ A nyilvánosság kérdését tematizáló diskurzus hosszú távú története szempontjából igen fontosnak tűnik Vaderna Gábor azon megfigyelése, miszerint „e diskurzusban a különböző szabadságfogalmak feszültségmentesen élhettek egymás mellett: az egyén természetes szabadságjogaként, a kritika szabadságaként vagy akár a szolgaság ellentétéként”. Bár Dessewffy az 1825–1827. évi országgyűlés cenzúraügyével kapcsolatos törvénytervezetéhez csatolt (már említett) különvéleményében „a politikai szabadság kérdését” alapvetően „az egyén tökéletesedés és boldogság iránti vágyával hozza összefüggésbe, és az aufklärista Bildung fogalmához kapcsolja”, „a szabadság egyéni természetjoga” pedig „a kritika, [...] a’ »taglalás« szabadságaként jelenik meg” javaslatában, ez még kiegészül szövegében „a nemzet politikai szabadságával”. Mint Vaderna Gábor kiemeli, főként ez utóbbi mozzanaton alapulhatott azon siker, amelyet Dessewffy *Votum separatuma* a vármegyék körében aratott. A közös pont a nyilvánossággal kapcsolatos kérdéseknek, illetve annak (részben különböző értelmezési keretekben felfogott) szabadságának a sérelmi politika kontextusában való elhelyezése. Lásd Vaderna (2013) i. m. 245–246. E kettősség (a maga 18. századi kontextusának megfelelő változatában) még azt tekintetbe véve is relevánsnak tűnik Oswald érvelése szempontjából, hogy az ő álláspontja tartalmilag összességében jóval erősebben meghatározott a rendi-nemesi nyilvánosságfelfogás által, mint Dessewffyé. (Aki nem mellel a cenzúra teljes eltörlése mellett állt ki a vitában, szemben Oswalddal, aki azt – mint látni fogjuk – a nemesi nemzet kezébe tette volna.)

⁷⁵⁶ [Oswald] (1792) i. m. 117.

lehetőségekre hívja fel a figyelmet, amelyeknek a nyilvános okoskodás szabad közösségi gyakorlata gátat szabhat. Mint megtudjuk, utóbbi áldásos hatása legfőképp abban áll, hogy garanciákat teremt bizonyos nemkívánatos jelenségekkel szemben:

„Nintsen ennél hatalmasabb fegyver a' *Superstitio*, és *Despotismusság* ellen, mivel ez tselekszi, hogy a' Vallásból vak buzgóság, pénzt halászó ezer igazságtalan, és a köz jónak hasznával ellenkező tündér mesterségek, zabolátlan tzudar fösvenység, Világi birodalom, és ezt lépésenként követő törvénytelen hatalom, és semmi határt nem ismerő kényes uraság, mely az egyedül való uralkodástól tsak annyival különbözik, mennyivel az akarat a' tseleked[et]től neszármozzék.”⁷⁵⁷

Osvald három fogalmat gyúr itt egybe: a vak tekintélytisztelet vallásos meggyőződés-sel kapcsolatos formáját („superstitio”), annak azon változatát, amelyet a világi rend egy adott típusa táplálhat („despotizmus”), valamint a magánérdek egoista követésének ezekhez kapcsolódó attitűdjét.⁷⁵⁸ A néhány sorba összesűrített konglomerátum ellenpólusán a nyilvánosság egy olyan modellje áll, amelynek értéke a „közjó” zsarnoksággal szembeállított, tehát republikánus vonatkoztatási pontokat is megjelenítő fogalmában sűrűsödik össze. A „tündér” kifejezés használatával, amely a korban szokásos értelmének megfelelően „csalóka, múlandó, változékony, szemkápráztató” jelentésben szerepel, a „közjó” fogalmában sűrűsödő pozitív értékajánlattal közvetetten a „stabilitás” és az ezzel összefüggő „kiszámíthatóság” képzei kerülnek asszociatív viszonyba.⁷⁵⁹ Megállapítható, hogy a nyilvános okoskodás szabadságának a despotizmussal való konfrontálása ugyanazt a rendi-nemesi nyilvánosságfogalmat implicálja, amelyet több korábbi idézetben és a diétai vitákban is tetten értünk. E szembeállítással ugyanis áttételesen a rendi dualizmus elképzelésrendszerében a zsarnokság ellenpólusát képező rendi-nemesi szabadságfogalom érvényesül az argumentációban, ami egyúttal a „szabadság” rendi-es-republikánus értelmének, vagyis lényegében a politikai részvétel elvének a „nyilvánosság” aspektusa felőli újrafogalmazásaként is értelmezhető.

Nyilvánosság és cenzúra

Az eddigieket tovább erősítik, más szempontból pedig árnyalják azok a szövegrészek, amelyekben Osvald a nyilvánossággal kapcsolatos általános-elméleti megfontolásait a kortárs jelen összefüggésrendszerében is elhelyezi. Az okoskodás nyilvánosságának „legkeményebb monarchiákban” való létjogosultságát külön kiemelve ugyanis többször

⁷⁵⁷ [Osvald] (1792) i. m. 114.

⁷⁵⁸ A két első elem egymás mellett szerepeltetésével a „szabadság” rendi-nemesi és felekezeti (Osvald esetében nyilvánvalóan protestáns irányban elfogult) szegmensei fonódnak össze az érvelésben. Érdemes felidézni, hogy a vakbuzgóság fogalmával egy másik alkalommal is találkozunk a műben: Osvald a katolikusoknak a protestáns felekezeti szabadságot korlátozó múltbéli tevékenységét jellemzi a kifejezéssel. [Osvald] (1792) i. m. 56–57.

⁷⁵⁹ Czuczor–Fogarasi (1874) i. m. 518–519. A „tündér” ezen archaikus, a maitól eltérő jelentésrétegének relevanciájára Szilágyi Márton hívta fel a figyelmemet.

is bizonyos „borotvált fejű hazafiakra” tesz kritikus, sőt dehonesztáló megjegyzéseket. Utóbbiak a politikai önkény, a vallási vakbuzgóság és a közjával ellentétes magánérdek aktoraiként jelennek meg érvelésében.

„Jaj pedig melly nagy kárával le tsükkentt Hazánkknak mind ezeket fel-találhattuk némely borotvált fejű Hazánkfiában! Ez mutattya meg a Nemzeteknek eredendő természeti jussait, mellyeket az ilyenek le tapodni kötelességeknek tartják; ez mutat, és tészen határt a' józan okosságnak partyain ki tsapni akaró felsőségeknek. Valamint tehát a Lelki-isméretnek, úgy az elmének, nyelvnek, és az írásnak még a' leg-keményebb *Monarchiában* is tökéletes jussai vagynak, mellyek természetesen azt kívánják, hogy ennek teljes szabadság engedtessék, minémű vagyon minden más szabad Nemzetségeknél. Miért kell tehát a' mi szabad Magyar Hazánkban ezt egyedül egy két tudatlan borotvált fejű emberek kénnye, és szabad hatalma alá vetni? [...] Igaz ugyan, hogy az ébéli szabadságnak is bizonyos határokat kell tenni, mivel az olyan szabadság, melly semmi határt nem ismér, nem szabadság, hanem zabolátlan tséltapság, olyan ez, mint a' rendes, és szokott folyását el-hagyott sebes folyó víz, melly a' maga döllyfös habjaival mindenütt gyászos károkkal kegyetlenkedik. Ennek határi, a' mint közönségesen tartatik a' Vallásnak, és a' közönséges Társaságnak bátorságos voltok, 's békességek. Valami tehát ezen határ-kövekben meg nem ütözködik, valami a' szabad életre *Libertinizmusra*, *Deizmusra*, et *Naturalizmusra*, az az mindenféle Vallások belső fundamentominak [...] felforgatására, a' közönséges Társaságra nézve pedig a' felső hatalomnak meg tagadására, a' vagy *Anarchiára* nem vezet, azt mind szóval mind írással közre botsáttani, a' mint az mások sértése, 's gúnyolása nélkül megtörténhet, szabados dolog.”⁷⁶⁰

E szövegrészből világossá válik, hogy Oswald a „teljes szabadságot” emlegető szóhasználat ellenére korántsem a véleménynyilvánítás korlátlanságát propagálja. A határok kijelölése két mozzanatból áll össze. Ennek egyik eleme az önkényuralommal szembeni elhatárolás, a másik a fennálló rend és a közösségi stabilitás normatív képzeiteiből kiinduló határszabás és az ezeket fenyegető társadalmi jelenségekkel szembeni fellépés szükségességének hangsúlyozása. A „Nemzeteknek eredendő természeti jussait” letapodó „borotvált fejűkre” tett utalás ugyanakkor azt is egyértelművé teszi, hogy a politikai nyilvánosság szabadságának rendi-nemesi hangsúlyú védelme ezen a ponton (az ennek határait intézményesen biztosító cenzúra tekintetében) felekezeti dimenziót kap. Mint később részletesebben is látni fogjuk, e kitéltt ugyanis leginkább a katolikus egyháznak a cenzúrára gyakorolt befolyására irányuló kritikát lehet értelmezni. Önmagában az arcszörzetre való utalások a korban potenciálisan auto- és heterosztereotípiák mentén felépülő nemzetkarakterológiai-imagológiai vonatkozásokkal is bírhattak: a borotváltság említése jelen esetben akár a „nem magyar”, ezen belül pedig a „német” (értsd: a „bécsi kormányzathoz kötődő”) jelentések relevanciáját is felvethetné.⁷⁶¹ E jelentésréteg érvényesülését azonban az adott szövegrész vonatkozásában a „borotvált fejű *Hazánkfiak*” fordulat gyakorlatilag kizárja. Bár másodjára Oswald már „borotvált fejű *emberekről*” beszél, a felekezeti hangsúlyú értelmezést az is erősíti, hogy a szerző művének jelentős részét a protestáns egyenjogság szük-

⁷⁶⁰ [Osvald] (1792) i. m. 114–116.

⁷⁶¹ Alexander Maxwell: *Everyday Nationalism in Hungary 1789–1867*. Berlin–Boston, De Gruyter Oldenbourg, 2019. 128–152.

ségességének, jogosságának és hasznosságának bizonyítására irányuló érvrendszere bemutatásának szenteli, ez tehát minden kétséget kizáróan a mű egyik legfontosabb konkrét közéleti tétekkel bíró rétege.⁷⁶² Feltűnő a szövegrészben mindezek mellett az is, hogy az észszerű határok között gyakorolt nyilvános okoskodásnak a „Nemzetek eredendő természeti jussaiként” történő meghatározásával újfent azon természetes jogokra apelláló érvelésmód villan itt fel, amelyet a szólásszabadsággal kapcsolatos jogkörök megalapozása kapcsán már korábban is láthattunk.

Osvald számára nem kétséges, hogy bár a nyilvános okoskodás szabadsága „természetes juss”, ennek korlátlan érvényesülése komoly veszélyeket rejt magában. Ezek ellenszerét egyértelműen a cenzúra jelenti, amely explicit módon a nyilvánosság általa vázolt modelljének határt szabó intézményes eszközként jelenik meg érvrendszerében:

„Hogy pedig a’ mi magyar Hazánkban is ezen természeti szabadság lábra állhasson, de e’ mellett illendő határok között tartatván, a’ Vallásnak vagy pedig a’ közönséges társaságnak ártalmára tsuda fajzatokat ne-szülljön, és a’ két egyenlő jussal bíró Vallások között is az egyenlő mérték (aequilibrium) szentül fenn tartassék, múlthatatlanúl szükségesnek ítélem hogy Hazánkban nem tsak a’ Katholikus, hanem a’ két részre váltott Protestáns Hazafiak közül egy, vagy több könyvvizsgáló társaság *Censura* állíttassék fel, mellynek fő kötelessége a’ lenne, hogy a’ Vallások és a’ közönséges társaság fundamentomit nyilván, vagy alattomban áskáló, ’s gúnyoló, a’ közönséges békességet, ’s Hazafiui egyeséget motskos írásokkal sértegető munkákat vagy meg-jobbitva, vagy pedig, ha ez meg nem történhetne, a’ Haza tekintete eleibe jönni éppen meg ne engedné.”⁷⁶³

Látható, hogy a felekezeti egyenjogúság aspektusa a rendi-nemesi alapozású érvkészletbe illeszkedve jelenik meg a közéleti-politikai nyilvánosság problematikáját tárgyaló eszmefuttatásokon belül, az érvelés e két rétege tehát egymással szorosan összefonódva érvényesül a szövegben. Mint már említettük, Osvald megjegyzésével a központi cenzúrát támadja, mégpedig annak vélhetőleg azon jellegzetességét, hogy annak irányítása sokáig katolikus (jezsuita) kézben volt.⁷⁶⁴ Bár ez a bécsi udvari cenzúrabizottságot illetően a felvilágosult elveket valló Gerard Van Swieten vezetése alatt már Mária Terézia idején megváltozott, a magyar ügyekben illetékes pozsonyi cenzúrát egészen II. József reformjáig a pozsonyi Helytartótanács vallásügyi bizottsága végezte. Ez utóbbi olyan ultrakonzervatívnek nevezhető irányt képviselt, amelyet

⁷⁶² E szempontok mellett a korabeli párhuzamos szóhasználat is irányadó. Osvaldhoz hasonlóan fogalmaz például Bessenyei, aki saját művei betiltását a következőképp kommentálta: „Pap a Censor mindenütt, ne tsudáld, kezekbe van az igazság költsa, mellyet mindég zárva tartanak. Tsudállatos dolog, hogy a hiteles igazság, mindég tsak borotvált föbe lakhasson!” Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. Budapest, Századvég, 2018. I. 286.

⁷⁶³ [Osvald] (1792), 117.

⁷⁶⁴ Sashegyi Oszkár megfogalmazásában a könyvcenzúrát a 18. század elején „a protestantizmus elleni védekezés” hívta életre. Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*. Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda, 1938. 7. A magyarországi cenzúra korai történetéhez lásd még két tanulmányát: Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673–1705). *Magyar Könyvszemle*, 84. (1968), 1. 1–12; Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725). *Magyar Könyvszemle*, 85. (1969), 4. 321–338.

Kosáry Domokos szerint még maga Mária Terézia is „megcsontosodottnak” nevezett.⁷⁶⁵ Mivel tehát ekkor a cenzúra még nem volt központosítva a monarchiában, így állhatott elő az a helyzet, hogy a Helytartótanács könyvvizsgálói bécsi kollégáikhoz képest maradiabb és sokkal inkább a katolikus egyház érdekeinek megfelelő elvek szerint működtethették a cenzúrárt, ami magyarországi viszonylatban nemcsak a központi hatalom irányelveinek az érvényre juttatását, hanem a felekezeti szempontú, katolikus érdekű cenzúra érvényesülését is jelentette. Ebből kifolyólag pedig protestáns szemszögből valóságos fellélegzés lett volna akár az is, ha Magyarországon is az udvari bizottság látja el a cenzúrárt, hiszen a protestánsokkal szemben a pozsonyi cenzorok „különösen intoleránsan jártak el”.⁷⁶⁶ A szabályozás II. József 1781. júniusi cenzúrendeletével, illetve annak egy évvel későbbi magyarországi életbe léptetésével változott meg.⁷⁶⁷ Ekkor ugyanis a birodalom egészére vonatkozóan a bécsi központi bizottság kezébe került a cenzúra irányítása, a helyi cenzúrabizottságok ennek rendelődték alá, vagyis a rendelet felszámolta utóbbiak önállóságát.⁷⁶⁸ Ennek következtében pedig elvben megszűnt a katolikus egyház közvetlen befolyása a cenzúraügyekre.⁷⁶⁹

Az állami szempontok előtérbe helyezésének elvi alapja és az ennek megfelelő általános szabályozás mellett ugyanakkor tekintetbe kell venni a gyakorlati megvalósulással

⁷⁶⁵ Kosáry (1980) i. m. 524–525; Granasztói Olga: *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810.* Budapest, Universitas – Országos Széchényi Könyvtár, 2009. 35–37. A Mária Terézia-korabeli cenzúra rendszerének kiépüléséhez lásd még Donáth Regina: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 86. (1970), 3. 173–181.

⁷⁶⁶ Kosáry (1980) i. m. 525.

⁷⁶⁷ A rendelet magyarországi és erdélyi bevezetésének körülményeiről részletesebben lásd Sashegyi (1958) i. m. 53–67. A jozefinista sajtópolitika elveiről és az újságcenzúra magyarországi gyakorlatához lásd Kókay (1970) i. m. 42–67. Kókay többek közt Sonnenfelsnek a jozefinista cenzúra elveire és rendszerére gyakorolt hatását hangsúlyozza. Kiemeli, hogy II. József „politikai téren nem tért el lényegesen” előbbinek a cenzúra általában vett fontosságáról, a korlátlan szólásszabadság állam szempontjából vett veszélyeiről és ennek korlátozása szükségességéről vallott nézeteitől. [Kókay (1970) i. m. 47.] A sajtótermékek vonatkozásában az 1780-as évek első felében érvényesülő megengedőbb szabályozást pedig nem valamiféle „felvilágosult” elvekből vezeti le, hanem abból, hogy az uralkodó nem tulajdonított túlzott jelentőséget a megelőző időszak referáló jellegű sajtótermékeinek. Ennek megfelelően azon folyamatra, amelynek során a sajtó (részben a józsefi politika hatására, részben attól független tényezőkkel) éppen ebben az időszakban elkezdett elmozdulni „a referáló iránytól a véleménynyilvánítás felé” [Kókay (1970) i. m. 48.], a józsefi újságcenzúra szigorítással reagált. Ennek egyik nyilvánvaló jele volt például az, amikor az erdélyi parasztlázadásról adott híradások hangütését helytelenítve József 1785-ben elrendelte a magyar újságok előzetes cenzúrájának újbóli bevezetését, illetve amikor a sajtót újságbélyegek bevezetésével sújtotta 1789 júniusában. Lásd még Pruzsinszky Sándor: A cenzúra és a közjó – A jozefinista látomás. *Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatás-tudományi Szemle*, 1. (2011), 2. 140; Kosáry (1980) i. m. 528.

⁷⁶⁸ Döbör András szerint „a rendszer lényege az előzetes cenzúra decentralizálása és az utólagos cenzúra összbirodalmi centralizálása volt”. Döbör András: Sajtó és cenzúra a 18. és a 19. század fordulóján Magyarországon. *Médiakutató*, 15. (2014), 2. 19. A tanulmányban egyébiránt tévesen szerepel Gottfried van Swieten mint Mária Terézia bizalmasa, aki „az utolsó jezsuitát is eltávolította a bécsi cenzúrabizottságból”. Döbör (2014) i. m. 18. Az idősebb (Gerard) van Swietenről van szó, akinek fia, Gottfried van Swieten II. József reformjai idején játszott nagy szerepet a cenzúra irányításában.

⁷⁶⁹ H. Balázs Éva: A nyolcvanas esztendő drámája. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790.* Budapest, Akadémiai, 1989. 1046; Kosáry (1980) i. m. 525; Pruzsinszky (2011) i. m. 133.

kapcsolatos kérdéseket is. E vonatkozásban nem elhanyagolható körülmény, hogy Magyarországon (a központi cenzúrabizottság 1782. április 8-i feloszlata után annak helyébe lépő) bécsi tanulmányi bizottság a Helytartótanács megfelelő részlegén át intézkedett, az pedig helyi cenzorok és revizorok munkájára támaszkodott.⁷⁷⁰ Kifejezetten az utólagos ellenőrzésről szólva Granasztói Olga kiemeli, hogy „mivel Magyarországon revizori hivatalok nem, csak egyes revizorok voltak, a hivatali eljárás egészen egyénekhez volt kötve”, illetéknéppen pedig „sokáig éreztette hatását az egykor egyháziak által irányított szigorúbb, megcsontosodott szemlélet, hiszen a revizorok többsége egyházi személy maradt”.⁷⁷¹ Kisebb jelentőségű nyomtatványok esetében a(z előzetes) cenzori tevékenységet is egy-egy akadémiai tanár, illetve gimnáziumigazgató végezte.⁷⁷²

Részben e körülmények, részben pedig a józsefi rendszer bukásával kialakuló új helyzet figyelembevételével érthető meg, hogy 1790-ben hangsúlyosan merült fel a szólás-szabadság és a cenzúra kérdése „alkotmányos” rendezésének fontossága. Így volt ez már az 1790. június 19. és július 16. között zajló, a koronázási hitlevéllel kapcsolatos kerületi ülések során is, ahol a kérdés rendi-nemesi érdekvédelemmel kapcsolatos aspektusai fontos szerepet játszottak. A dunáninnyi megyék szerint például „a nemzetek teljes szabadságához tartozik, hogy a gondolat szabadsága közjogon nyugodjék. A nemzeti szabadság megköveteli azt is, hogy a mit törvény nem tilt, szabad legyen.” Ebből adódóan, miként Marczali a kerület pontokba szedett, előzetes „vitaanyaga” idevonatkozó részét összefoglalja „kivéve a vallás, a fejedelem az ország fensége és jogai ellen írott, vagy az erkölcsöt és szemérmet sértő munkákat, teljes sajtószabadság lesz Magyarországon. A cenzorokat pedig nem a király, hanem az ország rendeli.”⁷⁷³ A tiszaiak közös tervezete a sajtó „politikai és vallásos” szabadságának szükségességéből kiindulva annak tiszteletben tartását a mindenkori uralkodó részéről a hitlevélben kívánta biztosítani.⁷⁷⁴

Ahhoz, hogy a téma napirenden maradt, nagyban hozzájárult, hogy a cenzúrával kapcsolatos kérdéseket az országgyűlés végül (annak bizonyos felekezeti vonatkozásait kivéve) továbbra sem rendezte törvényi úton, és a döntést elodáztatva a „sajtószabadság általános elveinek kidolgozására” országos bizottságot küldött ki.⁷⁷⁵ Ezek javaslataikat – elvben – a következő diéta számára voltak hivatottak kidolgozni,⁷⁷⁶ a bizottsági munkálatok napirendre tűzésére végül azonban sem az 1792. évi, sem az azt követő

⁷⁷⁰ Kosáry (1980) i. m. 525, 527.

⁷⁷¹ Granasztói (2009) i. m. 40.

⁷⁷² Pruzsinszky (2011) i. m. 136. Ez ugyanakkor azzal a következménnyel is járt, hogy a radikális felvilágosodás kereszténység irányában kritikus vagy egyenesen vallásellenes vonulatával (a kor szóhasználatával a „libertinizmussal”) szemben a katolikus és protestáns érdekek egységfrontba is rendeződhettek.

⁷⁷³ Marczali (1907b) i. m. 11.

⁷⁷⁴ Marczali (1907b) i. m. 25.

⁷⁷⁵ 1791. évi XV. törvénycikk („Az ifjúság neveléséről”). Lásd Márkus (1901) i. m. 163.

⁷⁷⁶ A cenzúrával kapcsolatos ügyeket az 1791. évi LXVII. törvénycikk előírásának megfelelően a közpolitikai bizottság tárgyalta – az úgynevezett „tudományos bizottsággal” egyetértésben. A *Deputatio in Publico-Politicis* munkájához (de a bizottsági munkálatokról általában véve is) lásd mindenekelőtt Pajkossy Gábor: *Az 1791/3-as közpolitikai bizottság javaslatai. Az országgyűlés, a közigazgatás és a cenzúra rendezése*. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK, 1978; Pajkossy (1985) i. m. 168–173; Pajkossy Gábor: A diéta törekvések, tervek keresztitűzésében. In ifj. Bertényi Iván et alii (szerk.): *Rendiség és parla-*

diétákon nem került sor.⁷⁷⁷ Mindemellett pedig azt sem árt észben tartani, hogy II. Lipót 1790. szeptember 13-i cenzúrarendelete szembefordulni látszott a józsefi szabályozás „liberálisabb” elemeivel, és a tartalmi szempontokon túlmenően már formájából adódóan is messze volt a rendek által a nyári hitlevélvitában követelt „alkotmányos” megoldástól.⁷⁷⁸ Mindezen körülmények nagyban hozzájárulhattak ahhoz, hogy Osvald 1792-ben megjelent munkájában részletesen foglalkozott a cenzúra kérdésével.

Ami a politikai nyilvánosság felekezeti vonatkozásait illeti, egyrészt érdemes figyelembe venni, hogy már a II. Lipót-féle utasítás is – amely formálisan II. József 1781. évi rendeletének a cenzúra vallásüggyel kapcsolatos alapelveit lefektető második pontját⁷⁷⁹ értelmezte – kiemelten szólt a cenzúra vallásügyi szempontjairól. A „vallást érintő művek és írások” vonatkozásában ugyanis külön kiemelte, hogy a könyvvizsgálók „a legkisebb mértékben sem térjenek el a könyvek vizsgálatáról kiadott szabályrendeletektől”. Emellett azt is kikötötte, hogy a cenzorok sohasem engedélyezzék „mindazon könyveket és röpiratokat, amelyek a vallás tanításait és azt, ami az egyházalkotmányhoz tartozik, úgyszintén az oltár szolgálatára rendelt férfiakat gúnynak, nevetségnek teszik ki és megvetés tárgyává teszik”.⁷⁸⁰ A Lipót-féle rendelet mellett „a vallás ügyéről szóló”, a protestánsok helyzetét szabályozó 1791. évi XXVI. törvénycikk pedig – mint azt korábban más kontextusban is említettük – a vallásügyi rendelkezések között lehetőséget adott arra, hogy „mindkét hitvallású evangélikusok” (vagyis az ágostai és a helvét hitvallást követők) „úgy symbolikus, mint teológiai és az áhítatosság gyakorlására tartozó könyveiket, a maguk által rendelendő és a királyi Helytartótanácsnak névszerint bejelentendő saját felekezetökbéli külön könyvvizsgálók felügyelete alatt” kinyomtassák. Ugyanakkor a rendelkezés külön kitér arra, hogy ezekben a művekben „a katolikus vallás ellen semmi gúny vagy sértés ne foglaltassék, a felelősség terhe az ilyen gúny vagy sértésért a kinyomtatást engedélyezőkre hárulván”, valamint azt is, hogy „azon királyi rendelet [...], hogy az újonnan nyomtatott könyvekből három példány a királyi Helytartótanács útján mindenkor Ő felségéhez beküldessék, ezen könyvekre is kiterjesztetik”.⁷⁸¹ Bár a törvénycikk cenzúrával kapcsolatos rendelkezései lehetővé tették tehát a két legnagyobb protestáns egyház számára felekezeti irodalmuk saját cenzúráját, a törvény szövegében

mentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig. Budapest, Országgyűlés Hivatala – Argumentum, 2013. 321–326.

⁷⁷⁷ Mint már említettük, végül az operátumok felülvizsgálatának elrendelésére csak az 1825–1827. évi országgyűlésen került sor, az új reformjavaslatokat pedig az 1832–1836. évi országgyűlés tárgyalta.

⁷⁷⁸ A szeptember 13-i cenzúrautasítás szövegét lásd Pajkossy (2003) i. m. 50–51. A „köznyugalom megőrzésének” (*conservatio tranquillitatis*) e rendeletben megjelenő elve I. Ferenc uralkodása alatt egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Vésd össze Sashegyi (1938) i. m. 5–11; Sashegyi (1958) i. m. 236–239; Granasztói (2009) i. m. 37.

⁷⁷⁹ Ez Ballagi Géza fordításában: „Munkák, melyek a katolikus és gyakran a keresztyén vallást rendszeresen ostromolják, ép oly kevésbé tűrhetők, mint azok, melyek – hogy a különben is lábrakapott hitetlenség elterjedését annál inkább elősegítsék, – a szent vallást a nyilvánosság előtt gúny és nevetség tárgyává teszik vagy isten tulajdonságainak babonás elferdítése és álszenteskedés által megvetésre méltónak tüntetik fel.” Ballagi (2016) i. m. 106–107.

⁷⁸⁰ Pajkossy (2003) i. m. 51.

⁷⁸¹ 1791. évi XXVI. törvénycikk 5. paragrafus. Lásd Márkus (1901) i. m. 173–175.

egyfajta egyoldalúságot figyelhetünk meg, hiszen abban kizárólag az esetlegesen a katolikusokat sértő kitételek elfogadhatatlanságáról történik említés.⁷⁸²

Hogy a paragrafus végleges szövege ténylegesen nem felelt meg a protestánsok cenzúrával kapcsolatos, a diétán hangoztatott eredeti követeléseinek és várakozásainak, jól mutatja az „evangélikus” (vagyis a helvét és az ágostai hitvallást követő) rendek közösen megfogalmazott, 1790. június 22-i keltezésű beadványa. Ennek ötödik pontjában azon igényüknek adtak hangot, hogy iskolai tankönyveiket, valamint „hitvallásuk symbolikus és hittan[i] könyveit, s az ájtatosság gyakorlatára tartozókat minden könyvvizsgálat nélkül” nyomtathassák ki.⁷⁸³ Ugyanakkor a reformátusok 1791. szeptember 14. és október 13. között zajló budai zsinatának cenzúrára vonatkozó rendelkezése már részben megfelelt az 1791. évi XXVI. törvénycikk katolikus vallást védő pontjának. Ez bár az alapvető hittételeket megfogalmazó „szimbolikus könyvek” vonatkozásában kijelentette, hogy azok „vizsgálat alá többé nem tartoznak”, más „theológiai és a kegyesség gyakorlatát illető könyvek” tekintetében a könyvvizsgálók egyik feladataként éppenséggel annak ellenőrzését jelölte meg, hogy e művekben „soha a római katholika, vagy más, az országba bevett bármely keresztyén vallás ellen oly gyalázó vagy gúnyos kifejezések ne iktattassanak, melyek által az boszantó megvetésnek, fanyar vagy pajzán kigúnyolásnak tétetnének ki”.⁷⁸⁴

A felekezeti cenzúra kérdése kapcsán mindezek mellett számításba kell venni azt a vallásügy általában vett alakulása vonatkozásában már hangsúlyozott tényezőt is, hogy protestáns oldalon főként II. József, de bizonyos fokig II. Lipót halála után is egyfajta bizonytalanság alakult ki. Az adott helyzetben kétségesnek tűnt ugyanis, hogy vajon sikerül-e a főként az 1791. évi XXVI. törvénycikkben elért eredményeket hosszabb távon is megtartani. E bizonytalanságot azon momentum is erősítette, hogy az uralkodó sem a reformátusok budai, sem az evangélikusok pesti zsinatán elfogadott rendelkezéseket nem szentesítette, így azok nem emelkedtek törvényerőre.

A cenzúrával kapcsolatos ezen viták, állásfoglalások és rendelkezések minden bizonynyal szerepet játszottak Oswald álláspontjának kialakításában. Hogy művében tételen kitért a cenzúra kérdésére és az azzal kapcsolatos ellenőrzési jogkörök protestáns érdekek szempontjából vett felosztására, arra utal, hogy e problémákat művének írása, illetve kiadása idején nem láthatta megnyugtatóan rendezettnek. Nem elhanyagolható tényező a téma személyes, „biográfiai” vonatkozásokból adódó, szubjektív jelentősége sem: tudjuk, hogy Oswald maga is a dunántúli szuperintendencia könyvvizsgálójaként működött.⁷⁸⁵ Emellett pedig talán az sem, hogy a protestáns egyenjogúság követelésének

⁷⁸² Ballagi Géza értékelése szerint „[a]z uralkodó vallásnak védelemre volt szüksége a protestáns sajtóval szemben. S a [...] törvény gondoskodik is a kellő védelemről, a nélkül, hogy az osztó igazságnak eleget tenne. Feket vet a prot[estáns] írók tollára s ugyanakkor nem gondoskodik a katolikus írók szabadságának olyatén megszorításáról, hogy azzal a többi felekezet rovására vissza ne éljenek.” Ballagi (2016) i. m. 270.

⁷⁸³ Irinyi (1857) i. m. 33.

⁷⁸⁴ Ballagi (2016) i. m. 270–271.

⁷⁸⁵ Ebbéli ténykedésének három konkrét esetéről van tudomásom. Oswald Ballagi által említett, Tóth Ferenc egyik egyháztörténeti munkáján található könyvvizsgálói *approbatio*jára a bevezető fejezetben már

a rendi-nemesi érdekvédelemben való beírásával kihasználhatta utóbbinak az 1790-es évek elején meghatározó (1792-ben még mindenképp érvényesülő) retorikai felhajtóerejét. Bár a véleménynyilvánítás szabadságát nemcsak „hazafiúi jussként”, hanem mint „természetes juss” is tételezte, ebből nem következett érveléseiben a sajtószabadság azon korlátozások nélküli változatának érvényesítése, amely talán legpregnansabb formában Hajnóczynál jelent meg az időszakban.⁷⁸⁶ Felfogása messze nem azonosítható a nyilvános okoskodás e meglehetősen „radikális” modelljével: a nyilvánosság korlátozott, a felekezeti egyensúlyra is tekintettel lévő modelljéről van szó, amelynek ellenőrzésében a rendek (ezen belül pedig a nemesség) játszószínpad a főszerepet.

Osvald tehát – a kor fősodratú felfogásával összhangban – számolt azzal, hogy a „nyilvános okoskodás” (akár korlátok közé szorított változatában is) a fennálló rendet aláásó vélemények megjelenésével járhat. Abbéli véleményét, hogy ugyanakkor a nyilvánosság fenti modellje által nyújtott előnyök összességében mégiscsak felülmúlják azokat a veszélyeket, amelyek esetlegesen a korlátozottan szabad véleménynyilvánítás megvalósulásából következhetnek, elsősorban a csinosodás összehasonlító, mintakövető perspektíváját alkalmazva igyekezett alátámasztani.

„Ugyan ezt tartják más szabad, és okos Nemzetek is, úgymint az Anglusok, Hollandusok, Helvetusok, és többek is Nemzeti szabadságoknak egyik főbb, 's nemesebb tziemerének, 's tulajdonságának. Meg-kell ugyan vallani, hogy még az illetén határok közé szorítottatott írásbéli szabadság is néha néha reménységen fellül való vad gyümölcsöket terem, de hogy ha ezeket azokkal a' jókkal, melyeket a' közönséges életre nagy bőséggel áraszt egy mérő serpenyőbe vettyük, tapasztalni fogjuk, hogy amazokat ezekhez ingyen sem lehet hasonlítani. Világos példáink, 's tanú-bizonyágink ezen dologban a' Frantziák, Anglusok, Hollandusok, Saxok, és egyebek, mert hogy ezek majd minden jó

utaltunk. Tudjuk azt is, hogy Osvald is szerepelt Márton István nagy port kavart, a szuperintendenciális gyűlés által többször is elutasított kitéjét a dunántúli egyházkerület részéről bíráló tíz könyvvizsgáló között. Lásd Cziffra Mariann: Fejedelmek védelmezték. Kazinczy önimázisformáló mechanizmusai egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 112. (2008), 4. 456. Az ügyben maga Kazinczy kelt Márton védelmére a *Tudományos Gyűjteményben* a munkát támadó két recenzióval szemben. A kötetet végül Márton Bécsben adta ki, majd egy, a vitát dokumentáló recenziós kötet is megjelent, mégpedig Kazinczy előszavával: Márton István: *Keresztény moralis kis katekismus a Helvétziai Vallástétellel megegyezőleg a Magános Olvasóknak számokra*. Béts, Pichler Antal, 1817; *Prof. Tiszt. Márton István úrnak Ker. Morális katekismus nevű munkájára írt recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve*. Béts, Pichler Antal, 1818. Végül Osvald cenzori ténykedésének harmadik említendő esete élete legvégére esik, amikor Pap István vilonyai lelkész, egyben Márton István egyik legkedvesebb, a pápai tanszékre utódjául kiszemelt tanítványa által jegyzett, a keresztény felekezetek uniójáról írt munkája megkapta Osvald jóváhagyását. Az esetet szintén botrányok kísérték, az egyházkerületi ülésen Papot és írását elítélték, őt az abban foglaltak visszavonására szólították fel (amit nem tett meg), és kis híján elbocsátották állásából. Vesd össze Bodolay (1981) i. m. 165–166. Az esetről a Kazinczy-levelezésből is értesülünk. Stettner-Zádor György Kazinczyhoz írott, 1823. szeptember 12-i keltezésű, az egyházkerület bigottériáját ostromozó levélben számolt be a pápai eseményekről levelezőtársának. Stettner ebben Osvaldra is utal, amikor leírja, hogy a könyv kinyomtatását engedélyező „józan cenzor, Tábla Biró Osváld Zsigmond Ur – kit időközben szélütés talált – már a' munka vizsgálatjakor elméjében bomlottnak declaráltatott”. Lásd *Kazinczy Ferenc levelezése*. Szerk. Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1908. XVIII. 404–405.

⁷⁸⁶ Hajnóczy (1958b) i. m. 133, 173–175. A cenzúraüggyel kapcsolatos passzusok magyarul a Poór János gondozásában megjelent kötetben is megtalálhatók: Poór (1998) i. m. 144–146. Az értelmezéshez lásd Bónis (1954) i. m. 190–192.

tudományoknak, 's hasznos mesterségeknek veteményes kertyei, és hogy az értelemnek, izlésnek, erkölcsöknek, és kézi miveknek Világa nem tsak Európára, hanem majd az egész Világra is ezektől áradott, azt tsupán a' nálok hazafiúi jussal bíró szállás, és írásbéli mértékletes szabadságnak lehet tulajdonítani.”⁷⁸⁷

Osvald itt lényegében ugyanazon keretek között mozog, mint amit az angol nyilvánosságot mintaként állító, a diétai viták kapcsán taglalt felfogás kapcsán láthattunk. Erre utal egyrészt a „nemzeti szabadságként” felfogott nyilvános okoskodás kollektív jogának komparatív, mintakövető perspektívába helyezése, másrészt pedig az, hogy a nyilvánosság nála is a civilizációs előrehaladás („pallérozódás”) előfeltételeként, annak intézményes keretet adó minőségként jelenik meg. A diffuzionista hangsúlyú, végső soron egyfajta „centrum-periféria modellt” alkalmazó argumentáció középpontjában a határok közé szorított, de szabad nyilvánossággal járó esetleges hátrányok kisebbitése és a belőle fakadó „civilizációs-kulturális” előnyök hangsúlyozása áll.

A szövegelemzések alapján megállapíthatjuk, hogy a szólásszabadságnak *Az igaz hazafi*ban kifejtett elgondolásához nemcsak a rendies-nemesi szabadságfelfogás motívumai kapcsolódnak nagyon erős szálakkal, de emellett a protestáns felekezeti szabadság eszméje is alapvető fontosságú az érvelésben. Az argumentáció egyrészt kísérletként értelmezhető, amely azon tétel igazolására irányul, hogy észszerű megoldás a korlátozott szólásszabadság gyakorlati megvalósításával kapcsolatos jogköröket a rendek kezébe adni. A nyilvános okoskodás legkeményebb monarchiákban is legitim mivoltára vonatkozó megállapítás, valamint a rendek ellenőrzési jogkörének hangsúlyozása alapján nem kétséges, hogy nemcsak maga a „szóllás, és írásbéli mértékletes szabadság”, de az ennek korlátozásával kapcsolatos, a fennálló társadalmi rend és stabilitás, vagyis a „méréséklett függés” modellje szempontjából szükséges megfontolások is harmonikusan illeszkednek a rendi dualizmus elképzeléssziszteméhez, fogalmi szinten pedig az ennek megfelelő rendies-nemesi szabadságfelfogásához.

A mű nyilvánosság kérdésével kapcsolatos érvrendszerének legalább ilyen fontos eleme a felekezeti aspektus érvényesítése. Mint láttuk, a véleménynyilvánítás rendi szabadságként megalapozott, korlátozott modellje a felekezeti egyenlőség eszméjével íródik egybe a műben. Ennek fő aspektusai a katolikusok és a protestánsok között e tekintetben is érvényesítendő „egyenlő mértékre”, avagy „aequilibriumra” történő hivatkozás, a protestáns cenzorok szükségességének hangsúlyozása és ennek intézményi biztosítékainak felvázolása. Lényegében tehát a korlátozott nyilvánosság olyan ajánlatáról van szó, amelyben az ellenőrzéssel kapcsolatos jogkörök a rendek között felekezetiileg kiegyensúlyozott formában oszlanának meg.

Mindazonáltal abból, hogy a korlátozott nyilvánosság fenti modelljének közéleti-politikai tétjei nem érthetők meg a rendi és a felekezeti dimenziók figyelembevételével, nem következik, hogy a nyilvánosság modelljének elgondolása e két tendenciában merülne ki. A csinosodás komparatív, civilizációs-evolúciós, illetve „nemzeti tudományokat” pártoló, egymással összefonódó perspektívái, a felvilágosodás fénymetaforikájának

⁷⁸⁷ [Osvald] (1792), 116–117.

ezt támogató motívumai, valamint a népi felvilágosítás és a *Polizia* diskurzusait idéző, korábban górcső alá vett, de *Az igaz hazafi* szólásszabadságról szóló fejezetében is feltűnő elemek a szöveg komplex diszkurzív rétegzettségét mutatva a határok közé szorított „szóllás és írásbéli szabadság” melletti érvelés előbbiekkel ha nem is azonos mértékben fontos, de figyelmen kívül nem hagyható rétegeit reprezentálják. Ehhez a modellhez több szálon kapcsolódik a magyar nyelv közéleti használatát és fejlesztését propagáló anyanyelvi program is. Dolgozatunk utolsó nagyobb egységében ennek *Az igaz hazafi*-ban vázolt közösségeszményen belüli szerepét kíséreljük meg felmérni, mégpedig az anyanyelvhasználattal kapcsolatos nézetek korabeli közéleti vitákon belül megjelenő fontosabb tendenciáinak tükrében. Hogy a nyelvkérdés diskurzusát megfelelő távlatból szemlélhessük, előbb a történeti kontextus főbb elemeit vázoljuk fel, majd az anyanyelv közösségépítés szempontjából vett általános jelentőségéről ejtünk röviden szót.

Osvald és a nyelvkérdés – diskurzuselemzés *Az igaz hazafi egyik kulcstémája körül*

Elméleti kérdések és történeti kontextus

1784 jelentősége és a nyelvkérdés átpolitizálódása

II. József 1784. április 26-án kibocsátott, a történeti szakirodalomban szokásosan „nyelv-rendeletként” emlegetett királyi leirata fordulópontot jelentett az uralkodó és a rendek viszonyában.⁷⁸⁸ A rendelet új hivatalos nyelvként a németet vezette be a dikasztériumokban, a vármegyékben és a városokban, emellett a törvényszékek nyelveként is a németet jelölte ki, valamint a hivatalviselés, a gimnáziumokba való felvétel és az országgyűlésre való követül választás feltételül is a német nyelvtudást szabta meg.⁷⁸⁹ A nem sokkal a Szent Korona Bécsbe vitelét⁷⁹⁰ követően meghozott intézkedés óriási felháborodást váltott ki a politikailag aktív rétegek körében, amelynek a vármegyék és a városok a királynak és a Helytartótanácsnak küldött felirataikban, valamint az utóbbinak és a kancelláriának címzett levelekben adtak hangot.⁷⁹¹ Ezek többsége elkeseredett, már-már apokaliptikus hangot ütött meg, a rendelet végrehajtása következtében várható zűrzavar-ról beszélve, a magyaroknak a saját hazában való szolgaságba vetését és elnyomatását vizionálva.⁷⁹² Több megye beadványában felmerült az a gondolat, amely szerint a német hivatalos nyelvként való bevezetése akár a nemzet pusztulását is magával hozhatja. Míg a többség a latin, mások már ekkor is inkább a magyar nyelv védelmében szólaltak fel.

⁷⁸⁸ H. Balázs (1987) i. m. 226; H. Balázs (1989) i. m. 1064. A rendelet alapján a kancellária május 11-i keltezzel fogalmazta meg az erdélyi kormányzóság, a kormányiszékek és a kincstár számára szóló utasítását. A leiratot a Helytartótanács május 18-án küldte el a magyarországi törvényhatóságoknak és egyházi előjáróságoknak. Vess össze H. Balázs Éva: A nyelvtörvények útja. In: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK Közép- és Korajkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1999. 469; Soós István: II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország. In: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum, 2005. 269. Az 1784/11409. számú helytartótanácsi leirat szövegét lásd *Collectio ordinationum imperatoris Josephi II-di et repraesentationum diversorum Regni Hungariae comitatum. Pars Prima*. Dioszegini. Typis Pauli Medgyesi, 1790. 54–61.

⁷⁸⁹ Míg az intézkedés a kormányiszékek esetében 1784. november 1-jei hatállyal lépett érvénybe, a vármegyék és a városok ehhez képest egy év haladékot kaptak, az alacsonyabb bírói és más hivataloknak pedig legkésőbb három év elteltével kellett áttérniük a németre. Vess össze Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában*. Budapest, Pfeifer Ferdinánd, [1885] 1888. II. 385–386; Szekfü (1926a) i. m. 7–8. Soós (2005) i. m. 266–267; H. Balázs (1989) i. m. 1064. A rendelkezés oktatásügyi vonatkozásaihoz, valamint ennek későbbi kiegészítéseihez lásd Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848, I*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. 82–83.

⁷⁹⁰ Erre 1784. április 13-án került sor. A koronát május 25-én helyezték el a Burg kincstárában. Benda (1982) i. m. 594; Gyulai (2014) i. m. 268.

⁷⁹¹ H. Balázs (1987) i. m. 227; H. Balázs (1989) i. m. 1065; Soós (2005) i. m. 271.

⁷⁹² Marczali (1888) i. m. 390–397; Soós (2005) i. m. 271–294.

Egyes megyék főként az előbbi, míg mások az utóbbi „elvesztésével” kapcsolták össze a haza, illetve a nemzet végső romlásának lehetőségét.⁷⁹³

A rendi értelmezések központi gondolata szerint az intézkedés hátterében a kormányzat „germanizációs” törekvései álltak.⁷⁹⁴ Ezzel szemben a modern szakirodalom egyértelműen az uralkodó racionális-bürokratikus megfontolásait hangsúlyozza, amelyek a birodalom minél hatékonyabb, centralizált, egységes működését célozták.⁷⁹⁵ Ez utóbbi mozzanat nyilvánvalóan alapvető fontosságú a kormányzati szándékok értékelését tekintve, ugyanakkor – amennyiben a nyelvrendelet nyomán kibontakozó diszkurzív összecsapások kontextuális tétjeire vagyunk kíváncsiak – az intézkedés következményeit elszenvedő kortársak percepciójának feltárására is kísérletet kell tegyünk.

E tekintetben az 1784-ben kezdődő rendi tiltakozáshullámhoz hasonlóan kiemelkedő jelentőséggel bírnak az 1790–1791. évi események is. A jozefinista rendszer bukását kísérő politikai vitákon belül a nyelvkérdés kiemelt figyelmet kapott, a politikai-közéleti diskurzusok egyik legfontosabb témájává lépett elő. Ezt jól mutatja, hogy szép számmal jelentek meg olyan nyomtatványok az időszakban, amelyek kifejezetten a közéleti, hivatali nyelvhasználat, illetve az oktatási nyelv problematikájával foglalkoztak, vagy éppen ahhoz a vitához szóltak hozzá, amely a magyar „bevezetését” és a latin „megtartását” támogatók csoportjai között zajlott.

Nyilvánvaló, hogy a nyelv problematikájának felértékelődése nem tekinthető önmagában és kizárólag a nyelvrendeletre adott reakció hozadékának. Már Szekfű Gyula hangsúlyozta „a nyelvkérdés első fokozatának”,⁷⁹⁶ a 18. század második felében a nyelvrendeletet

⁷⁹³ Soós (2005) i. m. 274. Már Marczali Henrik, majd őt követve Szekfű Gyula is hangsúlyozta, hogy a megyék többsége ekkor még a latin használata mellett kardoskodott. Marczali (1888) i. m. 397; Szekfű (1926a) i. m. 32. Soós István összevetéséből számszerűleg is kiderül, hogy 1784-ben 37 feliratban találjuk meg a latin további megtartásának javaslatát és 20-ban a magyar bevezetése melletti érvelést. Az adatok értékelésénél ugyanakkor mindenképp figyelembe veendő, hogy Soós azokat a *repraesentatiókat* is a latint támogatók táborába sorolta, amelyek esetében csak annyi derül ki a kancelláriai iratok alapján, hogy azok a német nyelvet alkalmatlannak találták a hivatali ügyek és a törvénykezés intézésére. Soós (2005) i. m. 295–296.

⁷⁹⁴ Bár a nyelvrendelet magyarországi értelmezését meghatározó germanizációs narratíva kortárs változataiban kezdettől fogva kimutathatók etnikai-etnokulturális elemek, ebben ekkor még alapvetően a rendi-nemzeti sérelmi perspektíva dominált. Később (kismértékben már a 18. század végétől kezdve, de főként a 19. századi értelmezésekben) egyre inkább az előbbi rétegek kerültek előtérbe, miután a nyelvkérdés egésze a modern értelemben vett nemzeti problematika (vesd össze „nemzetiségi kérdés”) részévé vált. Vesd össze Soós (2005) i. m. 262–263. A rendi keretek között megjelenő etnicizáló elemek korai felbukkanására lásd például Vedres István röpiratát: Vedres (1807) i. m. Elemzését lásd Hönich Henrik: Milyen nyelv és milyen nemzet? Az anyanyelv és a politikai nyelvek. Egy 1790-es röpirat tanulságai. In Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna Diána (szerk.): *KoraújkorÁSZ. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Budapest, ELTE BTK, 2014. 145–159; Hönich Henrik: Which Language and Which Nation? Mother Tongue and Political Languages: Insights From a Pamphlet Published in 1790. In Almási Gábor – Lav Šubarić (szerk.): *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Leiden–Boston, Brill, 2015. 35–63.

⁷⁹⁵ Szekfű (1926a) i. m. 8–9; H. Balázs (1987) i. m. 227; H. Balázs (1989) i. m. 1065; Soós (2005) i. m. 264–265.

⁷⁹⁶ Szekfű (1926a) i. m. 22.

megelőzően, illetve attól függetlenül jelentkező „kultúrtörökvéseknek”⁷⁹⁷ a jelentőségét, az „írók mozgalmának” szerepét.⁷⁹⁸ A nyelvrendeletnek a téma átpolitizálódása szempontjából vett meghatározó mivolta azonban a Szekfű által jelzett folyamatok figyelembevételével együtt is tagadhatatlan, hiszen bizonyos értelemben ez nyitotta ki Pandora szelencéjét azzal, hogy a rendi előjogokat sértő intézkedések sorába illeszkedve a rendi közvélemény érzékenységet is nagyban megnövelte a nyelvhasználattal kapcsolatos kérdések vonatkozásában. Ez rendi oldalon eleinte elsősorban a latin hivatalos-funkcionális, egyben a rendi előjogok rendszerébe illeszkedő szimbolikus szerepének hangsúlyozását jelentette, ám később egyre inkább előnyben részesítették a magyar nyelvet a latinnal szemben. Igencsak találó e tekintetben H. Balázs Éva megfogalmazása, aki „a magyar politikai tudat, a magyar művelődés szempontjából oly fontos nyelvrendelet” jelentőségét abban látta, hogy az „a tudatalatti tudatossá tette, a közönyösen kezelt természetet életszükségletté emelte.” Ennek következtében „az anyanyelv védelme – szinte előzmény nélkül – politikai programmá vált”.⁷⁹⁹

E program megformálódásának történetében az 1790–1791. évi országgyűlésen lezajlott dietai viták kiemelkedő szerepet játszottak.⁸⁰⁰ A témának a szűkebb, intézményes értelemben vett politikai szférába kerülését mi sem mutatja jobban, mint az utóbbiak eredményeként megalkotott 1791. évi nyelvtörvény.⁸⁰¹ Bár a törvényben foglalt rendelkezések meglehetősen szerénynek mondhatók, és semmiképp sem tekinthetők egy radikális nyelvi program lenyomatának, a törvényszöveg konkrét tartalmától függetlenül is mindenekelőtt olyan dokumentumként értékelendő, amelynek létrejötte már önmagában véve is a nyelvkérdés politikai dimenzióba kerülését jelzi. A törvény elfogadását megelőző hosszas viták és alkudozások, valamint az ezek eredményeképpen elfogadott végleges törvényszöveg – tartalmi visszafogottsága mellett is – azon hosszú távú folyamat kezdeti szakaszát jelzik, amelyben a nyelvkérdés lassanként egyre inkább átpolitizálódott, és a politikai diskurzus részévé vált.

⁷⁹⁷ Szekfű (1926a) i. m. 18.

⁷⁹⁸ Szekfű (1926a) i. m. 14–23. Szekfű nagy jelentőséget tulajdonít e bevezető szakasznak. Szerinte ugyanis a nyelvi gondolat (a korábbi „szellemi alapvetések” talaján) bár „II. József uralkodása alatt” fejlődött ki, de „rendeletei nélkül is megérett arra, hogy szélesebb körökbe behatoljon.” Szekfű (1926a) i. m. 22. Részben e megfontolásokat fejlesztette tovább az „írók” és főként Bessenyei jelentőségét hangsúlyozó Bíró Ferenc. Főként: Bíró (1995a) i. m. 117–138.

⁷⁹⁹ H. Balázs (1999) i. m. 470. Máshol ugyanezt a következőképp fogalmazta meg: „A rendelkezés tapintatlansága mély gyökereket sért, lappangó érzéseket tudatosít: a nemzeti fejlődés új szakaszának megindulását hozza.” H. Balázs (1987) i. m. 226; H. Balázs (1989) i. m. 1064.

⁸⁰⁰ Péter László az 1790–1791. évi országgyűlést olyan eseményként említi, amely a nemességnek a nyelvkérdésben jellemző attitűdjét nagymértékben formálta (a francia forradalom, a nemességnek II. József „germanizációként” értelmezett törekvéseivel szembeni, látványos sikerekkel járó ellenállása és a napóleoni háborúk mellett.) Lásd Péter (2012d) i. m. 185.

⁸⁰¹ „Ő szent felsége biztosítja a karokat és rendeket, hogy bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használtatni; hogy pedig a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a gymnásiumokon, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár fog beállíttatni, hogy azok, a kik e nyelvet nem tudják s meg akarják tanulni, vagy a kik azt már tudják, magukat tökéletesíteni kívánják benne, alkalmat nyerjenek bármelyik irányban kívánságuk teljesedésére; a kormányzéki ügyek pedig most még latin nyelven lesznek tárgyalandók.” 1791. évi XVI. törvénycikk („Hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék”). Lásd Márkus (1901) i. m. 163.

Lényegében e folyamat lényegét ragadta meg Benda Kálmán akkor, amikor az 1790. évi „nemesi mozgalmak” és a „korábbi rendi felkelések” összehasonlításából kiindulva megállapította, hogy előbbieken a kiváltságokra és jogokra való hivatkozás utóbbiakra is jellemző hagyományos mozzanatai mellett új elemként a „nemzeti nyelv védelmére” és annak fejlesztésére irányuló szándék jelent meg rendi oldalon. Mindezt olyan tendenciaként értelmezte, amely azt jelzi, hogy

„az ancien régime külseje alatt a rendi mozgalmakban is ott rejtőzködik a csírázó újkori, modern nemzeti gondolat, a nyelvi-etnikai összetartozás eszméje, amely ideológiai alapja annak a bonyolult történelmi folyamatnak, amely alig néhány évtized alatt széttöri majd a rendi kereteket, s a nemzet sorába emeli az ekkor még jogtalan osztályokat.”⁸⁰²

Azt mondhatjuk, hogy a Benda által felvetett gondolatok a nacionalizmuskutatás egyik alapvető dilemmájának relevanciáját a magyar történelem vonatkozásában mutatják meg, amennyiben indirekt módon azt az általános kérdést is feszegetik, hogy egyáltalán mikortól és milyen ismérvek alapján beszélhetünk modern értelemben vett nacionalizmusról, modern nemzetről. Hogy egy átlátható tipológiával dolgozhassunk, érdemes a szakirodalomban uralkodó felosztáshoz folyamodni, és ezek két nagy, a modern nacionalizmuselméletek diskurzusában uralkodó felosztást ideiglenes jelleggel elfogadva a „modernista” és az „etnoszimbolista” elméletek megkülönböztetéséből kiindulni.⁸⁰³ E felosztás alkalmazásának provizórikus jellegét annál is inkább fontos hangsúlyozni, mivel mint látni fogjuk, ez arra szolgál, hogy a kutatás nacionalizmuselméletek szempontjából vett szemléleti keretei ezek bizonyos felismeréseit szem előtt tartó, de a konstruktivista megközelítést preferáló dimenzióban legyenek pozicionálhatók.

Ami a „kezdetek” dilemmáját illeti, e tipológia szerint a modernista teóriák felismeréseinek egyik legfontosabbika a nemzetek újszerűsége. E hagyományos felosztásban

⁸⁰² Benda (1980) i. m. 36.

⁸⁰³ A „nemzetet” – Szűcs Jenő szóhasználatával élve – teleologikus szemléleti keretbe helyező, azt a történelmi folyamat immanens princípiumaként tételező „primordialista” megközelítéseket, mint amelyek maguk is a leírni (megérteni) szándékozott nacionalista diskurzus részének tekinthetők, szándékosan hagyománnyal figyelmen kívül. Vessd össze Szűcs (1984b) i. m. 203, 222. Umot Özkirimli összefoglaló munkájában a primordialista szemléletmódról a következőket találjuk: „Ez egy átfogó fogalom, mely azon szerzők jellemzésére szolgál, akik szerint a nemzethez tartozás az emberek olyanfajta természetes tulajdonsága, mint amilyen a beszéd, a látás vagy a szaglás, és akik szerint a nemzetek öröktől fogva léteznek.” Umot Özkirimli: *Theories of Nationalism*. New York, Palgrave, 2000. 64. Az etnoszimbolizmus és modernizmus kettőssége által meghatározott paradigmában nem elhelyezhető felfogásokat tárgyalva Anthony D. Smith a primordializmus mellett a perennialista felfogást is megkülönböztette, amelyben anélkül helyeződik a hangsúly a nemzetek ősiségére, hogy azok „természetes” mivolta megfogalmazást nyerne. (Miként Özkirimli felhívja rá a figyelmet, a fenti kategorizáció kritikájaként vethető fel, hogy az ilyen módon meghatározott perennializmus és a Smith által proponált etnoszimbolizmus között igencsak képlekeny a határ. Özkirimli (2000) i. m. 69. Ugyanakkor a primordialista paradigmán belül is elkülöníti a *par excellence* nacionalista felfogásmódot a nacionalizmuselméletek diskurzusán belül elhelyezhető szociobiológiai, illetve kulturális alapú elgondolásoktól. Primordializmus és perennializmus viszonyának kérdéséhez lásd Anthony D. Smith: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, Oxford University Press, 1999. 3–6.

az idesorolható munkákat elsősorban azon jellegzetességük teszi a „modernista” címkével ellátott kategória elemeivé, hogy alapvetően mindegyikük a modernitás találmányaként tekint a nacionalizmusra, a nemzetet pedig általában ez utóbbiból vezetik le. Ami e tekintetben elsősorban számít, az mindenekelőtt az időbeliség. Vagyis a lehető legegyszerűbben megfogalmazva az, hogy a nacionalizmus és a nemzet esetében egyaránt valami újról van szó, amely a korábbiakból, a „régiből” nem vezethető le. Ezzel szemben, a modernista nacionalizmuselméletek kritikájaként, a nacionalista diskurzusok modernségének elismerése mellett a nemzetek történeti beágyazottságát, gyökereit hangsúlyozó teóriák is napvilágot láttak. Ezen elméletek kulcsszavai – elsősorban Anthony D. Smith nyomán – a „szimbólum” és az „etnikum” lettek. Ezek segítségével a folyamatosság képzetét igyekeztek előtérbe helyezni, szemben a modernista elméletekkel, amelyek éppen ennek ellenkezőjét, a nemzetek modernitáshoz kötöttségét kívánták bizonyítani.⁸⁰⁴

Bár a fenti felosztás bizonyos értelemben „kitakarja” az egyes elméletek sok esetben nagyon is jellemző, a részkérdések vonatkozásában megnyilvánuló érzékenységet,⁸⁰⁵ ezzel együtt is jól mutatja az elméleti megközelítések történeti képletekhez képest túlságosan is elnagyolt léptékét. A következő elemzések során a történeti-diszkurzív folyamatok „földközeli” dimenziója felé elmozdulva arra teszek kísérletet, hogy az intencionalista-kontextualista és konceptualista alapállású diskurzustörténet perspektíváját a nyelvkérdés mint a 18–19. századi magyar nemzettudat alakulástörténetében figyelmen kívül nem hagyható elem vonatkozásában alkalmazzam. Ennek során – az eddigi elemzésekhez hasonlóan – olyan intenzív szövegvizsgálati megközelítésnek szánok kiemelt szerepet, amely elsősorban a fogalomhasználatok, érvelés- és beszédmódok, valamint a mögöttük meghúzódó érték- és képzettársítások, illetve lojalitásirányok különböző változataira és csoportjaira érzékeny. Azokra, amelyek a nyelvhasználattal (mint a nemzetproblematika szempontjából megkerülhetetlen kérdéssel) kapcsolatos érvelések diszkurzív környezetét adták, olykor támogatva azokat, más esetekben pedig ellennarratívák részeként. Csak ezek használatának, átírásainak feltárása segítségével, valamint mindennek a nyelvvel kapcsolatos érvelésekhez való viszonya figyelembevételével kaphatjuk meg a nyelvkérdés 18. század végi diskurzustörténetének egy megfelelő mértékben árnyalt képét. E mélyreható szövegvizsgálati módszer segítségével remélhetőleg sikerül a nyelvvel kapcsolatos korabeli érvelések azon kontextuális jelentéssrétegeit is feltárni, amelyek esetleg nem mutatnak folytonosságot a kultúrnacionalista érvelésmódok későbbi,

⁸⁰⁴ A nacionalizmuselméletek, főként a modernista és az etnoszimbolista elméletek ismertetése áttekintő jelleggel: Özkirimli (2000) i. m. 85–189.

⁸⁰⁵ Gondoljunk csak arra, hogy egyrészt a modern nemzetek kialakulását elsörendően az ipari civilizáció megjelenéséhez kötő, és ezért hagyományosan modernistának tartott Ernest Gellner maga is figyelmet fordít arra, hogy a nacionalizmus (fel)használ bizonyos kulturális előzményeket: „Bár mindnek nem veheti hasznát, [a nacionalizmus] felhasználja a megelőző kultúrák bizonyos elemeit, miközben általában átalakítja azokat e folyamat során.” Lásd Gellner (1983) i. m. 48. Másrészt például az etnoszimbolista elméletek leginkább meghatározó szerzője, A. D. Smith sem kérdőjelezi meg azt, hogy a modern nemzeteket valami módon fogalmilag el kell különíteni a korábbi nagyobb társadalmi-kulturális szerveződésektől. Anthony D. Smith: A nacionalizmus. Ford. Heil Tamás. In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány, 1995a. 12.

19. századi változataival. Ezáltal pedig lényegében nem máshoz, mint az etnokulturális-nyelvi elemeket mutató közösségfelfogásokhoz köthető megnyilvánulások korabeli, kontextuális *jelentéséhez* kerülhetünk közelebb ahelyett, hogy túlságosan egyoldalú módon azok utólagos, a 19. századi nemzetépítés nyelv- és nemzeti közösség esszenciális összetartozását tételező felfogásának perspektívájából vett *jelentőségéből* indulnánk ki.⁸⁰⁶

A nacionalizmuselméletek szempontjából azt mondhatjuk, hogy a politikai diskurzusok ilyen típusú, a mindenkori diszkurzív „szubsztrátumra” koncentráló szövegközeli vizsgálata elsősorban a modernista teóriákra jellemző, a „nemzeti ébresztők” tevékenységét sok esetben abszolutizáló elbeszélés korrekcióját jelenti. Ennek oka, hogy e megközelítésmódon belül elsősorban az „elitek” teremtő gesztusai alapanyagául, illetve diszkurzív környezeteként szolgáló diszkurzustörténeti „alaprétegek” vizsgálata kap elsősorban figyelmet. Egy ilyen értelemben felfogott diszkurzuselemzés legfőképp azon kérdéskör relevanciájának szem előtt tartását vonja maga után, hogy az egyes érvelések „innovatívnak” minősíthető (utólagos perspektívából akár a nacionalista beszédmodok felé mutatóként is felfogható) elemei miképpen helyezhetők el és értékelhetők a korban a beszélők mint történeti aktorok számára rendelkezésre álló, a társadalom- és mentalitástörténeti dimenziókkal kölcsönhatásban működő diszkurzív-nyelvi rendszer más szegmensei viszonylatában, valamint hogy ezek kifejezésre juttatásában e rendszer mely diszkurzív építőköveit milyen kombinációkban használja. Mint láttuk, az elsődleges kontextus prioritása a 19. századi nacionalista diskurzusokhoz való viszony tekintetében az ezekhez képest diszkontinuus mozzanatok feltárásának imperatívuszát vonja maga után.⁸⁰⁷ Másrésztől, ami az „előzményeket” illeti, a „rég”i rendi mozgalmak és az 1790. évi „új” viszonyának Benda Kálmán által feszegetett dilemmájára visszautalva ez azt jelenti, hogy az elsődleges kontextus dimenzióját előtérbe helyező szemléletmód jellegzetességeként kell számolnunk azzal is, hogy abban a „változás” dimenziója mellett az „állandóság” mozzanatai is kitüntetett figyelemben részesülnek.

E megközelítésmód fokozott affinitást mutat az etnoszimbolista perspektívával, amelyben nagy hangsúly helyeződik a nemzettudat hosszú távú alakulástörténetének dimenziójára. Ez a magyar kontextusban a kora újkori magyar nemzettudat alapvetően laterális jellegének, a rendi-nemesi identitáskonstrukció meghatározó szerepének belátását implikálja.⁸⁰⁸ A diszkurzív megközelítésmód ugyanakkor az etnoszimbolista elméletekre

⁸⁰⁶ E megfontolások kapcsán érdemes felidézni a kora újkori patriotizmusok kelet-közép-európai változatainak Trencsényi Balázs és Zászkaliczky Márton nevéhez köthető értelmezési ajánlatát. Ebben ugyanis a hazafiság kora újkori képleteinek a későbbi nacionalista beszédmodokkal diszkontinuus mozzanatai kimutatásának fontosságát hangsúlyozták, és arra hívták fel a figyelmet, hogy a kontextualista-nyelvi elemzés (ezen belül is a politikai nyelvek/beszédmodok kategóriájának alkalmazása) lehet egy ilyen megközelítésmód fő eszköze. Vess össze Trencsényi–Zászkaliczky (2010) i. m. 2–3.

⁸⁰⁷ Más léptékben mozogva (jóval durvább közelítésben), de hasonló következtetésekre jut Umut Özkirimli, aki azt hangsúlyozza, hogy a „premodern” etnikumok és a „modern” nacionalizmus „diszkurzív univerzumai” között éles különbséget kell tenni. Umut Özkirimli: *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement*. Houndmills – New York, Palgrave, 2005. 31–32.

⁸⁰⁸ Anthony D. Smith: A nemzetek eredete. Ford. Keszei András. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, Rejtjel, 2004. 204–229, különösen: 210–213; Szabó András

jellemző elvont képletek egyfajta meghaladását is jelenti, hiszen a fentiek nem általában véve, hanem a mindennapi diszkurzív működés részfolyamatainak dimenziójában válnak a vizsgálat elsődleges szempontjává. Mindez ugyanakkor korántsem jelenti az értelemadás teremtő gesztusainak teljes figyelmen kívül hagyását: az „elitek” főként a modernista elméletek által hangsúlyozott „konstrukciók” szerepe a hagyományok teremtő alakításában tagadhatatlan. A módszertani fejezetben hangsúlyozott módszertani individualizmus és a (tulajdonított) szerzői szándékok dimenziója a jelen fejezet fókuszában álló, a nyelvkérdés Osvald művében betöltött szerepének és a diszkurzív környezethez való viszonyának meghatározására irányuló kérdésfelvetés során is releváns marad. A fent elmondottak miatt ugyanakkor ebben a fejezetben a korábbiaknál is nagyobb súllyal igyekszem majd a kontextuális keretek és a diszkurzív környezet, valamint az érvelések alapanyagául szolgáló diszkurzív „szubsztrátum” dimenzióit figyelembe venni. Összességében elmondható, hogy a röviden ismertetett diszkurzív, egyben kontextualista megközelítés két irányban is alkalmas a nemzetek genezise, illetve modernsége körül forgó, lezárhatatlannak bizonyuló viták meghaladására.⁸⁰⁹ Egyrészt lehetőséget ad arra, hogy a nemzeti ébresztők, az elitek szerepét és jelentőségét a diszkurzív struktúrák és a folyamatszerű átalakulások részeként értelmezhesük, másrészt pedig az etnoszimbolista megközelítés túlságos elvontságára is gyógyírt jelenthet. Végül az esszencializáló kérdésfeltevések legalább provizórikus félretételével mód nyílna a diskurzusok mindennapi működésének jobb megértésére is.

Ennek megvalósítása ideális esetben olyan részletekbe menő vizsgálatok útján lehetséges, amelyek a nyelvről szóló diskurzus egészét figyelembe véve annak minden szegmensét alapos szövegelemzések alá vetik. Ugyanakkor mivel ilyen jellegű alapkutatások egyelőre csak kis számban állnak rendelkezésre,⁸¹⁰ jelen pillanatban egy ilyen jellegű kutatás részletes szövegelemzésekből nyert eredményekre csak nagyon korlátozott mértékben támaszkodhat. Ugyanakkor abból kifolyólag, hogy jelen dolgozat témája nem a nyelvkérdés normatív közösségkoncepciók szempontjából vett 18. század végi

Péter: „De profundis”. Nemzeteszelmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok*, 146. (2012), 5. 1085–1160, főként: 1150–1160.

⁸⁰⁹ Umut Özkirimli: *Theories of Nationalism*. Second Edition. Houndmills – New York, Palgrave, 2010. 169.

⁸¹⁰ Az újabb irodalom tekintetében kiemelendők azok az elemzések, amelyek masszív empirikus alapról kiindulva, egy jól körülhatárolt szövegtörzset alapul véve, részletes szöveg- és diskurzuselemzéseken keresztül közelítenek a nyelvkérdés problematikájához. Ilyenként említhető többek közt a Balogh Piroska és Szilágyi Márton által jegyzett, az *Ephemerides Budenses* magyar nyelvhasználatról szóló cikkeit vizsgáló tanulmánya vagy Margócsy Istvánnak a 18. századi magyar nyelvhasználat oktatásbéli szerepéről írt alapvető, tekintélyes mennyiségű forrásanyagot mozgató összefoglalása. Ezen kutatások – mindenekelőtt a tüzetes szövegvizsgálatok előtérbe helyezése szempontjából – jelen vizsgálódások számára is követendő mintaként szolgálnak, és a régebbi szakirodalomra sok esetben jellemző, a korábbi előfeltevésekre építő, „deduktív” megközelítéshez képest előremutató vállalkozásokként értékelendők. Lásd Balogh Piroska – Szilágyi Márton: „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est.” Az *Ephemerides Budenses* a magyar nyelvhasználat kérdéséről. In Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum, 2005. 23–69; Margócsy István: A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum, 2005. 71–151.

diszkurzív jelentőségének általános érvényű meghatározása, hanem Oswald művének diszkurzív-kontextualista elemzése, jelen keretek között nem vállalkozhatunk egy teljességre törekvő diskurzuselemzésre. Ezzel együtt a fenti megfontolásokat a következő, a nyelvkérdés vizsgálata szempontjából behatároltabb elemzés számára is irányadónak tekintjük.

A magyar nyelv melletti érvek *Az igaz hazafiban* és a diszkurzív környezet

A következő, a nyelvkérdéssel kapcsolatos vizsgálódások kiindulópontjaként Oswald művének azon érvelései szolgálnak, amelyek a „nemzet” fogalmát explicit módon tematizálják. Mivel pedig a „nemzet” mibenlétét taglaló meglehetősen terjedelmes rész nagyobbik felét az anyanyelv problematikáját tárgyaló passzusok teszik ki, az érvelések részletes elemzése remélhetőleg lehetőséget ad annak megvilágítására, hogy az anyanyelvhasználat fontosságáról alkotott elképzelések hogyan illeszkednek össze a műben a közösségiség alapkérdéseivel.⁸¹¹ Érdemes tehát egyrészt kibogozni, mit is mond Oswald konkrétan e tárgyban, illetve milyen narratív stratégiákat vet be mondandója retorikai érvényesítése érdekében, másrészt pedig azt is tüzetesebben megvizsgálni, hogy megnyilatkozásai milyen viszonyban állnak a szűkebb diszkurzív környezet jellemző érveléseivel.

Osvald szövegszervezési stratégiájának egyik alapvető jellegzetessége, hogy a művet tematikailag összetartó két meghatározó jelentőségű főfogalmat („haza”, illetve „hazafi”) más közösségképző erejű fogalmakkal társítja, illetve hogy ezekbe különböző beszédmodokból, diskurzusokból származó képzet- és értékvonatkozásokat sűrít bele. Ennek egyik eklatáns esete az, ahogyan a „nemzet” fogalmát mint a „haza” társfogalmát és az azt meghatározó egyik jellemzőként az anyanyelv kategóriáját játékosan hozza: ezt ugyanis úgy teszi, hogy az utóbbit olyan beszédmodokba is beleilleszti, amelyeknek a nyelv tematikája egyébként nem, vagy általában más formában képezi részét. E művelet eredményeképpen a különböző érvelés- és beszédmodok egyes elemei mind a „nemzet”, mind a „haza”/„hazafi” fogalmainak szemantikájába beleíródnak, és így az e fogalmakkal megjeleníteni szándékozott közösség meghatározó jegyeiként nyerik el értelmüket a szövegben. Az elemzések során egyrészt arra fogok koncentrálni, hogy az anyanyelvhasználat témája kontextusában domináló beszédmodok alkalmazását, illetve ezen belül ezek átírásainak, nyelvkérdéssel való kombinálásának legegységértelműbb eseteit bemutassam. Ezzel párhuzamosan pedig sort kerítek az anyanyelvhasználat problematikájával kapcsolatban megjelenő fontosabb altémák elkülönítésére is, főként azokra az érvelésekre figyelve, amelyekből az anyanyelv nemzeti közösség szempontjából vett jelentőségének állítása kibontható. Mivel pedig *Az igaz hazafinak* a „nemzet” fogalmát és a nyelvkérdést tárgyaló passzusai a mű más témáihoz képest is fokozott mértékben látszanak rezonálni

⁸¹¹ E szövegrészek áttekintése során a mű második fejezetének a „haza” fogalmát tárgyaló első felét követő azon passzusaira fogok tehát koncentrálni, amelyekben Oswald a „nemzet” meghatározására tesz kísérletet. Vesd össze [Osvald] (1792) i. m. 16–29.

a korabeli diszkurzív környezettel (pontosabban annak egy bizonyos szegmensével), a következő elemzések során utóbbinak a szokásosnál is nagyobb figyelmet fogok szentelni, Oswald górcső alá vett gondolatmeneteit mindig a nyelvkérdés, illetve a nyelvhasználat és a közösség összefüggéseit tematizáló korabeli viták adott érvelés szempontjából releváns megnyilvánulásainak tükrében vizsgálva.⁸¹²

Az „uralkodó nemzet” és a nemzet jele

Elsőként lássuk *Az igaz hazafi* azon passzusát, ahol az anyanyelv használatának általános igényéből fakadó, közvetlen politikai konzekvenciákkal is bíró követelések a leghatározottabb formában fogalmazódnak meg. Oswald itt a magyar nyelv használata melletti érvei alátámasztására a következő megfontolást teszi:

„Tudgyuk ugyan mit mondanak ezekre [ti. a magyar nyelv használata melletti érvekre] a’ Deák nyelvnek mód nélkül való pártfogói; a’ Magyar nyelv úgymond Hazánkban nem közönséges mindeneknél, mert vagynak Tótos Vármegyék is, melyekben a’ köz nép Magyarúl igen keveset, vagy éppen semmit sem tud; de mi erre csak azt adgyuk válaszul, hogy ollyatán Vármegyénk csak egy is nintsen, hol a’ Tiszt-viselők, és Fő Rendek Magyarúl ne tudnának; sőt a’ köz Nép között is sokan találkoznak, kik ezen nyelvet értik; Azért is semmi nem volna még is illendőbb, mint sem, hogy a’ ki a’ Magyar kenyeret szereti, nyelvünk, ’s ez által Nemzetünket is szeresse s’ betsüllye meg! Ha az idegenek törvényeink meg tartásokra majd azonnal kötelessek, mihelyt országunkba bé-lépnek, mért nem lehetne Hazánk lakossait arra kinszeríteni, hogy annak a’ földnek nyelvét tanúllják meg, melynek zsirjával élnek? De elég az, hogy Magyar és Erdély országban sokkal többen vagynak a’ Magyarok más Nemzeteknél, azért is illendő, hogy a kisebb rész alkalmaztassa magát a’ nagyobbikhoz. A’ Németes és Tótos vármegyéket ’s Királyi városokat lehetne ezen törvény alól egy ideig mentekké tenni, a Horvátokat pedig hanem ha magoknak tessenék egy átallyában fel-szabadítani, született nyelvek mellett hagyni.”⁸¹³

A passzus értelméhez érdemes egy, a fentiekre több szempontból is emlékeztető kortárs eszmefuttatást felidézni. Sok tekintetben hasonló gondolatok fogalmazódnak meg ugyanis Kiss József röpiratának lapjain, amely két évvel korábban, 1790-ben látott napvilágot:⁸¹⁴

⁸¹² Szeretném ugyanakkor hangsúlyozni, hogy ezzel a céloom (az eddigi szövegelemzésekhez hasonlóan) ezúttal sem az adott diskurzus különböző érveléstípusainak és témáinak kimerítő tipológiai elemzése – az anyanyelvvel kapcsolatos korabeli viták egyes vonulatainak szisztematikus, teljességre törekvő bemutatását a későbbi kutatásokra hagyom –, hanem az, hogy *Az igaz hazafi* érveléseit a diszkurzív környezet viszonylatában értelmezhessem. Elsősorban az 1790-es évek elején nyomtatásban megjelent „röpiratos” anyagra fogok koncentrálni, ezen belül pedig bár nem kizárólag, de elsősorban a magyar nyelven írt és a nyelvkérdésről explicit módon megnyilatkozó munkákra. A nyelvhasználattal kapcsolatos korabeli viták ezen szegmense mellett a politikai döntéshozatal szférájához jóval közelebb eső, ezért igencsak releváns diéta nyelvkérdéssel kapcsolatos vitáit is figyelembe fogom venni.

⁸¹³ [Osvald] (1792) i. m. 24.

⁸¹⁴ Ballaginál még Rác Sámuel pesti orvosprofesszor szerepel a röpirat „valószínűsíthető” szerzőjeként. Lásd Ballagi (2016) i. m. 605. Némédi Lajos állapította meg, hogy a szöveg valójában Kiss munkája. Ennek

„Tsudálkozásra méltó dolog, hogy a' *Tótok* és az *Horvátok* olly nagyon ellenzik a' magyar nyelvnek fel állítását, és meg nem gondolják, hogy az Ország nem Tót, avagy Horvát, hanem *Magyar*-ország; Magyar-ország pedig a magyar Nemzetről neveztetik, és a magyar nemzetnek élő nyelve se nem tót, se nem horvát, hanem magyar. Minden nemzet, ha vagyon különös tulajdon országa, és Fejedelme, nem tsak helyesen tselekszik, hanem tartozik-is az anyai nyelvét fel-állítani, és védelmezni, mert különben attól a' nemzettől bizonyosan el nyomatik és rabbá tétetik, a' mellytől a' nyelvet költsön veszi. [...] Ha valaki kíván a magyarok után, avagy a' Magyarokkal bódogni, az tartozik mindenkben magyar lenni, hogy így minden részrevonás el-vágassék, és a szükséges egygyesség helyre-hozattathassék.”⁸¹⁵

Mindkét érvelés esetében valószínűsíthető, hogy a „tótokra”, illetve a „horvátokra” való utalások az 1790–1791. évi diéta alsó táblája nyelvi vitáinak lecsapódásai, vagyis a két eszmefuttatás részben az ott a magyar hivatalos nyelvként való bevezetésével szemben megfogalmazott érvekre adott reflexiókként értelmezhető.⁸¹⁶ Ugyanakkor elmondható, hogy mind Osvald, mind pedig Kiss a magyar nyelv propagálásának egy olyan regiszterét szólaltatja meg, amely az alsó táblán a magyar melletti érvelésekre alapvetően nem volt jellemző. A diétai napló tanúsága szerint utóbbiak középpontjában ugyanis egyrészt a magyar nyelv egyetértést és egységet erősítő hatásainak feleleltetése állt (vagyis áttételesen a „visszavonás” motívumának a korban szokásos, republikánus ihletésű elítélése), másrészt bennük a csinosodás programjának (főként a „pallérozott nemzetek” példájára hivatkozó mintakövetéses modell) elemei jelentek meg nagyobb hangsúllyal.⁸¹⁷

ellenére a röpirat Kosáry művelődéstörténeti összefoglalásában még Rác neve alatt szerepel. Lásd Kosáry (1980) i. m. 510. A pamflet egyébként hosszabb szövegrészeket vesz át a bécsi *Magyar Kurir* 1790. március 31-i számából és Bessenyei *Magyarságából*, valamint Rácztól származó betoldásokat is tartalmaz. Az előbbieket a szöveg megnevezi, az utóbbiakat Némédi Lajos mutatta ki. (Amennyiben ilyen átvett vagy Rácshoz köthető részek kerülnek az elemzés látókörébe, külön jelzem.) Az azonosításhoz lásd Némédi Lajos: Egy 1790-es röpiratunk szerzősége. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67. (1963), 5. 596–598. Kiss mint udvari orvos Széchényi Ferenc környezetéhez tartozott. Lásd Színnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1899. VI. 334–335.

⁸¹⁵ [Kiss József]: *A' nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd, mellyben meg-mutattatik, hogy Magyar-országban lehet, 's kell is a' magyar nyelvet, és a magyar tanításokat fel-állítani, és hogy az universitasnak Pest a leg-jobb hely.* [H. n.], [k. n.], 1790. 13–14.

⁸¹⁶ A diétai napló a magyar nyelv „bevezetésével” szemben megfogalmazott ellenvélemények rögzítésekör explicit módon a horvát követeket nevezi meg. Lásd *Naponként-való* (1791) i. m. 21, 30. A két alsó táblai horvát követ Skerlec Ádám és Bedekovits Ferenc volt. *Naponként-való* (1791) i. m. XIII. Marczali Henrik beszámolója szerint főként Bedekovits szolt hozzá vehemensen a vitához. Lásd Marczali (1907a) i. m. 373. (Utóbbi vezetéknevének írásmódja mind a szakirodalomban, mind a forrásokban ingadozik. Én a diétai napló által használt formához tartom magam.) Miután a horvát követek a magyar nyelvi követelésekkel szembeni ellenérzéseiknek a júniusi vita során hangot adtak, a horvát rendek különvéleménye a szeptember 4-i, a koronázás előtti cikkelyeket tárgyaló ülésen is éles formában fogalmazódott meg, mégpedig a bán (gróf Erdődy János) és a zágrábi püspök (Verhovác Miksa) részéről, akiknek a vitában való aktív részvételét a napló tételesen is rögzíti. Lásd *Naponként-való* (1791) i. m. 155; Hönich Henrik: *Latin vagy magyar? A nyelvkérdés a diéta előtt 1790–91-ben.* In Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig.* Budapest–Eger, Magyar Nemzeti Levéltár – Eszterházy Károly Egyetem, 2020. 289–292. A nyelvi viták kapcsán Marczali „felső megyékből” érkezett [Marczali (1907a) i. m. 363.], Székfü a „felvidéki” követek szerepére is utal. Vessd össze Székfü (1926a) i. m. 49.

⁸¹⁷ Hönich (2020) i. m. 282–287, 292. A napló egy jellegzetes, a „más nagy Nemzetek” példájára hivatkozó, az anyanyelv (értsd: a magyar nyelv) egységes használatából fakadó egyetértés fontosságát hangsúlyozó

Nem kétséges, hogy a magyarok „többségének”, illetve „uralkodó mivoltának” a fenti két idézetben megjelenő tételei, valamint az ezek alapján megfogalmazott igények a diétán elhangzott, a magyar nyelv bevezetése melletti érvelésekhez képest összességében egy radikálisabb felfogás lenyomataiként értelmezhetők.⁸¹⁸

Elvileg elképzelhető és bizonyos szempontok alapján akár meg is alapozható egy afféle értelmezői pozíció, amely az idézett passzusokat minden különösebb árnyalás nélkül a „protonacionalista” érvelésmód eklatáns példáiként kezelné, amely a későbbi „kifejlett” nacionalizmus közvetlen eszmetörténeti „előzményét” képezi. Ez az értelmezés a szövegrészekben minden bizonnyal a 19. századi nemzetépítés 18. század végi eszmei gyökereit látná, mint amelyek a maguk egyértelműségében tárulnak fel az adott szövegvalóságok szintjén.⁸¹⁹ Látható, hogy e megközelítésben a két kiragadott passzus – nyilván más rokon érvelésekhez hasonlóan – éppenséggel a 18. század végi „előzmények” és a 19. századi „érett formák” összekötéséből adódó kontinuus „nemzeti” fejlődéstörténet nagy narratívája számára szolgálhatna illusztrációul és egyúttal megalapozásul. Eme túlságosan is leegyszerűsítő szemléletmód helyett a „nemzet” és az „anyanyelv” kategóriáinak *Az igaz hazafiban* tetten érhető összefonódásait Kiss párhuzamos érveléseinek figyelembevételével értelmezni próbáló, illetve ezek eszme-

kitétele: „De nagyobb Része a Statusoknak, és Rendeknek magok előtt viselvén más nagy Nemzeteknek ditsőséges Példájokat, melyek az Anya Nyelvet, a Köz-dolgoknak folytatására bé-véven, az által aztat rövid idő alatt virágzó Állapotba helyhezettek, és az egyes Nyelv által, az Egyességet-is, és Haza-Fiúi szeretetet, Polgárainak Szivekben bé-oltották, szükségesnek, sőt elkerülhetetlennek ítélték, az Anya Nyelv bé-hozásának kezdetét már egyszer meg-határozni.” *Naponként-való* (1791) i. m. 21. Meg kell jegyezni, hogy az 1790–1791. évi diéta naplója esetében egy dokumentumról van szó, amely a hozzászólásokat az esetek túlnyomó többségében nem szó szerint, hanem azokat szinte mindig sűrítve, összefoglalva közli. Bár bizonyos kiemelkedő jelentőségű beszédek szó szerinti lejegyzésben szerepelnek a naplóban, egyébként a viták summázatait kapjuk. Ebben az értelemben tehát a napló legnagyobb része nem tekinthető a vitákban részt vevő személyek nézetei közvetlen lenyomatának, hanem az elhangzottaknak és (a lejegyzés folyamatát tekintve véve bizonyos értelemben szintén „közvetített”) első kéziratos változatnak a diéta által kijelölt, a kiadott napló szövegét összeállító bizottság tagjai által „átszűrt” variánsaként kell kezelni. Vagyis a közvetítettség és ezzel összefüggésben egyfajta másodlagos „értelmezettség” tényezőjével mindenképp számolni kell a szöveg elemzésekor. Ugyanakkor, ha belátjuk, hogy lényegében minden forrás reprezentáció, amelyek a „múlt valóságának egy töredékét tartalmazzák ugyan, de elválaszthatatlanul attól, hogy ezt miként látta valamilyen specifikus nézőpontból a forrás rögzítője, s attól a szándékától is elválaszthatatlanul, hogy miképpen láttassa azt másokkal: kortársaival vagy az utókorral”, mindezt nem a kiadott diétai napló specifikus hiányosságaként kell figyelembe vennünk, hanem a történeti forrásokra általánosan jellemző ismérvként, amellyel a források elemzése során mindig számolni kell. Lásd ehhez Szijártó (2005) i. m. 28. Arról, hogy a rendek maguk is forrásértékűnek ítélték a naplók szövegét, több példát is hoz a 19. század vonatkozásában Poór János. (Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest, Universitas, 2003. 102–105.) A 18. századi diétai naplók forrásértékének kérdéséhez lásd Szijártó M. István: A 18. századi országgyűlések forrásértékéről – avagy a történelem mint konstrukció. In K. Horváth Zolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 431–445.

⁸¹⁸ E megállapítás relevanciáját nem befolyásolja az a tény, hogy Kiss elsőként idézett gondolatmenetében is fontos szerepet tölt be az egység motívuma: „minden részrevonásnak” a magyar nyelv egységes használatából fakadó megszüntetése és a „szükséges eggyesség” ugyancsak ebből következő helyreállítása.

⁸¹⁹ Némedi Lajos például Kiss szövege kapcsán a fogalmi differenciálást mellőzve jelentette ki, hogy a szerző „a magyar nyelv kérdésében erősen nacionalista hangokat üt meg”. Némedi (1963) i. m. 597.

történeti kontextusba helyezését célul kitűző következő elemzés abból indul ki, hogy ahhoz, hogy a magyar nyelv elsőségét a magyar nemzet „uralkodó voltának” megállapításával megalapozó gondolatmeneteket a nemzetépítés *longue durée* folyamatához képest eszmetörténetileg valamiképpen elhelyezzük, érdemes a kiválasztott szövegrészleteket árnyaltabb elemzés alá vonni.⁸²⁰

„A politikai és etnokulturális határvonalak egybeesése mentén” elkülönülő „új közösségtudat”⁸²¹ eszmetörténeti nyomait már a 18. század végére vonatkozóan valószínűsítő szemlélet ugyanis nem feltétlenül kell, hogy egyúttal olyan narratívával is együttjárjon, amely e mozzanatoknak a 19. századi nemzetépítéssel való kapcsolatát egyenes vonalú, a megszakítottságokat figyelmen kívül hagyó, kontinuus történet formájában beszéli el. E teleologikus szemléletmód elkerülésének egyik evidens eszköze az lehet – mind a két szövegrészlet esetében, mind pedig általában véve, a magyar nyelv elsőségét a fentiekhez hasonló érvkészségek mentén tematizáló gondolatmenetek elemzésekor –, hogy tüzetesen megvizsgáljuk, a vizsgált érveléseken belül milyen fontos politikai-társadalmi jelentőségű fogalmak jelennek meg, ezek milyen érvelés- és beszédmódokkal „íródnak egybe”, hogyan fonódnak össze ezekkel, illetve hogy az egymáshoz kapcsolás műveletei milyen retorikai stratégiák mentén valósulnak meg az adott szöveg egészén belül.⁸²² Ahhoz, hogy a két fenti passzus vonatkozásában az elemzés eme szintjeire eljuthassunk, és a szóban forgó idézetek belülről kibontott értelmének figyelmet szentelhessünk, előbb ezeknek a szűkebb diszkurzív környezethez való viszonyából érdemes kiindulni.

A fenti két idézet alapján prezentált, a magyarok „uralkodó mivoltára” és a magyar nyelv ebből következő előjogaira hivatkozó érvelésmód azon érvrendszer „ellennarratívájának” is tekinthető, amellyel az 1790-ben megjelent, a horvát rendek nyelvkérdésben elfoglalt álláspontját összefoglaló értekezésben találkozunk.⁸²³ Ennek legfontosabb

⁸²⁰ Ezt anakronisztikus kifejezéssel élve esetleg lehetne az „államalkotó képesség” kritériumára hivatkozó érvelésmódnak is nevezni, azonban csak abban az esetben, ha a fogalmat élesen elhatárolnánk azoktól a konnotációktól, amelyek azt mindenféle differenciálás nélkül egyrészt a modern értelemben vett „államiság” fogalomköre, másrészt pedig a későbbi magyar nacionalizmus „államalkotó nemzet” fogalma felé közelítik. Ebben az értelemben – Szűcs Jenő kifejezésével élve –, „technikai segédfogalomról” lenne szó. A „nemzeti állam” és az „állam” 19. század előtti időkre vonatkozó, technikai segédfogalomként való használatáról lásd Szűcs (1984b) i. m. 225. és 274.

⁸²¹ Debreczeni (2001a) i. m. 548.

⁸²² Lásd ehhez Kovács–Szűcs (2009) i. m. 159, ahol a szerzők a 18. század végi röpirat-irodalom vonatkozásában a „nacionalizmus genezisést” mint lehetséges kutatási témát ajánlva a kollektív identitáshoz kapcsolódó fogalmak és az azt tematizáló beszédmódok egymást kiegészítő, összetett elemzését javasolják. A fogalmak redeszkripciójáról mint a legfontosabb idekapcsolható szövegszervezési stratégiáról lásd Trencsényi (2007c) i. m. 63–64. A beszédaktusok szintjén megfogható értékvonatköztetés-átírásokról lásd Trencsényi (2002) i. m. 120.

⁸²³ *Declaratio ex parte Nunciorum regni Croatiae, quoad introducendam Hungaricam linguam.* [H. n.], [k. n.], [1790]. Kemény G. Gábor az irat szerzősége kapcsán a „Skerlec” vezetéknevet említi. (Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története, I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében: 1790–1918.* Budapest, Gergely R. 1947. 160.) Amint arra az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található eredeti dokumentum alapján Lav Šubarić fényt derített, az anonim szöveg szerzői Skerlec Miklós és Lukavszky Donát voltak. A kor viszonyait tekintve meglehetősen nagy példányszámban terjesztett irat nyomdai költségeit Verhovác Miksa finanszírozta. Vesd össze Lav Šubarić: *From the Aftermath of 1784*

eleme a latin magyarországi közvetítőnyelv-funkcióját és „sikerességét” magyarázó történeti narratíva. Eszerint a magyarok túl kevesen voltak a honfoglaláskor, ezért nem voltak arra képesek, hogy benépesítsék a Kárpát-medencét. E demográfiai hiátust telepések behívásával igyekeztek pótolni, mindennek következménye pedig az volt, hogy a tartományok nyelve és intézményei megmaradtak. A társországok tekintetében tehát nem alávett provinciákról van szó, mint a Római Birodalom esetében, a szlávok pedig nem szolgai viszonyban lévő, hanem polgárjoggal (*ius civitatis*) rendelkező nemzet.⁸²⁴ Mivel a magyarok nem tudták asszimilálni a különböző „nemzeteket”, közvetítő nyelv vált szükségessé: a *lingua franca* szerepét a latin töltötte be a multietnikus országban. A latin nyelv alkotmányos (*constitutionalis*) szerepét egyrészt az e történeti folyamatból adódó évszázados használat legitimálja,⁸²⁵ másrészt a jelen ezekből következő viszonyai praktikus értelemben is nélkülözhetetlenné teszik a latint mint a kommunikáció szükséges, pragmatikus eszközét. Az érvelés a kortárs demográfiai helyzetet is felhossa, amennyiben a magyarok a népesség alig egynegyedét teszik ki, a magyarul tudók aránya pedig az összlakosságon belül nem haladja meg az egyharmadot.⁸²⁶ Mindebből

to the Illyrian Turn: The Slow Demise of the Official Latin in Croatia. In Almási Gábor – Lav Šubarić (szerk.): *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Leiden–Boston, Brill, 2015. 198. Az összesen 7 oldal terjedelmű munka címlapján található, a címben szereplő „Croatiae” szóhoz fűzött lábjegyzetből kiderül, hogy alatta Dalmát–Horvát–Szlavónországot („Regna Dalmatiae, Croatiae & Sclavoniae”) értendő, vagyis itt a „tág értelemben vett” Horvátországról (a három horvát, valamint a három szlavón megyéről, illetve a katonai határőrvidékről) és (a szokásos hármas megnevezésben történelmi jogigényként feltűnő) Dalmáciáról van szó. Marczali Henrik szerint ez az irat az első megnyilvánulása a Horvátország Magyarországgal való egyenjogúságát, a szövetséges státuszt hangsúlyozó nézetnek, és így azt a pillanatot jelöli, amikor a „nagyhorvát” elképzelések a diétán megjelentek. Vesd össze Marczali (1907a) i. m. 376. Kemény G. Gábor szerint kétséges, hogy érdemes volna ezt az iratot a „nagyhorvát” elképzelések vonalára helyezni, ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy „a horvát rendek tudatos fellépése egy új, eddig nem tapasztalt nemzetiségi magatartás kiindulópontja”. Lásd Kemény (1947) i. m. 160. Az irat tartalmi ismertetését lásd Marczali (1907a) i. m. 373–376; Mikó Imre: *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt. 1790–1825*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1943. 9–10. Tárgyalja még Szekfű (1926a) i. m. 49–50.

⁸²⁴ *Declaratio* [1790] i. m. 2.

⁸²⁵ *Declaratio* [1790] i. m. 3.

⁸²⁶ A magyar nyelvi törekvésekkel szembeni érvek támasztékeként a fenti arányszámnak gyakran feltűnik számszerűsített változata is, miszerint a korabeli Magyar Királyságban 6 millió nem magyarra jutott 2 millió magyar. Ezt találjuk meg például Izdenczy Józsefnél, az Államtanácsnak a magyar nyelvi törekvésekkel élesen szembenálló tagjánál, aki 1790 októberében az *antecoronationalis* cikkelek nyolcadik, nyelvre vonatkozó pontja ügyében benyújtott *votumában* többek közt méltánytalannak (*unbillig*) és kétesnek (*bedenklich*) nevezi azt a követelést, hogy 2 millió ember kedvéért 6 millió megtanulja a magyar nyelvet. A magyar nyelvi törekvésekkel szembeni ellenérzései olyan erősek voltak, hogy birodalmi szemlélete ellenére emellett például arra is hivatkozik, hogy a magyar nyelv hivatalossá tétele a Szent István által bevezetett ezer éves *ususnak* mondana ellent. (A beadványt lásd Szekfű Gyula: *Iratok. In Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926b. 225–226.) Szekfű szerint Izdenczy ezt az adatot a névtelenül megjelent, egyébként Johannes Molnár pesti evangélikus lelkészhez köthető *Politisch-Kirchliches Manch-Hermaeon* című röpiratból vette, de egy helyütt arra is utal, hogy az Államtanács aulikus szemléletű tagjai Schwartner Márton statisztikai munkájából „hozzák ki”, mégpedig a községek ebben szereplő, etnikum szerinti arányszámaiból. Eszerint 1787-ben a 11 042 községből 3668 volt magyar. Mint Szekfű utal rá, ez természetesen egyáltalán nem feltétlenül azonos az etnikai arányokkal. Vesd össze Szekfű (1926a) i. m. 42, 51–52. Az említett röpirat:

kifolyólag a magyar egységesen történő, általános érvényű hivatalossá tétele nem lehetséges, a társországokban még az olasz vagy a francia behozatala is realisabb volna. Ráadásul a magyar nyelv azon lakosokra kényszerítése, akik azzal nem bírnak, azok szolgai állapotba vetésével volna egyenértékű, mivel az idegen nyelv ráerőltetése másokra a szolgaság legnyilvánvalóbb jele, amit a magyarok saját tapasztalatból is jól tudhatnak.⁸²⁷

Ezen érvrendszernek Oswald imént idézett, a „kisebb rész” alkalmazkodására felszólító eszmefuttatása szempontjából vett legfontosabb eleme, hogy benne központi szerepet játszik a kortárs demográfiai helyzetre adott reflexió. Ebben az értelemben mindkét érvelés a többség-kisebbség ellentétpárjának logikájában mozog, míg azonban *Az igaz hazafiból* vett részletben a magyar nyelvet beszélők túlsúlya hangsúlyozódik, itt ennek ellenkezőjével találkozunk, amennyiben ebben a narratívában a magyarok a népesség alig egynegyedét teszik ki, a magyarul tudók aránya pedig az összlakosságon belül nem haladja meg az egyharmadot. Kiss idézett gondolatmenetében kevésbé ezen kvantitatív dimenzió, mint inkább a politikai felsőbbség kvalitatív szempontú, az uralom igazolhatóságának minőségi jegyeit előtérbe helyező (előbbivel persze adott esetben összefüggésbe állítható) megalapozásával találkozunk. Ebben az értelemben az *Emlékeztető beszéd*ből vett passzus az uralom-szolgaság oppozíciója mentén állítható párhuzamba a *Declaratio*-ban található érveléssel és leginkább annak a társországok alávetettségét vitató megalapításaival látszik rezonálni. Bár explicit utalások híján a három szöveg kapcsán konkrét hatástörténeti szál – adott szerzők és szövegek közti konkrét vita – nem mutatható ki, a *Declaratio* vonatkozó részletei, valamint a fenti két idézet nyilvánvalóan ugyanazon diskurzus központi kérdésére adott két merőben ellentétes válasz kíséretet prezentálnak.

Emellett az is nyilvánvaló, hogy mind *Az igaz hazafiból* származó részlet, mind pedig az *Emlékeztető beszéd* kiragadott passzusa, a szövegben hozzájuk kapcsolódó más részekkel együtt a magyar nyelv terjesztése melletti érvelések olyan változatát jelenítik meg,

[Johannes Molnár]: *Politisch-kirchliches manch Hermaeon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt vorzüglich in Ungarn. Mit nützlichen Winken zur Richtung der Gesinnung des Adels der Geistlichkeit und des Volks auf den nächst bevorstehenden Reichstag in Ungarn.* [Jena], Gedruckt mit Wörbözischen Schriften, [1790]. Lásd hozzá többek közt Benda (1980) i. m. 58–59.

⁸²⁷ Itt a nyelvrendeletre utal a szöveg: *Declaratio* [1790] i. m. 6. Egy egész nép szolgai sorba kerülésének gondolata a korban egyáltalán nem feltétlenül a nyelv elvesztéséből következő esemény. Bíró Ferenc hívta fel arra a figyelmet, hogy Bessenyei *A holmiban* például a géberiták hanyatlását az erkölcsi zuhlásból eredezteti, a közösség bukását pedig lényegében a hatalom elvesztésével azonosítja. Vö. Bíró (1995a) i. m. 127; Bessenyei György: *A holmi*. In *Bessenyei György összes művei. A holmi*. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1983. 262–272. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a nyelv elvesztése és a szolgai állapot közti összefüggések körüli gondolatkör a 18. század végére már bizonyos múlttal rendelkezett, így ez természetesen korántsem a fenti értekezés „találománya”. Többek közt éppen Bessenyei az, akinél a szolgaságba vettetés narratívájának iménti változata mellett annak nyelvhez kapcsolódó variánsa szintén megjelenik: „Minden Nemzet a’ maga nyelvérül ismértetik meg leg inkább, – hogy neveznéd az olyan Nemzetet, mellynek anyja nyelve nem volna? Sehogy, mitsoda szomorú, el vettetett és gyalázatos sors lenne az egész Nemzetnek anyja nyelv nélkül a’ több anyja nyelvű Népek, Hazák közt búzkodni, és szemtelenkedni, hol szüntelen azt kérdeznék tülle: *hát te mi vagy, honnan jöttél, ki vagy?* Azonba a’ melly Nemzettől el kódulná nyelvét, az iránt mindig úgy tettzene, mintha inassa, vagy szolgája volna.” Bessenyei György: *Magyarság*. In *Bessenyei György összes művei. Programírások, vitairatok, elmélkedések 1772–1790*. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, Argumentum–Akadémiai, 2007. 429.

amely bizonyos értelemben meghaladja a Péter László által a 18. század végének születő magyar „nacionalizmusa” vonatkozásában megállapított igényszintet (vagyis hogy a politikai intézmények nyelve legyen magyar).⁸²⁸ Általános jellegű igényként mindkét szöveg a magyar nyelv elsajátítását fogalmazza meg. Az *igaz hazafiból* idézett sorok mellett e tekintetben az *Emlékeztető beszéd* azon fejezetének címére érdemes utalni, amelyből maguk az idézetek is származnak: „Minden ember, a’ ki magyar nevet, és magyar szabadságot keres, avagy bir, tartozik magyarul meg-tanulni.”⁸²⁹ Az ennél konkrétabb követelések vonatkozásában az idézett passzus azon normatív alapállású részlete hozható fel, ahol a szöveg az „anyai nyelv felállítására” vonatkozó elvárásról beszél. Ez utóbbi kitétel szövegen belüli jelentése egy korábbi megállapítással összevetve állapítható meg, miszerint „[m]agyarul kell tehát minden tanítást, és hivatalt folytatni, ha boldogulni akar a magyar”.⁸³⁰ Kiss szövegében tehát konkrétumként a magyar nyelvű oktatásra vonatkozó igény és az intézmények magyarnyelvűségének szükségessége fogalmazódik meg. Osvald pedig – a magyar nyelv elsajátításának a „Haza lakossáival” szemben támasztott, a fentebb idézett szövegrészben megfogalmazott normatív elvárásán túl⁸³¹ – konkrét igényként a „Kormányzás”, a „törvények” és a „tudomány”, később pedig mintegy összefoglaló jelleggel „mindennemű köz dolgaink” magyar nyelvűségének – várható – áldásos hatásairól értekezik.⁸³² Összességében mindkét szövegről elmondható, hogy a kimutatható, bizonyos fokig konkrétan nevezhető „követelések” mögött az elvárások egy átfogóbb, csak elmosódó kontúrokkal körülírható szintje sejlik fel, amely közelebbi kritériumok megadása nélkül, a magyar nyelv elsajátításának általános jellegű igényét támasztja.⁸³³

Hogy a szövegeknek a magyar nyelv elsajátítására vonatkozó ezen utóbbi, kiterjesztő jellegű elvárása valójában kikre is vonatkozik, nem egyértelmű: különböző szöveghe-lyeken más és más vonatkoztatási keretek valószínűsíthetők. Mint említettük, felettebb valószínű, hogy a „Horvátokra” és a „Tótokra” vonatkozó megjegyzéseknek, pontosabban azok magyar nyelvvel szembeni ellenállása felemlegetésének apropóját a dietai vitákon a latint védő pozíció megjelenése adta. Egyéb jelek mellett (vesd össze a szóban forgó fejezet címében szereplő „magyar szabadság” fordulat) e mozzanatot is figyelembe véve az *Emlékeztető beszéd* esetében társadalmi vetületben az imperatívusz referenciális bázisát legszűkebben megvonva a Magyar Királyság nemességének egészére vonatkozik

⁸²⁸ „[A] 19. század elején [...] tétel lett, hogy ’magyar kell legyen az ország nyelve’. Megjelenésekor – a századforduló előtt – a magyar nacionalizmus ezalatt azt értette, hogy a politikai intézmények nyelve legyen magyar; az 1830-as évektől már azt is, hogy a nem magyarul beszélő társadalom magyarosodjék.” Péter László: A magyar nacionalizmus. In Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris, 1998a. 70.

⁸²⁹ [Kiss] (1790) i. m. 13.

⁸³⁰ [Kiss] (1790) i. m. 12.

⁸³¹ [Osvald] (1792) i. m. 24.

⁸³² [Osvald] (1792) i. m. 21, 27.

⁸³³ A követelések tekintetében egyébként az 1790 körül keletkezett, a magyar nyelv mellett érvelő magyar nyelvű munkák jelentős részére inkább az általános jellegű megfogalmazások jellemzők. Jó példa erre Vedres István munkája, amelynek egyik szöveghelyén a szerző nemes egyszerűséggel a magyar nyelv „fényességének” a „Magyar Szent Korona Országai”-ra való kiterjesztéséről beszél. Vedres (1807) i. m. 30.

az elvárás. A „minden tanítás” magyar nyelvűvé tételére vonatkozó általános kijelentés ugyanakkor ennél szélesebb vonatkoztatási kört (is) sejtet, ugyanúgy, mint az a kitétel, miszerint „Magyarországban *minden Nemzet* tartozik magyarul megtanulni, ha a’ Magyaroknak szabadságát, és boldogulását elő-mozdítani kívánja”.⁸³⁴ Az igaz hazafi fentebb idézett passzusa pedig kimondottan a „köz népről” is beszél.⁸³⁵

Mindkét idézett érvelésre igaz, hogy az etnikai dimenziót is játékba hozzák, még ha ezt nem is kifejtett argumentációk mentén, hanem pusztán konkrét etnikai csoportokat jelölni hivatott kifejezések használatának formájában teszik is. Vagyis mindkét textusról elmondható, hogy bennük nemcsak a nyelvi, hanem ezzel összefüggésben az etnikai hovatarozás szempontjai alapján történő diszkurzív csoportképzés mozzanatai is megfoghatók. Ez még annak ellenére is fontos mozzanat, hogy felvethető, hogy ez adott fogalomhasználatok vonatkozásában, illetve bizonyos (a szövegek potenciális olvasóközönségét is figyelembe vevő) olvasatban praktikusán a nemességen belül elkülönített csoportokat jelent. Mint azt munkánkban már több vonatkozásban is megfogalmaztuk, elméleti síkon és általános értelemben megállapítható, hogy kiemelkedő történeti jelentőséggel bíró, adott esetben akár közösségképző erejű társadalmi-politikai főfogalmakra egyfajta szemantikai komplexitás a jellemző: korabeli (szinkrón) és történeti (diakrón) hatóerejüket éppen eme jellegzetességükből nyerik.⁸³⁶ Ennek egyik eklatáns megnyilvánulása a „nemzet” fogalmára jellemző szemantikai nyitottság, ami lehetőséget ad arra, hogy az potenciálisan mind a korporatív alapú, de eredetközösségi elemeket is felmutató rendi-nemesi, mind pedig a közös leszármazás genealógiai elbeszélésére és az ezzel összekapcsolódó nyelvközösségre alapozott identitásdimenziót is magában hordozza.⁸³⁷

⁸³⁴ [Kiss] (1790) i. m. 35. (Kiemelés: H. H.) Bár a „szabadság” első olvasatban a nemességre való vonatkozásra enged következtetni, a „minden Nemzet” kitétel (tudniillik több van, nem csak az egységes „nemesi nemzet”) ezt az értelmet relativizálja, és ebben az adott kontextusban lehetővé tesz egy olyan interpretációt is, amelyben a „szabadság” (legalább részben) eloldódik a nemesi képzetrendszerből.

⁸³⁵ [Osvald] (1792) i. m. 24.

⁸³⁶ Koselleck (1972) i. m. XXII–XXIII; Koselleck (2003b) i. m. 134–135, 142–143. Fontosnak tartom külön kiemelni, hogy az egyazon fogalomba beleírt többféle jelentés szövegen belüli párhuzamos, egyidejű érvényesülése szempontjából a szerzői intencionalitás kérdésfeltevése nem feltétlenül releváns. „Minden, valamennyire összetett szöveg” Quentin Skinner által (Ricoeur nyomán) „jelentésfeleslegnek” nevezett alapjellemzőjéről lásd Bene Sándor: A politika műfajai. In Varga László (szerk.): *Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet. Tanulmányok*. Budapest, Argumentum – Eötvös Kollégium, 2003. 98.

⁸³⁷ A fogalomba belekódolt jelentés-összefüggések történeti dimenzióiról lásd Szűcs (1984b) i. m. 252. Szűcs a „nemzet” fogalmába beleírt háromrétegűséget állapított meg a középkor kapcsán úgy, hogy közben ezek viszonyának, „belső fejlődésének” 19. századig ható érvényességére is utalt. Ma is messzemenően releváns megállapításait követve érdemes a 18. század végi identitáskonstrukciók és a középkori előzmények viszonyáról vázlatos formában szót ejteni. A rendi *ratio*, vagyis a nemesi nemzet rendi-korporatív alapon szerveződő politikai közösségének Kézai Simon *Gesta Hungarorum*-ával az 1280-as évek közepén megalapozott nemesi eredetközösségi koncepciója a 18. században is egyértelműen kimutatható. (Persze a középkori formákkal már nem teljesen azonos változatokban.) Ugyanez igaz a közös leszármazás tudatára épülő és részben nyelvi-kulturális alapokon nyugvó „etnikakulturális” közösségkoncepcióra. Ez utóbbi azok külön etnikai tudatát is elismerte, akik vélt vagy valós eredetükről alkotott képzelet, nyelvük, szokásaik stb. szerint csoportként elkülönültek. A Szűcs Jenő által a középkor vonatkozásában „államnemzetiségként” emlegetett változat megfelelője pedig, az állam *regnum* és *dinasztia* közötti megosztottságának megfelelően két variánsban is, ugyancsak létezett a kora újkorban. Egyrészt a Hungarus-tudatnak nevezett

Az *Emlékeztető beszéd* vonatkozásában – a „nemzet” fogalmának komplexitásával szoros összefüggésben – az „ország” fogalmiságát illetően is feltételezhető egyfajta többértékűség. Ugy tűnik, a rendi „ország” jelentéstartalma mellett – a „nemzet” etnikai-nyelvi jelentéskomponensével korrelálva – az „országterület” értelem relevanciája sem zárható ki teljesen a szöveg fogalomhasználata vonatkozásában. Mivel az etnikai csoportfogalmak mozgósításának és a nemességhez való beszédnek összefonódása nemcsak Kiss szövegében, de *Az igaz hazafiban* is érzékelhető, érdemes ennek az *Emlékeztető beszéd*ben található „kibontott” változatát tüzetesebben szövegelemzés alá vonni. Hogy e potenciálisan többszörös jelentésfedezettel bíró főfogalmak vonatkozásában az „etnikai kötelékeken, hagyományokon, nyelvi egységen nyugvó, részben territorializált nyelvnemzetiséggel”⁸³⁸ korreláló jelentéskomplexum mennyiben mutatható ki a röpirat szövegében, akkor derülhet ki, ha egyrészt felfejtjük a „nemzet” és az „ország” fogalmi között a szövegben implikált viszonyrendszert, valamint ezzel összefüggésben azokat az elgondolásokat is közelebbről megvizsgáljuk, amelyek az anyanyelv és a nemzeti önazonosság viszonyát problematizálják.

Ha az *Emlékeztető beszéd*ből való, fent idézett érvelés vázát adó egyes gondolati elemeket formális értelemben kíséreljük meg elkülöníteni egymástól, azt láthatjuk, hogy Kiss a magyar nyelv „felállításának” szükségességét négy, az érvelés során egymással legalábbis implicit módon összekapcsolódó mozzanatból vezeti le. Az első mozzanatot egy *elnevezésre* való hivatkozás képezi, amelyben a „Magyar” szó szerepel („Magyar-ország”), a másodikat pedig egy, az elnevezésből kiinduló *következtetés* alkotja, miszerint az az államalakulat, amely a „Magyar-ország” nevet viseli, éppenséggel annak okán „neveztetik a magyar nemzetről”, hogy ez utóbbira igaz, hogy „országa” és „Fejedelme” van. Amennyiben a gondolatmenetnek pusztán ezeket az elemeit vennénk figyelembe, a „nemzet” és az „ország” fogalmaiba bekódolt szemantikai többértékűségnek az *Emlékeztető beszéd* passzusaira való vonatkoztathatósága kapcsán tett latolgatásaink végére akár pontot is tehetnénk: „ország” és „nemzet” ebben az összefüggésben a „régí”, rendi értelemben kapcsolódik össze. A vizsgált gondolatmenet második szintjét alkotó két további mozzanat azonban bizonyos fokig relativizálja ezt az értelmezést.

területelvű-alattvalói közösségfogalom formájában, amely alapján Hungarusnak számított mindenki, aki a Magyar Királyság (*regnum Hungariae*) alattvalója volt, másrészt pedig a Habsburg Birodalomhoz kötődő „dinasztikus identitásként”. Eme „identitás egységek” korántsem voltak összeegyeztethetetlenek, egy személy egyszerre több ilyen másodlagos közösséggel is azonosulhatott egyidejűleg. A kora újkori közösségtudatok története szempontjából alapvető jelenség továbbá a rendi-nemesi nemzettudat alapelemének, a szabadság fogalmának bizonyos időszakokban történő laterális kiterjedése is. Szűcs Jenő a 17. század, de főként az 1670 és 1711 közti időszak vonatkozásában számolt a rendi-nemesi szabadságfogalom társadalmilag kiterjesztő értelmével, Zászkalicky Márton pedig a szabadság fogalmának mint a nemesi ideológia kulcsszavának szemantikai változásait bemutatva hangsúlyozta a társadalmilag kiterjesztő értelem tendenciáit a Bocskai-felkelés időszakában. Lásd Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1984a. 137–138; Zászkaliczky (2013) i. m. 274–295, kiváltképp: 286–295.

⁸³⁸ Szűcs (1984b) i. m. 252.

A harmadik mozzanat ugyanis, egy általános érvennyel megfogalmazott *elvárás*, amely szerint az a „nemzet”, amelynek „különös országa és Fejedelme” van, tartozik „anyai nyelvét fel-állítani és védelmezni”, végül pedig a negyedik, egy ellentmondást nem tűrő hangon tett *megállapítás*, miszerint „a magyar nemzetnek élő nyelve se nem tót, se nem horvát, hanem magyar”, az anyanyelv kategóriájának beemelésével mintegy tovább bővítik és egyúttal átírják azt az összefüggésrendszert, amelyet a „nemzet” és az „ország” fogalmainak fenti, rendi jelentésdimenziója határozott meg. Azon korreláció alapján, amely általános értelemben a „nemzet” és az „anyanyelv”, valamint konkrétan a „magyar nemzet” és a „magyar nyelv” fogalmainak egymáshoz közelítése nyomán a szövegrészletből kiolvasható, a „rendi” jelentéskomplexum potenciáljának gyengülése már ezen a ponton is érezhető. Ez azonban igazán markánsan az anyanyelv és „nemzet” közt tételezett viszonyrendszert tematizáló azon szövegrészek bevonásával detektálható, ahol a nyelv már egyértelműen a nemzet jeleként tűnik fel.

„Ugyan-azért halálosan-is vétkeznek azok a magyarok az hazájok ellen, a' kik magyarul meg-nem tanultak, és szégyen 's gyalázat annak magyar nevet viselni, a' ki magyarul nem tud; [...] *Ugyan mond meg kérlek! hogy miből eszméred meg leg-inkább a Nemzetet? Úgy é, hogy a' nyelvéből? 'S hogy neveznéd azt a' nemzetet, a' kinek élő nyelve nem volna?*”⁸³⁹

A szövegrészletből a nyelv nemzetet jelölő, reprezentációs felfogása bontható ki, amelyben a nemzetet meghatározó legfontosabb jelként az anyanyelv tételeződik.⁸⁴⁰ Ez nem mond ellent annak, hogy a szöveg egyébként oldalakat vesz át Bessenyei *Magyarságának* instrumentalista logikát követő passzusaiából, és a szöveg más helyein is kimutatható a nyelv instrumentumfelfogása.⁸⁴¹ Sőt az idézett szövegrészlet maga is a *Magyarság* azon passzusának szövegszerűen kimutatható hatását mutatja, amely egyébként feszültségben áll azon (a *Magyarság* más érveléseiben kétségtől markánsan jelen lévő) instrumentalista felfogással, amellyel Bessenyei eszmerendszerét általában véve (megjegyzendő: talán túlságosan is esszencializáló módon) szokás jellemezni.⁸⁴² A reprezentációs felfo-

⁸³⁹ [Kiss] (1790) i. m. 11. (Kiemelés: H. H.)

⁸⁴⁰ Az érvelés jelentőségét megvilágítandó Bíró Ferenc kutatásaira kell utalni, aki ezen reprezentációs felfogás 1780-as évektől kezdődő megjelenését detektálta. E felfogás szerint a nyelv a nemzet jele, a nemzeti lét záloga: elvesztése a nemzeti közösség megszűnését vonja maga után. Bíró ezt elkülönítette a korábbi időszakra jellemző, főként Bessenyei által fémjelzett „instrumentalista” elképzeléstől, amelynek központi eleme a „közboldogság”, illetve a „közjó” fogalmainak centrumba állítása volt. Mivel ezek növekedése e perspektívában a „tudományok” terjesztésével tűnt lehetségesnek, a tudományok kulcsaként pedig a nyelv tételeződött, mégpedig a „számosabb rész” nyelve, a magyar, mindez a magyar nyelv fejlesztésének és a „tudományokban” való használatának programjával kapcsolódott össze. Lásd Bíró (1995a) i. m. 117–138.

⁸⁴¹ Vesd össze például [Kiss] (1790) i. m. 16.

⁸⁴² Bessenyei (2007) i. m. 429. Bessenyei instrumentalizmusáról lásd Bíró (2010) i. m. 38–43. (A *Magyarság* vonatkozásában főként: 41.) Ugyancsak idetartozik az a szintén Bessenyei egy gondolatmenetére emlékeztető kitétel, miszerint azok a nemzetek, amelyek saját nyelvüket nem „védelmezik”, hanem egy másik nemzet nyelvét veszik át, „elnyomottnak” és „rabba tétetnek”. Lásd [Kiss] (1790) i. m. 13. A nyelv elvesztéséből ezen a szöveghelyen tehát nem a nemzet „név nélkülségéből” adódó identitásvesztése, hanem annak szolgai állapotba kerülése következik. Kiss esetében tehát Bessenyei hatástörténetének azon aspektusa látszik megnyilvánulni, amelynek lényege, hogy a reprezentációs felfogás képviselői Bessenyei nyelvvel

gás értelmezése vonatkozásában külön figyelmet érdemel a kizárás gesztusa: a szöveg egészéből kiderül, hogy a szerző a nyelv nemzetet meghatározó minőségére vonatkozó, egyébként általános érvénnyel megfogalmazott állítását ténylegesen csak a magyar nyelv vonatkozásában érvényesíti, és a többi „nemzetet” illetően figyelmen kívül hagyja. Ezzel összefüggésben az ezen kizárást megalapozó, az érvelésbe implicit módon beleírt tétel is alapvető fontosságú, miszerint a fent emlegetett *elnevezés* („Magyar-ország”) egyrészt annak nyelvi jeleként tűnik fel, másrészt pedig ilyen minőségében annak igazolásaként is funkcionál, hogy a „nyelv felállításának” *elvárása* nem a többi, hanem a magyar „nemzet” vonatkozásában érvényesítendő.⁸⁴³

Az érvrendszer egészét nézve úgy tűnik, nem önmagában annak van kiemelt jelentősége, hogy a nyelvi elem a magyar nemzet vezető szerepének implicit állítását alátámasztó összefüggésbe (nevezetesen, hogy a „magyar nemzet” az „ország”, a „Korona”⁸⁴⁴ letéteményese) beemelődik. A nyelv nemzetet jelölő minőségben való tételezése az, ami ezen összefüggést konstituáló fogalmak jelentéstartalmait igazán jelentős mértékben módosítja, és ezek olyan szegmenseit domborítja ki, amelyek egyébként rejtve maradnának. Ily módon a „nemzet” fogalmának nyelvi-etnikai komponensei és ezzel az „ország” fogalmának „területiséggel” kapcsolatos képzettartalmai a rendi jelentésdimenzióval egyenrangú aspektusokként „íródnak bele” az érvelésbe. Ugyanakkor a fogalmak szemantikájának totális átírásáról nem beszélhetünk: mind a területi képzetekkel kiegészülő nyelvi-etnikai, mind pedig a rendi-nemesi értékvonatkoztatási rendszerek relevanciája kimutatható marad. „A politikai tér alapszavainak [...] a hallgatóságra gyakorolt érzelmi hatóerejét” kihasználó, ám „mindezt az érzelmi energiát és legitimitációt egy, az addigitól eltérő [...] üzenet kifejezésére” összpontosító redeskriptív stratégiák azon változatával szemben, amely „a kulcsszavak teljes újraírásával és az érték-attribúció teljes felforgatásával” él, a röpiratban inkább azon „kevésbé radikális” variáns mutatható

kapcsolatos eszméinek instrumentalista elemeit úgy veszik át, hogy közben azokat mintegy meg is haladják. Lásd Bíró (1995a) i. m. 125. Bessenyei művelődéspolitikai gondolatainak az 1790 körül keletkezett röpiratokra való hatását tárgyalva a recepció hasonló momentumait emelte ki Némédi Lajos is, mégpedig többek közt éppen Kiss röpirata kapcsán. Lásd Némédi Lajos: Bessenyei György utóéletéről. In Szauder József – Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. Budapest, Akadémiai, 1974. 754. Úgy gondolom, az átvétel eme simulékonysága már önmagában is arra utal, hogy Bessenyei eszméin belül sem feltétlenül szükséges a teljes koherenciát keresni. Felvethető, hogy a tisztán instrumentalistának minősíthető elemeken túlmenően olyan mozzanatok is fellelhetők benne, amelyek a nyelv egy másik, a reprezentációs felfogáshoz közel álló elképzelése felé mutatnak.

⁸⁴³ Kiss látszólag levonja az általánosan megfogalmazott elvárás gyakorlati következményeit is, amikor felveti annak elvi lehetőségét is, hogy akár a „Tót” vagy a „Horvát” (nemzet) is betölthetné azt a funkciót, amelyet jelenleg a magyar tölt be: „Ha tehát a’ Tót, avagy az Horvát meg-mutatya, hogy nem a magyaroké, hanem övé az Ország, a’ Korona, és a’ Fejedelemség, akkor állítsa fel a’ maga nyelvét, de ne hívja az országot magyar országnak, és magát ne nevezze magyarnak, hanem mondja vagy Tótnak vagy Horvatnak.” Ez persze pusztán retorikai túlzás, és abszurdításának implikált sugalmazásával éppenséggel a felvetés ellenkezőjének, vagyis a magyar nyelv elsőségének jogosultságát hivatott erősíteni. [Kiss] (1790) i. m. 13.

⁸⁴⁴ [Kiss] (1790) i. m. 13.

ki, amely az értékvonatkoztatásokat „nem irányukban, hanem inkább arányaikban” változtatja meg.⁸⁴⁵

Amennyiben *Az igaz hazafi* párhuzamos érveléseit vesszük, megállapítható, hogy a „nemzet” fogalmának az „anyanyelv” kategóriájával összekapcsolt reprezentációs felfogása ezekben is egyértelműen megjelenik. Oswald művének a „nemzet” fogalmát tárgyaló passzusai egyikében az „anyai nyelv” elsőként mint a „nemzet” külső jegyeinek egyike tűnik fel, hogy aztán nem sokkal később ennek legfontosabb „kincseként” jelenjen meg:

„Az erköltsöknek, szokásoknak, nyelvnek, és viseletnek meg-tartása 's követése [...] azok a' Nemzeti tulajdonságnak külső ztimeres jelei, mellyek valamint leg-inkább szembe, 's az érzékenységekbe tűnnek. [...] Az anyai nyelv az a' Nemzeti tulajdonságnak második ztimere, mellyben a Nemzetnek nem tsak leg jelessebb, de még leg-drágább kintse is vagyon helyeztetve.”⁸⁴⁶

Végül Oswald a nemzetet meghatározó fenti jegyek közül a nyelv és a viselet említésére szorítkozik akkor, amikor a fenti általános összefüggést már csak a „magyar” vonatkozásában érvényesíti, azt kifejezetten uralkodó nyelvként definiálva:

„De ugyan mitsoda is a' Magyar a' Magyar Hazában az *uralkodó magyar nyelv* 's magyar viselet nélkül? Valóban nem egyébb, hanem hazáját s' nemzetét el-vesztett jövevény; olyan mint a' Király Ország, és Nép nélkül, mint az élő fa gyümölcsök és levelek nélkül; az az, hogy kevés szóval ki fejezzem, merő éktelen és maga, a' maga valóságával ellenkező tsuda!”⁸⁴⁷

Ha *Az igaz hazafi* és az *Emlékeztető beszéd* fentiekben vizsgált passzusait tekintjük, mindezek alapján jól látható, hogy mind a magyar nyelv „uralkodó mivoltára” alapozó alaptézis vonatkozásában, mind a magyar nyelv használatával kapcsolatos igények és követelések terén, végül pedig a rendi referenciákba beépülő „etnikai” vonatkoztatási kereteket illetően is két egymáshoz nagyon hasonló gondolati elemekből felépülő érvrendszerrel állunk szemben. Ez nagy felbontásban mutatja meg, hogy Oswald milyen, a korban legalábbis mások számára is hozzáférhető gondolati és érvrendszer elemeit alkalmazta a szóban forgó argumentációjában.

⁸⁴⁵ Trencsényi (2007c) i. m. 63–64. Hangsúlyozni kívánom, hogy bár magam is a „stratégia” kifejezést használom, ez némileg megtévesztő lehet, hiszen az általa megjelölni hivatott műveletek tekintetében felvethető tudatosság legalábbis nehezen verifikálható, illetve ennek egy igen széles skálája valószínűsíthető. Szerzői oldalon számolni kell a nem szándékolt következmények tendenciájával, vagyis azzal, hogy a többértelműség korántsem feltétlenül kapcsolható tudatos szerzői stratégiához. A fogalomtörténet és a történeti szemantika szemszögéből ez lényegében a politikai-társadalmi jelentőségű fogalmak poliszemiájának (általában spontán, a szerzők által többnyire nem tudatosított, a nyelvi rendszer belső „nehézkedéséből” adódó) lecsapódásaként is értelmezhető.

⁸⁴⁶ [Osvald] (1792) i. m. 16, 18. Talán nem teljesen érdektelen mozzanat, hogy az „erköltsök és szokások” alkotta konglomerátumot tárgyalja Oswald elsőként a nemzet külső címeres jelei között. Ugyanakkor az érvelés egészét figyelembe véve úgy tűnik, ennek nem a „szokások és erkölcsök” fontossági sorrendben betöltött helye az oka, hanem hogy ez jobban illeszkedik a megelőző, a „haza” fogalmiságát taglaló, a széles értelemben vett rendi-nemesi és republikánus hagyományhoz kapcsolható motívumokat tartalmazó részhez. Utóbbiak elemzését lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénytiszabás* című fejezetben.

⁸⁴⁷ [Osvald] (1792) i. m. 27. (Kiemelés: H. H.) De lásd ehhez az imént idézett szövegrészt is.

Ennek kapcsán, az anyanyelvet a „nemzet” meghatározó jegyei közé beemelő felfogás korabeli elterjedtségét érzékeltetendő érdemes utalni arra is, hogy az a korona szimbolikus és konkrét politikai szerepét tematizáló diskurzuson belül is feltűnt. A magyar nyelv meghatározó, átfogó politikai és szimbolikus jelentőségének indikátora az időszakban, hogy a nyelv mint a kollektív politikai önazonosságot meghatározó jegy még a koronadiskurzus talán leginkább tipikusnak tekinthető szövegfajtájához sorolható, a korona hazatérése felett örvendező alkalmi költemények némelyikében is feltűnik, vagyis egy alapvetően tipikusan a rendi identitást tematizáló és prezentáló szövegtípusba is „beszüremkedik”. Ennek eklatáns példája Virág Benedek azon költeménye, amelyet korábban a „haza” fogalmának vizsgálata kapcsán említettünk.⁸⁴⁸ A szöveg a korona konkrét politikai és egyben szimbolikus jelentőségét a nemesi identitás elemeit külön hangsúlyozva ecseteli, mégpedig egyébként nagyrészt a hasonló korabeli versek többségére jellemző formákat használva:

„El-jött már az óra: hát tsak indulhatok, / Nem volt Buda felé még méltóbb útak. / Ott van, mint tudgyátok, Mátyás’ Udvarában / Egész Magyar Ország a’ Szent Koronában. / Ott vagyon a’ törvény, ott a’ szép szabadság, / Ott a’ nyelv, ’s öltözet, a’ magyarbóldogság [*sic*]. / Ott vagyon Királytok! – ottan Öseitek.”⁸⁴⁹

Mint látható, a „nyelv” mint a nemesi-nemzeti identitást megjelenítő szokásos elemekkel („törvény”, „szabadság”, „öltözet”) egyenrangú szimbólum jelenik meg a szövegben. A nyelv mint a politikai önazonosságot meghatározó jegy feltűnése persze maga is egyfajta „műfajon” belüli modifikációnak tekinthető, amely a korona hazatérését ünneplő és a koronaőrző bandériumokat dicsőítő alkalmi költemények korántsem mindegyikében érhető tetten, ugyanakkor amelynek e diskurzusban való feltűnése éppenséggel a hasonló költemények erősen konvencionális jellege miatt érdemel kitüntetett figyelmet.

Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg Keresztesi József bihari lelkész naplójának 1790. március 16-i bejegyzésében. A korona hazahozatala apropóján Nagyváradon tartott megyei ünnepség leírásakor Keresztesi egy bizonyos Kovács Mihály plébános prédikációját említi, amelyben az a korona eredetének és sorsának taglalása után „jól megmocskolta a nem magyarul beszélőket s idegen ruhákban járókat”, majd ehhez kapcsolódva a megromlott váradi erkölcsöket ostromozta.⁸⁵⁰ Egy nem sokkal későbbi szöveghelyen hét, az ünnepség alkalmára írt verset sorol fel, köztük két magyar nyelvű strófát szó szerint idézve, amelyekben a viselet, a nyelv és a korona szintén egymással összekapcsolva, és *expressis verbis* a (rendi-)nemzeti identitást meghatározó szimbólumokként tűnnek fel.

„6. A magyar magára hogy német bőrt öltözött.
A korona tőle szomorun elköltözött;
Most pedig hogy a magyart látja magyar ruhába,
Visszatért e szent kincs is elhagyott hazájába.

⁸⁴⁸ Lásd a *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell* című fejezetben.

⁸⁴⁹ [Virág] (1790) i. m. 3.

⁸⁵⁰ Keresztesi (1868) i. m. 213.

7. Szent koronánk mindannyiszor esett német kezébe'
 Valahányszor német vér folyt a magyarok érébe
 Hadd el magyar német nyelved, tedd le német ruhádat:
 Így birhatod békességben hazajött koronádat.
 K. J.⁸⁵¹

A sorok retorikai, mozgósító erejét főként az adja, hogy bennük az önmeghatározás gesztusát az időszak jellemző, átpolitizált, németellenes logikája hatja át. A korona a vers középpontjában álló tétel szerint a korporatív államiság rendi szegmensének jelképeként és biztosítékeként önmagában nem, hanem csak a (rendi) nemzetet meghatározó ruha és a nyelv megtartása esetén funkcióképes. Utóbbi kettő tehát identitáskonstituáló minőségében egyenértékű a koronával, sőt a versben az identitásvesztés tekintetében olyan ok-okozati viszonyrendszer tételződik, amely azok elsőbbségéből indul ki. Mindezt nyelvileg tovább fokozza a vér és erek szimbolikája, amely (a korszakban divatos fordulatként) a nemzeti ruha és nyelv elhagyásának (és ezzel azok megőrzésének is) radikális identitásformáló hatását hivatott megjeleníteni.

Anyanyelv és csinosodás

Az eddigi példák alapján nem kétséges, hogy a nyelv nemzetet meghatározó jelként való, reprezentációs felfogása alapvető szerepet játszott a nyelvkérdés diskurzusán belül. Sokatmondó tény, hogy ez a kifejezetten a korona politikai és közösségi önmeghatározást érintő jelentőségét tematizáló szövegek egyes érvelései között is tetten érhető. A reprezentációs felfogáshoz gyakran szorosan kapcsolódott, de ugyanakkor attól jól elkülöníthető logika mentén szerveződött a nyelvkérdés diskurzusának egy másik fontos tematikus szegmense, a magyar nyelv fejlesztését és széles körű használatát proponáló, a csinosodás programjához fűződő gondolatkör. A nyelvi csinosodás témájáról is elmondható, hogy gyakran a rendi-nemesi gondolkodás keretei között mozgó, nem ritkán a koronadiskurzus szokásos elemeit mozgósító érvekkel összefonódva jelent meg. Az utóbbi változat jellegzetes esete Kenessey György röpirata, akinél a nemesi szabadság „visszatérése” feletti örvendezés a magyar nyelvhasználat vonatkozásában elért „eredmények” (véltőleg az 1791. évi 16. törvénycikk a magyar nyelv használatára vonatkozó rendelkezéseinek) lelkes üdvözlésével, valamint a magyar nyelv és annak fejlesztése melletti elkötelezettséggel kapcsolódik össze.

„A’ mi továbbá ezen N. Haza javának előbbre való mozdítását, vagy bátor külön kinek kinek a’ Nemzet közül Hasznát, és annak meg szerzését bővebben illetve; mindenek előtt azt leg-szükségesebbnek lenni ítélte, hogy a’ N. Haza mivel egyik leg-főbb kintsét a’ N. Szabadságát már élet erén folyására vezette, illendő: hogy nyomában az édes Anya Magyar Nyelv-is méltóságos fő állapot poltzra vélek helyhezettne, mellynek-is tökéletes munkájához [...] gyors szorgalmatossággal fogott. [...] Hogy pedig valamelly Hazának egy boldogságát a’ másika szintén nyomában kövesse, ritka

⁸⁵¹ Keresztesi (1868) i. m. 214–215.

történet; Noha ezen jelen való magyar köz öröm idejében a' nemes Magyar Haza minden szép Szabadságának előbbeni helyre való állításában helyheztetett szerentséltetését, midőn tetemessen tapasztalná; leg-ottan egyszerre édes Anyai Magyar nyelve-is olly méltóságos karba fel-emeltetett, mellyben lenni, ennek előtte a' Magyar Ég alatt még senki nem emlékezik; hogy tudniillik: [...] a' gondoskod[ó] Felség, 's N. Haza által méltó tekintetbe vétetett, hogy a Magyar Anyai Nyelv nem tsak azzal való beszéllésnek élésében virágozna; hanem kiváltképpen a' Tudományok folytatására, írás és más egyéb szükséges gyakorlásra nézve minden egyéb nyelvek előtt a' nemes Haza térségén győződelmeskedne.”⁸⁵²

Miként Kenessey munkájára és az eddig párhuzamként felhozott munkák többségére, Oswald szövegére is jellemző, hogy a nemzetet meghatározó minőségben feltűnő anyanyelv kategóriája gyakran olyan motívumokkal fonódik össze az egyes érvelésekben, amelyek a befogadó közeg legalábbis egy bizonyos része számára vélhetően ismerős „kulturális kódokként” a magyar nyelv fejlesztése és/vagy terjesztése fontosságának üzenetét hatásos formában közvetíthették. A nyelvkérdés témája ilyen, a kor politikai nyilvánosságában ismerős elemekkel való kombinálásának alapvetően két szintje mutatható ki *Az igaz hazafiban*, illetve annak az „anyai nyelv” jelentőségét tárgyaló hosszabb érvelésén belül. Míg az argumentáció egyes pontjain a rendi-nemesi értékvilág motívumai tűnnek fel, az érvelés első felében a csinosodás programjához kapcsolható mozzanatok dominálnak. Ami a csinosodás nyelvkérdést tematizáló passzusokban megfigyelhető központi szerepét illeti, ez persze nem különösebben meglepő jelenség. Erről ugyanis általában véve is elmondható, hogy már csak azért is jól illeszkedik az anyanyelv használata és fejlesztése fontosságának témájához, mivel az „egymáshoz csiszolódás” metatörténetében eleve kiemelt szerep jut az emberi kommunikációnak, így a nyelvnek is. Ennek érzékeltetése végett lássuk a következő idézetet Oswald munkájából:

„[N]intsen olly Nemzet az ég alatt, melly idegen nyelven az emberi érzésnek, jó erkölcsnek, tudományoknak, és pallérozottságnak arra a' poltzára jutott volna, mellyre egy közjóra törekedő okos Nemzetnek vágyni szükséges. Tekintsük-meg a' Frantziákat, Anglusokat, Szakszokat, Németeket, Pruszsusokat, és egyéb pallérozott Nemzeteket, ezek-is a' régi homályosabb századokban Deák nyelven folytatták közönséges dolgaiknak kormányozását [...]; de mind addig a' Tudományoknak és az ezekhez kaptsoltt erköltsi érzésnek 's izlésnek tsak alsóbb gráditsain heverték, míg nem ezen meg rögzött hibás szokást le-rázzván, és a' természetnek, 's józan okosságnak szava után hallgatva anyai nyelven kezdték minden dolgaikat folytatni. [...] Hát mindenkor mint gyermekek tsak idegen nyelveknek tolmátsága által beszéllyünk-é a' tudósokkal? mindenkor más szájjával együnk-é? és idegen izlésben gyönyörködven soha se jussunk arra a' Nemzeti boldogságra, hogy érezhessük azt, minémű kellemetes íz, minémű hathatós erő vagyon Anyai nyelvünkben el rejtve? Valóban nagy kissebségre szolgál Nemzetünknek, hogy majd tsak magunk vagyunk Európában, kik e' részben hátra maradván az Anyai nyelvhez köttetett tudománybéli közönséges tökéletességben és az erköltsi pallérozott izlésben is felettébb hátra vagyunk.”⁸⁵³

⁸⁵² Kenessey (1791) i. m. 4–7.

⁸⁵³ [Oswald] (1792) i. m. 18–20. A szövegrész egyes részeit más aspektusból, a „közjó” fogalmának jelentéstartalmát vizsgálva már tárgyaltuk a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia*, illetve a *Szokások, erkölcsök és törvénszabás* című fejezetekben.

Az anyanyelvhasználat fontosságát középpontba állító szövegrész leginkább meghatározó, domináns eleme a magyar nemzet vonatkozásában megállapított lemaradás és a mintaországok gyakorlatának követését ajánló komparatív érvelésmód játékba hozása.⁸⁵⁴ Feltűnő ugyanakkor, hogy miközben Oswald olyan, egyértelműen a csinosodás fogalomkészletébe sorolható fogalmakkal él, mint az „erköltsi érzés”, „izlés”, illetve ezek „gráditsai”, nem fordít figyelmet a társalgás közösségi aktusainak a *politeness* shaftesburyánus, illetve a *Spectator* fémjelezte kontextusában kiemelt fontosságú problematikájára. Ezzel szemben olyan tevékenységet idealizál, amely inkább a „művelődés” (illetve Oswald szóhasználatával a „tudományok”) fogalmával írható körül, sőt a fenti fogalmakat is ez utóbbival köti össze.

Megállapítható, hogy a fenti példában mind a csiszoltság sajátos honi recepciójának, illetve a csinosodás programjához köthető elemek használatának jellegzetességei megfoghatók, mind pedig az utóbbiak aktualizált változatának a szövegben működtetett „mi” perspektívába helyezésére, vagyis annak „nemzetiesítésére” irányuló elsődleges szerzői szándék is tetten érhető.⁸⁵⁵ A csinosodás programjához köthető elemeknek a (tudós) hazafiság meghatározására irányuló ilyenfajta fogalmi-diszkurzív hasznosításán ugyanakkor nem kell különösebben megütköznünk, hiszen mint Debreczeni Attila megállapította, már a csiszoltság beszédmódja is „a hazafiság egy sajátos alternatíváját kínálta”.⁸⁵⁶ Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy ez a fentieknek megfelelően több vonatkozásban is eltérő kontextusban, így számos ponton különböző értékvonatkoztatási rendszerbe illeszkedve érvényesült a csinosodás honi diskurzusa esetében.

Mindennek kapcsán jelezni kell, hogy az angolszász és a magyar diskurzusok közötti áttételes és igencsak bonyolult eszmetörténeti összefüggésrendszer semmiképp sem egyszerűsíthető le a direkt hatástörténet mozzanatára. A csiszoltság angolszász eredetű képlete főként német, olykor francia szűrőn keresztül jutott a magyarországi környezetbe. A befogadó kontextus diskurzusai ugyanakkor nyilvánvalóan eltérő kérdések és problémák köré rendeződtek, mint a 18. század elejének Angliájában.⁸⁵⁷ Talán éppenséggel erre vezethető vissza, hogy Bessenyei programjában, a tudós hazafiság, majd a csinosodás programjában, illetve ezek 18. század végére egymással összefonódó komplexumában elsősorban nem az eredeti kontextusban (legalábbis annak shaftesburyánus, illetve a *Spectator* programjához kapcsolható, 18. század eleji változatában) központi fontosságú társalkodásaspektus állt az érdeklődés homlokterében, hanem a nyelvi és tudományos fejlesztés, egyszerűval a művelődés szempontjai, amelyeknek a fejlettebb, pallérozottabb

⁸⁵⁴ A csinosodás programjának (nála: politikai nyelvének, illetve beszédmódjának) eme jellegzetes témáiról lásd Takáts (2007) i. m. 20.

⁸⁵⁵ Elsődleges szerzői szándék alatt Oswald azon, korábban részletesebben is tárgyalt, tulajdonképpen már a mű címében is bennefoglalt törekvését értem, amely a hazafiság mibenlétének leírására (valójában: normatív meghatározására) irányul.

⁸⁵⁶ Debreczeni (2009) i. m. 112.

⁸⁵⁷ A csiszoltság kulturálistranszfer-problematikájához, illetve ezen belül a német recepciós szűrő kérdéséhez elsősorban lásd Bodrogi (2012) i. m. 175–188. A német szűrő jelentőségéről általában véve lásd még Kovács–Szűcs (2009) i. m. 161; Takáts (2013) i. m. 151. (Illetve utóbbiról is, hogy ez néha francia.)

nemzetekhez való hasonlítás perspektíváján alapuló komparatív dimenziói ugyanakkor messzemenően kompatibilisek a *politeness* fent említett, evolúciós szemléletű civilizációs narratívájával.

*Latin, német, magyar: érvelési sémák
az „idegen” és a „saját” bináris oppozíciója mentén*

Az anyanyelv melletti érvelés egyik vonulatát tehát Oswald munkájában a csinosodás és a tudós hazafiság programjához kapcsolható elemek adják. Míg ezek az anyanyelv felkarolásának ajánlatát az „ésszerűség” szempontjai mentén támogatják meg, az argumentációba olyan mozzanatok is beépülnek, amelyeknek inkább emocionális konnotációi tűnnek dominánsnak. Ezen a nemesi önszemlélet konstruált rendszeréből vett elemek olyan beszédmódokkal és diskurzusokkal is kapcsolatba hozhatók, amelyeknek az anyanyelv kategóriája szokásosan nem képezi részét. A hangsúlyváltás leginkább a következő szöveg helyen érezhető:

„Ha Anyai Nyelvünk a Kormányozásra, törvények’, ’s tudományok folytatására már valahá a’ porból fel-vétetik, e’ fogja azt véghez vinni, a’ mit sok izsbéli törvényeink mind eddig véghez nem vihettek; ugyan-is ezek által érzük el azt, hogy az idegenek Hazánkknak hivatallaiból önként el-maradnak, valamint hogy az idegen nyelvnek béhozása vitte volna azt véghez, hogy mi Édes Hazánk kormányra mellől önként kirekesztettünk volna; mi lehet pedig ennél egy igaz Hazafinak kelemetesebb dolog? ez által nyerhettyük vissza és fenn-tar[t]hattyuk *minden sértés nélkül régi törvényes, és őseink’ vérén épült jussainkat*; ez által menthettyük meg az enyészettől *már haldokló Nemzeti tulajdonságinkat (Characterunkat)*, ez által rekeszthettyük ki Hazánkából vég képpen az idegen nyelvnek bé-hozását; ez által emelhettyük nagyobb fényességre Nemzeti gögünket, és ebben gyökerezett *pár nélkül való Hadi vitézségünket*. [...] Nintsen a’ Magyar Nyelvnel a Hadi igazgatásra is hathatósabb nyelv.”⁸⁵⁸

Látható, hogy a passzusban az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjából és a nemesi-nemzeti karakterdiskurzusból vett motívumok kapcsolódnak össze egymással. Az anyanyelv fontosságát megalapozni hivatott gondolatmenetbe beépülő ezen elemek ugyanakkor pusztán utalnak a hozzájuk kapcsolódó képzettársítások és érték-tulajdonítások rendszereire: a szövegben betöltött funkciójuknak megfelelően különösebb részletezés nélkül csupán mintegy felidéznek azokat. Ezáltal az anyanyelvhasználat ügye a rendies értékvilággal összefüggésben tematizálódik, vagyis a magyar nyelv mint a rendi-nemesi értékhierarchia szerves részét képező, annak konkrét társadalmi érvényesülését megalapozó faktor jelenik meg.

⁸⁵⁸ [Oswald] (1792) i. m. 21–22. (Kiemelés: H. H.) Megfigyelhető, hogy a „törvényre” vonatkozó kitételben tetten érhető kritikus értéktétel nagyban különbözik a fogalomnak a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés* című fejezetben vizsgált használatától. Míg itt a korábban hozott törvények elégtelensége hangsúlyozódik, ott az írott törvény intézménye mint a közösségi erény helyreállítására alkalmas, hatékony instrumentum konceptualizálódott.

A szövegrészt először tematikailag vizsgálva azt mondhatjuk, hogy az 1790-es évek elejére jellemző, a nyelvproblematikával kapcsolatos sérelmi argumentáció két szegmense egymással összefűzve, egy egységben jelenik meg itt: az egyik a nyelvrendelet utólagos perspektívából való elítélése, a másik a tiszttségviselők idegen (értsd: „német”) származásának nyelvkérdéstől függetlenül is nagy múltra visszatekintő ostromozása. Mind a nyelvrendeletet retrospektív alapon elítélő, mind az idegen tiszttségviselők „beszívárgását” kárhoztató, ezek okaként az anyanyelv elhanyagolását megjelölő, hasonló érvelésekre szép számmal találunk példát az 1790-es évek elejéről, amelyek rendre az „idegen” (*német* nyelvrendelet, *német* tiszttségviselők, illetve sok esetben a *latin*) és a „saját” (*magyar* anyanyelv) bináris oppozíciója köré rendeződnek. Fontos kiemelni, hogy ebben a logikában a „saját” helyét ekkor általában már a rendi-nemesi gondolkodáson belül sem a latin foglalja el. Ez ugyanis a hasonló érvelésekben gyakran maga is „idegen” minőségként tételeződik, akár a szövegkörnyezet alapján implicite beleérthető módon, mint a fenti Osvald-idézetben, akár explicit formában, mint például Vedres István először 1790-ben megjelent röpiratának egyik érvelésében. Utóbbiban az anyanyelv a „nemzet” alapvető természetéhez tartozó minőségként jelenik meg, a latin pedig egyértelműen mint „idegen” nyelv:

„Mi Magyarok a' kik Anyanyelvünkben még tsak alig kezdénk magyarosodni, máris olly dolgokat hányunk, vetünk, faggatunk, fessegetünk, mellyek hogyha tökéletességre mehetnek, erősebb lábra fogjuk állítani boldogságunkat, mintsem tették Eleink, a' kik édes Anyanyelvünknl többre betsülték az *idegen* Deák Nyelvet.”⁸⁵⁹

Hogy Osvald fenti érvelésének ebből a szempontból vett diszkurzív „környezetét” valamelyest érzékeltessük, érdemes a „nemzeti nyelv” témája köré rendezett korabeli érvrendszerek eme „gravaminális” szegmense kapcsán néhány konkrét példát említeni. E sérelmi argumentáció jellegzetes esete Darvas Ferenc *Post nubila Phoebus* című röpiratának egyik szöveghelye, amelyben a II. József uralkodása alatt elszenvedett, a nemzet eltíprásával egyenértékűként ábrázolt sérelmek között az anyanyelv eltörlése is hangsúlyos formában jelenik meg, a jozefinista kísérlet „(nemesi-)nemzeti” szempontú, megsemmisítő

⁸⁵⁹ Vedres (1807) i. m. 12. (Kiemelés: H. H.) Vedres munkája Gáti István munkájával együtt, egy nyomtatványban jelent meg. Mindkét szöveg mint a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790-es három körkérdése közül a másodikra – „Mennyire segíti a' Nemzet valóságos boldogulását, az anyai Nyelv gyarapodása; és ellenben mennyire hátráltattya azt, valamely idegenért való el-mellőzése?” – válaszként beküldött pályamű keletkezett. Lásd Gáti István – Vedres István: *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyozó hazafiúi elmélkedések*. Béts, Hummel János, 1790; Ballagi (2016) i. m. 576. A folyóirat három pályátételéről lásd például Szajbély Mihály: *„Idznak a magyar tollak”*. *Irodalom-szemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában a 18. század közepétől Csokonai haláláig*. Budapest, Akadémiai–Universitas, 2001. 22–23. Vedres szövegének jelentőségét mutatja, hogy amikor 1805 körül a nyelvkérdés ismét nagyobb vitákat kavart, 1806-ban és 1807-ben újra kiadták. Vedres egyébként mérnök volt, ilyen minőségében a Tiszát a Dunával összekötő csatorna tervéről szóló 1805-ös dolgozatával szerzett magának nevet. „Nemzeti” tematikájú szövegek – a szűkebb értelemben vett „nemzetgazdasági” jellegű írások mellett – később is fel-feltűnnek életművében. 1826-ban nemesítették. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1914. XIV. 1035–1037; Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon*. Budapest, Akadémiai, 1994. 2232–2233.

kritikájának szélesebb keretei közé állítva. A szöveg jól mutatja, hogy az 1790-es évek elején még mindig jelentős mértékben a józsefi politika centralizáló elemeire (az anyanyelv problematikája esetében a nyelvrendeletre) reagáló, a nemzethalál-vízióktól átitatott nemesi szabadságdiskurzusba miképp „szívárgott be” a szélesebb értelemben vett nyelvi tematika.

„Nem tzélom kedves Hazámfiak! több időktől, de nyomosabban kilentz Esztendőktől sulyosan viselt viszontagságaink előszámolásával, fel-vájni még bé sem bőrdzött sebeinket. [...] Felséges Második Jósef” volt Uralkodónknak Eleitől meg-hagyatott hites Szövetségnek [*sic*] el-mellőzését. Törvényeinken épült Szabadságaink meg-nem sértése eránt meg-kivántató esküvésnek el-mulatását. A’ Hazát a’ Király számára, a’ Királyt viszont a’ Haza részére el-jegyező ’s le-kötelező koronáztatás szentséges diszének meg-vetését ’s félre-tételét. Hazánk Szent Koronájának, ’s azzal járó több kintseinek erőszakos el-ragadását.[...] Sokaknak nagyobb Hivatalbéli nevezetekkel, ’s rugtatott fizetésekkel a’ Haza ellen val[ó] szolgálatra, s’ Törvényeink, s’ igazgatásunk módjának fenekkel lejendő fel-forgatásával, újj Törvény tsinálásra, Országunkból lett ki-hívattatásokat, ’s meg-vásároltatásokat. Anya-nyelvünknek, ’s abból következő Nemzetünk el-törlésére, Maradékink nevelése módjában készült módokat, ’s onnan tsalhatatlanul várt végeket. Tudjuk, egy szóval, minden igyekezeteknek oda lett intézését, hogy az egész Világ által méltán betsben tartatott, ’s tsudáltatott hív Magyar Nemzet el-törlötsen; ’s következésképen, a’ Magyar, Magyar ne lehessen, hanem vagy mint pénzen vett Foglyok, vagy mint fegyverrel nyert rab-szolgák, úgy tartasson.”⁸⁶⁰

A „hivatalviselés” és az „idegen” kategóriáinak explicit összekapcsolása jellemzi Vedres István imént említett szövegének egy gondolatmenetét is, amelyben a szerző ugyanakkor az idegenek központi hivatalokban való térnyerése kapcsán nem a nyelvrendeletet osztorozza, hanem azt a magyar nyelv elhanyagolásával és a latin előnyben részesítésével kapcsolja össze.

„A Deák nyelv volt azaz egy út, melly által az idegenek beférkezhettek, és a hivatalokrais feljuthattak Országunkban; tudni való dolog pedig az, melly szerentsétlen legyen azon birodalom, mely kész Útakat tart mindenféle jött ment idegeneknek titkaihoz és rejtekihez való beférkezésre. [...] Mi Magyarok azon panaszkodtunk még eddig mindétig, hogy idegenek tétetnek hivatalokba, és Hazafiai megvettetnek; a’ nélkül, hogy elrontottuk volna azon Útakat, mellyek a tiszttségeknak elnyerésére többnyire nem vezetik az igaz és tiszta Magyart; hanem a meghasonlottat és az idegent.”⁸⁶¹

Az „idegenek” beférkezésének fő okaként tehát Vedresnél a nemzet természetéhez tartozó „saját” nyelv, a magyar háttérbe szorítása és a latin előnyben részesítése tételeződik.

⁸⁶⁰ [Darvas Ferenc]: *Post nubila Phoebus*. Pest–Buda–Kassa, Stromájer Ignázt, 1790. 4–5. Darvas Nógrád megye másodalispánja volt, majd 1783-tól 1810-ig helytartótanácsi köznemesi tanácsosi tisztséget, illetve 1797-től 1810-ig helytartótanácsi irodagazgatói posztot töltött be, az 1790–1791. évi országgyűlésen pedig Pest megye követeként vett részt. A szerző életrajzi adataihoz lásd Ember Győző: *A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. Budapest, M. Kir. Országos Levéltár, 1940. 203,216; Kiss Anita (szerk.): *Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításai a 18. században*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2015. 170; Diéta-adatbázis, <http://szijarto.web.elte.hu/dieta-index.html>.

⁸⁶¹ Vedres (1807) i. m. 25–27.

Ehhez hasonló példaként utalhatunk Kiss József fentebb már részletesebben is elemzett röpiratára, amelyben Kiss a nyelvrendelet bevezetését részben szintén az anyanyelv elhanyagolása következményének tartja: „S nem de nem azért hozattatott be nem igen régen *Magyar – Országba* a’ Német Nyelv, mivel a’ *Magyarok* a’ magok élő nyelvekkel nem éltek; a’ deák nyelv pedig holt nyelv?”⁸⁶²

Kiss ugyanakkor a hivatalviselés problémáját illetően is megnyilvánul. Az e tekintetben releváns passzusok alapján azt láthatjuk, hogy a nála található, az anyanyelv hivatalos bevezetésétől az „idegenek” hivatalviselésének elmaradását váró narratíva nemcsak a Vedres munkájában foglaltakkal egyezik meg nagy vonalakban, de ugyanezt láthatjuk viszont Oswald két évvel később kiadott művének imént idézett passzusában is. Kiss vonatkozó érve arra is példát ad, hogy a magyar nyelv használata mellett érvelő szövegek korpuszán belül az oktatási nyelv szempontja is fontos szerepet játszott: „Ha a’ tanítások és az hivatalok magyar nyelvre hozattatnának, és minden tanításokra és hivatalokra *Magyarok* tétetnének, akkor nem kellene soha többé a’ Királytól azt kérni, hogy az idegenek helyet Magyarok accomodáltassanak.”⁸⁶³

Ugyanakkor, miként a Kisstől vett, ezt megelőző idézetből is kitűnik, e témák a latin közéleti használatával szembeni érvek rendszeréhez is kapcsolódhattak. Mint a fenti példák alapján látható, a nyelvkérdés diskurzusának egy bizonyos, a magyar nyelv használatát propagáló szegmensében az „idegen” nyelv minőségében nemcsak a főként a nyelvrendelet kontextusában elutasított német tűnt fel, hanem a latin is. Sőt mint a példák alapján látható, az az érvelésmód sem volt szokatlan a korban, amelyben épp az „idegen” latin használata tette lehetővé az „idegenek” hivatalviselését. Több más röpirathoz hasonlóan a latinhoz Oswaldnál is a tudatlanság képzele tapad, amelynek dominanciája a kulturális-civilizációs előrehaladást akadályozza. A latin melletti érveléshez éppenséggel ebből a perspektívából kiindulva rendelődik hozzá *Az igaz hazafi* lapjain a hazafiatlanság attitűdje, amelyben azt a retorikus gesztust láthatjuk, amely a latin „megtartása” melletti érveléseket a legitim argumentációk csoportjából igyekszik kirekeszteni. Mindez leginkább abban a szövegrészben fogható meg, ahol Oswald a törvények nyelve kérdéskörét boncolgatva, a „Deák nyelvről” szólva a következő megállapítást teszi:

„[H]ogy ez továbbra is uralkodó nyelv legyen, azt [...] merő Hazafiúságtalanságnak kell itélnem. – Ugyan is a’ régi Deák nyelvet hazánkba a’ régi jámbor Eleink tudatlansága hozta be, és mint hogy az idegen Mesterek által minden tudományok ezen a’ nyelven tanítottak, az is tette ezt sokakra nézve szükségessé; a’ ki tehát ezt továbbá is uralkod[ó]vá akarja tenni, az a’ mi Nemzetünk’ tudatlanságát fenn-tartani, e’ mellet[t] pedig ezt régi tudatlanságának állandó szégyen emlékezetével is kívánja piríttatni.”⁸⁶⁴

⁸⁶² [Kiss] (1790) i. m. 6. Ezzel Kiss a Vedres-féle röpirat nyelvrendeletre történő egyetlen direktnek mondható utalásához hasonló érvelést alkalmaz. Az említett szövegrészt lásd Vedres (1807) i. m. 11.

⁸⁶³ [Kiss] (1790) i. m. 16. A magyarnyelvűség 1790-es programjainak tematikus rétegeihez, köztük a magyar mint a hivatalosság nyelve problematikájához lásd Debreczeni (2009) i. m. 209–216.

⁸⁶⁴ [Oswald] (1792) i. m. 25–26. A műben mindezekon kívül a latinnal szembeni érvkészlet olyan jellegzetes, „pragmatikus” elemei is megtalálhatók, mint az idővesztésre való hivatkozás az oktatás vonatkozásában: a latin tanulásával rengeteg idő megy el, így az anyanyelvi oktatással a pallérozott nemzetek

Ezen gondolatmenet kapcsán szintén elmondható, hogy olyan elemekből építkezik, amelyek az anyanyelvhasználat fontosságáról szóló korabeli diskurzushoz sorolható szövegekben – különböző árnyalatokban és változatokban – rendre feltűntek. Mivel a latinnak a 18. század végi Magyarország hivatalos életében betöltött státusza a kora újkori Európán belül meglehetősen szokatlannak tekinthető,⁸⁶⁵ ezen „különleges jellegzetességnek” összehasonlító perspektívából adódó percepciója a kortársakban felvetette azt a kérdést, hogy vajon mi lehet az oka annak, hogy míg más „nemzetek” már régen az anyanyelv használatára tértek át, a Magyar Királyságon belül még mindig a „deák” a *lingua franca*.⁸⁶⁶

E „ráeszmélés” egyik fontos korabeli lenyomata Vedres István már többször hivatkozott szövege. Vedres a nemzeti hanyatlás elsődleges faktoraként a latin nyelv használatát nevezi meg, amely szerinte eltávolította a nemzetet valós természetétől, és ezzel meghasonlást okozott. E modell egy viszonylag részletesen taglalt történeti narratívába illeszkedik, amelyben a szerző a latin kártékony hatását a középkori államalapításig vezeti vissza:

„Ez az oka mostani állapotunknak is. [...] A Deák Nyelvbe (melly oly erőszakkal hozatott be Országunkba, melyet csak Szent István ditsőült első Királyunkhoz lévő szeretete a' Magyar Hazafiaknak szenvedhetettel) sokan a később fajzából annyira belé szerettek, hogy tulajdon anyanyelveket csak nem elfelejtván magokat egyedül ezen idegen vendég Nyelvnek gyakorlására szentelték; mások pedig magokat ennek értésével a többiektől megkülönböztetvén oly tekintetet öltöztek fel magokra, mellyel Nemzetünk más érdemes fiait megvetették. [...] Két különböző akarat származott tehát; ezen kétféle nyelv miatt szakadozott Hazánkfiak hajlandóságából és hathatósan uralkodott háborgó Szíveikben, melly édes Magyar Hazánkat gyakran olly viszontagságokba keverte, mellyből nem egyebb, hanem csak egyedül a' Magyarok Istene szabdíthatki. – Ezért kellene olly igen pártját fogunk a' Deák Nyelvnek? Bomlik ez által a' Magyar Természet; és Polgári állapottya Országunknak szüntelen való háborodásban vagyón.”⁸⁶⁷

behozhatatlan előnyre tesznek szert. A magyar hivatalos és oktatási nyelvvé tételével általában véve is a hatékonyság növekedésére vonatkozó várákozás kapcsolódik össze a szövegben. Oswald itt megint csak a magyar használatát proponáló diskurzus bevettnek mondható érvkészletéből merít akkor, amikor azt hangsúlyozza, hogy gyakorlatilag minden „társadalmi szektor” olajozottabban fog működni a latin kivezetésével. Ez ugyanis többek között a perek lefolytatásához szükséges időnek a radikális lerövidülését fogja eredményezni, illetve a társadalmi harmónia és célszerűség ügyét is szolgálja, hiszen „a' tanúlatlan község született nyelvén [...] mind a' maga dolgát okossabban, 's hasznossabban intézheti, mind Felsőségének akarattját is serényebben, 's értelmesebben véghez viheti, mellyekben határozódik az emberi igyekezetnek fő tzelja”. [Oswald] (1792) i. m. 19–20, 23–24.

⁸⁶⁵ A legtöbb európai államban a kora újkor végére lezajlott az a folyamat, amelynek során a latin helyébe egy standardizált nyelvváltozat lépett. A folyamat részleteihez lásd Peter Burke: *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004. (A standardizációhoz főképp: 89–110.)

⁸⁶⁶ A latin használata nemcsak a hivatalos életben és nemcsak a politizáló nemességre volt jellemző, hanem bizonyos fokig a hétköznapiak során és az alsóbb rétegek esetében is. Lásd erről Robert John Weston Evans: *The Politics of Language and the Vernaculars in Eighteenth-Century Hungary*. In Hamish Scott – Brendan Simms (szerk.): *Cultures of Power in Europe During the Long Eighteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 200–224. Tóth István György gazdag forrásanyagon mutatta be, hogy a latin első sorban a vegyes nyelvterületek érintkezési nyelve volt. Tóth (1996) i. m. 152–155.

⁸⁶⁷ Vedres (1807) i. m. 18–19.

Majd nem sokkal később a fentiek egy explicit történeti narratívával egészülnek ki:

„A’ meddig Eleink a’ Kapitányok és Vezérek által igazgattattak, mind született Magyarok lévén, Anyanyelvünkön beszéltek; egy volt a szívek, egy volt a lelkek; legkissebb háborodást sem szenvedett Birodalmok – Szt. István alatt a Keresztényi Vallásnak felvételével, és a Deák Nyelvnek behozásával, tsendessége Országunknak pártütésekkel és zenebonákkal felváltott [...] az uralkodó Deák nyelv fen maradt és lappangó szikrákat hintetget a vérséggel egy; de két Nyelv által egy más közt különböző Magyar Nemzetben.”⁸⁶⁸

Mint *Az igaz hazafiból* vett előző passzusból kiderül, „a’ régi jámbor Eleink tudatlanságára” Osvald is utal – ám míg ott ez egy közbevetett megjegyzés erejéig kerül szóba, itt egész narratíva épül fel a középkori tudatlanság motívumára. Vedres szövegében a latinhoz és ezzel összefüggésben a latin használatához általában véve is a babonaság, a tudatlanság sötét fellegeinek képzete tapad.⁸⁶⁹ Ezen értéktársítás, azon túlmenően, hogy a felvilágosodás jellegzetes toposzát idézi fel, itt tehát a középkor megítélésével összefüggésben a nyelvproblematikával kapcsolódik össze azon történeti narratíva integráns részeként, amely a latin használatát elutasító alapállást hivatott alátámasztani. Mint a második idézetből kiderül, Vedresnél a Szent István-i államalapítás, a latin behozatala és évszázados használata, valamint a középkori állam maga is egyértelműen negatív konnotációban szerepel, míg a pozitív ellenpólust a nemzeti egység kereszténység felvétele és a latin „behozatala” előtti időszaka képezi, amikor is a kettős nyelvhasználat még nem osztotta meg az etnikai értelemben egységes („vérséggel egy”) közösség tagjait. Lényegében itt tehát a latin mellett érvelő argumentációkkal homlokegyenest ellenkező elgondolással állunk szemben, amelyben a latin nem mint a „hazafiak” közti kommunikáció közvetítő nyelve, hanem éppenséggel mint a széthúzás, bomlás és az ezekből következő hanyatlás legfőbb faktora jelenik meg.

A fentiek kapcsán érdemes újfent a diéta nyelvi vitáira utalni. Az alsótáblán ugyanis mind a magyar „bevezetése”, mind a latin „megtartása” melletti érvrendszerek esetében alapvető szerepet játszott az egységre való hivatkozás, ami áttételesen a „visszavonást” ostromozó hagyományos, republikánus tematikának feleltethető meg.⁸⁷⁰ Míg azonban a diétai naplóban a „visszavonást” nem direkt módon ostromozó, hanem az egység előnyeit ecsetelő „elliptikus” érvelésekkel találkozunk, Vedresnél explicit módon jelenik meg a széthúzás republikánus toposza; az első idézetből egyértelműen kivehető, hogy ő (legalábbis részben) ebben helyezi el a nyelvproblematikát. Nála persze – a latint pártoló érvelésekkel szöges ellentétben – az egyetértés biztosítéka nem a soknyelvűség tiszteletben tartása és a latin mint *lingua franca* megtartása, hanem a magyar nyelv használata. Ha pusztán ez utóbbi mozzanatot vesszük, elmondható, hogy Vedres gondolatmenete rokonságot mutat a diétai naplóban rögzített azon argumentációkkal, amelyek a magyar

⁸⁶⁸ Vedres (1807) i. m. 20.

⁸⁶⁹ „Gyönyörű Példa az, melyet előnkbe adnak Frantzia, Anglia, Olasz, és Német Országok, melyek [...] [a]zon törekedtek tudni illik; hogy [...] a’ Deák Nyelv miatt a tudatlanságnak, és együgyűségnek borongó fellegeit a’ Nemzetnek szeméi elől eloszlassák.” Vedres (1807) i. m. 4.

⁸⁷⁰ Hönich (2020) i. m., főként: 280–284, 292.

nyelvhasználatot az egységre való hivatkozással proponálták az alsótábla vitáin, főként a „nagy nemzetek” példáját idézve és az egyetértés hazafiúi szeretetet növelő hatását emlegetve.⁸⁷¹ Ugyanakkor az sem kétséges, hogy Vedres érvelése messze túl is mutat az utóbbiakon. Nála ugyanis a magyar nyelvhasználat kimondottan az etnikai jelentéstendenciát is hordozó nemzeti egység ideáljának garanciájaként jelenik meg, ennek alátámasztására pedig az az organicista és egyben historizáló alapállású modell szolgál a szövegben, amelyben e nyelvi-nemzeti egység az államalapítás előtti régmúltba visszavetített, természetes és restaurálandó állapotként tűnik fel. Hasonló érvrendszernek a diéta nyelvi vitáiban nem találjuk nyomát.

Vedreshez több szempontból is hasonló módon érvel Gáti István, akinek *Hazafiúi elmélkedéseiben* a latin szintén a nemzeti leromlás elsődleges hatóókaként jelenik meg.⁸⁷² Ezen alaptétel nála is egy olyan történeti narratívába illeszkedik, amelyben mind a középkorral szembeni averzió, mind pedig a „babonaság” és „tudatlanság” elítélése határozott formában nyer kifejezést, mindez pedig itt is a latin nyelv használatához kapcsolódik. A cél láthatóan a latinhoz kötődő, hagyományosan inkább pozitív sztereotípiák részleges átírása.

„Minekutána a’ goromba Babonaság, a’ Tudatlanságnak idejében, a’ Deák Nyelvet olly szentséggessé tette [...], hogy valamit tsak Irásba kelett tenni, a’ Papság (egyedül lévén, a’ ki írást tudott) mind azt Deák nyelven képzelte illendőnek meg írni, és a’ mi Eleinkis Keresztyén Vallásra állván Szent István Idejében, a’ Vallással együtt, ezt, mint a’ Hitnek sarkalatos Tzikkelyét [...] is bé vették volna.”⁸⁷³

A középkor ezen érvelés szerint is a babonaság és a tudatlanság kora, de Vedres narratívájához képest itt összességében kevésbé a(z) etnokulturális-nyelvi szemléletet is magában hordozó „nemzeti”, mint inkább egyfajta „civilizációs” perspektíva dominál. Vedreshez hasonlóan a középkor és a latin használatának elítélése Gátinál is központi szerepet játszik, ám nála az államalapítás előtti időszak Vedres szövegére jellemző etnikai-nyelvi szempontú szélsőséges idealizálása nem jelenik meg. Bár a nyelv nemzeti egységet megteremtő funkciója alapvető szerepet játszik Gáti érvrendszerében is,⁸⁷⁴ az olvasó benyomása inkább az, hogy a kereszténység felvétele és a latin „behozatala” előtti időkre jellemző anyanyelvhasználat jelenségéhez összességében inkább leíró jelleggel közelít, sőt ezen évszázadok „prédálásait” egy helyen el is ítéli, mégpedig úgy tűnik, a csinosodás értékperspektívájából közelítve.⁸⁷⁵

⁸⁷¹ A diétai napló egy jellegzetes, korábban már idézett passzusa: *Naponként-való* (1791) i. m. 21.

⁸⁷² Mint említettük, Vedres és Gáti munkái egyaránt a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790-es körkérésére beadott pályaművekként jelentek meg.

⁸⁷³ Gáti István: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiúi elmélkedések*. Béts, Hummel János, 1790. 30. Gáti huszti evangélikus lelkész volt, az első magyar nyelvű gyorsírási rendszer feltalálója.

⁸⁷⁴ Gáti (1790) i. m. 13–14.

⁸⁷⁵ „A’ mi nemzetünk sok száz Esztendőig fene vólt, és prédáló, úgy de már ma meg-szelídült, és senkit ok nélkül meg nem támad.” Gáti (1790) i. m. 37.

Gáti azt a szövegszervezési stratégiát is alkalmazza, amelynek során először bizonyos, a latin használata melletti, a korban szokásosnak tekinthető (vagy legalábbis általa akként beállított) érveket idéz fel, majd ezeket cáfolja párbeszédes formában. Érvrendszeréből egy elemet szükséges feltétlenül kiemelni. Ennek lényege, hogy a latint a „szokásokra” és az évszázados használatra hivatkozva támogató érvelésekkel szegezi szembe azt a fejtegetést, amelyben a fogalom egyfajta történeti „dekonstruálását” végzi el, és a latin „szentségét” a szokásokra és a múltbéli használat kontinuitására hivatkozva alátámasztó argumentummal a fogalom relativizált értelmét állítja szembe. E manőver központi jelentőségű mozzanata, hogy a „szokástól” az ahhoz tapadó megváltoztathatatlanság és állandóság attribútumait tagadja meg, amivel a fogalomra hivatkozó, a múltat orientációs pontként használó, és a szokások sziklaszilárd megbízhatóságát éppenséggel az évszázados gyakorlatból levezető érveléseket a visszájára fordítva, azokkal egy, a történelmi folyamatot a maga profán esetlegességében felmutató modellt szegez szembe.

„A’ Szokás, Igazság nélkül, tsak a’ Tévelygésben való Meg-avulás. Tsalhatatlannak tsak a’ Pápa és Kontziliumok tartatnak: mégis változtattak sokat ezekis a’ R[é]giekben. A’ Nemzet ezen Tsalhatatlanságot magának nem tulajdoníthattya: mi szégyen volna hát a’ régi ros[s]z Szokásban Változást és Jobbitást tenni? [...] Régen mehettek az Anyai nyelven minden dolgok; Szt. István bé hozta a’ Deákot, mit vét vele Leopóld, ha el törölvén a’ Nemzettel magával együtt azt, anyai Nyelvét hozza régi Fényére, és Méltóságára [...]?”⁸⁷⁶

Gáti érvelése azért különösen fontos, mert benne egy, a latint az évszázados használatra hivatkozva védelmező állásponttal homlokegyenest ellenkező nézetrendszert érhetünk tetten. Ennek a nyelvkérdés korabeli diskurzusán belüli jelentőségét főképp a diéta alsó-táblájának nyelvi vitáit figyelembe véve láthatjuk be, ahol a szokásra való hivatkozás központi szerepet játszott a latin melletti érvelésekben.⁸⁷⁷ Nyilvánvaló, hogy Gáti explicit módon e nézetekkel vitázik fenti gondolatmenetében. Talán még ennél is fontosabb azonban, hogy a diétai polémiákban a szokás fogalma (indirekt módon) még a magyar nyelv melletti érvelésekben is feltűnt.⁸⁷⁸ Az látszik tehát, hogy Gáti akkor, amikor a szokás erejét relativizálja, azon álláspontoktól is merőben különböző perspektívából közelít, amelyek a diétai viták magyar melletti érveléseiben mutathatók ki. Emellett pedig az is szembetűnő, hogy „a’ régi ros[s]z Szokás” megváltoztatása és jobbítása lehetőségeinek felvetésével valójában ugyanazon vonatkoztatási rendszeren belül mozog, mint amelyet *Az igaz hazafi*ban a törvények (sőt akár a sarkalatos törvények) megváltoztathatóságának, illetve azok változó körülményekhez való alkalmazásának elgondolásai kapcsán tetten értünk, és amelynek vonatkozásában jeleztük, hogy az a „felvilágosult rendiség” tendenciájához, illetve a „radikális reformerek” csoportjába sorolható szerzők szövegeiben is igen jellemző.⁸⁷⁹

⁸⁷⁶ Gáti (1790) i. m. 37.

⁸⁷⁷ Hönich (2020) i. m. 279, 282.

⁸⁷⁸ Hönich (2020) i. m. 285–286.

⁸⁷⁹ Lásd főként *A törvény fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?* című fejezetet.

Visszatérve *Az igaz hazafiból* néhány oldallal ezelőtt idézett, az ősi jussokra, a nemzeti karakterre és a hadi vitézségre utaló érvelésre, az eddigi elemzések fényében elmondhatjuk, hogy ebben Oswald a magyar nyelv közéleti és hivatalos használatának szükségességét hangsúlyozó diskurzus több jellegzetes témájához is kapcsolódik. Mint láthattuk, az anyanyelv elhanyagolásával és az „idegen tisztségviselők” ebből következő túlzott érvényesülésével szembeni ellenérzés, mindehhez kapcsolódóan pedig a latin közéleti és az oktatásban történő használatának kritikája a magyar nyelv melletti érvelésekben különböző változatokban tűntek fel. Ezeken túlmenően mutatkozik meg ugyanakkor az a jelentésréteg *Az igaz hazafiból* vett ominózus szövegrészben, amely az anyanyelvi tematikát a nemesi-nemzeti karakterdiskurzus felé nyitja ki, és ennyiben újfent arra figyelmeztet, hogy a nyelvi problematikával kapcsolatos korabeli érvrendszerek minden újszerűségük mellett a rendi-nemesi gondolkodás tradicionális elemeit is magukba szívhatták, illetve azokkal összekapcsolódva jelenhettek meg.

A műből vett, a fenti elemzések kiindulópontjául szolgáló, az ősi jussokra, a nemzeti karakterre és a hadi vitézségre utaló idézet közvetlen folytatásában a (dőlt betűvel) kiemelt mozzanatok közül a „vitézség” attribútuma kap nagyobb hangsúlyt, ám olyan módon, hogy elsősorban nem maguk a hadi erények köre, hanem az ezekre vetített nyelvi dimenzió kerül előtérbe.

„Még az idegen Nemzetből való hadi tisztek is [...] bámúlással tsudálják, sótt meg vallják azt, hogy nintsen a' Magyar Nyelvnel a' Hadi igazgatásra is hathatóssabb nyelv; mert tsak egy Magyar Kapitány szájából származott *Rajta* elégséges arra, hogy egy Török táborn el oszlasson. Hát mi volnánk e' azok a' nemtelen, és eleink ditső emlékezetéhez méltatlan Hazafiak, kik nyelvünk betsületére nézve az idegenek által engednénk ortzáinkat szégyennel boríttatni? Egyébb aránt is már az idegen Nemzetek előtt annyira leszállott betsületünk, hogy nyelvünknek 's viseletünknek meg tagadása miatt tsak nem nemzeti Nevezetünket is elvesztettük, azt állítván majd mindenek, hogy Hazánkban ami kevés Magyar Nép vagyon is, az is már nagy részint más Nemzetté változott. – Minden Nemzetnek a' Nyelve és öltözete Nemzeti tulajdonságának leg nyilvánosságabb tüzimere, úgy annyira, hogy valaki ezeket idegen tollakkal váltya-fel, vagy pedig ezeknek más idegen nyelveket 's viseleteket eleikbe téssen, annak igaz Hazafiúsága méltán kétséget szenved.”⁸⁸⁰

A fogalomhasználat kapcsán megjegyzendő, hogy Oswald a „hazafi” fogalmát művében viszonylag konzekvensen egy bináris oppozíció mentén konceptualizálja, amennyiben a címben is szereplő „igaz hazafi” normatív igényű szintagmája mellé gyakran nemcsak implicit, de explicit módon is egy annak megfelelő, az előbbi karakterisztikus, jellegadó tulajdonságaival nem bíró ellentétpárt állít. Ennek eklatáns példája az a szövegrész, ahol az „igaz Hazafit” a „szines Hazafival” állítja szembe.⁸⁸¹ A hasonló, normatív töltetű fogalomhasználatok, illetve az ehhez kapcsolt, akár explicit, akár a szóhaszná-

⁸⁸⁰ [Osvald] (1792) i. m. 22–23.

⁸⁸¹ Ugyanitt az „igaz Hazafiúság” és az „igaz Magyarság” fogalmai is szerepelnek. Lásd [Osvald] (1792) i. m. 122.

latban impliciten bennefoglalt normatív ellentétpárképzések egyébként a korban igen elterjedtnek mondhatók, gondoljunk csak például Vedres István már többször idézett munkájának az „igaz és tiszta” és „meghasonlott magyarokat” emlegető érvelésére⁸⁸² vagy az Okolicsányi Józsefnek tulajdonított, Sándor Lipót nádorrá választása mellett kardoskodó, 1790-ben Pozsonyban kiadott *Egyenes szívű magyar azért igaz haza-fiú* című, névtelenül megjelent röpirat címében használt jellegzetes fordulatra.⁸⁸³ Az ilyen típusú jelzős fogalomhasználatok arra utalnak, hogy a 18. század végén a „hazafi” fogalma a modern használathoz képest az esetek többségében még nem normatív, hanem leíró jellegű, vagyis – attól függetlenül, hogy a nemesi nemzetre vonatkozó rendies vagy egy ennél szélesebb, területelvű jelentéstartalmat hordoz éppen, ami sokszor nehezen dönthető el – az impliciten hozzárendelt társadalmi referenciabázis *minden tagja* beletartozik: éppen ez az oka annak, hogy az említett minőségjelzőket előszeretettel rendelik hozzá a korban, már amennyiben ilyen normatív tartalommal szeretnék feltölteni a fogalmat. A modern változattal való egyezés ugyanakkor, hogy az ilyen használatok során a csoportból diszkurzíve kirekesztett alcsoport közelebbi meghatározása többnyire nem vagy nem meghatározó része a műveletnek, sőt általában véve inkább az mondható el, hogy minél homályosabbak a határkijelölés kontúrjai, annál hatékonyabb az önmeghatározás emotív-identitáskonstruáló ereje.

Bár Osvaldnál explicit módon nem tűnik fel, fenti gondolatmenete kapcsán érdemes utalni arra, hogy a katonai vezénylet magyar nyelvű voltának gondolata a József halála utáni időszak sodrásában az anyanyelvi követelések egyik fontos eleme volt. A Graeven-huszárezred tisztjeinek 1790. július 5-i beadványán túlmenően,⁸⁸⁴ amelyet az országgyűlés is felkarolt, és (részben ezáltal) maga is a politikai diskurzus fontos témájává vált, a korabeli politikai nyilvánosság elméleti szinten (is) mozgó írásos megnyilvánulásai között is találunk olyan szövegeket, amelyek ilyen jellegű követeléseket fogalmaztak meg, vagy különböző, ezzel kapcsolatos latolgatásokba bocsátkoztak. Ha tematikailag nézzük, az idézet első fele olyan gondolatmenetként is olvasható, amely implicit módon az anyanyelv felkarolása szélesebb témakörének ezen, a kor politikai témájú szövegeiben gyakran a központi hivatalok magyarnyelvűségének követelésével egy csokorban feltűnő aspektusához is kapcsolódik. Decsy Sámuel 1790-ben megjelent *Pannóniai Fénikszében* például egészen hasonló, a nemesi karakterdiskurzus militáns-vi-

⁸⁸² Vedres (1807) i. m. 27.

⁸⁸³ [Okolicsányi József]: *Egyenes szívű magyar azért igaz haza-fiú*. Pozsony, 1790; Ballagi (2016) i. m. 428.

⁸⁸⁴ Benda (1980) i. m. 90; Benda (1982) i. m. 602. Marczali Henrik szerint „június 30-án elkészült »a Nemes Graeven huszár regimentjének Magyar fő és altisztjeinek« a folyamodása, melyet gróf Festetics György alezredes, Laczkovics János kapitány, Árki Pál és Vincze János hadnagyok nevök aláírásával nyújtottak be »a felséges haza tekintetes rendjeihez«”. Marczali (1907b) i. m. 99. Marczali, akinek meglátása szerint az „országos, nemzeti érdekek” mellett „a Graevenezred tisztikarának személyes érdekei és áskálódásai” is belejátszottak az ügybe, részletesen bemutatja a kérvény beadásának körülményeit. Lásd Marczali (1907b) i. m. 99–104. A nyelvi követelések legtöbbjéhez hasonlóan a beadványban foglaltakból nem lett semmi, sőt, II. Lipót politikailag kedvezőbb helyzetbe kerülve később a kérvényt aláíró tiszteket (köztük Laczkovics Jánost) haditörvényszék elé állította. Vess össze Benda (1980) i. m. 106.

tézi szegmensébe az anyanyelvi tematikát beleillesztő érvelési keretekkel találkozunk, olyannyira, hogy a tipológiai egyezéseken túl akár konkrét hatástörténeti kapcsolatot is sejthetünk a két szövegrész között.

„Nemtsak a’ polgári és törvényes székeknel, hanem még a’ magyar hadi seregeknél-is gyakorlásba kellene a’ magyar nyelvet venni. [...] *Hunyadi János, Ujlaki Miklós, Bátori István, Kinyisi Pál, Corvinus Mátyás Király, Zrini Miklós* és hires magyar Hérosok magyar nyelven gyakorlották magyar hadi seregeiket a’ fegyverben, azzal vezették őket az Osmanok ellen, még-is keves seregekkel számos ellenséget vertek-meg, még-is tsak nem mindenkor győzedelmeskettek. [...] Ha akkor a’ magyar nemzet vitézi virtusát idegen nyelvnek segítsége nélkül meg-mutathatta, miért nem mutathatná azt még-most-is meg, hiszem még most sem aludott el-egészlen bennünk öseinkről örökségül réánk maradtott virtusoknak tüze. [...] Mellyik európai nyelvben vagy onnyi erő, ’s onnyi tűz mint a’ magyarban. Allig lehet vitézebb hangot hallani, mint midőn a’ magyar vezér azt mondja hathatós szóval: *Vigyázz, Nézz-jobra, balra* s. a. t.”⁸⁸⁵

A politikai diskurzusokat felépítő nyelvi alakzatok szintjén ugyanakkor ezen érveléstípus mélyebb összefüggéseket is felfed. Ismét Osvald szövegére szűkítve az elemzés fókuszát jól látható, hogy nála a „hadi erények” és a „vitézség” köré csoportosítható asszociatív mező a magyar nemesség kollektív önképének megkonstruálásában központi szerepet játszó karakterdiskurzusban és a vele szorosan összekapcsolódó republikánus nyelvhasználatban megszokott pozíciójához képest jelentősen elmozdul, és az utalásszerű megjegyzéseket követő fejtegetésben a „hazafiúság” ismérveiként definiált „anyanyelv” és „viselet” kategóriáival összeszöve jelenik meg. Bár az utóbbiak közül a második szimbolikus jelentéstartalmát tekintve eleve közelebb áll a nemesi önszemlélet konstruált rendszeréhez, az „anyanyelv” hagyományosan nem képezi ennek integráns részét, így középpontba helyezése a rendi-nemesi csoportlojalitás új értékvonatkoztatási rendszer felé történő elmozdulására utal.

Az „idegen nemzeteknek” az Osvald-féle idézetben összehasonlítási alapként történő említése önmagában a „nemzeti” karakter (rendies) értelmezési keretére jellemző azon „viszonyító” megközelítési módnak felel meg, amely szokás szerint egy szélesebb vonatkoztatási kereten belül, „relative” jelöli ki az adott „nemzet” adott karakterjegyének helyi értékét.⁸⁸⁶ Ugyanakkor a hagyományos, különböző auto- és heterosztereotípiák mentén felépülő minőségjegyekkel dolgozó nemzetkarakterológiai-imagológiai elképzelérendszerek ilyenfajta, fokozatokban gondolkodó, „összevető-összehasonlító” logikáját meg kell különböztetnünk azon (lényegében ezen viszonyítási rendszert radikalizáló) szemléletmódtól, amelyben a nemzeti viselet és az anyanyelv bináris karakterjegyekként értelmeződnek. Ez utóbbi esetben ugyanis nem pusztán egy ezekhez kapcsolt adott mintázat tematizálódik, hanem egyenesen meglétük vagy hiányuk válik egyenértékűvé az adott közösség sajátlagos minőségének megmaradásával vagy eltűnésével. A nemzethalál víziójának nyelvhez (is) kötött felelevenítését és főként a „(magyar) nép” anyanyelvhez

⁸⁸⁵ Decsy Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv melyet irt D. Decsy Sámuel*. Béts, Trattner János Tamás, 1790. 244–247.

⁸⁸⁶ Bodnár-Király (2015) i. m. 28.

kapcsolt, a vizsgált passzusban valószínűsíthető implicit jelentéstartalmát is figyelembe véve⁸⁸⁷ úgy tűnik, hogy Oswald fenti eszmefuttatása vonatkozásában tetten érhető egy párhuzamosan érvényesülő jelentéstendencia is, amely lehetővé teszi a karakterdiskurzus nemesi identitáshoz köthető elemeinek egy, az etnokulturális alapozású csoportlojalitás szempontjai szerinti (részleges át)értelmezését is. E tekintetben pedig nem hanyagolható el a nemzeti karakterdiskurzus és később a nacionalizmus szempontjából egyaránt kiemelt fontosságú kontraszthatás jelensége. Bár Oswaldnál *expressis verbis* a „magyar nemzeti” karakter elvesztésének lehetősége fogalmazódik meg, a nemzeti karakter eltűnése/elvesztése más „nemzetek” esetében is hangsúlyozódott az időszakban. Ennek egyik jellegzetes változata a csehek nemzeti karakterének elvesztéséről szóló (alapvetően a rendi-nemesi ihletésű, de etnokulturális vonatkozásokat is mutató) diskurzus. Ennek egyik korabeli lenyomata Gáti István 1790-ből származó következő megjegyzése: „Tseh Országban már ma tsak nem Gyertyával kell keresni a’ Tseheket.”⁸⁸⁸ A példa mutatja, hogy általános sémáról van tehát szó, amelybe más „nemzetek” is beleilleszthetők voltak.

⁸⁸⁷ Feltételezésem szerint *Az igaz hazafiból* vett előző idézetben a „nép” fogalma kettős értelmezésre ad lehetőséget. A nemesi *populusszal* való azonosítása mellett a következő, „etnokulturális” jelentésréteg relevanciája is felvethető, mégpedig az anyanyelv érvelésben betöltött, kiemelt szerepe okán: „Mint gyűnév jelent kisebb vagy nagyobb számú, s különböző viszonyokban és körülményekben valami egészet tevő embersokaságot, például nyelvre nézve: magyar, német, szláv nép; [...] »Az uralkodók [...] a törvények tisztelete fentartása nélkül soha el nem érhetik se a népeik boldogságát, se az attól elválhatatlan magok dicsőségét (Gr. Teleki József Ugocsa megye rendihez 1790-ben)«.” Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, Emich Gusztáv, 1867. IV. 814. Hangsúlyozni kell, hogy a „nép” fogalmának találhatók olyan előfordulásai is a műben, amelyek egyértelműen a *populus* azon jelentésváltozatát jelenítik meg, amely a nemességgel egyenértékű. Ennek jó példáját adják azon már vizsgált passzusok, amelyekben a „törvény tévő hatalom” „nép” és „király” közti megosztottságának kontextusában szerepel a kifejezés, vagyis lényegében a *populus Werböczyánusra* referál. Vesd össze [Oswald] (1792) i. m. 29, 32. (Lásd ehhez az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetet.) Hogy azonban a „nép” fogalmának használata esetén nem feltétlenül kell automatikusan a nemesség értelmében vett *populus*-szal azonos jelentésváltozat érvényesülését feltételeznünk, azt mutatja, hogy egy másik szöveghelyen a „nép” fogalmának egyértelműen a *misera plebs*re vonatkoztatható jelentéstendenciája is megfogható, amely utóbbi jelentésváltozattól nyilvánvalóan távol áll: itt a nemesség mint „a’ Királyi Felsőségnek és a’ népnek tartalék gátya” szerepel. Vesd össze [Oswald] (1792) i. m. 35. (A szövegrész és bővebb elemzését lásd szintén az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetben.) A fogalom ezen előfordulása leginkább a következő jelentéssel azonosítható: „Különösen a polgári társulatnak alsóbb osztályu személyei együtt véve és viszonyban a felsőbb osztályuakkal, a felsőséggel.” illetve: „*Adózó nép* a régi alkotmány szerént am. nemnemesek, különösen jobbagyság.” Czuczor–Fogarasi (1867) i. m. IV. 814–815. Az Oswald művéből vett, a főszövegben idézett ominózus szövegrész kapcsán jelzett „etnokulturális” jelentéstendencia lényegében e két utóbbi (a nemességre és a köznép-re vonatkozó) jelentésréteget egyesíti magában. Összefoglalva a fentieket, mindezek alapján feltételezhető, hogy a szóban forgó eszmefuttatásban a nemesi nemzetre vonatkozó szűkebb referencia mellett egyúttal ezen szélesebb, „etnokulturális” szemantikai réteg is érvényesül.

⁸⁸⁸ Gáti (1790) i. m. 27. A kontraszthatás fontosságára és az adott szöveghelyre Szilágyi Márton hívta fel a figyelmemet, akinek ezt ezúton is köszönöm.

A magyar nyelv melletti érvelések jelentősége

A rendi és etnokulturális-nyelvi vonatkoztatási keretek iménti elemzések alapján tetten ért összeérése bizonyos értelemben azon, leghangsúlyosabb formában Bíró Ferenc által jelzett folyamatnak egy speciális, a nemesi nemzet fogalmát érintő részaspektusát mutatja meg a szövegvalóság szintjén, amely során „a nemzet jeleként felfogott nyelv fogalma az 1780 utáni magyar szellemi életben” előtérbe került.⁸⁸⁹ Az igaz hazafiból, valamint Kiss, Vedres és Gáti munkáiból vett szövegrészletek alapján láthatóvá vált a nyelvkérdéssel kapcsolatos diskurzus egy olyan szegmense, amelyben a magyar nyelv melletti érvek és ehhez kapcsolódva a „saját múlt” radikálisabb narratívái jelentek meg. A magyar nyelv közeleti használatát a magyarok „többségére”, illetve a magyar nemzet „uralkodó mivoltára” hivatkozva alátámasztani igyekvő érvelések, valamint a latin dominanciáját ostromozó és azt történeti alapon is elítélő, a kereszténység felvétele előtti időszakban a nyelvi és nemzeti egység periódusát látó, illetve a „szokás” fogalmát a nyelvkérdés kontextusában relativizáló megfontolások kapcsán azt láthatjuk, hogy a politikai intézményrendszer napi működésétől kevésbé függő nyomtatott politikai nyilvánosság regiszterében akár a radikálisabb, a politikai gondolkodás rendi-nemesi *mainstream*-jének irányvonalától elrugaszkodó, illetve azzal akár rivalizáló, alternatív elgondolások is helyet kaphattak.

Ugyanakkor a nyelvkérdéssel kapcsolatos, az 1790-es évek elején zajló diskurzus bár nem teljességre törekvő, de részletes vizsgálata arra is rávilágít, hogy ezen 1790 körül detektálható „innovatív” mozzanatok és a modern nemzetfogalom kialakulása közé nem tehető egyenlőségjel. Ennek megfelelően az ilyen típusú, részben a Bíró által vázolt sémába illeszkedő korabeli érvelések óvatosan kezelendők. A magyar nyelv Kárpát-medencén belüli „uralkodó mivolta” tézisének hangsúlyos megjelenése, a magyar nyelvhasználat témájának és az etnokulturális-nyelvi jelentésaspektusnak a rendi-nemesi identitás rendszerén, illetve a karakterdiskurzuson belüli felértékelődése, ehhez kapcsolódva pedig az anyanyelvnek a nemzet jeleként való megjelenése, valamint ezzel párhuzamosan a nemzeti művelődés („tudományok”) vonatkozásában, a „pallérozódás” programján belül történő előtérbe nyomulása egytől egyig olyan jelenségek, amelyek a rendi-nemesi politikai gondolkodás „szubsztrátumának” viszonylatában értelmezendők és értékelendők. Mindennek valós tétjei hosszú távú, összehasonlító fogalom- és diskurzustörténeti elemzésekkel válnának láthatóvá. A fenti fejezetekben foglalt vizsgálódások fő célja Osvald művének diskurzustörténeti kontextualizálása volt, ugyanakkor ennek „melléktermékeként” részben ehhez a munkához is igyekeztek néhány, egy szűk időintervallumon belüli és azon belül is részleges „mélyfúrással” hozzájárulni, anélkül azonban, hogy szerzőjük az ezek alapján belátható tanulságok érvényességi körét indokolatlanul széles körre kívánná kiterjeszteni.⁸⁹⁰

⁸⁸⁹ Bíró (1995a) i. m. 124.

⁸⁹⁰ Az itt bemutatott „szinkrón” diszkurzív állapotok egy későbbi longitudinális, komparatív elemzéshez is alapul szolgálhatnak majd.

Mivel a fentiekben a nyelvkérdéssel kapcsolatban vizsgált passzusok olyan szövegelemeket és érvelési módokat is tartalmaznak, amelyek vonatkozásában felvethető, hogy a 19. századi nemzetépítésben meghatározó szerepet játszó fogalmi és diszkurzív apparátussal is kapcsolatba hozhatók, az elemzések során azt a korábban más aspektusból már hangsúlyozott elméletileg fontos belátást igyekeztem szem előtt tartani, miszerint ha „az 1790-es évek első felének politikai irodalmában” tetten érhető „kollektív politikai-közösségi útkeresés”⁸⁹¹ későbbi nacionalista diskurzusokhoz való eszmetörténeti viszonyát oly módon képzeljük el, hogy az utóbbiak 19. századi formái mintegy „szükségyszerűen” következtek az előbbire jellemző sajátosságokból, éppen attól a lehetőségtől fosztjuk meg magunkat, hogy a kettő közti szövevényes összefüggésrendszert úgy legyünk képesek felvázolni, hogy közben megmaradjon az esélyünk arra is, hogy a korábbi formákat – amennyire ez lehetséges – saját kontextusukban érthessük meg. Ennek megfelelően a szóban forgó 18. század végi diszkurzív jelenségeket olyan szövegközpontú elemzésekkel próbáltam megközelíteni, amelyek azoknak a későbbi, „nemzetépítő” perspektívából megállapítható *jelentősége* helyett sokkal inkább azok kontextuális *jelentéseinek* a felfejtésére koncentrálnak.⁸⁹² Az igaz hazafi teljességre törekvő és a kontextusaként szolgáló diskurzus részleges vizsgálatának példáján keresztül többek között arra igyekeztem rámutatni, hogy a politikai gondolkodásnak egy „nemzeti üdvtörténet” formájában való leírását leginkább a politikai diskurzusok és fogalomhasználatok kontinuitásainak és diszkontinuitásainak láthatóvá tételével, illetve az ezek közti mindenkori arányrendszer felmérésével kerülhetjük el. Erre pedig akkor lehet esélyünk, ha a későbbi formákból történő visszakövetkeztetés mellett az egyéni nyelvhasználatokból kiindulva, illetve az ezek történeti lehetőségterét adó konceptuális-diszkurzív „szubsztrátumra” figyelve annak a kontextualista indíttatású megközelítésmódnak is kiemelt szerepet szánunk, amely nem annyira a „megvalósult”, mint inkább (Reinhart Koselleck megvilágító erejű kifejezésével élve) az „elmúlt jövők” sokaságának feltérképezését tekinti elsődleges elemzési feladatnak.

⁸⁹¹ Kovács–Szűcs (2009) i. m. 160.

⁸⁹² Tudatosan nem alkalmazom sem a „pre-”, sem a „protonacionalizmus” terminusait. Ezt abból a megfontolásból teszem, hogy a 18. század végi és a 19. századi formák közti kontinuitás reflektálatlan, indokolatlanul erőteljes és egyoldalú, az elsődleges kontextus dimenzióját figyelmen kívül hagyó implicit állítását – amennyire ez lehetséges – a fogalomhasználat szintjén elkerüljem.

Összegzés

Bár munkámban egyrészt *Az igaz hazafi* szövegközpontú-kontextualista vizsgálatára vállalkoztam, jelen értekezés célja nem pusztán a szóban forgó mű belső szövegviszonyainak feltárása, illetve kontextualizálása volt. Az elemzéseket nagymértékben motiválták a 18. század végének politikai eszmetörténetére vonatkozó, diskurzustörténeti irányultságú, illetve részben elméleti-módszertani ihletésű kérdésfeltevések is. Céлом nem önmagában egyetlen szöveg mélyreható elemzése és kontextusba helyezése volt, hanem emellett az is, hogy az adott, a hazafiság normatív modelljét középpontba állító munkán keresztül kíséreljem meg láttatni a politikai közösség mibenlétére, határaitra és optimális formáira irányuló kérdéseket feszegető 18. század végi vitákat és azok tétjeit.

Figyelembe véve, hogy a 18. század végi Magyar Királyság politikai kultúráját alapvetően a rendiség, illetve a rendi dualizmus társadalom-, politika- és kultúrtörténeti metszetekben egyaránt értelmezhető képletei határozták meg, magától értetődő volt, hogy a politikai közösség és a hazafiság kérdéseinek vizsgálata során elsődleges referenciapontként a korszak politikailag leginkább meghatározó kollektív identitásformációja, a rendi-nemesi önazonosság egyes elemeit tematizáló diskurzus szolgáljon. Ez a 18. század második felében bizonyos integrációs folyamatokon ment keresztül, amelyeken belül a felvilágosodás különböző áramlatainak és helyi változatainak recepciója játszott kiemelt szerepet.⁸⁹³ A kulturális transzferek hosszú távú folyamatait a század végén a józsefi cenzúra viszonylagos enyhése tovább dinamizálta, a jozefinista rendszer összeomlása és a császár halála után pedig egy olyan, kivételesen intenzív politikai vitákkal jellemezhető „diskurzív pillanat” érkezett el, amely a politikai nézetek viszonylag széles spektrumának artikulációját hozta magával.

Osvald 1792-ben megjelent politikai értekezése maga is ezen szélesebb eszme-, illetve diskurzustörténeti keretrendszerben helyezhető el. Ezt a jómódú, református pápai nemes relatív intellektuális nyitottsága és több fordítást, valamint két saját munkát is magában foglaló, meglehetősen széles eszmei érdeklődést mutató „életműve” is szépen mutatja. Mindennek megfelelően az elvégzett elemzések egyik legfontosabb célkitűzése az volt, hogy a rendi-nemesi kollektív identitás diskurzusához, valamint az ahhoz nem konstitutív alapon illeszkedő, illetve attól bármilyen szempontból is megkülönböztethető, túlnyomórészt a felvilágosodás(ok)hoz köthető mozzanatok viszonyát Oswald szövegében feltárva, majd ezt kontextualizálva az említett integrációs folyamatok egyes részaspektusainak megértéséhez közelebb kerüljünk.

Összegezve a fentieket, könyvem fő kérdésfeltevései a következő három pontban foglalhatók össze:

1. Hogyan bonthatók ki, mely formákban mutatkoznak meg és miképp értelmezhetők az időszakban jellemző, a politikai közösség és a hazafiság problematikájára közvetlenül vagy akár csak közvetetten reflektáló, rendi-nemesi jellegű érvelésmódok

⁸⁹³ Kosáry (1980) i. m.

és az ezeket meghatározó értékhierarchiák, valamint ezen, konvencionálisnak tekinthető keretektől való eltérések Osvald művében belül?

2. Mindez miképp viszonyul (hogyan viszonyítható) a szélesebb értelemben vett kortárs diszkurzív környezet képleteihez, illetve a történeti-szituatív kontextushoz?
3. Hogyan értelmezhetők a fentebb említett integrációs folyamatok tükrében a hazafiságra, illetve általában véve a politikai közösségre vonatkozó korabeli diskurzus és a szélesebb értelemben vett vitakörnyezet azon elemei és tendenciái, amelyek *Az igaz hazafi* szövegközpontú-kontextualista elemzése során láthatóvá váltak?

Munkámban e kérdéseket különböző aspektusokból igyekeztem vizsgálni. Arra törekedtem, hogy olyan „inherens” szempontokat és témákat válasszak, amelyek *Az igaz hazafiban*, illetve az időszak politikai közösséggel kapcsolatos vitáiban kulcsszerepet játszottak. Hogy a vizsgált kérdésekről és az elemzések eredményeiről átfogó képet kaphassunk, érdemes az egyes fejezetek következtetéseit röviden összefoglalni.

A monográfia második, *Az igaz hazafi* jelentőségét és a szerzőség kérdését taglaló, valamint az elméleti-módszertani alapállást rögzítő bevezetőt követő fejezete (*Alapértékek Osvald társadalmi-politikai „tervrajzában”: vonatkoztatási keretek, fogalmi rendszerek és beszédmódok*) a mű első felében meghatározó szerepet betöltő beszédmódok és fogalmak hálózatait mutatja be. Elsőként (*Normativitásigény és társadalmi modell*) az Osvald által központi jelentőséggel felruházott, a „közönséges társaság” egyes tagjait és az azokat összetartó „kapsokat” osztályozó „funkcionális társadalmi modellt” mutatom be, különös tekintettel az ennek leírását meghatározó, a Liviusnál szereplő Menenius Agrippa-féle tanmesén keresztül szemléltetett testmetafora klasszikus gyökereire, valamint ennek 18. század végi, kortárs használataira. Ezt követi a mű központi jelentőségű fogalmának tekinthető „haza” meghatározását célul kitűző szövegrészek elemzése. E tekintetben a legfontosabb, kiemelendő mozzanat a „haza” fogalmának az anyaság szimbolikája mentén való ábrázolása a műben, amelyről kimutatható, hogy egy többszörösen rétegzett, a hazafiság szempontjából alapvető hagyománykomplexum felidézésére alkalmas.

A dolgozat első fejezetének következő részegysége (*Patriotizmus, republikanizmus, közjó*) továbbra is Osvald művének a „haza” fogalmát tárgyaló passzusaival foglalkozik. A rendi-nemesi patriotizmus és republikanizmus összefüggéseit, illetve műben betöltött jelentőségét tárgyalva ezen alfejezetben kísérletet tettem arra, hogy a releváns nyelvi keretek alkotóelemeit egymástól elkülönítsem, és ezen alkotóelemek egymáshoz való viszonyait meghatározzam. Az elemzések legfontosabb eredménye annak részletes szövegelemzések alapján történő bemutatása és kontextualizálása, hogy Osvald miként írja át a hazáért vállalt halál nagyszerűségét megjeleníteni hivatott *pro patria mori* klasszikus motívumát egy olyan haszonelvű mezőben, amelyben immár a mindennapos munkálkodás és békés építkezés eszménye kerül középpontba.

Az ezt követő harmadik alfejezet (*Közjó, népi felvilágosítás, Politzia*) e haszonelvű mező további szemantikai rétegeire koncentrálna. Elsőként a „földművesek rendjét” bemutató passzusokat vettem górcső alá, főként a „közjó” átfogó jelentéstartalommal bíró

fogalmának használatait elemezve. E tekintetben a társadalmi érdekközösség eszméjével kapcsolatos megfontolásokra bukkantam. Ami Osvald ezzel kapcsolatos megfontolásait illeti, egyrészt nyilvánvaló, hogy a rendi keretek mint létező társadalmi-politikai valóság elismerése evidencia számára. Emellett ugyanakkor az is kiderül, hogy a „közjó” társadalmilag kiterjesztő jellegű értelme a jozefinista rendszer bukása körüli időszakban rendi-nemesi oldalon megmutatkozó pragmatikus (a politikai előjogokkal nem rendelkező rétegek „meggyőzését” szolgáló), illetve paternalista (a jobbágyok fölött „gyámkodó-atyáskodó”) alapállású érvrendszerektől részben eltérő, illetve azokon túlmutató jelentéskörben jelenik meg művében. A rendek közti szolidaritás gondolatának és a „közjó” társadalmilag kiterjesztő jellegű jelentésváltozatának relevanciáját támasztják alá a „tudományok” és az anyanyelv terjesztésének (össz)társadalmi hasznosságát ecsetelő gondolatmenetek, valamint a *Politzia* fogalmiságát felmutató érvelések is. Végezetül a negyedik és ötödik alfejezetekben (*Szokások, erkölcsök és törvényszabás*, illetve *Csinosodás, kereskedelem, kameralizmus*) a közösségi erkölcs leromlását a luxuskritika konvencionális motívumain keresztül ostromozó passzusok analízise, valamint a csinosodás programja bizonyos aspektusainak tárgyalása kaptak helyet. A két részegységben elvégzett elemzések legfontosabb eredménye a „törvény” instrumentális jelentésváltozatának kimutatása: a törvény intézménye a vonatkozó érvelésekben mint a közösségi erkölcs, illetve a széles értelemben vett társadalmi szolidaritás fenntartásának eszköze, vagyis lényegében a társadalmi rend megteremtésének univerzális médiumaként tételeződik.

A harmadik fejezetben (*A „törvény” összefüggései Osvald rendszerében*) arra tettem kísérletet, hogy ez utóbbi fogalom szemantikai rétegzettségét feltárjam. Elsőként (*A „törvény” fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?*) a törvények megváltoztathatóságának a műben több helyen is hangsúlyozott tételét járom körül, majd egy kontextuális szempontból megkerülhetetlen problémakör, a szokásjogi rendszer és az írott, tételes jog korabeli viszonyának kérdése kerül terítékre, amelyet illetően külön kitérek a változással kapcsolatos elképzeléseknek az előbbiben betöltött szerepére. A fejezetben külön hangsúly esik azon szövegrész elemzésére, amelyben Osvald a törvényhozás vonatkozásában az uralkodó és a rendek közti, Péter László által „strukturális dualizmusnak” nevezett képletnek megfelelő szerkezetet vázol fel, amelyet lényegében (a korban korántsem szokatlan módon) a politikai és társadalmi stabilitás intézményes biztosítékeként fog fel. Végezetül azon, a szövegben tetten érhető tendencia relevanciájára mutatok rá, amely a normatív törvény szokásjogtól való relatív függetlenedése felé mutat.

Az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című alfejezetben a hangsúly a rendi dualizmus szerkezetét leíró modell analízisére esik. Ebben Montesquieu hatását két vonatkozásban is sikerül kimutatni: egyrészt a hatalommegosztás terminológiájának alkalmazása, másrészt a nemesség funkcionális szerepének kiemelése tekintetében. A következő, a törvények uralma motívumát tárgyaló alfejezet súlypontja azon szövegrész elemzésére és kontextualizálására helyeződik, amelyben Osvald a „valóságos szabadság” állapotát mint a törvények uralmának érvényesülését határozza meg. A vizsgálat alá vont passzus tekintetében egyrészt (kisebb súllyal) a Teodora Shek Brnardic által alkalmazott „felvilágosult monarchikus patriotizmussal” (*enlightened monarchical*

patriotism) rokonítható elemek, másrészt pedig a Montesquieu szabadságdefiníciójával való párhuzamok relevanciájára hívom fel a figyelmet. Végül a rendi nemzet hatalmi jogosítványainak a törvény fogalmiságába íródását mutatom ki, ami alkalmat ad a „törvény” fogalmának szemantikai összetettségének bemutatására.

A felekezeti kérdést tárgyaló negyedik fejezet központi jelentőségű megállapítása, hogy *Az igaz hazafi* egyik fontos kontextuális keretét az 1790-es évek elejének vallásügyi vitái képezik. Kimutatható, hogy ezek a szerzőnek a „törvény” jelentőségét taglaló, a műben központi szerepet játszó eszmefuttatásokban elfoglalt pozícióját is meghatározták. Az elemzések alapján jól láthatóvá válik, hogy Oswald a protestáns egyenjogúság megalapozására egy több elemből összeálló, eklektikus érvrendszert alkalmaz. Ennek egyik pólusán a(z elsősorban a bécsi és linzi békékre hivatkozó, a korban protestáns részről konvencionálisnak mondható) jogi-történeti érvrendszer helyezhető el, a másikon pedig az, amelyikben a „természetes jussokra” való hivatkozás motívuma dominál. Utóbbi azonban, mint az a vizsgálódások alapján kiderül, nem feltétlenül a természetes egyenlőség ahistorikus állapotából levezetett elvre utal, hanem bizonyos esetekben maga is történeti alapo zású érv: úgy tűnik, alkalmas arra is, hogy a nemesség eredettörténeti narratíváját idézze meg vele a szerző. A fejezet utolsó nagyobb részében *Az igaz hazafi* azon kiemelkedő jelentőségű gondolatmenetét elemzem, ahol Oswald a törvények megváltoztathatóságának korábban a műben már hangoztatott tételét a sarkalatos törvényekre is kiterjeszti.

Az ötödik fejezetben (*A nyilvánosság szüksége és határai*) a szerző nyilvánossággal kapcsolatos nézeteinek részletes elemzése kapott helyet. A nyilvánosság műben felvázolt modelljében tetten érhetünk egy olyan társadalmilag inkluzív jelentéstendenciát is, amelybe nem csak a szűkebb értelemben vett politikai közösség tagjai érthetők bele, ez azonban korlátozott érvényességű, és kifejezetten a „tudományok” terjesztésének projektjére vonatkozik. Ezzel párhuzamosan a (modern kifejezéssel élve) „szólásszabadság” a rendi szabadságjogok egyikeként is megjelenik. Tovább árnyalja a szerző vonatkozó érveléseit a tény, hogy a politikai nyilvánosság rendi-nemesi védelme egy ponton felekezeti dimenziót is kap, mégpedig a katolikus egyháznak a cenzúrára gyakorolt befolyására irányuló kritika formájában. Mindez ugyanakkor nem jelenti a nyilvánosság teljes szabadságát, hiszen Oswald a cenzúra szükségességét is hangsúlyozza.

Végezetül a dolgozat hatodik fejezetében (*A magyar nyelv melletti érvek Az igaz hazafiban és a diszkurzív környezet*) található elemzések a nyelvkérdéssel mint az elemzett mű egyik központi témájával kapcsolatos érvrendszer belső viszonyainak feltárását, illetve ezek történeti és diszkurzív kontextualizálását célozzák. Elsőként az 1784. évi nyelvrendelet jelentőségét és azt a folyamatot ismertetem, amelynek során a nyelvkérdés egyre inkább átpolitizálódott, és a rendi-nemesi közvélemény számára is egyre fontosabbá vált. Az ezt követő rövid teoretikus alapvetés a nacionalizmuselméleteknek a kutatás szempontjából vett relevanciáját regisztrálja, emellett pedig egy alapvetően konstruktivista-diszkurzív, de a modernista és etnoszimbolista elméletek téziseit is szem előtt tartó közelítésmód ajánlatát fogalmazza meg.

A monográfia utolsó nagyobb egységében, a hatodik fejezet második alfejezetében található, a nyelvkérdéssel kapcsolatos vizsgálódásokat tartalmazó szövegelemzések középpontjában Osvald művének azon érvelései állnak, amelyek a nemzet és az anyanyelv fogalmait explicit módon tematizálják. Mivel a szövegben található, az anyanyelvhasználattal kapcsolatos elképzelések megítélése tekintetében ezúttal is elengedhetetlen volt a diszkurzív kontextus figyelembevétele, ennek során igyekeztem az előbbieket egyrészt a megelőző elemzések alapján nyert tanulságokkal szembesíteni, másrészt pedig az 1790-es évek elejének röpiratos anyagából vett, párhuzamos érvelésmódokkal is összevetni. Az elemzések legfőbb következtetése a rendi és az etnokulturális-nyelvi argumentációs elemek egymásba épülése, összeérése, aminek az időszakban keletkezett több nyomtatványban is nyomára bukkanhatunk.

Vákát

Kitekintés és konklúzió

A dunántúli egyházkerület püspöke, Tóth Pápai József egy nem sokkal az 1814. évi kinevezése⁸⁹⁴ után Osvaldnak írt levelében abbéli véleményének adott hangot, hogy a pápai kollégiumban „lábra kapott és igen nagy erőt vett a hungarizmus”, mi több, az erre vonatkozó panasz „hazánknak más vidékein is közönséges”. Az iskola oktatási nyelve körül az 1810-es évek közepén újra kiélesedett vitában a latin nyelvű edukáció mellett érvelve ezek mellett azon véleményét is közli Osvalddal, hogy a szülők a református iskolákban „elhatalmasodott hungarizmus” miatt adják inkább más felekezeti oktatási intézménybe gyermekeiket.⁸⁹⁵ Nos, csak sejthetjük, hogy az annak idején névtelenül megjelent *Az igaz hazafi* a püspök a magyar nyelvhasználat mellett felvezetett érvelése miatt valószínűleg ugyancsak ebbe az elítélt jelenségekörbe sorolta volna. Ugyanezt sokkal megalapozottabban feltételezhetjük Oswald már többször említett, 1817-ben (immár saját nevén) megjelent, *Kérdés: Kell-e már a reformátusok felsőbb iskoláiban némelly tudományokat anyai magyar nyelven tanítani?* című röpirata esetében, hiszen itt az éppenséggel a pápai kollégium oktatási nyelve körüli vitában foglalt állást a magyar használata mellett. Oswald ennek első oldalain, miután felidézte, hogy a pápai kollégiumban a latin nyelven oktatott tantárgyak mellett több tárgy is „már majd tizenhat esztendőktől fogva nagy haszonnal anyai Magyar Nyelven tanított”, érezhetően megrökönyödve és indulattól sem mentesen a következőkről számol be:

„[A]’ múlt 1815-dik esztendőben [...], ámbár a Dunántúli Superintendentiában lévő Tudományos Deputátio, ezen tanítás módját tovább is meghagyatni javallotta; mindazáltal némelly régi Principiumu Uraknak erőlködése azt tselekedte; hogy azonn Gyűlésbenn azt végeztetnék, hogy az említett Oskolában ennekutánna minden tudományok Deák nyelvenn taníttassanak! – Valóba sajnálom, sőt csudállom, hogy még ezen kinyílt szemű 19-dik Században is ilyen tüneményt kell látnunk, és nékem is olyan Tárgyra kell intéznem Beszédemet, mely más pallérozottabb Nemzetek között minden kérdésen fellyül emelkedett igazság, de még is könnyen megengedek én az ilyen Hazafiaknak; ha meggondolom, mely nehéz az embereknek p. o. a’ bor italt, a pipázást, és a régi megrögzött balvélekedéseket, ’s szokásokat elhagyni, ’s levetkőzni! Sok olvasás, elmélkedés, és nagy lelki erő kívántatik erre!”⁸⁹⁶

Sokat elárul a szerző korának műveltségi viszonyairól, szellemi nívójáról és „közalapotairól” alkotott véleményéről, egyúttal kortársai iránti empatikus-türelmes viszonyulásáról (egy másik értelmezésben: ironikus hajlamairól) a dunántúli egyházkerület 1815-ös határozata kapcsán tett ezen megnyilatkozás, amely a „Tudományok” és a „józan Megvilágosodás” egyedüli útjaként az „anyai nyelvenn való tanulást” kijelölő érvelésbe torkollik. Egy néhány oldallal később következő, Márton Istvántól vett gondolat

⁸⁹⁴ Tóth Pápai József 1814-től 1827-ig töltötte be a dunántúli szuperintendensi tisztséget. (A pozícióban az Oswald legaktívabb időszakában regnáló ifjabb Torkos Jakabot követte, utóda pedig az a Tóth Ferenc volt, akinek egyik egyháztörténeti munkáját Oswald könyvvizsgálói minőségében ellenőrizte.)

⁸⁹⁵ Bodolay (1981) i. m. 159.

⁸⁹⁶ Oswald (1817a) i. m. 5.

felidézése pedig immár kétségtelenné teszi, hogy az egykori pápai főkurátor maga is a „régí principiumokat” valló szuperintendens által ostromozott „hungarizmus” hibájába esett az oktatási nyelv kérdésében:

„[A]zt mondja Márton Professor Úr a’ maga Morálja Előbeszédének 39-dik oldalán: Tudd-meg Magyar, hogy midőn nyelvedet eltemeted; gyászos estét Nemzedetnek te magad sietteted. Ha valaha Márton Úr igazat mondott, itt valóban olyan igasságot állított, mellynek sem a józan okosság, sem a tapasztalás ellene nem mondhat.”⁸⁹⁷

Boldogréti Vig Lászlónak, vagyis Horvát Istvánnak a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain a *Kérdésről* írt recenziója végén található, summázó ítélete szerint „méltó kétségkívül tek. Osváld Zsigmond, Veszprém Vármegyei Tábla Bíró Úr arra, hogy neve a’ Bárótz, Decsy, Császár, Vedres, Gáti, Kis, Kazinczy, Desőfy nevekkal említettessék minden nemzeti nyelvét forrón szerető Hazafiutól”.⁸⁹⁸ Az a tény, hogy az 1816 óta a Múzeumi Országos Könyvtár öreként működő Horvát Osvaldot egy ilyen illusztris listában szerepelteti, azt mutatja, hogy utóbbinak a pápai vita lokális vonatkozású tétjeitől részben elszakadó, a szélesebb érvényű politikai viták porondjára szánt, a magyar nyelvű oktatást propagáló állásfoglalása országos szinten sem maradt észrevétlen, és az abban kifejtett nézetei bizonyos kortársi körökben nagyon is elismerésre találtak, mégpedig bizonyosan nem a bennük érvényesülő, a magyar nyelvet pártoló „hungarizmus” ellenére, hanem éppenséggel annak okán. A megelőző fejezetek elemzéseiből pedig az is egyértelműen kiderült, hogy Osvald elkötelezettsége a magyar nyelv közéleti, oktatási és tudományos használata tekintetében már a 1790-es évek elején, *Az igaz hazafi* kiadásának időszakában is egyértelműen kimutatható.

Azt is láttuk azonban, hogy műve összességében egy ennél sokkal komplexebb intellektuális és értékmezőben helyezhető el. Kiemelt jelentőségű mozzanatként látszik e tekintetben, hogy míg 1792-ben megjelent főművében a „hazafi” fogalmát állította vizsgálódásai középpontjába, és ennek meghatározását tűzte ki célul, későbbi fordításaiban Osvald saját magát hajlamos „emberbarátként” aposztrofálni. Mint azt a bevezető fejezetben említettük, a Johann Andreas Friedrich Steger *Versuch eines Natürlichen Kirchenrechts aus der Natur des Begriffs der Kirche entwickelt* című műve kéziratban maradt fordításának címében szereplő rövidítés feloldását Osvald a három évvel később megjelent *Erkölcsei kis-katechismus* elején szereplő mottó aláírásában adja meg: „Egy Ember-Barát”.⁸⁹⁹ Az „emberbarát vagy hazafi” már a korban releváns dilemmájára gondolva már ebből is sejthető, hogy Osvaldnak a „józan megvilágosodáshoz” való

⁸⁹⁷ Osvald (1817a) i. m. 8.

⁸⁹⁸ A B. V. L. monogram alatt publikáló Horvát recenzióját lásd [Horvát István]: Kérdés. Kell-e már a’ Reformátusok’ felsőbb Oskoláiban némelly Tudományokat Anyai Magyar Nyelven tanítani? 1817. (Pesten Trattner János Tamás betűivel.) – 8. – 15. old. *Tudományos Gyűjtemény*, 1. (1817), 6. 94–97. (Az ominózus felsorolás: 97.) A *Kérdés* egy rövid, de ugyancsak elismerő korabeli említését lásd Antal Mihály: Gondolatok honni Magyar nyelvünk terjesztésének némelly eszközeiről. *Tudományos Gyűjtemény*, 11. (1827), 9. 89.

⁸⁹⁹ Osvald (1817b) i. m. 2.

affirmatív viszonya⁹⁰⁰ nem merül ki az 1790 körüli időszak egyszeri „felbuzdulásában”, hanem esetében egy ennél szervesebb módon és így hosszú távon érvényesülő eszmei tájékozódást jelentett. Olyan szellemi forrásvidéket, amelynek jelentősége a forradalom kiábrándító fejleményeit, a jakobinus összeesküvést és annak megtorlását, valamint a politikai helyzet ezt követő általános „befagyását” követően (illetve bizonyos értelemben mindezek ellenére) a 19. század első évtizedeiben is megmaradt számára.

Az 1810-es években készült fordításaiban magát nem egy alkalommal „emberbarátként” megnevező Osvald már az 1790-es évek elején névtelenül megjelent, egyszerre a társadalmi-politikai szervezet funkcionalista leírásaként és a hazafiság általánosan érvényes, normatív modelljeként pozicionált munkájában nemcsak a nyelvkérdéshez szorosan kapcsolódó csinosodás, valamint a népi felvilágosítás programjaival kapcsolatos kérdéseknek szánt kiemelt figyelmet, de utóbbival összefüggésben különböző érveléseiben a közjó fogalmának (elvi szinten) társadalmilag kiterjesztő jelentésváltozata is feltűnt. Ezek mellett pedig nem hiányzott szókincséből a *Politzia* fogalma sem, ennek megfelelően pedig gondolkodásában masszívan érvényesültek az ahhoz kapcsolódó közösség-szervező-rationális megfontolások különböző változatai. Mint láttuk, mindennek jegyében a „törvény” olyan értelmezését vázolta fel művében, amelyben az a jogok és kötelességek egyensúlyán alapuló „valóságos szabadság” garanciájaként és mint a széles értelemben vett társadalmi szolidaritást megteremteni és fenntartani képes instrumentum a társadalmi *status quo*, vagyis lényegében a rendi dualizmus szerkezetét biztosító alappillér tételeződött. Miként az elemzések során többször utaltunk rá, a mű ezen vonásai azon protokonzervatív mező relevanciáját vetik fel, amelynek egyik változatát reprezentáló két protestáns szerző munkái vonatkozásában Szűcs Zoltán Gábor a következő summázó jellemzést adta:

„[A] radikális társadalomátalakító programokkal szembeni bizalmatlanság társulhatott a törvények garantálta szabadság és egyenlőség, a valláson alapuló társadalmi intézmények és erkölcsök felvilágosult apológiájával, amelynek az Sz. P. S.-féle fordításban és Ewaldnál is jól felismerhető egy valóságos, mégpedig protestáns színezetű, felvilágosult filozófiai beszédmódot képviselő változata.”⁹⁰¹

Ugyanakkor az instrumentális törvényfogalomnak a „törvényes szabadságokra” történő hivatkozásokhoz képest érvényesülő relatív túlsúlya, valamint a törvények, főként pedig a „fundamentumos törvények” változó körülményekhez szabását (tehát megváltoztathatóságát) hangsúlyozó érvelések Osvald politikai struktúráról és a társadalmi rendről kifejtett elképzelései vonatkozásában a változás jelenségére való fogékonyságot is mutatnak. Utóbbi mozzanat a mű leginkább tetten érhető formában aktualizáló szándékkal tematizált kérdéskörét, a vallásügyet illetően is központi szerepet tölt be. Mint láttuk, a protestáns egyenjogúság alátámasztását célzó hosszas érvelésekben bár sorra az időszak felekezeti vitáiból ismerős mozzanatok köszönnek vissza, ezek összességében egy olyan mintázatot adnak ki, amelynek legfőbb jegye egyfajta eklekticizmus. Osvald

⁹⁰⁰ Osvald (1817a) i. m. 5.

⁹⁰¹ Szűcs (2009) i. m. 29.

idekapcsolódó eszmefuttatásaiban éppúgy szerepet szán az 1790–1791. évi diétai vitákban főképp protestáns oldalon megjelenő történeti-jogi alapo zású érveknek, mint a (sarkalatos) törvények megváltoztatásának lehetőségével (sőt szükségességével) számoló, végső soron a diéta szuverenitását implikáló, egyébként inkább a katolikus fél argumentációiban feltűnő elképzeléseknek. Mindezek mellett pedig a természetes jussokra való, egyébként a felvilágosult rendi és a kormányzati oldalon domináns hivatkozásokat is alkalmaz.

A dolgozat szándékosan aprólékos, olykor talán túlságosan is szörszálhasogatónak ható elemzéseivel arra igyekeztem példát adni, hogy miképpen lehet egy konkrét mű mélyreható vizsgálatából kiindulva, egy adott szerzői pozíció és a történeti-szituatív, valamint a diszkurzív kontextusok interakcióinak hálózatát kibontva mind az előbbire, mind pedig az utóbbira nézvést olyan felismerésekhez jutni, amelyek a diskurzusból magából kiinduló megközelítésmód alkalmazásával minden bizonnyal rejtve maradtak. A bevezető fejezetben jelzett teoretikus preferenciák érvényesítésére törekedve az egyes szövegrészletek elemzésekor a dolgozat laza értelemben vett „módszertanának” (szemléletmódjának) egyik pilléréként a szoros szövegolvasás módszerét és a konkrét textusból kiinduló, a szerzői szándékokra is figyelő kontextualista elemzésmodot igyekeztem követni. Az „átlagos-kivételes” ideáltipizálásos alapon felállított, ugyancsak a bevezető fejezetben exponált ellentétpárja, amelynek két pólusán (egyfelte heurisztikus-analitikus előfeltevésként) a rendi gondolkodás konvencióit, illetve az ezektől bármilyen szempontból is megkülönböztethető elemek konglomerátumát jelöltem ki, szintén a vizsgálatok fontos módszertani-teoretikus háttérelemeként funkcionált.

A fenti apparátust annak érdekében próbáltam meg mozgósítani, illetve teoretikus háttérelemként figyelembe venni, hogy a rendi gondolkodás potenciálisan integratív jellegű részletgazdagon, a maga történeti-diszkurzív valóságában mutathassam be. Az elemzések végső summázataként, kitekintő jelleggel megállapíthatjuk, hogy a műben foglaltakat meghatározni látszó intellektuális horizont, értékhierarchia és társadalmi lojalitásirányok vonatkozásában nem annyira a Concha Győzőnek és Kosáry Domokosnak a bevezető fejezetben röviden bemutatott, *Az igaz hazafira* vonatkozó, homlokegyenest eltérő megítélései mögött meghúzódó, a rendi-nemesi/felvilágosult ellentétpárra felfeszülő antagonizmus bizonyult mérvadónak, hanem éppenséggel a szövegben megmutatkozó, többféle értékvonatkoztatási rendszerből táplálkozó heterogén gondolati elemek és érvelésmódok összjátéka. Annak pedig, hogy ezen sokösszetevős képlet alkotóelemeinek organikus egymásba kapcsolódásait egy nagy felbontású képben igyekeztem láthatóvá tenni, elsősorban nem személy szerint Osvald Zsigmond, a kor viszonyait és társadalmi pozícióját tekintve relatíve széles látóköri nek mondható megyei tisztviselő esetleges nézetei megítélése szempontjából van jelentősége, hanem inkább annak okán, hogy ezzel remélhetőleg azt agondolkodási mintázatot sikerült részletgazdagon, a maga komplexitásában feltérképeznünk, amelyben a rendi-nemesi értékvonatkoztatási rendszer relatív, potenciális nyitottsága is megmutatkozik.

Úgy gondolom, mindezekkel összefüggésben az esettanulmány annak felméréséhez is támpontokkal szolgálhat, hogy vajon maga a rendi-nemesi értékhierarchia és politikai gondolkodás ez esetben tetten ért integratív tendenciája mennyiben tekinthető „kivéte-

lesnek”, illetve milyen fokon valószínűsíthető, hogy inkább a 18. század végi magyarországi politikai gondolkodás „tömeges” jelenségeinek körébe sorolható. Az e kérdésre adható megalapozott válasz megfogalmazásához, a tényleges arányok felméréséhez és a nemességen belüli rétegzettség vonatkozásában felvethető problémák tekintetében még sok részkutatásra van szükség. Ugyanakkor talán nem túl nagy merészség jelen sorok írójától a könyvet azzal a következtetéssel zárni, hogy Osvald példája alapján a művelt, jó módú, ám nem az országos politika első vonalához tartozó nemesség esetében is komolyan számolnunk kell a 18. század végi rendi gondolkodáson belül jelentkező integratív tendenciák érvényesülésével.

Vákát

Felhasznált irodalom

Levéltári és más kiadatlan források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A1538 0136

születési anyakönyv (digitálisan elérhető)

A1548 0468

születési anyakönyv (digitálisan elérhető)

A1548 0689

halotti anyakönyv (digitálisan elérhető)

Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL)

II. 35. a. 2.

A Pápai Egyházmegye jegyzőkönyve 1783–1836.

III. 62. 13. c. 1.

A Pápai Református Egyházközség Iratai, Gazdasági iratok, adókivetési lajstromok 1791–1857.

Pápai Református Egyházközség Irattára (PREI)

Presbitériumi és közgyűlési jegyzőkönyv 1810. április 23. No. 3.

Veszprém Megyei Levéltár (VEML)

IV. 1. a. 13. Vármegyei közgyűlési jegyzőköny, 1785–1786.

IV. 1. a. 17. Veszprém Megyei Levéltár, vármegyei közgyűlési jegyzőköny, 1793.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kézirattár)

Quart. Hung. 1440

„Okosságos Eklelsiai-Törvény az Eklésia meg-fogásából kifejtve; melyet a' Berlinben 1799-ik esztendőben kiadott ezenn Német munkából: Natürliches Kirchen Recht; Magyarra fordított, E. E. B. Osvald Sigmond. 1814.”

Quart. Lat. 3319 „Miscellanea juridicarum Hungaricorum. Saec. XVIII–XIX”

Nicolaus Skerlecz: Genuina constitutionis Hungaricae post adoptatam Pragmaticam sanctionem principia. 1790. 2–62.

Kiadott források

A maga mátkájáért ártatlanul halált szenvedett groff Essex. Egy szomorú játék öt fel-vonásokban. Melly Németből Magyarra fordíttatott Seelmann Károly által. Kolozsvár, Hochmeister Márton, [é. n.].

A' mikor minden tag edgyetért a' fővel. [H. n.], [k. n.], 1792.

Abbt, Thomas: *Vom Tode für das Vaterland.* Berlin, Friedrich Nicolai, 1761.

Antal Mihály: Gondolatok honni Magyar nyelvünk terjesztésének némelly eszközeiről. *Tudományos Gyűjtemény*, 11. (1827), 9. 61–109.

- Aranka György: *Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*. Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1790.
- Augustini, Sancti Aurelii, Hipponensis Episcopi Opera Omnia. Tomus Secundus. In Jacques-Paul Migne: *Patrologia Latina*, 33. Paris, 1865.
- Arisztotelész: *Metafizika*. Ford. Halasy-Nagy József. Szeged, Lectum, 2002.
- Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Magyar Helikon, 1971.
- Árvai Jakab: *A' budai királyi nemzeti fő iskolában 1790/91dik iskolabéli esztendő kezdetének alkalmazásával Szent András havának első napján tartott beszéd melyet élő anyai nyelven mondott Árvai Jakab ugyan azon nemzeti fő iskolának tanítója*. Budán, A' Kyrályi Akadémiának Betűivel, 1790.
- Banks, John: *The Unhappy Favourite, or the Earl of Essex*. London, R. Bentley & M. Magnes, 1682.
- Banks, John: *Graf von Essex. Ein Trauerspiel in fünf Akten*. Leipzig, J. G. Dyk, 1777.
- Banks, John: *Groff Eszeks. Öt szakaszba foglalt szomorú játék. Banknak angliai nyelven lett ki-adása szerént. Német nyelvből magyarra fordított Pápán Osváld Sigmond prokátor által*. Posony, Patzko Ágost Ferenc, 1785.
- Bárány Péter: *A' köznép' meg-világosodásáról, ennek hatáiról és hasznairól / írta német nyelven Ewald I. L. Béts, Hummel Dávid*, 1791.
- [Bárczi Sándor]: *A' védelmezett magyar nyelv. Vagyis A' Deákság mennyire szükséges voltáról való kettős-beszélgetés*. Béts, Hummal Dávid, 1790.
- Bessenyei György: *Magyarság*. In *Bessenyei György összes művei. Programírások, vitairatok, elmélkedések 1772–1790*. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, Argumentum–Akadémiai, 2007. 425–432.
- Bessenyei György: *A holmi*. In *Bessenyei György összes művei. A holmi*. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1983. 191–381.
- Bessenyei György: *A magyar nemzetnek szokásairul, erköltseirül, uralkodásának modjairul, törvényeirül és nevezetesebb viselt dolgairul*. In *Bessenyei György összes művei. Társadalombölceleti írások 1771–1778*. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, Argumentum–Akadémiai, 1992. 89–154.
- Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica, III. Lib. 4*. Edidit L. W. E. Rauwenhoff. Adjuvante Car. Szalay. Lugduni Batavorum apud E. J. Brill Socios. 1889.
- Casanova, Giacomo, Chevalier de Seingalt: *History of My Life, 9–10*. Transl. Willard R. Trask. Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 1997.
- Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi. Tomus I. Scriptores Hungaros et Rerum Hungaricarum Typis Editos Complexus. Pars I. Sopronii, Typis Siessianis 1799*.
- Cicero, Marcus Tullius: *De officiis*. The Loeb Classical Library. Transl. Walter Miller. London–New York, William Heinemann Ltd. – G. P. Putnam's Sons, 1928.
- Cicero, Marcus Tullius: *A kötelességekről*. Első könyv. Ford. Havas László. In *Cicero válogatott művei*. Budapest, Európa, 1987. 289–345.
- Collectio ordinationum imperatoris Josephi II-di et repraesentationum diversorum Regni Hungariae comitatum. Pars Prima*. Dioszegini, Typis Pauli Medgyesi, 1790.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára, IV*. Pest, Emich Gusztáv, 1867.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára, VI*. Pest, Athenaeum, 1874.
- Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Budapest, Akadémiai, 1958.
- [Darvas Ferenc]: *Post nubila Phoebus*. Pest–Buda–Kassa, Stromájer Ignátz, 1790.
- Declaratio ex parte Nunciorum regni Croatiae, quoad introducendam Hungaricam linguam*. [H. n.], [k. n.], [1790].
- Decsy Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv melyet irt D. Decsy Sámuel*. Béts, Trattner János Tamás, 1790.

- Decsy Sámuel: *Magyar almanak 1794-ik esztendőre, melyben az esztendőnek, hónapoknak, heteknek [...] járásán [...] kívül, minden európai [...] fejedelmeknek [...] a két magyar hazában [...] hivatalokat viselő hazafiaknak neveik fel vagynak irattatva.* Béts, Schrämbl Ferentz Antal, 1794.
- Engel, Johann Christian: *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. Erster Theil.* Halle, Johann Jacob Gebauer, 1797.
- Ewald, Johann Ludwig: *Über Volksaufklärung, ihre Grenzen und Vorteile.* Berlin, J. F. Unger, 1790.
- Gáti István – Vedres István: *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiui elmélkedések.* Béts, Hummel János, 1790.
- Gáti István: *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiui elmélkedések.* Béts, Hummel János, 1790.
- Góbi Imre: *Az Archivum Generalis Ecclesiae jegyzéke, III. (1791–1867).* Kézirat.
- Gubernáth Antal: *Buzdító versezet, melyet M.D.C.C.XC VI. Sz. András Havának VI. napján, szabad Királyi Pozsony Városában tartatott Ország Gyűlése' alkalmatosságával Hazánk' Uri Statussai' és Rendeinek alázatossággal bé-ajánlott, 's igaz alázatossággal készített Gubernáth Antal A' Pozsonyi Királyi Académiában a' magyar nyelv' és Nemzeti Literaturának Profeszszoza.* Pozsony, Wéber Simon Péter betűivel, 1796.
- Hajnóczy József: A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege. In Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái.* Budapest, Akadémiai, [1790] 1958a. 47–96. (A mű eredeti latin címe: *Ratio proponendarum in Comitii Hungariae legum.*)
- Hajnóczy József: Közjogi értekezés a királyi hatalom korlátairól Magyarországon. In Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái.* Budapest, Akadémiai, [1791] 1958b. 97–185. (A mű eredeti latin címe: *Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus.*)
- Hajnóczy József: Magyarország országgyűléséről és annak szervezetéről szóló közjogi értekezés. In Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái.* Budapest, Akadémiai, [1791] 1958c. 187–264. (A mű eredeti latin címe: *De comitiis Regni Hungariae deque organisatione eorum iuris publici Hungarici.*)
- Hobbes, Thomas: *Leviatán.* Ford. Vámosi Pál. Budapest, Magyar Helikon, 1970.
- Horatius, Quintus Flaccus: *Opera.* Szerk. Shackleton Bailey, D. R. Editio Stereotypa Editionis Quarta. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2008.
- Horatius, Quintus Flaccus: Összes versei.* Szerk. Borzsák István – Devecseri Gábor. Budapest, Corvina, 1961.
- [Horvát István]: Kérdés. Kell-e már a' Reformátusok' felsőbb Oskolaiban némelly Tudományokat Anyai Magyar Nyelven tanítani? 1817. (Pesten Trattner János Tamás betűivel.) – 8. – 15. old. *Tudományos Gyűjtemény*, 1. (1817), 6. 94–97.
- Iustinianus császár Institutiói négy könyvben.* Ford. ifj. Mészöly Gedeon. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, [1939] 1997.
- Jacob, Ludwig Heinrich: *Philosophische Rechtslehre oder Naturrecht.* Halle, Rengersche Buchhandlung, 1795.
- Kant, Immanuel: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. In Immanuel Kant: *A vallás a pusztaság határain belül és más írások.* Budapest, Gondolat, 1974. 61–79.
- Kármán József: A' Nemzet' Tsinosodása. In Szilágyi Márton (szerk.): *Első folyóirataink: Uránia.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999. 302–316.
- Kazinczy Ferencz levelezése, XVIII.* Szerk. Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1908.

- Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Orbán László. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.
- Kenessey György: *A' ditső magyar haza arany szabadságának vissza-térésén és anyai nyelvének épületén fel-jött magyarok tsillaga*. Buda, Landerer Katalin özvegye, 1791.
- Keresztesi József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*. Sajtó alá rendezte S. Hofer Endre. Pest, Ráth Mór, 1868.
- [Kiss József]: *A' nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd, mellyben meg-mutattatik, hogy Magyar-országban lehet, 's kell is a' magyar nyelvet, és a' magyar tanításokat fel-állítani, és hogy az universitasnak Pest a leg-jobb hely*. [H. n.], [k. n.], 1790.
- Livius: *A római nép története a város alapításától, I. Ford.* Kis Ferencné. Budapest, Európa, 1963.
- Livius: *A római nép története a város alapításától, II. Ford.* Muraközy Gyula. Budapest, 1969, Európa.
- Magyar Hirmondó*, 1793. január 4. 30–32.
- Magyar Kurir*, 1790. június 22.
- Magyar Teátrumi Zseb-Könyvetske az 1793-dik Esztendőre*. Pest, Trattner Mátyás, [é. n.]. (OSZK Színháztörténeti Tár, 0241.)
- Magyar Teátrumi Kalendárium. Melly A' Magyar Játzó Társaság által 1794. Esztendőben elő-mutatott Játék-Darabok' nevezeteiket rendbe szedve magában foglalja. Készítette Szőke Nyéki Pál, a' M. J. Társaság Tagja és Sűgőja*. Pest, Trattner Mátyás, 1795. (OSZK Színháztörténeti Tár, 0241.)
- Marcus Tullius Cicerónak az embernek tisztéről és kötelességeiről a' maga fiához írt három könyvei. *Magyarra fordította Kovásznai Sándor a' M. Vásárhelyi Collegyiomnak néhai érdemes Tanítója*. Posony, Engel Krisztián János, 1795.
- Márkus Dezső (szerk.): *Magyar törvénytár. 1740–1835. évi törvényczikkek*. Ford. Csiky Kálmán. Budapest, Franklin-Társulat, 1901.
- Márton István: *Keresztyén moralis kis katechismus a Helvétziai Vallástétellel megegyezőleg a Magános Olvasóknak számokra*. Béts, Pichler Antal, 1817.
- [Molnár, Johannes]: *Politisch-kirchliches manch Hermaeon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt vorzüglich in Ungarn. Mit nützlichen Winken zur Richtung der Gesinnung des Adels der Geistlichkeit und des Volks auf den nächst bevorstehenden Reichstag in Ungarn*. [Jena], Gedruckt mit Wörbözischen Schriften, [1790].
- Montesquieu, Charles Louis de Secondat: *A törvények szelleméről*. Ford. Csécsy Imre – Sebestyén Pál. Budapest, Osiris–Attraktor, 2000.
- Möller, Heinrich Ferdinand: *Sophie oder der gerechte Fürst. Ein Schauspiel in drey Aufzügen*. Leipzig, Adam Friedrich Böhme, 1777.
- Möller, Heinrich Ferdinand: *'Sófia avagy az igazságos fejedelem. Egy eredetes (Originál) Mese-Játék három Szakaszokban, Készítettett Német Nyelven Möller Henrik Ferdinánd által, most pedig Magyarra fordítottatott Pápán Osvald Sigmond Prókátor által, 1786-dik Esztendőben*. Ford. Osvald Zsigmond. Győr, Streibig József, 1786.
- [Nagyváthy János]: *A' tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. A' Nagy-Szivűségénél*, [k. n.], [é. n.].
- Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben felséges Ildik Leopold tsászár, és magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-tétetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben böjt-más havának 13dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő-vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítattak*. Buda, A' Királyi Akadémia betűivel, 1791.

Naponként-való jegyzései az 1792. esztendőben felséges Ferentz magyar és cseh országi király által, szabad királyi várossába Budára Pünkösöd havának 20dik napjára rendelt, 's ugyan ott azon esztendőben Szent-Iván havának 26dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; melyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak. Buda, Akad. Ny., 1792.

[Okolicsányi József]: *Egyenes szívű magyar azért igaz haza-fiú.* Pozsony, 1790.

Osvald Zsigmond: *A' panaszolkodó feleség, ama' Nagy emlékezetű Erasmus beszélgetéseiből való fordítás* [ford. O. S.]. Győr, [Streibig József], 1785.

[Osvald Zsigmond]: *Az igaz hazafi kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája 's nemzete javát óhajtó szív.* Pest, Trattner Mátyás, 1792.

Osvald Zsigmond: Tudományos jelentés. *Magyar Kurir. Honnyi Levelek, Tudósítások, és Egyebek. Nro. 33. A Magyar Kurir 38. számához, 1814. május 13. 79.*

Osvald Zsigmond: *A' kisdedeknek természeti és erkölcsi vallása.* Pest, Trattner János Tamás, 1817a.

Osvald Zsigmond: *Erkölcsi kis-katechismus; vagy: Az embereknek a' Természeti és Erköltsi Bölcselkedésből vett közönséges-vallása. Melyet Snell, Fridr., Wilh., Dániel Professor Úrnak írásaiból, és a' maga elmékedéseiből készített Oswald 'Sigmond, T. N. Wesszprém Vármegyének Törvényes Tábla-Bírája.* Pest, Trattner János Tamás, 1817b.

Osvald Zsigmond: *Kérdés: Kell-e már a reformátusok felsőbb iskoláiban némelly tudományokat anyai magyar nyelven tanítani?* [H. n.], [k. n.], 1817c.

Osvald Zsigmond: *Okosság-törvénye rajzolatya; melyet Snell, Fridr., Wilh., Dániel Professor Úrnak írásaiból készített Oswald 'Sigmond, T. N. Wesszprém Vármegyének Törvényes Tábla-Bírája.* Pest, Trattner János Tamás, 1817d.

Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Osiris, 2003.

Prof. Tiszt. Márton István úrnak Ker. Morális katekhismus nevű munkájára írt recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve. Béts, Pichler Antal, 1818.

Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok, I.* Ford. Máthé Elek. Budapest, Osiris, 2001.

Salisbury, John of: *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól.* Ford. Somfai Anna. Budapest, Atlantisz, 1999.

Sándor István: *A Magyar Országi Irók, 50-nél jóval többen vagynak. Magyar Hirmondó, 1799. december 6. 751–752; december 10. 766–768; december 13. 783–784; december 17. 799–800.*

Sándor István: *A' Deák nyelvbéli, még most is élő Iróink. Magyar Hirmondó, 1799. december 17. 800.*

Sándor István: *Magyar könyvesház, avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök.* Győr, Streibig József, 1803.

Sárvári Pál: *Moralis philosophia, melybenn az erköltsi tselekedeteknek a' józan okosság szerént való főregulája vagy princípiuma kikeresődik, és annak az Isten' lételével, a lélek halhatatlanságával, és a vallással való szoros egybe-köttetése előadódik.* Pest, Trattner–Gotlib, 1802.

Schmid, Johann Christian: *Die Gunst der Fürsten: Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen, nach Banks, Brooke, Jones und Ralph.* Danzig, Daniel Ludwig Wedel, 1773.

Schwartner, Martin: *Statistik des Königreichs Ungern.* Pest, Trattner Mátyás, 1798.

Sonnenfels, Joseph von: *Ueber die Liebe des Vaterlandes.* Wien, Joseph Kurzböck, 1771.

Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft. 1. Theil. 3. Auflage.* Wien, Joseph Kurzböck, 1777.

Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz: von Sonnenfels. Zu dem Leitfaden des politischen Studiums. 1. Theil. 8. Auflage.* Wien, Heubner und Volke, 1819.

- Szent István törvényei. In Bertényi Iván (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Budapest, Osiris, 2000. 223–232.
- Sz. P. S.: *A frantzia országi revolúciónak, vagy Zenebonás támadásnak okai röviden előadva német nyelvből fordított Sz. P. S. által*. [H. n.], [k. n.], 1795.
- Thaisz András: Egy tót helység megmagyarosodik. *Tudományos Gyűjtemény*, 10. (1826), 1. 110–117.
- Thury Etele (szerk.): *Iskolatörténeti adattár, II. Pápa, Főiskolai Könyvnyomda*, 1908.
- Tóth Ferenc: *A helvetziai vallástételt tartó túl a dunai főtiszteletű superintendenciában élt superintendensek, vagy református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva*. Győr, Streibig, 1808a.
- Tóth Ferenc: *A Magyar és Erdély országi protestáns ekklesiák historiája*. I. darab. Komárom, Weinmüller, 1808b.
- Tóth Ferenc: *A pápai reformáta szent ekklesiának rövid historiája, mellyett a reformátziótól fogva e mai Időkig le-hozva meg-írt Tóth Ferentz a' reformátusok pápai kollégiumában theológiát és az avval össze-kötött papi tudományokat tanító rendes professor*. Komárom, Weinmüller, 1808c.
- Tóth Ferenc: *A helvetziai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt reformatus püspökök élete e jelen való időkig lehozva*. Győr, Streibig, 1812.
- Vályi András: *A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd*. Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1791.
- Vedres István: *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiui elmélkedés*. Kassa, Ellinger János, 1807 [1790].
- [Verseghy Ferenc]: *A' magyar hazának anyai szózatya az ország napjára készülő magyarokhoz. V * * i a' józan és természeti tudományoknak doctora által*. [H. n.], [k. n.], 1790.
- [Virág Benedek]: *A' Székes Fejér-vármegyebéli nemességhez, mikor a' magyar korona őrizésére Budára-menne[.] Apr. 14 Napj. 1790. Budán, a' Királyi Akadémiának betűivel*.
- Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Az 1894-i, Csiky Kálmán által készített fordítás bővített kiadása. Budapest, Téka, [1517] 1990.
- Wesprémi István: *Kisded gyermekek nevelésekről való rövid oktatás*. Kolozsvár, [Páldi], 1760.

Szakirodalom

- Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2006.
- Arató Endre: A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a 18. században. In Spira György – Szűcs Jenő (szerk.): *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 1972. 130–181.
- Aretin, Karl Otmar Freiherr von (szerk.): *Der aufgeklärte Absolutismus*. Köln, Kiepenhauer und Witsch, 1974.
- Baccelli, Luca: Machiavelli, the Republican Tradition, and the Rule of Law. In Pietro Costa – Danilo Zolo (szerk.): *The Rule of Law. History, Theory and Criticism*. Dordrecht, Springer, 2007. 387–420. Online: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-5745-8_11
- Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest, Dialóg Campus, [1888] 2016.
- Balogh Piroska – Szilágyi Márton: „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est.” Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéséről. In Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum, 2005. 23–69.
- Balogh Piroska: A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén. In Balogh Piroska: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*. Budapest, Argumentum, 2015. 204–230.
- Bañcerowski, Janusz – Bárdosi Vilmos: A „haza” fogalma a világ magyar nyelvi képében. *Magyar Nyelvőr*, 128. (2004), 1. 1–10.

- Barta János, ifj.: *A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit*. Budapest, Akadémiai, 1978.
- Bell, David A.: *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism, 1680–1800*. Cambridge–Massachusetts–London, Harvard University Press, 2003.
- Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2000.
- Bence György: Márkus és a kulcsszavak. In Erdélyi Ágnes – Lakatos András (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest, Atlantisz, 1993. 81–97.
- Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV–XVII. században)*. Budapest, [k. n.], 1937.
- Benda Kálmán: Bevezetés. In *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Budapest, Akadémiai, 1957. XI–LIII.
- Benda Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. *Somogy Megye Múltjából: Levéltári Évkönyv*, 8. (1977), 8. 123–133.
- Benda Kálmán: A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában. (Eredmények és feladatok a legújabb kutatások tükrében). In Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, Gondolat, 1978a. 232–286.
- Benda Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a 18. századi Magyarországon. In Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, Gondolat, 1978b. 287–308.
- Benda Kálmán: Rousseau és Magyarország. In Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, Gondolat, 1978c. 351–361.
- Benda Kálmán: A magyar nemesi mozgalom (1790–1792). In Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. Budapest, Akadémiai, 1980. 29–115.
- Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. Budapest, Akadémiai, 1982.
- Bene Sándor: A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai esztétörténetben – A kora újkori modell. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. (2001), 3–4. 285–314.
- Bene Sándor: A politika műfajai. In Varga László (szerk.): *Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet. Tanulmányok*. Budapest, Argumentum – Eötvös Kollégium, 2003. 87–116.
- Bene Sándor: Esztétörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. *Budapesti Könyvszemle*, 19. (2007), 1. 50–64.
- Bene Sándor: Tamás, Scotus, Petrarca. A humanizmus politikai nyelvei Andreas Pannonius királytűkreiben. In Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 67–85.
- Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III*. Budapest, Akadémiai, 1976.
- Bényei Péter – Gönczi Mónika (szerk.): *Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005.
- Berlin, Isaiah: A szabadság két fogalma. In Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, Európa, 1990. 334–443.
- Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, Balassi, 1995a.
- Bíró Ferenc: A „tudományok”, a nemzeti nyelv és az eredetiség. Kármán József Urániájának programíráisairól. *Palócföld*, 29. (1995b), 6. 479–485.
- Bíró Ferenc: Bevezetés. In Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum, 2005. 7–21.
- Bíró Ferenc: *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. [H. n.], Argumentum, 2010.
- Bíró Ferenc: *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában*. Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 2012.

- Bíró Sándor – Szilágyi Zoltán (szerk.): *A magyar református egyház története*. Budapest, Kossuth, 1949.
- Bitskey István: *Virtus és religió. Tanulmányok a régi magyar műveltségről*. Miskolc, Felsőmagyarország, 1999.
- Bitskey István: *Mars és Pallasz között. Műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006.
- Bodnár-Király Tibor: Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniksz. A „nemzeti karakter” fogalma a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban. *Aetas*, 30. (2015), 2. 17–43.
- Bodolay Géza: A türelmi rendeletről a forradalom és szabadságharc leveréséig (1781–1849). In Trócsányi Zsolt (szerk.): *A pápai kollégium története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1981. 89–321.
- Bodrogi Ferenc Máté: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve. Az önreprezentáció diszkurzív háttére*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
- Bónis György: *Hajnóczy József*. Budapest, Akadémiai, 1954.
- Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Budapest, Osiris, 2003.
- Borges, Jorge Louis: A John Wilkins-féle analitikus nyelv. In Jorge Louis Borges: *Az örökkévalóság története. Esszék*. Budapest, Európa, 2009.
- Bourde, André: A „felvilágosodás”. In Georges Duby (szerk.): *Franciaország története, I. A kezdetektől a Bourbon-restaurációig*. Budapest, Osiris, 2005. 675–680.
- Bödeker, Hans Erich: Thomas Abbt: Patriot, Bürger und bürgerliches Bewußtsein. In Rudolf Vierhaus (szerk.): *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung*. Heidelberg, Verlag Lambert Schneider, 1981. 221–252. Online: <https://doi.org/10.1515/9783110936490.221>
- Brnardić, Teodora Shek: Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism in the Mid-Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. In Trencsényi Balázs – Zászkaliczky Márton (szerk.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden–Boston, Brill, 2010. 631–661.
- Brunner, Otto: *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg, 1612–1688*. Salzburg, O. Müller, 1949.
- Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, Gondolat, 1985.
- Burke, Peter: *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511617362>
- Buschmann, Arno: *Kaiser und Reich. Verfassungsgeschichte des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation vom Beginn des 12. Jahrhunderts bis zum Jahre 1806 in Dokumenten, I*. Baden-Baden, Nomos Verlag, 1994.
- Bussmann, Hadumod: *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1983.
- Calhoun, Craig (szerk.): *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge–Massachusetts–London, MIT Press, 1996.
- Cerman, Ivo: *Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2010.
- Concha Győző: *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményei. Irodalomtörténeti vázlat*. Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, [1882] 2005.
- Concha Győző: *Az államhatalmak megszólásának elvei*. Budapest, Franklin-Társulat, 1892.
- Concha Győző másodelnök üdvözlő beszéde Dobó Sándor igazgató-tanítóhoz az 1924. évi Wodianer-jutalom átadása alkalmából a M. Tud. Akadémia 1924. évi május hó 26-án tartott összes ülésén. *Akadémiai Értesítő*, 35. (1924), 409–420. 159–161.
- Collingwood, Robin George: *An Autobiography*. Oxford, Oxford University Press, 1939.

- Connell, William, J.: The Republican Idea. In James Hankins (szerk.): *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 14–29. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558474.002>
- Costa, Pietro: The Rule of Law: A Historical Introduction. In Pietro Costa – Danilo Zolo (szerk.): *The Rule of Law. History, Theory and Criticism*. Dordrecht, Springer, 2007. 73–152. Online: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-5745-8_2
- Curnow, Trevor: Sophia and Phronesis: Past, Present, and Future. *Research in Human Development*, 8. (2012), 2. 95–108. Online: <https://doi.org/10.1080/15427609.2011.568849>
- Cziffra Mariann: Fejedelmek védelmezték. Kazinczy önimázsfarmáló mechanizmusai egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 112. (2008), 4. 447–476.
- Császár Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913.
- Csizmadia Andor: Bevezetés. In Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Budapest, Akadémiai, 1958. 5–25.
- Csizmadia Andor (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
- Csetri Lajos: „Romlásra indult hajdan erős magyar!” In Csetri Lajos: *Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi, 1986. 43–84.
- Danielik József: *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény. Második, az elsőt kiegészítő kötet*. Pest, Szent István Társulat, 1858.
- Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.
- Debreczeni Attila: Nemzet és identitás a 18. század második felében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. (2001a), 5–6. 513–552.
- Debreczeni Attila: „Tudós hazafiság.” Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában. *Irodalomtörténet*, 105. (2001b), 4. 487–504.
- Debreczeni Attila: Beszédmód és identitás a 18. század végének magyar irodalmi nyilvánosságában. In Bényei Péter – Gönczi Mónika (szerk.): *Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005. 260–292.
- Debreczeni Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest, Universitas, 2009.
- Dobszay Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Budapest, Országház, 2019.
- Donáth Regina: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 86. (1970), 3. 173–181.
- Döbör András: Sajtó és cenzúra a 18. és a 19. század fordulóján Magyarországon. *Médiakutató*, 15. (2014), 2. 17–28.
- Eckhardt Sándor: A Contrat social. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. *Minerva*, 2. (1923), 131–166.
- Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, Lucidus, [1924] 2001.
- Edelstein, Dan: *The Terror of Natural Right. Republicanism, the Cult of Nature, and the French Revolution*. Chicago–London, University of Chicago Press, 2009. Online: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226184401.001.0001>
- Eisenberg, José: Patriotism and Gender in the Tradition of Modern Political Thought. *Contributions to the History of Concepts*, 1. (2005), 1. 63–82. Online: <https://doi.org/10.1163/187465605783406343>
- Ember Győző: *A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. Budapest, M. Kir. Országos Levéltár, 1940.

- Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, Akadémiai, 1989.
- Ember Győző: Az országgyűlések. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, Akadémiai, 1989. 391–435.
- Evans, Robert John Weston: The Politics of Language and the Vernaculars in Eighteenth-Century Hungary. In Hamish Scott – Brendan Simms (szerk.): *Cultures of Power in Europe During the Long Eighteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 200–224.
- Fauré, Christine: Rights or Virtues: Women and the Republic. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Republicanism. A Shared European Heritage, II*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 125–137. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490767.009>
- Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): „*Politica philosophiai okoskodás.*” *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013.
- Fine, John V. A. Jr.: *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2006. Online: <https://doi.org/10.3998/mpub.17509>
- Forgó András: Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Budapest, ELTE Eötvös, 2012. 120–146.
- Forgó András: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*. Budapest, Szent István Társulat, 2017.
- Fórizs Gergely: „*Álpeseken Álpesek emelkednek.*” *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*. Budapest, Universitas, 2009.
- Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest, Osiris, 2000.
- Fraknói Vilmos: *Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820*. Budapest, Osiris, [1902] 2002.
- Gajdó Tamás: Tények és legendák. A Kelemen László-irodalom. *Színháztudományi Szemle*, (1996), 30–31. 56–62.
- Géher István: Utószó. In William Shakespeare: *Coriolanus*. Budapest, Európa, 1989. 183–193.
- Gelderen, Martin van – Quentin Skinner: Introduction. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Republicanism. A Shared European Heritage, I. Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 1–6. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490750>
- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1983.
- Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris, 2005.
- Goldsmith, Maurice M.: Liberty, Virtue and the Rule of Law 1689–1770. In David Wooton (szerk.): *Republicanism, Liberty, and Commercial Society 1649–1776*. Stanford, Stanford University Press, 1994. 197–232.
- Granasztói Olga: *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*. Budapest, Universitas – Országos Széchényi Könyvtár, 2009.
- Grimberg, Michel: Die Rezeption der französischen Komödie des 18. Jahrhunderts im deutschen Sprachraum: Französische Originale, Übersetzungen und Präsentationsformen. In Hans-Jürgen Lüsebrink – Rolf Reichard: *Kulturtransfer im Epochenumbruch. Frankreich–Deutschland 1170 bis 1815*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 1997. 567–592.
- Gurevics, Aron J.: *A középkori ember világképe*. Budapest, Kossuth, 1974.
- Gyulai Éva: Abaúj és Borsod vármegye koronaőrző bandériuma. In Tóth Arnold (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, LIII*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2014. 267–285.

- Györkösy Alajos: *Latin–magyar kéziszótár*. Budapest, Akadémiai, 1994.
- Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat, 1971.
- Halmos Károly: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. *Századvég*, 7. (1991), 2–3. 130–160.
- Hammersley, Rachel: Introduction: The Historiography of Republicanism and Republican Exchanges. *History of European Ideas*, 38. (2012), 3. 323–337. Online: <https://doi.org/10.1080/01916599.2012.674837>
- Hampsher-Monk, Iain: From Virtue to Politeness. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Republicanism. A Shared European Heritage, II. The Values of Republicanism in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 85–105. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490767.007>
- Hankins, James: Introduction. In James Hankins (szerk.): *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 1–13. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558474.001>
- Harvey, Arnold D.: *Body Politic: Political Metaphor and Political Violence*. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2007.
- H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Budapest, Magvető, 1987.
- H. Balázs Éva: A nyolcvanas esztendőek drámája. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, Akadémiai, 1989. 1023–1123.
- H. Balázs Éva: A nyelvtörvények útja. In Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK Közép- és Koraújkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1999. 469–473.
- Hetényi Ede: Weszprémi István „A’ kisded gyermekek nevelésekről való rövid oktatás...” c. könyvének 200 éves jubileumára. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*, 26. (1962), 77–89.
- Hirschmann, Albert O.: *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. Budapest, József Műhely, 1998.
- Honohan, Iseult: *Civic Republicanism*. London – New York, Routledge, 2002. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203460894>
- Hont István: The Language of Sociability and Commerce: Samuel Pufendorf and the Theoretical Foundations of the ‘Four-Stages Theory’. In Anthony Pagden (szerk.): *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997. 253–276. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511521447.013>
- Hopp Lajos: *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*. Budapest, Balassi, 1992.
- Hopp Lajos: A Contrat social fogadtatása és interpretációja Magyarországon és Kelet-Európában. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 28. (1981), 4. 379–385.
- Horkay Hörcher Ferenc: Utószó. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Pécs, Tanulmány, 1997. 287–305.
- Horkay Hörcher Ferenc – Szilágyi Márton (szerk.): *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*. Budapest, Ráció, 2011.
- Horváth Mihály: *Magyarország történelme, VIII*. Budapest, Franklin-Társulat, 1873.
- Horváth Jenő: *A 250 éves budapesti Királyi Egyetemi Katholikus Gimnázium 1687–1937*. Budapest, Sárkány Nyomda, 1937.
- Hönich Henrik: Milyen nyelv és milyen nemzet? Az anyanyelv és a politikai nyelvek. Egy 1790-es röpirat tanulságai. In Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna Diána (szerk.): *KoraújkorÁSZ. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Budapest, ELTE BTK, 2014. 145–159.

- Hönich Henrik: Which Language and Which Nation? Mother Tongue and Political Languages: Insights From a Pamphlet Published in 1790. In Almási Gábor – Lav Šubarić (szerk.): *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Leiden–Boston, Brill, 2015. 35–63. Online: https://doi.org/10.1163/9789004300873_004
- Hönich Henrik: Latin vagy magyar? A nyelvkérdés a diéta előtt 1790–91-ben. In Dobszay Tamás – H. Németh István – Pap József – Szijártó M. István (szerk.): *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselő és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Budapest–Eger, Magyar Nemzeti Levéltár – Eszterházy Károly Egyetem, 2020. 273–293.
- Hudi József: Tudós Fábián József, a népművelő lelkes. *Korunk*, 16. (2005), 5. 112–116.
- Hudi József – Köblös József: A pápai református kollégium szervezete és működése a XVI–XIX. században. Bevezető tanulmány. In Köblös József (szerk.): *A pápai református kollégium diákjai 1585–1861*. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2006. 7–117.
- Hunter, Ian – David Saunders (szerk.): *Natural Law and Civil Sovereignty: Moral Right and State Authority in Early Modern Political Thought*. London, Palgrave Macmillan, 2002.
- Hüning, Dieter: From the Virtue of Justice to the Concept of Legal Order: The Significance of the Sum Cuique Tribuere in Hobbes' Political Philosophy. In Ian Hunter – David Saunders (szerk.): *Natural Law and Civil Sovereignty: Moral Right and State Authority in Early Modern Political Thought*. London, Palgrave Macmillan, 2002. 139–152. Online: https://doi.org/10.1057/9781403919533_10
- Imre Mihály: *Magyarország panasza. A Querela Hungariae toposza a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Nyomda, 1995.
- Irinyi József: *Az 1790/I-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linczi békék alapján*. Pest, Kilián György Egyet. Könyvtár Bizománya, 1857.
- Jakab András – Körösi András: *Alkotmányozás Magyarországon és máshol*. Budapest, MTA TK Politikatudományi Intézet – Új Mandátum, 2012.
- Kantorowicz, Ernst H.: *Pro patria mori* in Medieval Political Thought. *The American Historical Review*, 56. (1951), 3. 472–492. Online: <https://doi.org/10.2307/1848433>
- Keane, John: *Média és demokrácia*. Budapest, Helikon, 1999.
- Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2008.
- Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története, I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében: 1790–1918*. Budapest, Gergely R, 1947.
- Kerényi Ferenc: *A régi magyar színpadon. 1790–1849*. Budapest, Magvető, 1981.
- Kerényi Ferenc: Drámaprogram – színház nélkül. In Kerényi Ferenc (szerk.): *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Budapest, Akadémiai, 1990a. 43–48.
- Kerényi Ferenc: Magyar színészet Pest-Budán. In Kerényi Ferenc (szerk.): *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Budapest, Akadémiai, 1990b. 61–83.
- Kiss Anita (szerk.): *Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításai a 18. században*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2015.
- Koi Gyula: A közigazgatás-tudomány kezdetei és a *Polizeiwissenschaft* szerepe Magyarországon. *Állam- és Jogtudomány*, 55. (2014), 2. 27–49.
- Kókay György: Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához. *Magyar Könyvszemle*, 77. (1961), 3. 314–319.
- Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóirat-irodalom kezdetei (1780–1795)*. Budapest, Akadémiai, 1970.
- Kókay György: Hírlap- és folyóirat-irodalmunk a 18. században. In Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest, Akadémiai, 1979. 39–228.
- Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, Akadémiai, 1983.

- Kókay György: „Olim omnis homo natus est liber”. A Contrat social latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből. *Magyar Könyvszemle*, 111. (1995), 2. 176–178.
- Kontler László: Egy mértékadó periféria. *Budapesti Könyvszemle*, 9. (1997a), 2. 138–147.
- Kontler László: *Az állam rejtelmek. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, Atlantisz, 1997b.
- Kontler László: Locke és a lelkiismereti szabadság, avagy az óvatos ember intellektuális bátorsága. Bevezető tanulmány. In John Locke: *A vallási türelemről*. Budapest, Stencil Kulturális Alapítvány, 2003. 7–55.
- Kontler László: William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában. *Korall*, 7. (2006), 1. 133–154.
- Kontler László: Fordítás és összehasonlítás a kora újkori eszmetörténetben. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 55. (2009), 1–2. 143–182.
- Kontler László: The Lapon, the Scythian and the Hungarian, or Our (Former) Selves as ‘Others’. Philosophical History in Eighteenth-Century Hungary. In Guido Abbattista (szerk.): *Encountering Otherness. Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*. Trieste, Università di Trieste, 2011. 131–145.
- Kontler László: Polizey and Patriotism: Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences. In Cesare Cuttica – Glenn Burgess (szerk.): *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe*. London, Pickering and Chatto, 2012. 75–90.
- Kontler László: *Translations, Histories, Enlightenments. William Robertson in Germany 1760–1795*. New York, Palgrave Macmillan, 2014. Online: <https://doi.org/10.1057/9781137371720>
- Kontler László: The Enlightened Narrative in the Age of Liberal Reform: William Robertson’s View of the Progress of Society in Hungary. *History of European Ideas*, 43. (2017), 7. 745–761. Online: <https://doi.org/10.1080/01916599.2017.1314155>
- Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848, I*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.
- Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. Budapest, Művelt Nép, 1954. II.
- Kosáry Domokos: *Napóleon és Magyarország*. Budapest, Magvető, 1977.
- Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1980.
- Kosáry Domokos: A felvilágosult abszolútizmus oktatásügyi reformjai 1765–1790. In Horváth Márton (főszerk.): *A magyar nevelés története, I*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. 143–210.
- Koselleck, Reinhart: Einleitung. In Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, I*. Stuttgart, Klett-Cotta, 1972. XIII–XXVII.
- Koselleck, Reinhart: A kora újkor elmúlt jövője. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 2003a. 17–40.
- Koselleck, Reinhart: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 2003b. 121–145.
- Koselleck, Reinhart: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 2003c. 241–298.
- Koselleck, Reinhart: ’Tapasztalati tér’ és ’várakozási horizont’ – két történeti kategória. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 2003d. 401–430.

- Koselleck, Reinhart: Patriotismus. Gründe und Grenzen eines neuzeitlichen Begriffs. In Reinhart Koselleck: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2006. 218–239.
- Koselleck, Reinhart: *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről*. Budapest, Atlantisz, 2016.
- Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei. *Korall*, 10. (2009), 35. 147–174.
- Kovács Ákos András: „Konzervatív felvilágosodás” és közösségfogalom Magyarországon az 1790-es években. In Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. [H. n.], Atelier Könyvtár, 2010. 11–42.
- Kovács Ákos András: „Németországba a Politiával!” Egy politikai fogalom használatáról Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In Cieger András (szerk.): *Terek, tervek, történetek*. Budapest, Atelier, 2011. 37–59.
- Kovács Ákos András: *Egy 18. század végi életút eszméletörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829)*. Doktori disszertáció (ELTE BTK). Budapest, 2012.
- Kovács Ákos András: *Volksaufklärung* és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 175–192.
- Kökényesi Zsolt: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról. *Aetas*, 28. (2013), 3. 60–91.
- Larrère, Catherine: Women, Republicanism and the Growth of Commerce. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Republicanism. A Shared European Heritage, II*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 139–156. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490767.010>
- Leeb, Rudolf: Die große Salzburger Emigration von 1731/32 und ihre Vorgeschichte (Ausweisung der Deferegger 1684). In Joachim Bahlcke (szerk.): *Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*. Berlin, LIT Verlag, 2008. 277–306.
- Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszméletörténeti hátteréről*. Budapest, L'Harmattan, 2003.
- Locke, John: *A vallási türelemről*. Budapest, Stencil Kulturális Alapítvány, 2003.
- Madarász Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, 49. (2002), 10. 838–857.
- Marczali Henrik: *Magyarország II. József korában, II*. Budapest, Peifer Ferdinánd, [1885] 1888.
- Marczali Henrik: *Az 1790–91. országgyűlés, I*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907a.
- Marczali Henrik: *Az 1790–91. országgyűlés, II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907b.
- Marczali Henrik: Alkotmánytervezetek 1790-ben. *Budapesti Szemle*, 34. (1906), 351. 393–422.
- Margócsy István: A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum, 2005. 71–151.
- Márki József Tudor: *A magyar költészet rövid ismertetése*. Pest, Gyurián József, 1861.
- Markó Richárd: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez rendi országgyűléseink tükrében 1790–1830. (I.) *Századok*, 148. (2014), 3. 625–664.
- Maxwell, Alexander: *Everyday Nationalism in Hungary 1789–1867*. Berlin–Boston, De Gruyter Oldenbourg, 2019. Online: <https://doi.org/10.1515/9783110638448>
- McGrath, Alister E.: *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása*. Budapest, Osiris, 1996.
- Mezei Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Budapest, Akadémiai, 1958.

- Mezei Zsolt: A Dunántúli Református Egyházkerület statisztikája 1817-ben. *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei*, 4. (2004), 3–4. 133–166.
- Mezey Barna (szerk.): *Magyar Jogtörténet*. Budapest, Osiris, 2004.
- Mikó Imre: *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt. 1790–1825*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1943.
- Miskolczi Ambrus: Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”). *Aetas*, 20. (2005), 1–2. 160–212.
- Moenich Károly – Vutkovich Sándor: *Magyar írók névtára. Életrajzi és könyvészeti adatok gyűjteménye*. Pozsony, Nirschy Ferenc Könyvnyomdája, 1876.
- Moore, James: Natural Rights and the Four Stages of Society. In Mark Goldie – Robert Wokler (szerk.): *The Cambridge History of 18th Century Political Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 310–314.
- Mulier, Eco Haitsma: A Controversial Republican. Dutch Views of Machiavelli in the 17th and 18th Centuries. In Gisella Bock – Quentin Skinner – Maurizio Viroli (szerk.): *Machiavelli and Republicanism*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 247–263. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511598463.012>
- Nagy Ágoston: „Rómát Athénát Spártát álmodtam...” Spárta toposza a 18–19. század fordulójának magyar politikai irodalmában. In Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 193–207.
- Nagy Ágoston: Republikanizmus és csinosodás között. A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül. *Korall*, 55. (2014), 15. 22–45.
- Nagy Ágoston: Néhány gondolat a republikanizmus historiográfiájáról és kutathatóságáról Wyger Velema könyve kapcsán. In Ekert Mária – Molnár Attila Károly (szerk.): *Teremtés – politika és művészet. A Molnár Tamás Kutató Központ tanulmánykötete*. Budapest, Nemzeti Közszerzői Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpont, 2015. 194–210.
- Nagy János: Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követei. In Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Budapest, ELTE Eötvös, 2012. 99–119.
- Nederman, Cary J.: Rethoric, Reason and Republic: Republicanisms – Ancient, Medieval and Modern. In James Hankins (szerk.): *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 247–269. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558474.010>
- Nelson, Eric: Republican Visions. In John S. Dryzek – Bonnie Honig – Anne Phillips (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. New York, Oxford University Press, 2006. 193–210.
- Némedi Lajos: *A nemzeti művelődés ügye 1790–91-ben*. Eger, [k. n.], 1962.
- Némedi Lajos: Egy 1790-es röpiratunk szerzősége. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67. (1963), 5. 596–598.
- Némedi Lajos: Bessenyei György utóéletéről. In Szauder József – Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. Budapest, Akadémiai, 1974. 733–763.
- Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolat fejlődése*. Budapest, Szent István Társulat, 2001.
- Olson, Richard: The Human Sciences. In Roy Porter (szerk.): *The Cambridge History of Science, II. Eighteenth-Century Science*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 451–456.
- Orthmayr Imre: A módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 7. (1997), 3. 3–32.
- Özkirimli, Umut: *Theories of Nationalism*. Houndmills – New York, Palgrave, 2000.
- Özkirimli, Umut: *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement*. Houndmills – New York, Palgrave Macmillan, 2005. Online: <https://doi.org/10.1007/978-1-137-06147-8>
- Özkirimli, Umut: *Theories of Nationalism*. Second Edition. Houndmills – New York, Palgrave, 2010.

- Pajkossy Gábor: *Az 1791/3-as közpolitikai bizottság javaslatai. Az országgyűlés, a közigazgatás és a cenzúra rendezése*. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK, 1978.
- Pajkossy Gábor: Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére az 1790-es évek első felében. In Klaniczay Gábor – Poór János – Ring Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE, 1985. 163–174.
- Pajkossy Gábor: Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések. In Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris, 2005. 125–153.
- Pajkossy Gábor: A diéta törekvések, tervek keresztüztüében. In ifj. Bertényi Iván – Dobszay Tamás – Forgó András – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Budapest, Országgyűlés Hivatala – Argumentum, 2013. 321–326.
- Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Budapest, Balassi, 2000.
- Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon*. Budapest, Akadémiai, 1994.
- Péter László: A magyar nacionalizmus. In Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris, 1998a. 60–84.
- Péter László: Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990. In Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris, 1998b. 342–354.
- Péter László: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. Ungarn vor 1848. In Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. (Verfassung und Parlamentarismus), VII/1*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2000a. 239–261.
- Péter László: Miért szorul gyökeres revízióra a magyar alkotmánytörténet? In Angi János – Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, Multiplex Media – DUP, 2000b. 183–189.
- Péter László: The Primacy of *Consuetudo* in Hungarian law. In Martyn Rady (szerk.): *Custom and Law in Central Europe*. Cambridge, Faculty of Law, University of Cambridge, 2003. 101–111.
- Péter László: The Irrepressible Authority of the Tripartitum. In M. Bak János – Banyó Péter – Martyn Rady (szerk.): *The Laws of Hungary. Vol. 5. The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The „Tripartitum”)*. Idyllwild, Charles Schlacks, 2005. XIII–XXVI.
- Péter László: Introduction. In Lojkó Miklós (szerk.): *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*. Collected Studies. Leiden–Boston, Brill, 2012a. 1–14. Online: <https://doi.org/10.1163/9789004224216>
- Péter László: The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible. In Lojkó Miklós (szerk.): *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies*. Leiden–Boston, 2012b, Brill, 15–112. Online: https://doi.org/10.1163/9789004224216_003
- Péter László: Ius Resistendi in Hungary. In Lojkó Miklós (szerk.): *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*. Collected Studies. Leiden–Boston, Brill, 2012c. 113–133. Online: https://doi.org/10.1163/9789004224216_004
- Péter László: Language, the Constitution, and the Past in Hungarian Nationalism. In Lojkó Miklós (szerk.): *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*. Collected Studies. Leiden–Boston, Brill, 2012d. 183–198. Online: https://doi.org/10.1163/9789004224216_007
- Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországhas hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak, II*. Budapest, Dobrowsky Ágost, 1890.

- Piirimäe, Eva: Thomas Abbt's Vom Tode für das Vaterland (1761) and the French Debates on Monarchical Patriotism. *Trames*, 9. (2005), 4. 326–347.
- Piirimäe, Eva: Dying for the Fatherland: Thomas Abbt's Theory of Aesthetic Patriotism. *History of European Ideas*, 35. (2009), 2. 194–208. Online: <https://doi.org/10.1016/j.histeuroideas.2008.09.003>
- Pocock, John Greville Agard: *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985a. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511720505>
- Pocock, John Greville Agard: Clergy and Commerce: The Conservative Enlightenment in England. In Raffaele Ajello – E. Cortese – Vincenzo Piano Mortari (szerk.): *L'età dei lumi: Studi storici sul Settecento europeo in onore di Franco Venturi. Vol. I*. Napoli, Jovene Editore, 1985b. 523–562.
- Pocock, John Greville Agard: *The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century. A Reissue With a Retrospect*. Cambridge, Cambridge University Press, [1957] 1987. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511571459>
- Pocock, John Greville Agard: Conservative Enlightenment and Democratic Revolutions: The American and the French Cases in British Perspective. *Government and Opposition*, 24. (1989), 1. 81–106. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1989.tb00109.x>
- Pocock, John Greville Agard: Concepts and Discourses: A Difference in Culture? Comment on a Paper by Melvin Richter. In Hartmudt Lehmann – Melvin Richter (szerk.): *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington D. C., German Historical Institute, 1996. 47–58.
- Pocock, John Greville Agard: Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Pécs, Tanulmány, 1997a. 243–261.
- Pocock, John Greville Agard: Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak. Amerika és Franciaország esete brit perspektívából. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Pécs, Tanulmány, 1997b. 223–242.
- Pocock, John Greville Agard: The Concept of a Language and the *Métier d'Historien*: Some Considerations on Practice. In Anthony Pagden (szerk.): *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997c. 19–38. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511521447.002>
- Pocock, John Greville Agard: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition. With a New Afterword by the Author*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, [1975] 2003.
- Pocock, John Greville Agard: *Political Thought and History. Essays on Theory and Method*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Pócsi Katalin: Az állam és az egyház viszonyának értelmezése Lázár János Voltaire-fordítása tükrében. *Magyar Könyvszemle*, 116. (2000), 2. 163–174.
- Pomogyi László: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest, Mérték, 2008.
- Poór János: *Hajnóczy József*. Budapest, Új Mandátum, 1998.
- Poór János: Király és rendiség Lakits György Zsigmond magyar államjogában. *Levéltári Közlemények*, 71. (2000), 1. 53–77.
- Poór János. *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest, Universitas, 2003.
- Raeff, Marc: *The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change Through Law in the Germanies and Russia 1600–1800*. New Haven – London, Yale University Press, 1983.

- Pruzsinszky Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig*. Budapest, Napvilág, 2001.
- Pruzsinszky Sándor: A cenzúra és a közjó – A jozefinista látomás. *Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatástudományi Szemle*, 1. (2011), 2. 131–148.
- Rákai Orsolya: „És felhozá őket északról és Sinnek földjéről”: a finnugor rokonság és a választott nép mítosza a 18–19. század fordulóján. In Csörsz Rumen István – Szabó G. Zoltán (szerk.): *„Nem súlyed az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2007. 653–662.
- Rákai Orsolya: *Az irodalomtudós tekintete. Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*. Budapest, Universitas, 2008.
- Rawson, Elisabeth: *The Spartan Tradition in European Thought*. Oxford, Oxford University Press, 1969.
- Redekop, Benjamin, W.: Thomas Abbt and the Formation of an Enlightened German “Public”. *Journal of the History of Ideas*, 58. (1997), 1. 81–103. Online: <https://doi.org/10.1353/jhi.1997.0009>
- Reinalter, Helmut: Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker. In Helmut Reinalter (szerk.): *Joseph von Sonnenfels*. Wien, Verlag der Akademie der Österreichischen Wissenschaften, 1988. 139–156.
- Richter, Melvin: The Comparative Study of Regimes. In Mark Goldie – Robert Wokler (szerk.): *The Cambridge History of 18th Century Political Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 147–171.
- Róbert Zsófia: Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához. In Szauder József – Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. Budapest, Akadémiai, 1974. 781–822.
- Rodgers, Daniel, T.: Republicanism: The Career of a Concept. *Journal of American History*, 79. (1992), 1. 11–38. Online: <https://doi.org/10.2307/2078466>
- Ságvári György: Gárdák, díszbandériumok Budavárban. In F. Dózsa Katalin – Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából, XXIX. ünnepi szám a magyar állam ezeréves fennállásának tiszteletére*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2001. 185–204.
- Sári János: *A hatalommegosztás*. Budapest, Osiris, 1995.
- Sashalmi Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800*. Pécs, Kronosz, 2015.
- Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*. Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda, 1938.
- Sashegyi Oszkár: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder*. Budapest, Akadémiai, 1958.
- Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673–1705). *Magyar Könyvszemle*, 84. (1968) 1. 1–12.
- Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725). *Magyar Könyvszemle*, 85. (1969), 4. 321–338.
- Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon, I.* Budapest, Századvég, 2018.
- Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, [1922] 1992.
- Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar színművészeti lexikon. A színjátszás és drámairodalom enciklopédiája, III. Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, [h. n.], [é. n.]*.
- Schröder, Jan: The Concept of (Natural) Law in the Doctrine of Law and Natural Law of the Early Modern Era. In Michael Stolleis – Lorraine Daston (szerk.): *Natural Law and Laws of Nature in Early Modern Europe. Jurisprudence, Theology, Moral and Natural Philosophy*. London, Routledge, 2008. 57–71.
- Shaw, Carl K. Y.: Quentin Skinner on the Proper Meaning of Republican Liberty. *Politics*, 23. (2003), 1. 46–56. Online: <https://doi.org/10.1111/1467-9256.00179>

- Shils, Edward: Hagymány. Bevezetés. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagymány és hagymányalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1987. 15–66.
- Shklar, Judith N.: Montesquieu and the New Republicanism. In Gisella Bock – Quentin Skinner – Maurizio Viroli (szerk.): *Machiavelli and Republicanism*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 265–279. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511598463.013>
- Shklar, Judith, N.: *Montesquieu*. Budapest, Atlantisz, 1994.
- Skinner, Quentin: Machiavelli on the Maintenance of Liberty. *Politics*, 18. (1983), 2. 3–15. Online: <https://doi.org/10.1080/00323268308401883>
- Skinner, Quentin: The Idea of Negative Liberty: Philosophical and Historical Perspectives. In Richard Rorty – Jerome B. Schneewind – Quentin Skinner (szerk.): *Philosophy in History: Essay on the Historiography of Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1984. 193–211.
- Skinner, Quentin: The Republican Idea of Political Liberty. In Gisella Bock – Quentin Skinner – Maurizio Viroli (szerk.): *Machiavelli and Republicanism*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 293–309. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511598463.015>
- Skinner, Quentin: A szabadság és a honpolgárság két rivális hagymánya. *Világosság*, 36. (1995), 10. 21–33.
- Skinner, Quentin: *Machiavelli*. Budapest, Atlantisz, 1996.
- Skinner, Quentin: Jelentés és megértés az eszmétörténetben. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Pécs, Tanulmány, 1997. 7–53.
- Skinner, Quentin: *Liberty Before Liberalism*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139171274>
- Skinner, Quentin: A Third Concept of Liberty. *Proceedings of the British Academy*, 117. (2002a), 237–268. Online: <https://doi.org/10.5871/bacad/9780197262795.003.0007>
- Skinner, Quentin: *Visions of Politics, I. Regarding Method*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002b.
- Skinner, Quentin: *Visions of Politics, II. Renaissance Virtues*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002c.
- Small, Albion Woodbury: *The Cameralists: The Pioneers of German Social Polity*. Chicago, The University of Chicago Press, 1909.
- Smith, Anthony D.: A nacionalizmus. Ford. Heil Tamás. In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány, 1995a. 9–24.
- Smith, Anthony D.: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? Ford. Szanyi Imre. In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány, 1995b. 27–51.
- Smith, Anthony D.: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, Oxford University Press, 1999.
- Smith, Anthony D.: A nemzetek eredete. Ford. Keszei András. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmus-elméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, Rejtjel, 2004. 204–229.
- Somfai Anna: Bevezetés. In John of Salisbury: *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól*. Ford. Somfai Anna. Budapest, Atlantisz, 1999. 11–39.
- Sommer, Louise: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*. Wien, C. Konegen, 1920.
- Sonenscher, Michael: *Before the Deluge. Public Debt, Inequality, and the Intellectual Origins of the French Revolution*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2007. Online: <https://doi.org/10.1515/9781400827701>
- Sóos István: II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország. In Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum, 2005. 261–301.

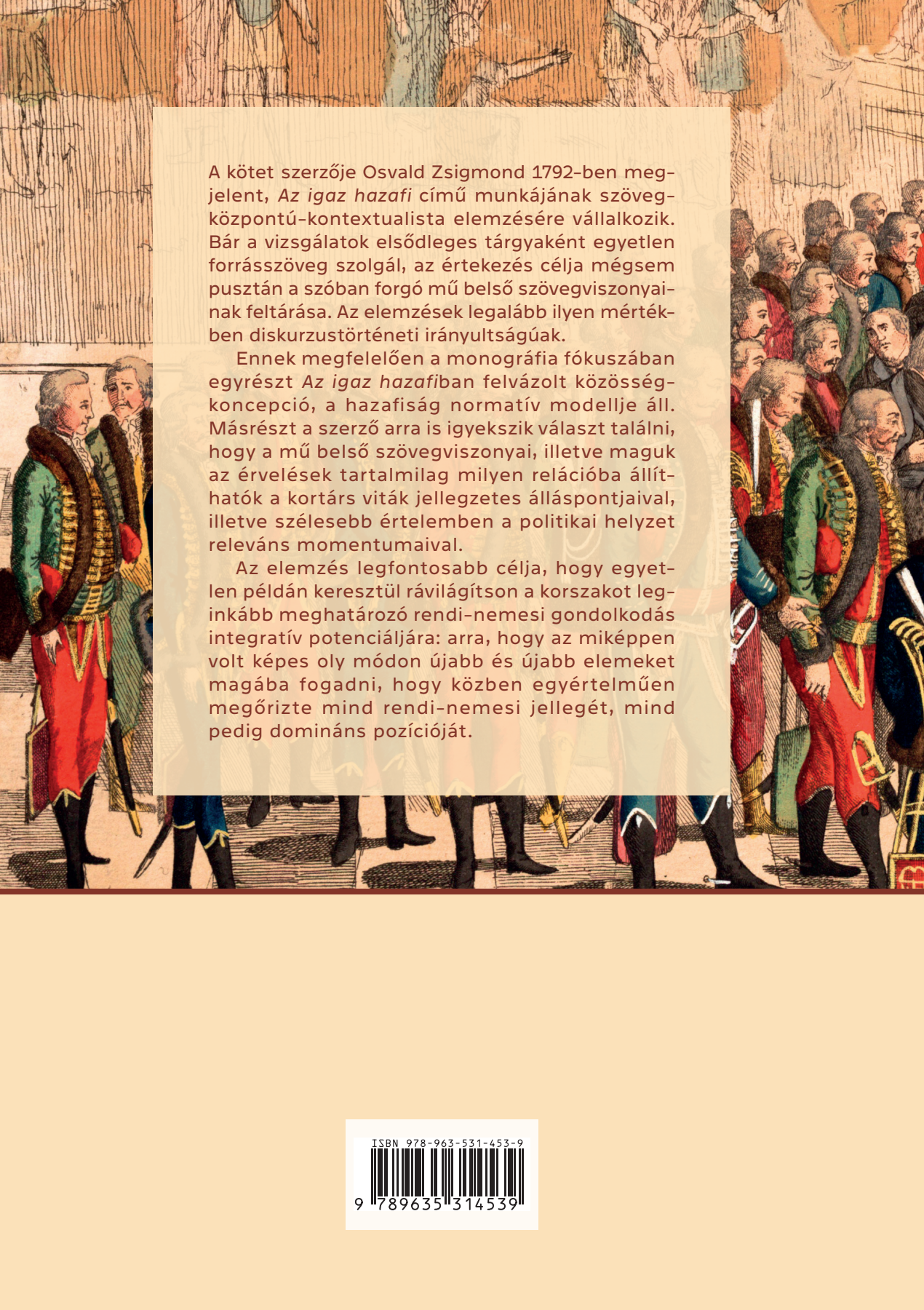
- Spadafora, David: *The Idea of Progress in Eighteenth-Century Britain*. New Haven – London, Yale University Press, 1990.
- Šubarić, Lav: From the Aftermath of 1784 to the Illyrian Turn: The Slow Demise of the Official Latin in Croatia. Almási Gábor – Lav Šubarić (szerk.): *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Leiden–Boston, Brill, 2015. 193–217.
- S. Varga Pál: Az Uránia programja és az irodalmi modernizáció hagyományközösségi alternatívája. *Hitel*, 15. (2002), 8. 88–101.
- S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, Balassi, 2005.
- Szabó András Péter: „De profundis”. Nemzeteszmények az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok*, 146. (2012), 5. 1085–1160.
- Szabó Márton: *Politikai tudásemlekek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 1998.
- Szabó Márton: Az összehasonlító politikai fogalom-történetírás lehetőségei. In Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem–Társadalomtudományok” konferencia anyagai*. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2002. 159–171.
- Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L'Harmattan, 2003.
- Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris, 2016.
- Szajbély Mihály: „*Idzadnak a magyar tollak*”. *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában a 18. század közepétől Csokonai haláláig*. Budapest, Akadémiai–Universitas, 2001.
- Szatmári Judit: A magyarországi protestáns egyházak az önkényuralom éveiben. Az egyházi autonómia visszaszerzéséért vívott harc, 1850–1860. In Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999. 149–159.
- Szekfű Gyula: Bevezetés. In Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926a. 7–208.
- Szekfű Gyula: Iratok. In Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926b. 210–624.
- Szekfű Gyula: A rendi nacionalizmus. In Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, Királyi Egyetemi Nyomda, 1928. VII. 5–102.
- Szijártó M. István: A 18. századi országgyűlések forrásértékéről – avagy a történelem mint konstrukció. In K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 431–445.
- Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés*. Budapest, Osiris, 2005.
- Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle*, 54. (2012), 1. 37–62.
- Szijártó M. István: A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában. In Hermann István (szerk.): *Padányi Biró Márton emlékezete*. Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2014. 5–24.
- Szijártó M. István: A közjő fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban. *Történelmi Szemle*, 58. (2016a), 4. 499–503.
- Szijártó M. István: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016b.
- Szijártó M. István: *Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon. A politikai elit társadalom-és kultúrtörténeti megközelítésben*. MTA doktori értekezés. Budapest, 2017.
- Szilágyi Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.

- Szilágyi Márton: Szempontok a magyar Sonnenfels-recepció újragondolásához. In Bernád Ágoston Zénó – Csire Márta – Andrea Seidler (szerk.): *On the Road – Zwischen Kulturen unterwegs*. Wien–Berlin, LIT, 2009. 37–43.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái, I*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái, VI*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1899.
- Szinnyei József: *Az első magyar bibliographus. Székfoglaló értekezés*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1901.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái, IX*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1903.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái, XIV*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1914.
- Szücs Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In Szücs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1984a. 11–188.
- Szücs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In Szücs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1984b. 189–279.
- Szücs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). In Szücs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1984c. 413–555.
- Szücs Zoltán Gábor: *A diszkurzív politikatudomány mint politikai diskurzustörténet. Tudományszemléleti és módszertani esszé*. Miskolc, Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézet, 2008.
- Szücs Zoltán Gábor: Magyar protokonzervatívok. *Kommentár*, 4. (2009), 4. 17–31.
- Szücs Zoltán Gábor: Kontinuitás és diszkontinuitás a 18–19. század fordulójának magyar politikai kultúrájában. Politikai diskurzus-történeti esszé. *Századvég*, 25. (2010a), 1. 19–42.
- Szücs Zoltán Gábor: Küzdöttek-e az idővel a magyar politikusok a 18–19. század fordulóján? Diszkurzív politológiai esettanulmány a politika fogalomtörténetéről. In Szabó Márton (szerk.): *Küzdelem a történelemmel. Tanulmányok a politika fogalomtörténetéről, Kari Palonen munkásságáról és a narratív időről*. Miskolc, Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézete, 2010b. 15–37.
- Szücs Zoltán Gábor: „Mintha gyöngy szemeket viselnék lábaimon.” Politikai eszmélettörténet és életrajzírás kapcsolatai a Szemere-ügy kapcsán. *Korall*, 12. (2011a), 44. 30–53.
- Szücs Zoltán Gábor: Természet, jog, teológia. Egy fejezet a politikai diskurzus történetéből a 18. századi Magyarországon. *Aetas*, 27. (2011b), 2. 99–115.
- Takáts József: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. A keret. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 102. (1998), 5–6. 668–686.
- Takáts József: Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. (2001), 3–4. 316–324.
- Takáts József: *Modern magyar politikai eszmélettörténet*. Budapest, Osiris, 2007.
- Takáts József: Politikai nyelvek a „Nemzeti hagyományok”-ban. *Holmi*, 23. (2011), 9. 1088–1096.
- Takáts József: A csinosodás politikai nyelve. In Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 149–160.
- Tamanaha, Brian Z.: *On the Rule of Law. History, Politics, Theory*. New York, Cambridge University Press, 2004. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812378>
- Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Budapest, Akadémiai, 1969.
- Tevesz László: Adalékok az 1790-es rendi mozgalom eszmélettörténeti hátteréhez. In Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013. 137–138.

- Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016.
- Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996.
- Trencsényi Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról. In Szekeres András (szerk.): *A történeész szerszámoszládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem–Társadalomtudományok” konferencia anyagai*. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2002. 117–158.
- Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2007a.
- Trencsényi Balázs: Államrezon – állam nélkül. In Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2007b. 132–169.
- Trencsényi Balázs: Spinoza és a kora újkori politikai nyelvek. In Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2007c. 61–103.
- Trencsényi Balázs – Zászkaliczky Márton: Towards an Intellectual History of Patriotism in East Central Europe in the Early Modern Period. In Trencsényi Balázs – Zászkaliczky Márton (szerk.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden–Boston, Brill, 2010. 1–72. Online: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004182622.i-784.4>
- Tribe, Keith: *Strategies of Economic Order. German Economic Discourse, 1750–1950*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511551529>
- Tribe, Keith: Cameralism and the Science of the State. In Mark Goldie – Robert Wokler (szerk.): *The Cambridge History of 18th Century Political Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 525–546. Online: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521374224.020>
- Trócsányi Zsolt: A szatmári békétől a türelmi rendeletig 1711–1781. In Trócsányi Zsolt (szerk.): *A pápai kollégium története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1981. 45–86.
- Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770). In Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története II*. Budapest, Akadémiai, 1988. 972–1038.
- Tüskés Gábor – Knapp Éva: Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa. In Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Az egyházi irodalom műfajai. Tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2002. 11–54.
- Váczy János: *Kazinczy Ferenc és kora*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1915.
- Vaderna Gábor: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*. Budapest, Ráció, 2013.
- Vaderna Gábor: *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Budapest, Universitas, 2017.
- Varga Zoltán: Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában. In Péter Zoltán (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium Tanárképző-Intézetének Dolgozatai. Értekezések az 1940-ik évről*. Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1940. 106–141.
- Vega, Judith A.: Feminist Republicanism and the Political Perception of Gender. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Republicanism. A Shared European Heritage, II*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 157–174. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490767.011>
- Velema, Wyger R. E.: *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought*. Leiden–Boston, Brill, 2007. Online: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004161917.i-245>
- Viroli, Maurizio: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford, Oxford University Press, 1995.

- Vlassopoulos, Kostas: Sparta and Rome in Early Modern Thought: A Comparative Approach. In Stephen Hodkinson – Ian Macgregor Morris (szerk.): *Sparta in Modern Thought: Politics, History and Culture*. Swansea, The Classical Press of Wales, 2012. 43–69. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctvvv9v0.5>
- Völgyesi Orsolya: Ősi alkotmány és törvényhozói szabadság. Versengő politikai nyelvek a polgári törvények vitájában az 1832–1836-os országgyűlésen. *Történelmi Szemle*, 55. (2013), 3. 401–424.
- Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. Budapest, Akadémiai, 1980.
- Wakefield, Andre: *The Disordered Police State. German Cameralism as Science and Practice*. Chicago, The University of Chicago Press, 2009. Online: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226870229.001.0001>
- Willenberg, Jennifer: *Distribution und Übersetzung englischen Schrifttums im Deutschland des 18. Jahrhunderts*. München, K. G. Saur Verlag, 2008. Online: <https://doi.org/10.1515/9783598441066>
- Worden, Blair: English Republicanism. In J. H. Burns (szerk.): *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*. Cambridge, Cambridge University Press, 1991. 443–475. Online: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521247160.017>
- Zászkaliczky Márton: The Language of Liberty in Early Modern Hungarian Political Debate. In Martin van Gelderen – Quentin Skinner (szerk.): *Freedom and the Construction of Europe, II. Religious Freedom and Civil Liberty*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013. 274–295. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139519281.018>
- Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.
- Zöllner, Erich: *Ausztria története*. Budapest, Osiris, 1998.
- Zvara Edina: *Egy tudós hazafi Bécsben. Görög Demeter és könyvtára*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat, 2016.

Vákát

A kötet szerzője Osvald Zsigmond 1792-ben megjelent, *Az igaz hazafi* című munkájának szövegközpontú-kontextualista elemzésére vállalkozik. Bár a vizsgálatok elsődleges tárgyaként egyetlen forrásszöveg szolgál, az értekezés célja mégsem pusztán a szóban forgó mű belső szövegviszonyainak feltárása. Az elemzések legalább ilyen mértékben diskurzustörténeti irányultságúak.

Ennek megfelelően a monográfia fókuszában egyrészt *Az igaz hazafiban* felvázolt közösség-koncepció, a hazafiság normatív modellje áll. Másrészt a szerző arra is igyekszik választ találni, hogy a mű belső szövegviszonyai, illetve maguk az érvelések tartalmilag milyen relációba állíthatók a kortárs viták jellegzetes álláspontjaival, illetve szélesebb értelemben a politikai helyzet releváns momentumaival.

Az elemzés legfontosabb célja, hogy egyetlen példán keresztül rávilágítson a korszakot leginkább meghatározó rendi-nemesi gondolkodás integratív potenciáljára: arra, hogy az miképpen volt képes oly módon újabb és újabb elemeket magába fogadni, hogy közben egyértelműen megőrizte mind rendi-nemesi jellegét, mind pedig domináns pozícióját.

ISBN 978-963-531-453-9

9 789635 314539